

31. évfolyam

2016. 2. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

SZÁSZ GÉZA

A kiadvány

az

a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara,
a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kara
és a Szegedért Alapítvány.
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY
HUNYADI ZSOLT

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GÉZA
TOMKA BÉLA
TÓTH HAJNALKA
TÓTH SZERGEJ
VUKMAN PÉTER

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

MISLOVICS ERZSÉBET – MICHAEL K. SILBER Sikertelen térítési történet a 18. században	5
HARSÁNYI LÁSZLÓ A magyarországi zsidó egyesületek fél évszázada (1868–1919)	32
TAMÁS ÁGNES „Monsieur János, valójában mit akar? Különben is, a glóbuszát meg- hagytam Önnek!” (Területveszteségek és gyarapodások élclapok ka- rikatúráin [1919–1921])	52
KURIMAY ANITA A Tormay-affér mentalitástörténeti tanulságai	70
POLGÁRI SZILVIA Hamvasztás Magyarországon (A debreceni krematórium rövid törté- nete)	83

Műhely

DEVESCOVI BALÁZS Eötvös József elfelejtett pesti Erzsébet téri lakhelye: a Sina-ház	104
BÉRESI ÁKOS A gyűlölet tana (Antiszemita olvasókönyvek a német iskolákban)	111
V. LÁSZLÓ BERNÁT Keresztesharc a nyilaskereszt ellen (Bangha Béla nyilasellenes publi- cisztikája, 1936–1940)	121
GAUSZ ILDIKÓ Végvármustra francia módra (Jacques Bongars a magyarországi csá- szári-királyi határvédelmi rendszerről [1585])	133
KŐSZEGHY ZSOLT Egy magyar diplomata Borisz Godunov országában: Zalánkeményi Kakas István és Georg Tectander Moszkóviája	145

Határainkon túl

„...meg kell érteni azt is, mi történhetett volna” (Interjú Frank Cos- tigliola amerikai történésszel) Az interjút készítette és magyar nyelv- re fordította: <i>Peterecz Zoltán</i>	162
Frank Costigliola műveinek bibliográfiája	167

Figyelő

Tünde-lét a fátylak mögött (<i>Ruby Lal: Coming of Age in Nineteenth-century India. The Art of Playfulness. Cambridge University Press, Cambridge, 2013.</i>) BALOGH RÓBERT	170
A történész (mű)helye (<i>A történész műhelye. Szerk. Kiss Gyöngy Kovács, Komp-Press Kiadó – Korunk, Kolozsvár, 2015.</i>) BOTH NOÉMI ZSUZSANNA	176
Simonyi óbester és a többiek (<i>Réfi Attila: A császári-királyi huszárság törzstiszti kara a francia forradalmi és napóleoni háborúk korában. [1792–1815]. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nádasy Ferenc Múzeum, Budapest–Sárvár, 2014.</i>) LÁZÁR BALÁZS	181
Metszéspontok – Szulejmán, az angolszász történetírás és az irracionális (<i>Pál Fodor: The Unbearable Weight of Empire. The Ottomans in Central Europe – a Failed Attempt at Universal Monarchy [1390–1566]. Institute of History, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences [MTA BTK TTI], Budapest, 2015.</i>) ILLIK PÉTER	184
Az Egyesült Államok történelméről magyar szemmel (<i>Lévai Csaba: Amerikai történelem és történetírás. Válogatott tanulmányok, Könyvpont Kiadó – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2013.</i>) VAJDA ZOLTÁN	188
Az opera mint a filozófia művészi kifejtése (<i>Bryan Magee: Wagner világképe. A nagy operák filozófiai háttere. Park Könyvkiadó, Budapest, 2013.</i>) BARDÓCI-BIRÓ TEOFIL	193
A cenzúráról – cenzúrázatlanul (<i>François Cadilhon – Philippe Chassaigne – Éric Suire (dir.): Censure et autorités publiques. De l'époque moderne à nos jours. P. I. E. Peter Lang, Bruxelles, 2015.</i>) ORBÁZI MELINDA	199
Számunk szerzői	207

MISLOVICS ERZSÉBET – MICHAEL K. SILBER

Sikertelen térítési történet a 18. században

A tanulmány célja egy magyarországi 18. századi sikertelen térítési történet irodalmi megjelenítésének és történeti forrásainak metodológia elemzése.

1925-ben a *Jewish Quarterly Review*-ban Heinrich Flesch rövid bevezetővel ellátott forrásközleményben jelentette meg egy ismeretlen szerzőtől származó, német nyelvű, héber betűkkel leírt kézirat angol nyelvű fordítását.¹ Az irodalmi mű szerinte vélhetően 1788 körül íródott. A kézirat sorsáról a közlő a következőket árulta el: A dédnagyapjának, Joseph (Juspa) Fleschnek (1788–1854) a birtokába került. A dédnagyapa a moráviai Gross Meseritschben² született, kora elismert talmud tudósának számított. 1825-től Magyarországon élt, előbb Nyitrán, majd Császtán, Rajkán, illetve Veszprémben.³ Ez utóbbi helységeben rabbi pozíciót töltött be. Mivel a történet a veszprémi katolikus egyházmegyében bekövetkező eseményekhez kapcsolódik, vélhetően emiatt juthatott a tulajdonába a kézirat. A történet közlője, Dr. Heinrich Flesch (1875–1942) Nagymartonban⁴ született, majd Dolni Kounice (Morvaország)⁵ település rabbija lett 1894-ben.⁶ A morvaországi zsidóság elismert kutatója volt. A művet olvasva Heinrich Flesch nem vitatta annak valóság alapját, és megfelelőnek találta a történetben szereplő időpontokat is. Felvetette azonban, hogy a mű tartalmaz pontatlanságokat és téves állítást: így például a Mária Teréziának (1740–1780) tulajdonított törvény, amely szerint minden zsidó csecsemőt keresztény hitre kell téríteni, a valóságban nem létezett.

A kéziratról

Heinrich Flesch számára nem volt ismert, hogy létezett-e további kéziratpéldány. A kézirat jelenlegi lelőhelye: Archival Collections of the National Library of Israel, a jelzete: Heb

¹ Flesch, H.: *An Eighteenth Century Narrative of the Attempted Conversion of a Jewish Girl in the Time of Maria Theresa*. *The Jewish Quarterly Review*, New Series, vol. 15. (1925) No. 3., Jan, 389–407. A folyóirat jelenlegi kiadója, Prof. David Myers közlése szerint a Flesch által benyújtott tanulmány kézírata nem szerepel a folyóirat archívumában. Ennek következtében nem lehet meghatározni, ki készítette az angol fordítást. A közép-európai zsidóság körében a 18. század közepéig elfogadottnak számított a héber karakterekkel leírt német nyelvű írás és publikálás. Magyarországon egészen 1919-ig heti három alkalommal ilyen formában jelent meg az *Allgemeine Jüdische Zeitung* című folyóirat.

² Velké Meziříčí, város Csehországban.

³ Nyitra (Nitra) ma város Szlovákiában, egykor a Magyar Királyságban Nyitra vármegye székhelye. Császta Baranya megyei kisközség. Rajka egykor az Eszterházy család Moson megyei mezővárosa.

⁴ Nagymarton (Mattersdorf) ma kisváros Ausztriában, egykor a Magyar Királyság Sopron vármegyéjében az Eszterházy család mezővárosa.

⁵ Dolni Kaunice (németül Kanitz) csehországi település.

⁶ Flesch, Heinrich Dr.: *Die Familie Flesch*. Brünn, 1914.

8°5710. Terjedelme mintegy 20 oldal. A kézirat német nyelvű, azonban héber betűkkel jegyezték le.

A mű mind műfaját, mind pedig tartalmát tekintve egyedi és egyedülálló forrásnak számít Magyarország és a zsidóság 18. századi történelmére vonatkozóan. E századból a zsidó közösségek életébe főként a magyarországi kormányzati iratanyagában átiratként, esetleg másolatban fennmaradt, közösségek vagy magánszemélyek által írt kérelmek mint belső források engednek bepillantást. Emellett külföldi utazók naplói, például gróf Hofmannsegg 1793–1794-es utazásai adnak tanúbizonyságot egy-egy zsidó közösség létéről.⁷ Továbbá külföldi kereskedők naplói, visszaemlékezései tesznek említést zsidó közösségekről (ilyen a lengyelországi Ber Bolechow borkereskedőé).⁸ Az áttérési történet kéziratának egyedisége keletkezési idejében (18. század), illetve abban rejlik, hogy szerzője a zsidó értelmiség soraiból került ki, alaposan ismerte a magyarországi jogi viszonyokat, a keresztény és zsidó társadalom közötti kapcsolatrendszert.

A kézirat műfaját tekintve a gesztához áll közel, noha az újkorban íródott. A történetben a valóság, a költészet és a képzelet ötvöződik. Túlmutat a krónika műfaján, mivel a szerző nem ragaszkodik a kronológiai sorrend következetes betartásához, azonban fontos szerep jut az ok-okozati összefüggések bemutatásának. Bár a geszta műfajában általában a hitelesség kevésbé érvényesül, a jelen alkotásban a szavahihetőség hangsúlyos elem marad.

A kézirat szerzőjéről

A kéziratot 1778-ban vetette papírra szerzője, kiléte ismeretlen. A történet 1776-ban veszi kezdetét, tehát kortárs rögzítette a lejátszódó eseményeket. A szerző szabadkőzics stílusa miatt. Valójában azonban szóincse, idézetei magasan képzett, művelt ember benyomását keltik. A német nyelven írt, de héber betűkkel lejegyzett kézirat árulkodó lehet tanulmányaira nézve. A bibliai és rabbinikus frázisokra történő utalásai mellett a kézirat tematikája és megszerkesztettsége is alátámasztja ezt a feltételezést. Gondosan ügyel a szerző az események időrendbeli ábrázolására, a történet szereplői külső és belső karakterének megismertetésére. Ehhez gyakran párbeszédet használ eszközként, a keresztény világi és egyházi előjárókkal folytatott érveléseken keresztül, a fogvatartott lányt helyezve középpontba. A kortárs szemzőgéből mutatja be a kor egyházpolitikai elveit a térítésre vonatkozóan, a zsidó társadalom és keresztény társadalom viszonyrendszerét. Ehhez vélhetően segítségül hívta a korabeli dokumentumok tartalmát. Ennek ismeretéhez pedig latin és magyar nyelvtudás is szükségeltetett.

A szerzőt műve megírásakor a zsidó gyermekek elkeresztelésének⁹ korabeli növekvő veszélye inspirálhatta. 1762–1782 között ismétlődő uralkodói rendeletek bizonyítják a zsidóság és a falusi, missziós tudatot magáénak valló lakosság közötti feszültséget. Az a tény, hogy a szerző héber betűkkel jegyezte le művét, egyértelművé teszi, hogy azt belső használatra szánta. Kérdéses azonban, hogy a zsidó társadalom mennyire érthetett volna meg egy német nyelvű művet.¹⁰ Másfelől a munkában Mária Terézia királynő bírálata is megjelenik,

⁷ *Gróf Hofmannsegg utazása Magyarországon 1793–1794-ben.* Budapest, 1887. 119.

⁸ Wischnitzer, Mark: *The Memoirs of Ber of Bolechow, 1723–1805.* London, 1922.; reprint New York, 1973. 90., 122–123.

⁹ Tanulmányunkban az esetünkben félrevezető *megkeresztelés*, illetve *kikeresztelés* helyett a 19. században kifejezetten a zsidó gyermekek keresztény vallásra keresztelését jelölő *elkeresztelés* szakkifejezést használjuk.

¹⁰ II. Józsefnek a német nyelvű normaiskolák bevezetésére vonatkozó rendelete előtt a magyarországi zsidóság körében a német nyelv ismerete nem volt széles körben elterjedt. Érdekes, hogy az el-

aki támogatta a térítés folyamatát. Végül a szerző a zsidó közösségek összefogására hívja fel a figyelmet, mert szerinte a fenyegető veszélyt csak így lehetséges elhárítani, és így képesek sikert elérni. A vallásához állhatatosan ragaszkodó gyermek eszményképe e mű megírásának okaként egy másik lehetőséget is felvet: Ez pedig minden újítás, a külső társadalom kihívásaival szembeni ellenállás és ragaszkodás a hagyományos értékrendhez. Ugyanakkor Magyarországon az 1770-es években a tradicionális értékrend meghatározó volt a zsidó társadalom körében – így ez az értelmezés csupán akkor nyerhetne létjogosultságot, ha új adatok révén kiderülne, hogy a szerző jóval később, a 19. század elején írta meg e művet.

A történet és annak hitelessége

A szerző 1776-ra teszi az események kezdetét. Történetében a zsidó gyermekek megkeresztelésére vonatkozó rendelet híre érkezik egy Gilibének nevezett helységbe (az eredeti iratban gimel, lamed, bét és ájin betűkkel jelezve). A helybeli pap ezt az időpontot véli alkalmasnak az egyik helyi zsidó lakos, R. Hirsch Leib elleni fellépésre. Állítása szerint Hirsch Leib tizenegy éves Gitel nevezetű kislányát születésekor a bába megkeresztelte. A szülők tiltakozása ellenére a gyermeket szüleitől elragadják, és a helyi plébánoshoz, majd a nemeshez, később pedig az árvaházba szállítják át. (Az elemzés a későbbiekben rámutat az irodalmi túlzásokra.) A kislány azonban hű marad zsidó hitéhez. Elszántsága előtt mind az egyházi, mind pedig a világi méltóságoknak meg kell hajolniuk. A lány szabadon bocsátása egyéni hősiessége mellett az érte kiálló zsidó közösségek példaértékű összefogását, valamint a legmagasabb eszmei érték, a vallásba vetett hit győzelmét állítja a középpontba.

A kézirat angol nyelvű fordításának megjelentetőjeként Flesch nem kételkedett a történet valóságában. Az események helyszínéként a mű alapján a veszprémi püspökség területét jelölte meg. A feltüntetett zsinagógai naptár szerinti időpontokat is megfelelőnek vélte.

Az irodalmi mű első olvasatra kissé hihetetlennek tűnt, kiváltképpen a végkifejlet, a kislány szabadon bocsátása. Hiszen egy családjától elszakított gyermek, még ha tizenegy éves is, hogyan lenne képes ellenállni az ígéreteknek, esetleges fenyegetéseknek? Ráadásul a történet közlője által beazonosított Gilibe helység nem létezik Magyarországon. Másfelől azonban a történet másik kulcsfontosságú településeként megjelölt Tolesh településnév alapján a gyökbetűkre hagyatkozva beazonosítható a Tallós helységnév, ahol a korszakban valóban híres konvertita árvaház működött.

A történet háttérének felderítéséhez a szöveggörnyezet alapján a következő területekre lehetett fókuszálni:

Időpont: vélhetően 1775–1778 közötti eseményt dolgoz fel a mű.

Földrajzi megközelítés: Mely területekre terjedt ki a veszprémi püspökség fennhatósága? Hol került feljegyzésre e területen áttérés?

Áttérés: Mely esetekben esik szó csecsemők kereszteléséről?

Ez utóbbi kategóriát vizsgálva a következőket állapíthatjuk meg: Mind csecsemő, mind pedig gyermek keresztelésének ügyében számos panasz érkezett a megyéhez és az országos szervekhez (helytartótanács, kancellária).¹¹ A Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár

beszélő megjegyzi, hogy a fiatal lány, amikor a német nyelv tanulására kényszerülne, hajthatatlanul elutasítja azt. Lásd lentebb az elbeszélés szövegének 10. lapján. II. József reformjaira vonatkozóan lásd: Bányai Viktória: *Zsidó oktatásügy Magyarországon: 1780–1850*. Budapest, 2005.

¹¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar Kancelláriai Levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztraturája, Acta generalia (A 39), (a továbbiakban: MNL OL, A 39 (Acta gen.)) 1771/5236., 1772/377., MNL OL, A 39 (Acta gen.) 1777/2990., MNL OL, A 39 (Acta gen.)

rában a korszakra vonatkozóan az Acta Judaeorum (C 29), Acta generalia (A 39), illetve az Acta religionaria (C 40) állagok tartalmazzak benyújtott panaszokat, illetve áttérési ügyekben lefolytatott vizsgálati dokumentumokat. Az 1770-es évekre vonatkozóan 25 panaszos eset fordult elő, mégpedig Pozsony, Trencsén, Somogy, Tolna, Ung, Nyitra, Sopron megyékre vonatkozóan. Ebből négy esetben esett szó bába általi, csecsemőkorban történt megkeresztelésről, közülük kettő Somogy megyében történt. Somogy megye a veszprémi püspök fennhatósága alá tartozott. Ráadásul a két említett eset hivatalos napvilágra kerülése az 1776. év, azaz pontosan a műben megjelölt időpont. Sőt, a két eset forráanyagának jelentős része a levéltárban egy jelzet alatt, keverve található.¹² Ugyanakkor sem a Gilibe településnév, sem pedig Hirsch Leib neve nem szerepel egyetlen iratban sem. Feltételezhetően a szerző megváltoztatta az érintett nevét.

A két fentebb említett Somogy megyei áttérés eseményei számos ponton egyezést mutatnak – miként láthatóvá válik – a műben szereplő történet cselekményeivel, kisebb-nagyobb eltéréssel. A szereplők nevei, a gyermekek életkora nem mutat egyértelmű azonosítást.¹³ A göllei Matthias (Mátyás) David tizenkét-tizenhárom éves lánygyermekét a bába születésekor életveszély miatt megkeresztelte.¹⁴ A Kilitiben élő Isac Lazar hatéves lányát ugyancsak születésekor keresztelte meg a foki bába, életveszélyre hivatkozva.¹⁵ A két történet már csak azért is figyelmet érdemel a mű elemzése szempontjából, mert a két átkezesítés ügyét a püspöki vikárius is együtt kezelte és a dokumentumban egyidejűleg említette.¹⁶ A két térítési eset helyszíneinek neve hasonlóságot mutat a Gilibe településnévvel (ez a későbbiekben láthatóvá válik).

Felmerülhet a gyanú, hogy a kézirat szerzője maga is ismerhette az eseteket, vagy olvashatta a korabeli dokumentumokat. Mintha a két történet nagymértékben hasonló elemeit egymással ötvözve tárná az olvasók elé. Noha főként a göllei eset adataira támaszkodik, a kiliti keresztelési anyag bevonása éppen a helyszín megjelölése miatt válik fontossá. Az irodalmi mű és a források egybevetése meggyőzően mutatja, hogy egy valószínű történetet örökített meg. Ennek alapján az események menetét követve komplex elemzésre adódik alkalom, mely a korabeli egyházi és világi társadalom struktúráját, a keresztény és zsidó társadalom gondolkodásmódját és viszonyrendszerét is megvilágítja.

1777/401., 1777/406. Az ilyen esetek természetesen nem korlátozódtak Magyarországra. Lásd: Caffiero, Marina: *Forced Baptisms: Histories of Jews, Christians, and Converts in Papal Rome*. Trans. Cochrane, Lydia. Berkeley – Los Angeles, 2012.

¹² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Helytartótanácsi levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Acta religionaria, (C 40), Lad P. Fasc. 47. (a továbbiakban: MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47.)

¹³ A történeti forrásokban szereplő neveket a dokumentumokban szereplő formában és helyesírással közöljük. A források döntő többsége latin nyelvű, és mivel a nevek átírása nem minden esetben egyértelműsíthető, illetve hibalehetőséget hordoz magában, az ott olvasott formában idézzük a neveket.

¹⁴ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/1634.

¹⁵ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/1522.

¹⁶ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/2156.

Az irodalmi mű eseményei – forrásbeli bizonyítékok*Rendelet, amely nem létezett*

A kézirat szerzője 1776-ra tette a sikertelen térítési történet kezdetét. Az eseményeket a zsidóságra nézve végzetes rendelet uralkodói kibocsátása indította el, mely rögzítette, hogy minden újszülött zsidó gyermeket nemre való tekintet nélkül meg kell keresztelni.¹⁷

Valójában e nyitófejezet a történet gyenge pontja, amely az egész hitelességét kétségbe vonhatná, hiszen ilyen rendelet nem létezett. Az áttérések ügyét XIV. Benedek pápa¹⁸ korábban rendezni kívánta az 1747. február 28-ai *Postremo mense* instrukciójában, majd pedig 1751. december 15-ei *Probe te* konstitúciójában adott útmutatást a vallást változtatni kívánók ügyében. Eszerint az áttérni szándékozó gyermek akaratát a szülők nem befolyásolhatják. Az áttérést érettséghez kötötte, de szerinte ez már egy hétéves gyermeknél adott.¹⁹ Mária Terézia híres volt katolikus hitbuzgalmáról, azonban az egyházi ügyekben a pápai rendeletek kihirdetését uralkodói jóváhagyáshoz kötötte. Országos szinten a zsidó közösségek tagjai panasszal éltek az uralkodó előtt, mivel csecsemőket, avagy fiatalokú gyermekeket bábák vagy helyi papok megkereszteltek. A bábák gyakran csak évek múltával vallottak tettükről. Mária Terézia ezért 1762-ben rendeletileg – büntetés terhe alatt – megtiltotta a bábáknak a zsidó gyermekek megkeresztelését.²⁰ Sőt, 1775-ben megerősítette ezt.²¹ Egyetlen esetben tett kivételt: ha a megszületett gyermek nem mutatott életjelet, avagy életveszély fenyegette. Mindez elegendő alapot biztosított a bábák számára a csecsemők megkeresztelésére. Az 1775. évi uralkodói megerősítő rendelet továbbá az is hangsúlyozza, hogy a gyermekek hétéves korukban kérhetik a megkeresztelésüket, idősebb korban pedig az uralkodóhoz fordulhatnak a kérelmükkel.²²

A kézirat szerzője vélhetően nem félrevezető információ birtokában írta le a rendelet tartalmát, sokkal inkább annak veszélyeit tárta az olvasó elé, Mária Terézia rendeletét irodalmias formába átültetve.

A hely meghatározása

A kézirat szerzője szerint az említett rendelet híre elérkezett a Somogy megyei Gilibe helységbe, ahol a helyi pap rossz viszonyt ápolt a helyi zsidó lakosokkal.²³

A kéziratban szereplő gimel, lamed, bét és ájin betűk feloldásaként Heinrich Flesch Gilibe néven azonosította a települést. A levéltári forrás alapján a két keresztelési ügy helyszínei: Kiliti és Gölle, mindkettő Somogy megyei település. A kézirat szerzője vélhetően Kiliti nevét írta le az események színhelyéül, rontott formában. Ez részben a magyar nyelv sajátosságából adódik: a g és k mássalhangzók képzése ugyanazon a helyen, a szájjpadlás végén történik (úgynevezett veláris mássalhangzók), ejtésük során félreérthetők. Félrehallás,

¹⁷ Archival Collections, The National Library of Israel, a jelzete Heb 8°5710. 1. (a továbbiakban: NIL Heb 8°5710.); Flesch: *An Eighteenth Century Narrative*, 391.

¹⁸ XIV. Benedek pápa (Prosper Lambertini) 1740–1758 között viselte a legmagasabb papi méltóságot. *Magyar Katolikus Lexikon*. Budapest, 1932.

¹⁹ *De baptismo Iudaeorum, sive infantium, sive adultorum*. Roma, 1747. Lásd: Caffiero: *Forced Baptisms...*, i. m. 44–46.

²⁰ MNL OL, A 39 (Acta gen.) 1782/7414.; Wolf, G[erson]: *Judentaufen in Oesterreich*. Wien, 1863.

²¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Helytartótanácsi Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, *Impressa Circularia* (C 23) I. sorozat, 1775. május 16. 1775/2062.

²² MNL OL, A 39 (Acta gen.) 1782/2091.

²³ NIL Heb 8°5710. 1.; Flesch: *An Eighteenth Century Narrative*, 391.

nem megfelelő magyartudás is vezethetett a helységnév torzított változatának használatához. Bármennyire is másként ejtendő és eltérő kiejtésűnek tűnik Gölle település neve, a héber átíratban (gimel, lamed, lamed, ájin/alef) hasonló. Eszerint a kézirat szerzője a két eseményt nyomon követte, és emlékeiben összemósítottak az adatok. Ezt elősegíthette, hogy a veszprémi vikárius maga is egy okiratban szerepeltette a két ügyet. Másfelől az is elképzelhető, hogy csupán a göllei esetre támaszkodik a történet, csupán a helynév átírata sugallja, hogy a Kilitiben zajló térítés története is szerves részét képezte a műnek.

A személyek beazonosítása

A kézirat szerzője szerint a helyi plébános rossz viszonyban állt a helyi zsidó közösséggel, kiváltképpen R. Hirschl Leibbel. Felesége Zipperl volt, a tizenkét éve született lánygyermek neve pedig Gitel.²⁴

A történetben szereplő nevek alapján lehetetlen az azonosítás. R. Hirsch Leib egyetlen dokumentumban sem szerepel a fentebb említett két település lakójaként. A források szerint a göllei kislány édesapja: Matthias (Mátyás) David, a Kilitin élő kislányé Isac Lazar. Az anya neve egyik esetben sem derül ki. A kislányok nevét sem jegyezték le a források, csupán a keresztelésben kapott nevüket: a göllei kislány a Rosalia, míg a Kilitin élő kislány az Eörse (Elisabetha) nevet nyerte el.²⁵ A kézirat szerzője talán tudatosan megváltoztatta az apa nevét, bár ez a további pontos adatok fényében meglepőnek tűnik.

A helyi pap kijelenti a csecsemőkori megkeresztelés tényét

A kézirat szerzője szerint a rendelet hírének hallatán a helyi pap nagy nyilvánosság elé állt, és kijelentette, hogy Hirsch Leib és Zipperl Gitel nevű lányát születésekor a helyi bába megkeresztelte szentelt vízzel. A pap ezt be is jegyezte az anyakönyvbe. Jelentette a megyés püspöknek, feljebbvalójának az esetet, további utasítást várva. Az előljáró azt tanácsolta, várjanak, amíg a gyermek eléri azt a kort, amíg a szüleitől elválasztható lesz, a pap pedig hallgatást rendelt el a bábának. 1776-ban azonban úgy vélte, elérkezett az idő, hogy a már megkeresztelt gyermeket az anyaszentegyházba vezesse.²⁶

A korabeli források szerint mind a göllei, mind pedig a Kilitin élő gyermeket születése után a bába keresztelte meg. Matthias David lányát Elisabetha Berta hatvanöt éves göllei bábaaszony segítette a világra 1763. december 10-én, míg Isac Lazar lányát 1770. január 7-én Molnár Katalin hatvanöt éves foki bába.²⁷ A történetben szereplő tizenegy éves kor egyik esetben sem helytálló. Mind a két bába valóban jelentette a keresztelés tényét a papnak. A göllei bába egy keresztény gyermek egy hónappal későbbi születésekor adott hírt erről. A göllei plébános, Antonius Kalló így 1764. január 11-én értesült a keresztelésről, amit saját bevallása szerint be is vezetett az anyakönyvébe.²⁸ A foki bába a szülést követően három héttel jelezte a keresztelést. A peremartoni pap, Joannes Jantelek 1770 februárjában kapott hírt arról.²⁹ Mind a két pap előljárójához, a veszprémi püspökhöz fordult.³⁰

²⁴ NIL Heb 8°5710. 1., Fleisch: *An Eighteenth Century Narrative*, 392.

²⁵ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/879., 1776/1522.

²⁶ NIL Heb 8°5710. 1.; Fleisch: *An Eighteenth Century Narrative*, 392.

²⁷ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/2156.

²⁸ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/879.

²⁹ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/879.

³⁰ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/879.

Hosszú ideig egyik esetben sem történt látszólag semmi. A források rávilágítanak, hogy az események kibontakozásának időpontja valójában nem 1776 januárja, hanem mindkét esetben 1775. A veszprémi előljárónak, Josephus Dravec esperesnek Isac Lazar lányának ügyében 1775. május 30-án született jelentés, Matthias David lányának ügyében pedig 1775. november 9-én.³¹ Mindez megerősíti azt a feltételezést, hogy az ismeretlen szerző által említett rendelet valójában az 1775. évi uralkodói rendelkezés a vallásváltoztatók ügyében, amely eltiltotta a bábákat a zsidó gyermekek megkeresztelésétől. Az alsó papság hírévé a rendelkezésnek megriadt attól, hogy a már megkeresztelt gyermekek esetében nem sikerül elismertetni az egyház jogát nevelésükre, ezért siettek a nyilvánosságra hozattal. Másfelől talán a bábák riadtak meg a lehetséges következményektől, hiszen a kilátásba helyezett két év börtön elrettentőnek tűnhetett, és ők maguk kérhették a nyilvánosságra hozattal. A rendelet tartalmazta, hogy a megfelelő életkor előtt tilos a gyermekeket megkeresztelni. Márpedig a levéltári forrásokban szereplő gyermekek igen fontos életkori határköhöz érkeztek: Isac Lazar lánya lassan elérte a hétéves életkort, a korábbi pápai rendelkezés értelmében ekkor keresztény hitre térhetett át. A göllei kislány pedig lassan betöltötte a tizenharmadik életévét, és tizennégy éves korában már kérhette volna keresztény és zsidó tanúk előtt vallásának a megváltoztatását. (Eddig mind a két kislány zsidó hitben nevelkedett.)

A keresztelés tanúi és cáfolói

A kézirat szerzője szerint a pap kinyilatkozta a világi és egyházi szervek felé fordulva, hogy állításának igazolására tanúkat tud felsorakoztatni.³² A műben kellő drámaiságot kölcsönöz a történetnek a pap állítása.

A történeti források azonban sokkal színesebben mutatják be a bizonyítási eljárás folyamatát. Egy ilyen kijelentés ugyanis maga után vont a megyei, országos szervek, az uralkodó vizsgálatát, a kislány védelmére szót emelő apa kérelmeit. A göllei ügyben a helytartótanács 1776. február 13-án Somogy megyéhez intézett leiratában vizsgálat lefolytatását rendelte el.³³ 1776. március 18-án ugyancsak Somogy megyét utasították Isac Lazar lányának átkeresztelési ügyének kivizsgálására.³⁴ A megye tanúk kihallgatását határozta el. A tanúkihallgatások mind a két esetben keresztény tanúkkal folytak, valamint a bábák vallomását rögzítették.³⁵ A kérdések a gyermek születési körülményeire, a bába jelenlétére és a keresztelés folyamatára vonatkoztak. A tanúk első csoportjába tartoztak a szülésnél jelenlévő asszonyok és a bába. Göllén helyi lakos a bába és a szülést segítő keresztény asszony, Kilitin azonban a bába Siófokról érkezett; úgy tűnik, nem volt helyi bába. A két bába az úgynevezett falusi bábák csoportjába tartozott. Noha Mária Terézia a Helytartótanács útján már 1748-ban elrendelte, hogy a bábák tegyenek vizsgát, a dokumentumok nem említik, hogy vizsgázott bábák lettek volna. Vélhetően anyáról lányra szállt a mesterség fortélyainak elsajátítása.³⁶ A szülésnél jelenlévő asszonyok közül egy-egy mind a két esetben továbbra is rendszeresen járt a kislányokhoz, mivel szoptatódajkaságot vállaltak. E vallomások árulko-

³¹ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/4327.

³² NIL Heb 8°5710. 2.; Flesch: *An Eighteenth Century Narrative*, 392. sz.

³³ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/879.

³⁴ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/1522.

³⁵ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/ 879., 1776/1522., 1776/1523., 1776/1634., 1776/2156., 1776/2471.

³⁶ Krász Lilla: *A bába történeti szerepváltozása a 18. századi Magyarországon*. Budapest, 2003. 90., 143.

dóak a helyi zsidó és keresztény társadalmak érintkezési pontjairól: A 18. században keresztény bábákat hívtak, sőt keresztény asszonyokat segítségül a szülés levezetésében, majd azt követően azok elhelyezkedhettek a családoznál. Bepillantást nyerhettek életükbe, megismerhették szokásaikat. Épp emiatt nem létezhetett éles elkülönülés a két társadalom között.

A tanúk második csoportját azok a férfiak alkották, akik később értesültek az eseményekről,³⁷ de ez csupán a göllei esetben jelenik meg. A plébános külön tanúk előtt maga is kihallgatta a bábát.

A levéltári forrásanyagban nem csupán egyetlen tanúvallomási jegyzőkönyv lelhető fel: a göllei esetben öt, míg Kilitin hét alkalommal került sor tanúk kihallgatására. A vizsgálat során felmerülő kétségek követelték meg újabb és újabb tanúvallomások rögzítését. A göllei keresztelés ügyében az első tanúvallomás időpontja 1776. március 3., Kilitin pedig 1776. március 28. Mind a két esetben a szülést segítő asszonyok tanúsága szerint a világra jött lánygyermek egészséges volt. Sőt, a később szoptatódajkaként elhelyezkedő asszonyok a következő hónapban sem fedezték fel a csecsemőkön a gyengeség leghalványabb jelét sem. A szülés után, miként vallomásukban kifejtik, alkalom sem adódott volna keresztelésre, mivel a családtagok gyorsan körbevették az újszülöttet. Sőt, Kilitin sem az anya, sem az apa nem is engedte születése után a kislányt megfürösztetni.³⁸ A többszöri visszautasítás utalhat arra, hogy a bába mindenképpen meg akarta fürdetni a kislányt, ami felkelthette a család gyanakvását, ami jelezheti a keresztelési ügyek miatti óvatosságot. A keresztény bábát beengedik a házba, azonban folyamatosan figyelik. A születést követően a rokonok igyekeznek meggátolni a titkos keresztelésnek még a látszatát is, az apa nem véletlenül tartja távol a bábát a csecsemőtől.

A bábák tanúvallomásai azonban részletekben eltérnek ettől. A foki bába, Molnár Katalin maga is elmondta vallomásában, hogy az apa nem engedte az újszülött megfürdetését. Ő maga már ekkor bágyadtnak találta a csecsemőt. Másnap reggel, amikor kötelességét végezve ismét visszatért a gyermeket megfürdetni, úgy vélte, nincs a gyermeknek reménye az életre, ezért eldöntötte, megkereszteli. A fürdővizet felmarkolta háromszor, majd a következő magyar mondatokat mondta: „Én téged megkereszteltem az Atyának és Fiúnak és Szent Lélek Istennek a nevében. Ámen, Eörse legyen a neved.” A papnak a szülést követően három héttel jelentette az esetet.³⁹ Joannes Jantelek megerősítette a bába tanúvallomását a keresztelés indokára (életveszély), illetve időpontjára vonatkozóan.⁴⁰

A göllei keresztelési esetben a tanúvallomásoknak két csoportja különíthető el: a hatóságok és a parókus által lefolytatott vizsgálat során keletkezetteké. A bába, a hatvanöt éves Elisabetha Berta a tanúvallomások során ellentmondásba keveredett a keresztelés időpontját illetően. Vallomása szerint a születést követő napon kötelessége szerint ellenőrizni ment a gyermek állapotát, és bágyadtnak találta. Elvitte megfürdetni, és ott fogta a hűtő (valószínűleg hűtő, azaz hideg) vizet, és alattomban az Atyának és Fiúnak és Szent Lélek Istennek nevében Rosalianak keresztelte.⁴¹ Ugyanakkor e vallomást a keresztény férfiak tanúvallomása cáfolta. Ugyanis a pap a házába hívta Franciscus Bodot, Franciscus Puskát és Ladislaus Eskét, amikor a bába bejelentette a keresztelés tényét. Előttük pedig a keresztelés idejét és módját úgy adta elő, hogy a gyermeket azonnal, a születése után egy órával kereszt-

³⁷ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/1634.

³⁸ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/2156.

³⁹ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/2156.

⁴⁰ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/2156.

⁴¹ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/879.

telte meg, mivel látta annak elfeketülését.⁴² A szülésnél jelenlévő asszonyok szerint erre nem lehetett alkalma, ezért a pap felelősségre vonta a bábát. A bába ekkor módosított a vallomásán. E kihallgatások eredményeként Göllén a keresztelés ténye nyílt titokká vált a helyi keresztény társadalom körében. Erről a szoptatós dajka vallomása számol be. Helena Deák, ötvenhét éves göllei lakos, Michael Bíró felesége másoktól hallotta, hogy a gyermeket megkeresztelték. A hír azért is igaznak tűnt számára, mivel a plébános addig tiltotta, hogy keresztény asszonyok szoptatósdajka állást vállaljanak zsidó családoknál. Ebben az esetben viszont kifejezetten engedélyezte, mivel a plébános szerint keresztény gyermeket lehet táplálni.⁴³

A bábák tanúvallomásai többféle információt rejtenek magukban. Az orvosok hiánya vagy drágasága a szülőket arra ösztönözte, hogy a bábát hívják a szülés levezetéséhez. Annak feladata nem merült ki a gyermek világrajövetelével, utána ellenőrizte az újszülött állapotát. A bábák feladatait 1745-ben Pozsony város főorvosa, Torkos Jusztusz János hét pontban foglalta össze. Az instrukció negyedik pontja a gyenge, már haldokló csecsemők keresztelésének módjára vonatkozott. Később 1770-ben az egészségügy és a bábaügy szabályzata (*Sanitatis normativ*) szintén tartalmazta az életveszélyben lévő újszülöttek megkeresztelését (ötödik pont).⁴⁴ A 18. században a források keresztény bábákról tudósítanak. Ők mélyen vallásosak voltak. Ennek jele, hogy a foki bába vallomásában közli, nem vette volna a lelkére (azaz nem akarta a lelki üdvét elveszíteni), ha a gyermek elhalálozik, és ő nem adja fel neki a keresztséget. A bábák a gyermekek születését a papoknak jelentették, akikkel így mindennapi kapcsolatban álltak. A papok által hirdetett elvek nagymértékben befolyásolhatták nézőpontjuk alakulását, hiszen a falusi bábákat a helyi pap vizsgáztatta, és ő ismertette velük a keresztelés módját.⁴⁵ A bábák körében kialakuló missziós tudat nem elszigetelt jelenség. Mind a két bába ugyanúgy mondja el a keresztelés módját, azaz körükben ismert volt a keresztelés technikája. Ez nem meglepő, hiszen a falusi népesség körében elfogadottnak számított a szárazkeresztelés, vagyis az, hogy ha úgy tűnt, a gyermek nem marad életben, a bábát kérték fel a keresztelésre, féltve a gyermek lelki üdvét. Az említett két keresztelési esetben a tanúk részéről sem merült fel a bábák erkölcsi támadhatósága (rosszindulat, avagy alkoholizmus), noha hasonló esetekben ezek érvként szolgáltak a keresztelés tényének cáfolatához.

A bábák és a lakosok tanúvallomásait a megye és országos szervek is értékelték. Az információ áramlására utal, hogy a családfők kérelmeikben reagáltak a vallomásokra, sőt azokra építették érvelésüket. Matthias David felhívja a figyelmet a bába ellentmondó nyilatkozataira, arra a tényre, hogy a gyermekét többen egészségesnek látták. Sőt, maga az apa hívja fel (1776. március 26.) a helytartótanács figyelmét az említett 1775. évi uralkodói rendeletről.⁴⁶ A Kilitin élő Isac Lazar a bába valótlan állítására alapozza érvelését (1776. április 20.), mondván, az egészséges gyermeket nem keresztelhetette meg életveszély miatt.⁴⁷ A vizsgálat folytatódott, az uralkodó kiemelt jelentőséget tulajdonított a bábák felelőssége megállapításának.⁴⁸ A szülők kérelmei hiábavalónak bizonyultak. A tanúvallomások kétséget ébresztettek ugyan a göllei esetben, ezért többszöri vizsgálatban minden kétséget kizáró

⁴² MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/1523.

⁴³ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/2901.

⁴⁴ Krász: *A bába történeti*, 90.

⁴⁵ Krász: *A bába történeti*, 143.

⁴⁶ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/879.

⁴⁷ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/1522.

⁴⁸ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/3140.

tisztázást kérelmeztek a hatóságok,⁴⁹ Kilitin azonban egyértelműnek vélték a keresztelés tényét.⁵⁰ Mind a kormányzatszervek, mind az uralkodó szem előtt tartották a keresztség szentségének eltörölhetetlenségét, azaz akit egyszer megkereszteltek, az keresztény marad, és végső véleményük formálásában ez döntő befolyással bírt. Másfelől meghatározó súllyal esett latba az a tény, hogy a gyermekek eddig nem részesültek keresztény hitelvekben történő oktatásban, ez pedig a gyermekek szüleitől és környezetüktől való elválasztását és keresztény hitelvek szerinti nevelését sürgette.⁵¹

Döntés a gyermekek sorsáról

A kézirat szerzője szerint a bába tanúvallomása meggyőzte a döntéshozókat. Ezért 1776. november 15-én küldöttek érkeztek a településre, és a gyermeket a felügyeletük alá vették. A szülőktől sűrű könnyek között ragadták el a kislányt, akit ezután a plébános házába vittek. A pap kedvességgel, meggyőző szavakkal próbálta rábírní hitének megváltoztatására. Azonban mindössze három napig tartotta magánál a gyermeket. Ezután a nemeshez került, aki a meggyőzésben kudarcot vallva börtönbe vetette a kislányt.⁵²

A kézirat szerzője által közölt pontos dátum valójában egy későbbi esemény időpontja, amikor a gyermeket árvaházba szállították át. A levéltári forrás szerint a göllei esetben a Veszprém megyei vikárius 1776. január 11-én kérelmezte Matthias David lányának szüleitől és ismerőseitől való elkülönítését.⁵³ Az ügyek kivizsgálásának időszakában a helytartótanács irataiban központi szerepet kapott a gyermekek keresztény hitelvekre oktatásának fontossága, noha abban a kérdésben még bizonytalanok voltak, vajon hol történjen az oktatás. A göllei kislány esetében 1776. május 29-én keltezett iratában a helytartótanács még ingadozott az egyházi és árvaházi nevelés között.⁵⁴ Szinte ugyanekkor, 1776. május 9-én a Kilitin élő kislány esetében, aki mindössze hat (majdnem hét) éves volt, pedig azt fontolgatták, hogy szüleinél maradjon-e, vagy a plébánosnál nyerjen elhelyezést.⁵⁵ Mindkét ügyben már 1776. május hónap végén arról tudósítanak a források, hogy a gyermekeket erőszakkal elragadták családtagjaiktól, és a plébánián helyezték el.⁵⁶ Az apa kérelmei és a további vizsgálati anyagok adatai szerint 1776. augusztus 23-án a Kilitin élő kislány a peremartoni pap felügyelete alatt állt; a göllei kislányról 1776 szeptemberében az olvasható, hogy már májusban elvitték otthonról.⁵⁷

A gyermekek további sorsáról Mária Terézia és II. József leiratai árulkodnak, amelyeket a kancellária közvetített a helytartótanácsnak. A helytartótanács erről tájékoztatta a megyét, eszerint az árvaházban való elhelyezés is szóba kerül.⁵⁸ A Veszprém megyei vikárius 1776. augusztus 23-án kelt feliratában támogatja a gyermekek tallósi árvaházba való átszállítását.⁵⁹ A végső szót Mária Terézia leirata mondta ki: 1776. szeptember 20-án elrendelte,

⁴⁹ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/2901.

⁵⁰ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/2471.

⁵¹ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/879.

⁵² NIL Heb 8°5710. 2-5.; Flesch: *An Eighteenth Century Narrative*, 392–396.

⁵³ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/879.

⁵⁴ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/4327.

⁵⁵ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/2471.

⁵⁶ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/2471., 1776/2968.

⁵⁷ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/4635., MNL OL, A 39 (Acta gen.) 1776/2717.

⁵⁸ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/2717., 1776/4635., 1776/ 4762., 1776/4837., 1776/5093.

⁵⁹ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/2825.

hogy a gyermekeket árvaházban kell elhelyezni.⁶⁰ A göllei kislány életkora azonban elgondolkodtatta az uralkodónőt, hiszen a kislány tizenhárom év körüli volt. Ezért az 1776. szeptember 26-ai kancelláriai leirat tudatta a királynő akaratát: hat hétig a gyermeket keresztény hitelvekre kell oktatni, majd árvaházba átszállítani (október végén, november elején). Majd a megfelelő életkor (azaz tizennégy éves kor) elérése után mindkét vallás képviselője előtt a gyermeknek kell kijelentenie, melyik vallást kívánja követni, zsidó hiten marad, vagy katolikus vallásra tér át.⁶¹

Az irodalmi műben szereplő ígéretes és rábeszélés vélhetően a katolikus hitelvekben való oktatást hivatottak ábrázolni. Mind a két kislány hónapokat töltött plébánián, hiszen májustól vélhetően október végéig tartózkodtak a göllei és peremartoni paplakban. A családok ebben az időszakban is mindent megpróbáltak gyermekeik kiszabadításáért. A Kilitin élő kislány apjától mindössze két kérvény maradt fenn (márciusi és áprilisi keltezésűek), azonban a hivatalos iratok később is utalnak az apa beadványaira.⁶² Mária Terézia döntése után a gyermek sorsáról nem lehet többet tudni. A hatéves kislány vélhetően szüleitől elszakítva, idegen környezetben élt. Életkora miatt is fogékonyabbnak bizonyulhatott a keresztény hitelvek és életforma elfogadására. A göllei Matthias Dávid kérelmei azonban egészen az ügy lezárultáig, 1777 májusáig nyomon követhetők, csakúgy, mint lánya sorsának alakulása.⁶³

A kézirat szerzője kiemeli, hogy a kislányt a pap mindössze három napig tartotta magánál, ez azonban a történeti források alapján nem állja meg a helyét. Az irodalmi alkotás szerint ezután a gyermek a nemes felügyelete alá került. Vélhetően a fentebb említett időpontbeli pontatlanság miatt itt az árvaház kurátorára, gróf Franciscus Balassára gondolt a szerző. Balassa gróf Szerém megye főispánja volt 1762–1785 között. 1775-ben került a tallói árvaház kurátori tisztségébe. A kislány tehát nem a főispán fogságába került, hanem az árvaházba. A szerző igyekezett a történetet színesíteni és a kislány szenvedéseinek és hősiességének nagyságát alátámasztani, ezért formálta át a történeteket.

A zsidó közösségek összefogása

A kézirat szerzője szerint a gyermek érdekében a zsidóság legbefolyásosabb tagjai (az országban Pozsony, míg azon túl Bécs zsidósága) is felemelték a hangjukat. Történetében a kislány négy hónapig raboskodott a nemes börtönében, azaz a megadott dátumok szerint 1776. november 15-től 1777 márciusáig. Ebben az időszakban a közösségek lépéseket tettek a kislány kiszabadításáért.⁶⁴

A történeti forrásokban csupán a pozsonyváraljai közösség kérelmére található bizonyíték. A közösség azonban nem a gyermek árvaházi fogsága alatt, hanem még a vizsgálat kezdeti időszakában tett erőfeszítést azért, hogy a kislányok otthonukban maradhassanak. A pozsonyváraljai közösség mind a két térítési esetben 1776. május elsején (avagy azt megelőzően) írta kérvényét.⁶⁵ Erre valóban reagált a királyi ítélőtábla, ugyanis tanúvallomások felvételét rendelte el, amit a települések végre is hajtottak 1776. május 14-én. Ezek a tanúval-

⁶⁰ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/4683.

⁶¹ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/4837.

⁶² MNL OL, A 39 (Acta gen.) 1776/2717.

⁶³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos levéltára, Helytartótanácsi levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Acta fundationalia (C 39), Lad. E. Fasc. 31. 1777/2133. (a továbbiakban: MNL OL, C 39 (Acta fund.) Lad. E. Fasc. 31.)

⁶⁴ NIL Heb 8°5710. 5-8.; Fleisch: *An Eighteenth Century Narrative*, 396.

⁶⁵ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/1634., 1776/2471.

lomások igazolták, hogy sem a göllei, sem a Kilitin élő kislány esetében nem történhetett meg keresztelésük közvetlenül a megszületésük után, azaz nem életveszély miatt keresztelték meg őket. A kéziratban szereplő további közösségi fellépésekre nem található írásos bizonyíték.

Út az árvaházba – időpontok tisztázása

A kézirat szerzője szerint a nemes még utoljára megpróbálta meggyőzni a gyermeket – mindhiába. A kislányt Toleshra kívánták átszállítani. A szülei engedélyt kaptak láthatására, akiknek ígéretet tett, hogy hitéhez hű marad. A szerző szerint a kislány 1776. október 31-én érkezett az árvaházba, szabadulását 1777 májusára keltezi.⁶⁶

A levéltári források nemhogy nem adnak hitelt érdemlő bizonyítékot arra, hogy a kislány az árvaházba való átszállítása előtt valóban találkozhatott a szüleivel, inkább ellenkezőleg, a teljes elszakításra utalnak. Matthias David panaszkodik, hogy lányát elragadták és a plébánosnál tartják. Az alispánhoz történő átszállítást a történeti források nem igazolják. Hangsúlyosabb az a megjegyzés, hogy a kislányt a születési helyéről vitték el, mivel ez a göllei esetre utalhat, hiszen a másik kislányt nem a lakóhelyén tartották a plébánián.

Az említett Tolesh településnév feloldása a gyökbetűkre támaszkodva: Tallós. Az Eszterházy család birtokán 1763-ban nyitotta meg a kapuit az árvaház. Uralkodói kezdeményezésre jött létre, megalapítását gróf Eszterházy Ferenc biztosította, felajánlva tallósi kastélyát és tízezer forint tőkét. Az orphanotrophiumba befogadott árváktól Mária Terézia saját vallásának követését kívánta meg.⁶⁷ Élére kurátort neveztek ki, akinek feladatai közé tartozott az árvák felvétele. Az árvaház konvertita jelzővel illelhető, azaz a katolikus hitre áttérő árvák előnyt élveztek a felvételkor. 1776-ban gróf Franciscus Balassa töltötte be a kurátori tisztséget.⁶⁸ Ő már 1776. szeptember 26-án értesítést kapott arról, hogy az árvaházba a göllei Matthias David lányát be kell fogadni.⁶⁹ Később, 1776. november 15-én jelenti, hogy az árvaház befogadta a kislányt, a göllei Rosaliát.⁷⁰ Ez az időpont, amelyet a szerző a plébánián töltött raboskodás kezdeti időpontjának tekint. Művében négy hónapot rögzít a megyebeli raboskodás időszakaként, majd ennek ellentmondva kijelenti, hogy 1776. október 31-én szállították el a kislányt. Vélhetően a történet drámaiságának hangsúlyozása igényelte a kislány szenvedési fokozatainak bemutatását. A tallósi árvaházban való elhelyezés előtti időszak dátumainak szerző általi meghatározása problematikus. A zsinagógai naptár szerint az 5536. év tizenegyedik hónap, Áv, 15. napja július 31-ére esett. Ez sem pontos időpontja a paplakbeli elhelyezésnek. A szerző a kronológiai pontosságot néhány esetben vélhetően a cselekmény kiemelése érdekében mellőzte.

⁶⁶ NIL Heb 8°5710. 8.; Flesch: *An Eighteenth Century Narrative*, 399.

⁶⁷ Az adományozó gróf Eszterházy Ferenc ugyanakkor a birtoktest egybentartását kérte, illetve fenntartotta magának és utódainak azt a jogot, hogy az intézmény áthelyezéséhez szükséges legyen hozzájárulásuk. 1780-ban ez meg is történt. Az árvaházat a gróf által adományozott szempci fogház épületébe helyezték át. Gönczi Magdolna: *Az árvaházak kialakulása Mária Terézia korában*. Budapest, 1933. 25.

⁶⁸ Gönczi: *Az árvaházak kialakulása*, 28.

⁶⁹ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/5093.

⁷⁰ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/5877.

A tallósi árvaházi időszak küzdelmei

A kézirat szerzője leírta a kislány szenvedéseit: idegen gyermekekkel kellett együtt lennie, iskolába járnia, ahol világi oktatásban részesítették volna, sőt a német nyelv tanulása is szerepelt a tananyagban. A hálótermekben kereszt függött az ágy felett, ezért a kislány inkább a földön aludt. Az étkezéseken tiltott ételeket kellett volna ennie, amit elutasított. A gyermekek, akik már áttértek, meg akarták győzni. Szombaton munkavégzésre akarták bírni. Ő azonban minden ígéretnek és kísértésnek ellenállt, és héberül imádkozott. Sőt, felkeltette az áttérés okozta kételyt az ott élő gyermekekben is. Az uralkodó által előírt három hónap elteltével a kislány szabadságáért küzdők kérték, állítsák választás elé a gyermeket, mely vallást kívánja követni. A kislányt tanító pap jelezte az uralkodónak és a kormány-szerveknek a gyermek elszántságát, félve, hogy a konvertita gyermekekre hatást gyakorol, és a zsidó vallás felé fordítja őket. Úgy vélte, célszerűbb lenne hazabocsátani.⁷¹

A levéltári források útján lehetséges nyomon követni a tallósi árvaházban Matthias David lányának a sorsát. A kislány a megérkezése után a piaristák által szervezett iskolába került. Tanítójuk Florianus Dom piarista szerzetes volt.⁷² A források szerint a gyermekeket írni, olvasni tanította, magyarul és németül, emellett rajzolás és a földmérés elsajátítása is szerepelt a tananyagban. Mindez már önmagában szokatlan lehetett a gyermek számára, hiszen nem a megszokott nevelési keretek közé került. A kézirat szerzője ugyan három hónapot említ, valójában azonban a kislány az árvaházban eltöltött első heteiről és viselkedéséről a piarista Florianus Dom 1776. december 3-án írt véleményét kivonatolta, amelyet érdemes idézni: „A göllei zsidó Mathias David lánya, akit Mária Terézia rendelt Tallósba átszállítani, megérkezése óta rendíthetetlenül megmarad zsidó hitében, és elutasítja a római katolikus tanítás elveit. A papi tanítást a keresztény tanokról elutasítja, viszont rendíthetetlen a zsidó hitelvekben. Sőt, ő maga jelentette ki, hogy előbb halna meg, mintsem a zsidó hitet elhagyja. Szigorúan tartja a szombatot, őrizkedik a sertéshús fogyasztásától, a szentélybe való bemenettől elzárkózik, olyan helyiségben, ahol Krisztus képmása van kifüggesztve, nem hajlandó nyugovóra térni. Minden igyekezetem a zsidó hitelvektől való eltántorítására kudarcrá van ítélve, és kétséges, hogy át lehet-e téríteni. Az árvaházban ehhez az újkeresztény lányka példájához nincs fogható.”⁷³

A dokumentum dátuma azt sugallja, hogy az uralkodónő által előírt, keresztény hitelvekben való nevelés eredményeit foglalta össze a tanító, bár valószínűleg a megszabott határidő előtt.⁷⁴ A pap felismerve az ellenállás fenyegető veszélyét, lemondana a térítésről.

Új uralkodói döntés – másik hely?

A kézirat szerzője szerint azonban az uralkodót a kislány elszántsága még mindig nem győzte meg. Úgy vélte, további próbáknak kell alávetni, célszerű ezt egy másik helyen tenni, új környezetben. A szerző az olvasók elnézését kérve már nem kívánja részletezni az új helyre való utazást és az ottani eseményeket. Azonban a kislány továbbra is ragaszkodott a hitéhez.⁷⁵

⁷¹ NIL Heb 8°5710. 8-13.; Flesch: *An Eighteenth Century Narrative*, 399–403.

⁷² 1739-től 1814-ig élt. 1777–1780 között tanított Tallóson. Koltai Andrea: *Catalogus Religiosorum Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum 1666–1997*. Budapest, 1998. 94.

⁷³ MNL OL, C 39 (Acta fund.) Lad. E. Fasc. 31. 1777/535.

⁷⁴ MNL OL, C 40 (Acta rel.), Lad. P. Fasc. 47. 1776/4837.

⁷⁵ NIL Heb 8°5710. 13.; Flesch: *An Eighteenth Century Narrative*, 403.

A szerző itt ismét eltér a levéltári forrásokban szereplő adatoktól. 1777. március 17-én ugyanis Mária Terézia érdeklődött a kislány sorsa felől az árvaház kurátorától. Eredeti rendelkezésében is szerepelt, hogy hatheti keresztény hitelvekben való oktatásban részesüljön, és amikor a megfelelő életkort eléri, akkor dönthet, mely vallásban kíván nevelkedni. A bábák említett vallomása alapján a kislány születési ideje 1763 decembere volt. Az árvaház kurátorát a kézirat szerzője úgy ábrázolta, mint egy másik ismeretlen hely előljáróját. Valójában Balassa gróf válaszolt az uralkodónőnek. Az érdeklődés nem egyértelműen csak a kislányra vonatkozott, mivel a kurátornak éves jelentést kellett benyújtania az intézmény működéséről. Mégis, az a tény, hogy kiemelt jelentőséget kapott a kislány ügye, arra utal, hogy problémák merültek fel a nevelésével. A kurátor 1777. április 1-jén kelt jelentésében vázolja az uralkodónőnek fáradozásuk eredménytelenségét.⁷⁶ A kislány nem hajlandó semmiben sem eltérni hitelveitől, miként a tanító atya is közölte korábban. Balassa gróf jelentette ezt a helytartótanácsnak is. Mivel semmi remény nem látott a kislány áttérésére, úgy vélte, egy másik helyre való átszállítás sem Pozsonyban, sem Magyarországon belül nem vezetne eredményre. Ugyanakkor felvetette, talán Bécsbe kellene átszállítani, és ott eredményt remélni. A kézirat szerzője vélhetően innen merítette azt a regényes fordulatot, hogy a kislányt Tallósról is elszállították.

A kislány szabadon bocsátása

A kéziratban a királynő 1777. május 11-én leiratban közölte, hogy a gyermek szabadon bocsátható. A levelet a hozzá küldöttségbe érkezők vették át. A kislányt Pozsonyba vitték, és ott ünnepelték hősi és állhatatos magatartásáért.⁷⁷

A szerző által közölt időpont egyértelműsíti a korábban említett dátumok összevisszaságát a műben. A levéltári források tanúbizonysága szerint valamivel korábban, 1777. május 2-án rendelkezett az uralkodónő a gyermek szabadon bocsátásáról, hangsúlyozva, hogy nincs remény a keresztény hitben való nevelésére.⁷⁸ A helytartótanács 1777. május 20-án adta hírül Somogy megyének és a veszprémi vikáriusnak az uralkodói döntést.⁷⁹ Az apához ekkor még nem jutott el a hír, hiszen 1777. május 16-án (esetleg 20-án)⁸⁰ újabb könyörgő levélben esedezett lánya hazaengedéséért.⁸¹

Az erkölcsi győzelem következménye

A szerző a kislány erkölcsi győzelme mellett kitartásának további befolyást is tulajdonít. Véleménye szerint a történetet elindító rendeletet ezen események hatására vonta vissza az uralkodó.

Valójában az átkeresztelésekre vonatkozóan csupán 1782-ben került sor újabb rendelet kiadására, mely tisztázni kívánta az áttérés jogi kereteit. II. József a törvényes áttérés idejét tizennyolc éves korban állapította meg, noha szülői vagy uralkodói engedéllyel már tizen-

⁷⁶ MNL OL, C 39 (Acta fund.) Lad. E. Fasc. 31. 1777/1637.

⁷⁷ NIL Heb 8°5710. 18.; Flesch: 1925. 406.

⁷⁸ MNL OL, C 39 (Acta fund.) Lad. E. Fasc. 31. 1777/2113.

⁷⁹ MNL OL, C 39 (Acta fund.) Lad. E. Fasc. 31. 1777/2621.

⁸⁰ A dokumentumon a fedlapon maradt fenn a két keltezés. A belső oldalon található kérvény dátum nélküli.

⁸¹ MNL OL, C 39 (Acta fund.) Lad. E. Fasc. 31. 1777/2113.

négy éves kortól mód nyílt erre. A rendelet tiltotta a bábáknak zsidó csecsemők megkeresztelését, de a kényszerkeresztelés intézményét továbbra is fenntartotta.⁸²

Összegzés

A sikertelen térítési történetet összegző mű hitelességét levéltári források támasztják alá. Az irodalmi alkotás a műfaji lehetőségeket kiaknázva egy megtörtént eseményt feldolgozva, megfelelő dramaturgiával és néhány kitalált elemmel színesítve kívánt példaértékű tettet állítani a közönség elé. A valláshoz, a hagyományos társadalom értékeihez való ragaszkodás eszméje magasztosul fel a műben. A levéltári forrásanyag nem homogén: hivatalos iratok, zsidó magánszemélyek kérelmei, illetve tanúvallomások alkotják. Nem csupán a világi, de az egyházi társadalom hangjai is megszólalnak a dokumentumok sorain keresztül. Az uralkodó, a falusi keresztény és zsidó lakosság, a felső és alsó papság képviselői is véleményt nyilvánítanak. A levéltári forrásanyag rávilágított a mű történeti gyengeségeire: egy nem létező rendelet közlése, a személynevek megváltoztatása, kisebb kronológiai csúsztatások, a bécsi zsidó közösség szerepének, illetve a hazaérkezés utáni ünneplésnek a bizonyíthatatlansága. A szerző a kislányt állítja a középpontba: szavain keresztül a hagyományos társadalmi értékek, a valláshoz való ragaszkodás nyer kifejezést. Hitéhez való állhatatossága segíti át minden megpróbáltatáson, ez tartja életben. Mindez útmutatás a zsidó közösség tagjainak, hogyan védelmezzék hitüket a keresztény társadalomban élve, bármilyen ígéretesnek vagy fenyegetettséggel kitéve. A kislány a szerző művében kifejezőeszközzé válik, amit az is mutat, hogy a szerző azon túlmenően, hogy egyetlen esetben említi, hogy Gitelnek hívták, soha többé nem nevezi nevén. Hozzá írt himnuszában, miközben méltatja hősiességét, amelyre mindenki örökké emlékezni fog, nem szólítja meg. A kislány az elszántság, hithűség megtestesítőjévé válik.

Ugyanakkor a levéltári források a történet más oldalát világítják meg. A kislány elszenvédője az eseményeknek, sorsáról a világi és egyházi keresztény, illetve a zsidó társadalom tanácskozik, vitatkozik, kérelmez, dönt. A kislányok zsidó néven említése még az apa (pontosabban apák) kérelmeiben sem történik meg. A két térítési történet lánygyermekének a keresztény neve a tanúk jegyzőkönyveiben maradt ránk. A források maguk is közvetítik az elszántságot: mind a keresztény, mind a zsidó társadalom részéről. Emellett képet festenek a jogi, közigazgatási útvesztőkről, amelyeket a történetben a vallási eszmékhez való ragaszkodás mindkét fél részére tartogat. A levéltári források kronológiai keretet biztosítanak a történetnek, a műben szereplő eseményeket néhol annál szűkszavúbban (így a pozsonyi közösség közbenjárása), néhol sokkal színesebben (tanúk vallomása) ábrázolják.

A mű és a levéltári források egyidejű ismerete arra enged következtetni, hogy az ismeretlen szerző maga is ismerte az eseményeket, vagy olvasta a dokumentumokat. Ez két feltevést enged meg. Talán ő is tevékenyen részt vállalt az eseményekben. Ugyanakkor, ha az eseményekkel szinte egy időben írta művét, hogyan volt a szerzőnek rálátása valamennyi szálon a cselekményekre? (Még akkor is kérdés ez, ha látható, hogy a göllei Matthias David is ismerte a plébános érveit.) Mindez igen hatékony információáramlást feltételezne. Másfelől talán éppen ez a bizonyítéka annak, hogy később keletkezett a mű – amikor még fontosabbnak tűnt a hagyományos értékrendhez való ragaszkodás jelentőségének hangsúlyozása. Mindez azonban csupán feltételezés marad a szerző személyének ismerete nélkül.

Kérdés továbbá, hogy a veszprémi rabbiként működő Joseph (Juspa) Flesch (1788–1854), akinek a birtokába került a kézirat, miért nem tette azt szélesebb körben ismertté.

⁸² MNL OL, A 39 (Acta gen.) 1782/2091.; 2509. sz.; Wolf: *Judentaufen*, 83–90.

Ha csupán az áttérési történetet állítjuk a középpontba, a lehetséges magyarázat talán az, hogy ekkor a bábák általi elkeresztelés már nem volt meghatározó, míg az önkéntes áttérők száma nem tűnt magasnak a zsidóság körében Magyarországon. Ugyanakkor, ha Flesch még néhány évvel tovább él, ő is időszerűnek találta volna közzétenni a kéziratot. A leghíresebb elkeresztelési eset a modernkori zsidóság történetében ugyanis 1858-ban történt. Ekkor a hétéves Edgardo Mortarát a pápai állam alá tartozó bolognai hatóság fogta el, miután kiderült, hogy egy szolga megkeresztelte őt csecsemőkorában. Az ügy nagy nyilvánosságot kapott, és elvezetett ahhoz az elképzeléshez, hogy a zsidóságnak a zsidó érdekek képviselőinek érdekében nemzetközi önszerveződésre és beavatkozásra van szüksége. Így került megalapításra került Párizsban 1860-ban az *Alliance israélite universelle* 1860-ban, amelynek egész Európában, így Magyarországon is létesültek képviselői. Alapítói közé tartozott az emigrációban élő egykori radikális reform rabbi és magyar forradalmár, Einhorn Ignác, avagy közismertebb nevén Horn Ede.⁸³

Egy sikertelen térítési történet elbeszélése (1778, NLI Heb 8°5710)84

Jüdisch-Deutsch kéziratból átírta Chaya Bathya Markovits

Vorwort

Der Schutz und die Gnade Gottes mit Euch allen, meine getreuen Brüder und Freunde!

Wie die Bäume des Waldes vor einem schrecklich fürchterlichen Sturm erbeben, so erzittert die Feder in meiner vor Furcht und Angst schrecklich bebenden Hand, als ich anfangen wollte, die mit eigenen Augen gesehenen, Schauer und Grausen erregenden Ereignisse mit schwachen Federzügen für die Nachwelt zum ewigen Andenken aufzuzeichnen. Wie soll ich aber beginnen eine über uns und unsere Kinder ergangene schreckliche Katastrophe zu beschreiben, zumal ich meiner Schwäche mir bewußt und und so arm an Worten bin? Setze ich mich nicht, mit einem solchen Vorgehen, dem gerechtesten Vorwurfe der gebildeten und gelehrten Männer aus, die mir zurufen: „Wie kannst du dich einer solch schwierigen, nur geübten Federn zukommenden Arbeit unterziehen? Wie kannst du mit deiner Armut an Sprache und Wissen dich an einen solch reichen Schatz wagen?“ Auf diese kräftigen an mich gestellten Fragen kann ich nur eine schwache Antwort geben: meine geehrten und gebildeten Leser möchten mehr auf die Tatsache, als auf die Sprache, in der sie erzählt und beschrieben wird, sehen, und dem Verfasser eine gütige Nachsicht zuteil werden lassen.

Übrigens wurde ich von meinen geehrten Freunden dazu dringend aufgefordert, die Geschichte, als Augenzeuge, niederzuschreiben und sie der Nachwelt aufzubewahren, und unsere Nachkommen durch dieselbe zum Lob und Preis der göttlichen Vorsehung, die uns mit ihrer himmlischen Macht in unsern Nöten, Drangsalen und Verfolgungen so kräftig beistand, aufzuschreiben.

Dies möge mir zur Entschuldigung dienen und die gefällige Nachsicht meiner geeigneten Leser erwirken!

⁸³ Lásd: Kertzer, David: *The Kidnapping of Edgardo Mortara*. New York, 1997.; Graetz, Michael: *The Jews in nineteenth-century France: From the French Revolution to the Alliance israélite universelle*. Trans. Todd, Jane Marie. Stanford, 1998.; Silber, Michael K.: Einhorn, Ignác in: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, ed. Hundert, Gersohon. 2. vols. New Haven, 2008. 461–462.

⁸⁴ A szöveg az Izraeli Nemzeti Könyvtár (National Library of Israel) engedélyével kerül közlésre.

Und nun erhebe ich meine gefalteten Hände zu Dir, ewiger Vater Sternentragender: Mögest Du uns immer mit den Fittichen Deiner reichen Gnade schützen und schirmen, daß wir in den Kämpfen um Deine heilige Religion [nicht] unterliegen, sondern immer aus denselben siegreich [hervorgehen zu Deinem] Ruhme, zu Deiner Ehre und Herr[lichkeit, Gott] mit euch. Amen.

[1] Im Jahre fünftausendfünfhundertsechunddreißig der Erschaffung der Welt nach israelitischer Zeitrechnung [1775-76] zog sich ein schwarzes Ungewitter über dem bedrängten Haupte Israels zusammen.

Es erging ein königliches Dekret¹ an alle Städte und Dörfer Ungarens, wo nur Israeliten wohnen, mit dem ausdrücklich strengen Befehl also lautend: Alle von dieser Stunde neugeborenen israelitischen Kinder, ohne Unterschied des Geschlechtes müssen sofort [?] ...nd in der christlichen Religion sofort erzogen werden; nicht minder müssen von der Stunde dieses Befehls an alle Gemeinden Israels aufhören, und sich mit Christen amalgamieren. Dieses Edikt gelangte auch, wie natürlich in das Dorf Gilibe in Somogyer Komitat.² Der Dorfpfarrer war im allgemeinen ein schändlicher Judenfresser, vorzüglich aber hegte er die feindlichsten Gesinnungen gegen den daselbst wohnenden Israeliten namens R. Hirsch Leib.

Der Pfarrer sann auf alle mögliche Weise nach, eine günstige Gelegenheit zu erhalten [?], um den benannten R. Hirsch Leib ins Garn zu locken und ihn in der Seele zu kränken. Eines Tages ließ er ihn ins Komitat berufen und sagte zu ihm in Gegenwart der ganzen Kongregation: „Jude! Wisset, es stehet in meinem Gedenkbuche aufgezeichnet, was mir eine Hebamme vor Jahren erzählte: sie hatte nämlich vor elf Jahren einer Entbindung des Weibes Zipperl, die Frau von R. Hirsch Leib, beigestanden. Es war ein Mädchen, dem man den Namen Gitel beilegte. Ich nahm das Mädchen und ließ es mit Weihe-Wasser besprengen, mit einem Worte – ich taufte es! Dann schrieb ich an den Veszpremer Bischof, was ferner mit dem Mädchen geschehen soll? Er antwortete mir: Ich möchte das Kind einstweilen bei den Eltern lassen bis [es ent]wöhnt sei.“ Nun erhob sich der Pfarrer und fuhr in seiner Rede fort: „Der Hebamme gebot ich, die Sache unter dem Siegel der Verschwiegenheit zu halten, und nichts davon kundzumachen, bis sie von mir den Befehl haben wird. Wie gesagt, dieselbe ist schon lange [...] ...nte ich mich und dachte bei mir [...]

[2] „Warum erwachst du nicht, und warum schweigst du so lange in einer solch wichtigen Angelegenheit der Religion? Du bist Religionsvorsteher, mache dich auf! und erhebe deine Stimme zu den Richtern im Komitate, daß sie das von der Hebamme getaufte Kind in den heiligen Schoß der allein selig machenden Kirche zurückführen und Gott weihen.“

Der Pfarrer führte auch seinen grausamen Vorsatz aus, und erschien vors[?] Gericht mit der bewußten Anklage. Er sprach in der Kongregation: „Meine Herren! Die Tatsache verhält sich so, wie ich sie soeben berichtete, wenn sie es aber nicht glauben wollen, so könne sie sich dadurch überzeugen, indem die Sache schon seit langen Jahren in meinem glaubwürdigen Archive verzeichnet steht; sollten sie aber auch diesem keinen Glauben schenken wollen, so belieben sie die Hebamme rufen und beschwören zu lassen, und sie werden sehen, daß ich die reine Wahrheit gesprochen habe.“

Man ließ die Hebamme rufen und beschwören und sie bestätigte frech die schändlichen Worte des Judenfressers.

Am fünfzehnten Tage des elften Monates [1776. július 31.] desselben Jahres wurden vom Komitate Panduren nach dem Dorfe abgeschickt, mit dem Befehle das Haus des R.

¹ Ilyen rendelet nem létezett Mária Terézia (1740–1780) uralkodása alatt.

² Somogy megyében nem létezett Gilibe nevű település.

Hirsch Leib zu umzingeln und sich des Kindes zu bemächtigen; welchen Befehl sie auch – trotz den heißen Tränen, des unsäglichen Jammers der unglücklichen Eltern und des noch unglücklichen Kindes – treulich vollzogen. Das geliebte Kind wurde also aus den treuen Armen der Eltern gerissen und grausamer Weise fortgeschleppt.

Die betrübten Eltern liefen bitter weinend und klagend den unerbittlichen Häschern nach, um wenigstens zu erfahren, wohin sie geführt und was mit dem armen Kinde geschehen we[rde].

Man führte das Mädchen geraden Wegs in das Haus des Pfarrers. Dasselbst angelangt, fing der Pfarrer an das Mädchen mit süßen, glatten, heuchlerischen Worten zu überreden, und es mit großen Versprechungen zu trösten; er sprach folgendes im freundlichsten Tone:

„Mein liebes [Kind! Achte] wohl auf meine Worte und nehme sie dir [3] zu Herzen; sie dienen dir zum Heil und begründen deine ewige Glückseligkeit. Siehe, ist es nicht besser bei uns zu bleiben. Welchen Nutzen oder Vorteil kann es dir gewähren, bei der Religion deiner Glaubensgenossen zu verharren; siehest du nicht, wie sie von allen Königen und Fürsten niedergehalten, und selbst von gemeinem Pöbel verhöhnt, verachtet, verstoßen und in den Staub getreten werden? Ganz anders und günstiger verhält es sich mit uns und unserem Glauben, der auch der wahrhafteste ist, und seine Anhänger werden geschätzt, geehrt und geachtet und sind überaus glücklich. Ergreife also unsern Glauben und halte daran fest, denn durch ihn kannst du die höchste Stufe der Ehre, der Würde, des Ruhmes und des Glückes ersteigen; was du wünschest und verlangest, und wäre es ein halbes Königreich! Du sollst es erhalten. Siehe nur, wenn nur einer von uns die Hand aufhebt, so laufen von euch schon fünf davon. Teures Kind, ich sage dir, bedenke diese erhabenen Vorzüge!“

Das Mädchen, welches die heuchlerischen Worte des Geistlichen ganz still und mit gesenkten Augen anhörte, erhob sich mit Würde, öffnete mit Weisheit den Mund und sprach mit fester, klangvoller Stimme:

"Mein Herr! Ich will mich bestreben nach Kräften, alle an mich gerichteten Fragen der Reihe nach, jede einzelne, zu beantworten. Mein Herr! Ich bin wohl in ihrem Zimmer und in ihrer Macht, ich bin fern von meinen geliebten Eltern, Anverwandten und Glaubensgenossen. Ich stehe allein hier, ein wehrloses, schwaches Mädchen; sie können mich aber verführen[?] und mit mir machen was sie wollen; vergessen sie aber nicht, daß ich vor Gott stehe, dessen Herrlichkeit die ganze Welt erfüllt und erhält, auf dessen Schutz ich vertraue; ich stehe vor dem Gotte Israels, der seine Kinder, wenn sie auch in den größten Bedrängnissen sind, nie verlassen hat und niemals verläßt. Dieser [4] Allmächtige wird auch mit den Fittichen seiner Huld beschützen und aus ihrer Gewalt erretten! Hören sie also, mein Herr, wenn sie mir auch dieses Haus voll mit Silber und Gold und Juwelen anfüllen: so werde ich doch nicht ein Haarbreit von meiner angestammten väterlichen Religion abweichen, und so lange ich lebe, werde ich den Gesetzen, Geboten und Vorschriften meines Gottes treue bleiben, denn nur er ist unser Vater und König, der uns vor allen euren Verfolgungen schützt und schirmt! Womit sie mich aber locken wollen, daß ihr auf dem höchsten Punkte der Ehre stehet, während wir in den Staub gedrückt sind; so will ich ihnen die Ursache sagen, warum dieses verkehrte Verhalten stattfindet: wir schmachten in dieser finstern Knechtschaft, unter diesem eisernen Druck des sklavischen Joches, weil wir gesündigt gegen die göttliche Religion und ihren Gesetzen zuwider gehandelt haben; aber warten sie nur, es ist noch nicht das Ende aller Tage: bald wird sich Gott seines verlassenen und von euch hart gedrückten Volkes, wie ein liebevoller Vater seines verstoßenen Kindes erbarmen, und uns die Sonne der glücklichen Freiheit erblicken lassen. Dann werden die Rollen zu eurem Erstaunen gewechselt werden: wir werden die Stufen des Ruhmes bestei-

gen und ihr werdet in den Staub sinken, und selbst von dem uns verursachten Rauschen eines zerknickten Blattes werden schon Hunderte von euch vor Schrecken davonlaufen! Wie ihr mit uns verführet, so werden wir mit euch verfahren und Gleiches mit Gleichem vergelten!”

Obgleich der Pfarrer von der kräftigen Unerschrockenheit dieses so kleinen Mädchens verblüfft war, und von der Felsenfestigkeit ihrer Widerlegung vollkommen überzeugt war; so unterließ er es doch nicht, mit den süßesten Worten und den schmeichelhaftesten Versprechungen seine Bekehrungsversuche bei dem klugen Mädchen einige Mal [5] zu wiederholen. Nach drei Tagen aber überzeugte er sich, daß seine ausgespannten Netze nichts zu fangen vermochten, und sein ausgestreuter Same auf einen harten Felsen gefallen ist[?], wo er keine Wurzel fassen konnte.

Da er also einsah, daß alle seine Worte fruchtlos verschwendet seien: so schickt er sie zum Herrn Vizegespan⁴ der sie in sein finsternes Gefängnis werfen ließ. Da machte man bald mit Versprechungen, bald mit grausamer Härte und schrecklicher Züchtigung, – sie mußte nämlich den ganzen Tag und einen großen Teil der Nacht saure Arbeiten verrichten, und anstatt des Essens beam sie Peitschenhiebe! – alle möglichen Versuche sie zu bekehren; aber sie gab weder ihren Schmeichlern, noch ihren Peinigern Gehör. Sie vertraute auf Gott und faßte noch mehr den festen Vorsatz, nie von den Gesetzen Gottes abzuweichen, und ihrer Religion treue zu bleiben – und sollte man sie auch zu Tode quälen!

Mit diesen Vorsätzen in der Seele, mit diesem Willen in der Brust, mit dieser Gottegebenheit im Herzen – kam es ihr ganz und gar nicht überrascht[!], als sie der Vizegespan eines Tages aus dem Kerker holen und vor sich bringen ließ, und redete sie ganz barsch folgendermaßen an:

„Du eigensinniges Mädchen! Sage mir einmal, wie lange wirst du dich noch weigern und halbstarrig bleiben unsere Religion anzunehmen, und dich dem ausdrücklichen Befehl des Königs widersetzen? Wisse, junges Mädchen, auf deine störrige Widersetzlichkeit ist der schändlichste und der martervollste Tod gesetzt!!!“

Ganz unerschrocken – was der Herr Vizegespan natürlich gar nicht erwarten konnte und daher sehr überrascht war – hörte das Mädchen diese fürchterliche Drohung und antwortete mit einem bitteren Lächeln:

„Gnädiger Herr! Ich wage es das Edikt Seiner Majestät des Königs in kurzen, bescheidenen Worten zu kommentieren. [6] Der Befehl des Königs kann sich nur auf meinen Leib erstrecken, den kann er mir auch nach Belieben nehmen; über meine Seele, die ein Teil Gottes ist und ebenso unsterblich wie Gott ist, kann er nicht gebieten. Die Seele bewahre ich meinem Gotte im Himmel. Erschlaget und mordet mich wie ihr wollet, ich werde meinen Entschluß: meiner heiligen Religion anzuhängen, bis zum letzten Seufzer meines Lebens nicht ändern!“

Der Vizegespan erwiderte er nichts, sondern sah sie schweigend und bewundernd an, und ließ sie ins Gefängnis zurückführen.

Die frommen und trostlosen Eltern hörten nicht auf zu weinen, zu klagen, zu fasten und fromme Spenden an Arme auszuteilen. Sie schonten auch kein materielles und pekuniäres Mittel bei allen Komitatsherren, ihre Freiheit zu erwirken; aber Bitten, Weinen, Klagen, Instanzen und Geld vermochten es nicht dieselbe zu Stande zu bringen.

Es blieb der unglücklichen Jungfrau nur eines von den zwei schrecklichen Übeln: entweder zur christlichen Religion überzutreten – oder eines martervollen Todes zu sterben; das unvergleichliche Mädchen war fest entschlossen, letzteres ersterem vorzuziehen.

⁴ Vicispán, alispán.

Da die unglücklichen Eltern alle ihre schwachen Hoffnungen, beim Komitate etwas Günstiges für ihre Tochter zu erwirken, durch schöde Abweisung aufgeben mußten; so entschloß sich der Vater nach Preßburg zu reisen, um daselbst die gütige Fürsprache des angesehensten Israeliten in Anspruch zu nehmen. Er ließ zu diesem Behufe alle Mitglieder des Vorstandes zusammenrufen, und unter heißen Tränen eines von Kummer und Sorgen schwer gebeugten Vaters erzählte er ihnen das Vorgefallene, und bat flehentlich um ihren Einfluß und Beistand – und zwar wünsche er nur ihren Rat und Fürsprache, denn die etwaigen Kosten will er schon selbst bestreiten – ja, das letzte Hemd will er hingeben, um nur das geliebte Kind vom schmachvollen Gefängnisse befreien und es bei seiner Religion zu erhalten.

Die frommen Mitglieder des Gemeinde-Vorstandes waren von [7] der schrecklichen traurigen Geschichte sehr berührt und einstimmig versprachen sie dem jammernden Vater, alle die ihrer Macht nur zur Verfügung stehenden Kräfte aufbieten: dem irdischen Vater den lebendigen Leib, und dem himmlischen Vater die lebendige, von dem glühendsten Glauben durchdrungene Seele zurück zu verschaffen. Es wurden sogleich aus ihrer Mitte die bedeutendsten, angesehensten und einflußreichsten Männer gewählt, und als Deputation zu Seiner Majestät dem König nach Wien abgeschickt.

Vor allem ging die Deputation zu den vornehmsten Israeliten Wiens, um sich mit ihnen über diese so wichtige Sache gründlich [zu] besprechen und die Audienz beim König zu ermitteln.

Die Deputation fand bei ihnen nicht nur die freundlichste Aufnahme und die herzlichste Teilnahme, sondern sie versprachen sogar, sie mit Rat und Tat zu unterstützen. Es gestaltete sich also eine zweifache Deputation, von Preßburg und Wien, nämlich sie gingen zuerst zu einigen Ratsherrn, die ihnen den Bescheid gaben:

„Sie möchten eine Instanz etwa folgenden Inhalts an den König richten: daß das von jenem Geistlichen eingereichte Dokument falsch sei – das Mädchen wäre noch nicht getauft worden. Er wäre mit der Hebamme einverstanden [d. h. abgesprochen] und [hätte] sie verleitet falsch zu schwören; – die ganze Sache wäre nur von dem Pfarrer und der Hebamme erdichtet, und wollten, durch diese schändliche Lüge, eine harmlose Familie in Trauer und Jammer stürzen und sie unglücklich machen.“

Die Bittschrift wurde eingereicht und sogleich verlesen. Aber leider wurden sie in ihren sehnlichsten Hoffnungen schrecklich getäuscht. Der König gab ein ... Reskript, die kurzen aber niederschmetternden Worte enthaltend:

[8]„Ein Kind, welches einmal getauft wurde – kann nicht mehr den Israeliten angehören!“

Die Deputation kam also, zum Schrecken und zur tiefen Trauer der jammernden Eltern, unverrichteter Sache zurück.

Vier Monate saß die Jungfrau schon im Gefängnisse und hatte alle nur erdenkliche Schmach und Schande zu erdulden; nichts desto weniger blieb sie standhaft wie ein Felsen, an den die brausenden Wellen vergebens schlugen, sie können ihn nicht von der Stelle bringen. – Man wollte ihr mit Gewalt verbotene Speisen aufdrängen; aber sie wies sie mit Verachten zurück, und aß nichts mehr als trockenes Brot und trank nur Wasser. Man wollte sie zwingen vor den heiligen Bildern niederzuknieen, sie anbeten und den Rosenkranz zu küssen; aber sie warf sich immer in der entgegengesetzten Seite aufs Gesicht, und niemand vermochte sie aufzuheben als wäre sie gebannt an die Erde, und so entging sie dem unwürdigen Zwange.

Die freudlichen Männer Preßburgs und Wiens ruhten aber und wagten nochmals die Fürstenburg zu betreten und den König mit Bitten zu bestürmen – den fast zu Tode Eltern ihr geliebtes Kind wieder zu schenken.

Sie sagten unter andern: „Daß es nutzlos wäre das Kind noch länger im Gefängnisse schmachten schmachten zu lassen, da sie sich schon zur Genüge überzeugt haben, daß alle Mittel der Bekehrungsversuche bei dem Mädchen fehlschlügen – und in hundert Jahren würden sie auch nichts richten.“

Der König wies die Deputation abermals zurück, aber mit kränkenderen Worten; sein zweites Reskript lautet:

„Das Mädchen weist überdies die Bekehrungsversuche zurück, weil es die heilsamen Lehren der christlichen und nur allein seligmachenden Religion nicht kennt. Man soll sie daher aus diesem Gefängnisse nehmen, und sie an den Ort Tallos [9] versetzen.⁵ Dort ist ein Stift, wo mehrere christliche Kinder gepflegt, erzogen und belehrt werden; da soll sie mit diesen Kindern Umgang pflegen und sich mit ihnen unterhalten; ferner wird man sie mit den lieblichen Grundsätzen der christlichen Religion vertraut machen, und sie in deren Geheimnissen unterrichten. Da soll sie drei Monate verweilen; dann soll eine Kommission von zwei unparteiischen Männern ernannt werden, die sie zu erforschen haben, zu welcher von den beiden Religionen sie sich bekennen will: zu welcher sie sich dann bekennen wird, der soll sie angehören.“

As die armen Eltern diesen Bescheid hörten, waren sie noch mehr untröstlich, weil sie fürchteten, daß das liebe aber doch noch unerfahrene Kind durch solche Mittel doch überführt werden könnte, und sie weinten glühende Tränen.

Die Wohnung der Eltern war ungefähr eine Stunde Wegs entfernt von jener des Herrn Vizegespan, wo ihre Tochter gefangen saß.

Nach einer in Kummer und Tränen durchwachten Nacht machten sich die Eltern des frühen Morgens auf den Weg zum Herrn Vizegespan, um von ihm die Gnade zu erfahren, ihrer Tochter vor der Abreise nach Tallos welches drei Tagreisen von ihrem Orte entfernt war, noch einmal sehen zu dürfen. Das war Donnerstag den achtzehnten Cheshvan Fünftausendfünfhundertsiebenunddreißig nach Erschaffung der Welt [1776. október 31.].

Mit harter Mühe und durch vieles Bitten gestattete er ihnen diesen so süßen Wunsch, ihre Tochter vielleicht zum letzten Male sehen zu können.

Als die Tochter ihre geliebten Eltern erblickte, war sie höchst überrascht und weinte Freudentränen. Denn sie glaubte sie kommen sie aus dem schmachtenden Kerker zu befreien; aber welche Feder vermag die herzerreißende Szene, welche [10] diesem Besuche folgte, zu beschreiben, als ihr der Vater eröffnete, daß er nur gekommen sei von ihr – vielleicht auf immer – Abschied [zu] nehmen, und sie zur unerschütterlichen Standhaftigkeit zu ermahnen, weil sie noch heute nach einem andern Orte versetzt wird!

Nachdem sie sich gegenseitig sattsam ausgeweint hatten und dem Altare der Eltern- und Kinderliebe den nötigen Tribut gezollt, trat eine fürchterliche Pause ein – die Tochter wischte sich die Tränen aus den flutenden Augen, und sprach festen Sinnes also zum Vater: „Teurer Vater! Es ist Gottes Wille, mich auf eine sehr schwere Probe zu stellen, und ich ergebe mich in seinen heiligen Willen; aber verzage nicht, teurer Vater, und fürchte nichts! Ich werde die Probe mit Gottes Hilfe heldenmütig bestehen. So lange ich lebe, werde ich Gott und meinen geliebten Eltern treu bleiben! Aber bevor ich mich von euch trenne, segne mich, Vater!“ Alle weinten so heftig bei diesem Segen, daß selbst die umstehenden Kerker-

⁵ Tallósi árvaház. Eszterházy birtokon Mária Terézia uralkodása alatt alapított konvertita árvaház.

diener so berührt wurden, daß sich die Eisrinde ihres Herzens löste und sie zerflossen in Tränen!

Voll Jammer schieden die armen Eltern von der unglücklichen Tochter. Drei Tage dauerte die Reise, nämlich Donnerstag, Freitag und *Sabbath*. Als sie am Sabbath fahren mußte, brach ihr das fromme Herz.

Sonntag früh am einundzwanzigsten des Monats Cheshvan [november 03.] gelangte sie an den neuen Ort ihrer traurigen Bestimmung.

Auch dort blieb sie die fromme würdige Tochter, und hielt sich an der Quelle des ewigen Lebens: an Gott und seine heilige Religion. Sie pflog keinen Umgang mit den christlichen Kindern; sie nahm keinen Anteil an ihren Unterhaltungen und Vergnügungen.

Als man sie *Deutsch* schreiben lehren wollte, sprach sie: „Ich mag diese Schrift nicht lernen – ich will keinen Nutzen von euch und mag euch nicht gefallen; mein einziger Wunsch ist, zu meinen geliebten Eltern zurück zu kehren und dort werde [11] ich lernen, was meine Eltern wünschen werden: ich will nur Gott und ihnen zu Willen lernen und handeln.“

Auch die Kleidungsstücke, die man den Zöglingen jenes Stiftes verabreicht, wies sie mit Abscheu zurück; nicht einmal ein Schuh- oder Strumpfband nahm sie an.

Abends ging sie in ihr für sie bestimmtes Zimmer und als sie sich ins Bett legen wollte, sah sie ein Kreuz, welches über dem Bette hang. – „Da hinein lege ich mich nicht;“ sagte sie zu sich selbst, „ich kann mich schon auf die Erde hinlegen und ruhig schlafen.“ Und als sie der Aufseher fragte: „Warum sie sich nicht lieber ins Bett lege?“ Da antwortete sie:

„Vor euerem Gotte hege ich eine gewaltige Furcht – ich könnte in der Nacht im Traume dieses schrecklich drohende Kreuz vor mir sehen, woran ich nie gewöhnt war. So liege ich lieber. Ich könnte vor Schrecken und Angst wahnsinnig werden.“

„Albernes Kind“, versetzte der Inspektor, „Wie kannst du dich nur vor einem Stück Holz fürchten! Kann es dich denn beschädigen?“

„Ha!“ erwiderte das kluge Mädchen, „Jetzt, Herr Inspektor, haben sie sich in ihren eigenen Netzen selbst gefangen! Wenn dieses Stück Holz nicht nützen und nicht schaden kann: warum seit ihr so dumm, es als euren Gott und Vater anzurufen, und harret seiner Hilfe? Welche Hilfe kann ein Block, welchen Schutz kann ein Klotz verschaffen?!“

Der Aufseher biß sich in die dünnen Lippen, wurde bis über die Ohren rot vor Scham und entfernte sich. Als bald erschien ein Diener, der ihr ein anderes Bett anzeigte, in welchem sie nach verrichtetem Abendgebete, mit reinem Gewissen den Schlaf der frommen Unschuld entschlief.

Des Morgens erwachte sie und wurde in den Saal geführt, wo sie die schlagendsten und treffendsten Antworten auf [12] [die] an sie gestellten verfänglichen Fragen gab. Nun aber sollte die Frage strenger, ja, ich möchte sagen, eine Feuer-Frage werden:

Es waren nämlich in dieser Anstalt auch andere israelitische Kinder, die nicht nur alle die ihnen vorgesetzten verbotenen Speisen mitgenossen, sondern sie beteten auch schon auf christliche Weise und waren schon bekehrt.

Jetzt vereinigten sich die Vorsteher dieses Stiftes mit den israelitischen Kindern, um ihre Bekehrungsversuche wirksamer zu machen. Die Kinder redeten das Mädchen also folgendermaßen an:

„Teure Schwester! Höre die Stimme deiner dir wohlwollenden Brüder: Auch wir sind von einem Stamme, auch wir sind [als] Israeliten geboren; allein durch reifliches Nachdenken habe wir die Überzeugung gewonnen, daß wir lange genug bei unsern verblendeten Vätern in der tiefsten Finsternis wandelten, – nur seitdem wir hier diesen heilsamen Unterricht genießen, ist uns ein neues hellstrahlendes Licht aufgegangen – die Finsternis ist

gewichen und wir sehen klar: Warum sollst du also dies nicht einsehen und noch immer im Finstern heruntappen?! Wir sagen es dir aufrichtig, wenn du dich nicht zu uns gesellest, so werden dich die Schatten des Todes umfassen, und du fährst in die glühende Hölle!”

Mit klarem Geiste erwiedert sie:

„Meine Freunde! Ich bedaure euch vom Grunde meines Herzens, denn ihr seid im Irrtum; euer Licht, welches ihr jetzt sehet, gleicht dem Blitze in einer stürmischen Nacht, der nur auf einen Augenblick erscheint und blendet, um dann in eine noch tiefere Finsternis zu versetzen. – Euch locken jetzt die Leckerbissen, die man euch verabreicht, und die Gunst, die euch von den Herren bezeugt wird, weil ihr euch in eurer Verblendung so willig zeigt den wahren Gott so schnöde zu verlassen; aber die Zeit rollt im schnellen Fluge dahin – die Leckerbissen werden aufhören – Herren-Gunst währt nicht lange, und ihr werdet es bitter bereuen, wenn der Zahntag des Herrn unseres allmächtigen Gottes kommt: ihr werdet euch eurer begangenen Sünden schämen, und die strenge(?) Strafe erwartet euch! Meine Leidenszeit [13] wird auch bald ein Ende nehmen, und mich erwartet der unbegrenzte Lohn Gottes, des Gottes, der sich unsern Propheten und unsern Vätern offenbarte und uns seine wahrhaftige heilige Religion zuteil werden ließ, die uns sicher beglückt!”

So entging sie also auch diesen gefährlichen Schlingen, und die schändlichen Bekehrer mussten – beschämt vor dieser heiligen gottbegeisterten Jungfrau – zurückweichen.

Wenn alles sich zur Tafel setzte, blieb sie ihrem Winkel und aß nur trockenes Brot und trank nur Wasser. – Aber immer mit Vor- und Nachsegnen; wenn sich die Andern zu den christlichen Gebeten versammelten, da blieb sie fern und betete Hebräisch zu ihrem Gotte; am Sabbath verrichtete sie nicht die mindeste Arbeit, trotz der Strenge, womit man sie dazu zwingen wollte; an diesem heiligen Tage wechselte immer die Kleider, zog sich rein an und betete den ganzen Tag.

An den christlichen Fest- und Feiertagen zog sie immer schwarze Kleider an und trauerte. Montag und Donnerstag brachte sie immer mit Fasten und Weinen zu, wie es auch ihre Eltern getan hatten.

Die Deputation war immer gespannt auf den Ausgang dieser Sache, und wurde sehr freudig überrascht, als sie erfuhren, mit welchem Heldenmute die Jungfrau ihre harte Probe überstand.

Sie machte sich also neuerdings auf und ließ kein Mittel unversucht, um bei den Großen des Landes die Begnadigung des Mädchens zu erlehen.

„Die drei Monate der Feuerprobe,” sprach die Deputation, „sind bereits zu Ende; jetzt soll die Kommission von unparteiischen Männern ernannt werden, und die Jungfrau erforschen, zu welcher Religion sie sich erklären will.”

Auch der Inspektor schrieb an die Statthalterei, daß [er sich ver]gebens bemüht habe die Jungfrau zu bekehren, und alles war fruchtlos – sie bleibt halsstarrig bei ihrem Glauben.

„Jetzt aber ist eine andere Furcht”, fügte er seinem Bericht [14] bei: „Die heilige Jungfrau könnte – wenn man sie noch länger in diesem Stifte lasse – die schon bekehrten israelitischen Kinder wieder zurücklocken; es wäre also ratsamer, sie zu ihren Eltern zurückzuschicken, damit sie nicht schade und unsere gemachte Beute entreisse. Und in der Tat, welche Schande würde das für und unsere Religion sein, wenn ein einfaches Judenmädchen über uns den Sieg gewänne!”

Dieser triftige Grund war der Statthalterei sehr einleuchtend, und bewog sie den Entlassungsbrief also gleich auszufertigen. Er wurde wegen Ratifikation zum König abgeschickt. Der König weigerte sich aber die Entlassung zu ratifizieren und sprach: „Es ist wohl wahr, was ihr saget, daß ein Mädchen mit solcher Felsenfestigkeit könnte sehr leicht

mit ihrer Klugheit die schon bekehrten israelitischen Kinder wieder zum Judentum zurückführen; aber das ist noch kein Grund, um sie gänzlich zu entlassen. Wir werden sie noch an einen andern Ort schicken, und dort die Bekehrungsversuche bei ihr wieder erneuern; vielleicht könnte man sie doch überführen – und das wäre für uns ein unberechenbarer Genuß, denn sie würde nach der Überzeugung, beim Christentume ebenso fest beharren, als sie jetzt beim Judentume beharrt, und könnte eine ganze Schar von ihren Glaubensgenossen uns zuführen.“

Meine geehrten Leser werden mir die Schilderung der Jammerszene gerne[?] erlassen, welche bei Eltern und Kind stattfand, als sie sahen, wie alle Säulen ihrer Hoffnungen einstürzten, wie alle die schönen Blasen[?] der süßen Erwartungen so schnell vom Sturme dieses königlichen Ediktes zerknickt wurden!

Überhaupt kann man sich eine solch unglückliche Lage eher denken als beschreiben.

Aber auch an dem neuen Orte ihrer Verbannung blieb sie fest und treue, und glich der hundertjährigen am lebendigen Quell gepflanzten Eiche, die die heftigsten Stürme der Welt nicht zu entwurzeln vermochten!

[15] Eines Tages trat ein großer Herr von den Angesehensten des Ortes in ihr Zimmer und grüßte sie recht freundlich; er nahm sie bei der Hand und sprach zu ihr:

„Meine Tochter! Rate mir selber, was man mit dir anfangen soll?“

„O, mein Herr!“ erwiderte die Jungfrau mit klugem und bescheidenem Sinne: „Mein ganz untertänigster Rat wäre – mich in Frieden zu meinen armen Eltern und trostlosen Eltern ziehen zu lassen, und wir wären der gegenseitigen Sorge überhoben.“

„Gott bewahre!“ erwiderte der Herr: „Wie kannst dir nur so etwas Albernies einfallen? Wir werden dich hier halten, bis du mehr zu Kräften und Verstand kommest, um deine Verblendung einzusehen, und dich in den heiligen Schoß unserer göttlichen Religion zu begeben.“

„Im Gegenteil, mein Herr!“ versetzte das Mädchen: „Gott bewahre mich so etwas Böses gar zu denken; ich wiederhole ihnen vielmehr meinen festen Entschluß, eher zu sterben, als eine andere Religion anzunehmen.“

Da sagte der Herr mit seiner schlaun Verschmitztheit:

„Liebes, einfältiges Kind! Du brauchst ja unsere Religion nicht mehr anzunehmen; denn da du bereits getauft bist, so gehörst du ohne ein ferneres Hinzutun uns mit Leib und Seele, zumal die ganze Umwandlung in der Taufe bestehet, damit hast du deine frühere Religion abgespült und abgewaschen, und bist für die neue gereinigt.“

Da stand die Jungfrau auf und richtete ihren klugen Blich auf den Herrn und sprach:

„Erlauben sie mir noch dies einzige Mal meine schwachen Worte an sie zu richten: Wenn alle die nur mit dem Weihwasser besprengt werden, ohne jede anderwärtige Überzeugung, schon Christen sind; so muß ich ihnen sagen, [16] daß ihre Religion null und nichtig ist; denn trotz dem Weihwasser, womit ich – wie sie aussagen – besprengt sein sollte, fühle ich die gründliche Überzeugung in meinem tiefsten Innern, daß ich die wahre Religion besitze, während die eurige nur ein Hirngespinnst ist, die ich mit aller Überzeugung meiner Seele verachte!“

„Übrigens muß ich ihnen sagen, meine Herrn!“ – es waren nämlich während dieser Unterredung viele Herrn ins Zimmer getreten und hörten zu, die Jungfrau richtete also ihre Worte an die ganze Versammlung – „Ja, ich muß ihnen sagen, meine Herren, daß jener Geistliche, der vorgibt mich getauft zu haben, sehr töricht gehandelt hat, daß er so lange schwieg, und verdient den gerechten Zorn des Königs und der ganzen christlichen Welt! Warum wartete mit seiner Anklage bis zu meinem elften Jahre, wo ich bei reifem Verstan-

de bin, und schon verstehe zu unterscheiden zwischen Gut und Böse, zwischen Bitter und Süß, zwischen Licht und Finsternis, wo ich natürlich aus reiner Überzeugung euere Religion nicht annehmen werde und nicht annehmen kann; warum ist er mit seiner verschmitzten Lüge nicht hervorgetreten, als ich noch Säugling war, oder im Alter von vier Jahren, wo ich mich als Verstandlose, und meiner Würde als Israelitin unbewußt, sehr leicht euerem Willen hingegeben hätte? Sie sehen, meine Herren, daß dieser Geistliche nicht recht bei Sinnen gewesen sein muß, und wie kann man auf die Worte eines wahnsinnigen Narren etwas geben!"

Wie ein schlagender Blitz hat die Rede dieses klugen Mädchens die ganze Versammlung niedergedonnert! Alles staunte [17] das von Gott begeisterte Mädchen an, und schenkte der Jungfrau bei allen, die sie hörten, Gunst und Gnade, und niemand wagte es, ihr etwas darauf zu erwiedern.

Die Zeit schlich dahin mit gleichem festen Sand[?]. Es wurde den betrübten Eltern immer mehr angst und bange um das geliebte Kind.

Sie sportnen die Deputation also abermals an, noch einen und den letzten versuch zu machen das Kind zu retten.

Mit dieser Deputation vereinigten sich diesmal die obengenannten Herren, um sie mit den eindringlichsten Reden zu unterstützen. Sie erklärten:

„Daß alle bei dem Mädchen gemachten Versuche scheiterten und zerflossen wie Seifenblasen; und alles was man mit der Jungfrau noch unternehmen möchte, würde fruchtlos sein – sie bleibt fest bei ihrer Religion.“

Nachdem die Stürme seit einer langen Reihe von bitteren Monaten so fürchterlich gewüthet und den Baum der Hoffnung fast ganz entblättert hatte – gang allmählich die Sonne wieder auf in ihrem prachtvollen Glanze, und erquickte die unglückliche Familie mit ihren freundlichen Strahlen: Die Zweige der Hoffnung fingen wieder zu grünen und zu blühen an.

Der König wurde endlich erweicht und erließ ein Reskript: „Daß man die Jungfrau sogleich ihrer Haft entlasse und zu ihren Eltern schicke.“

Dies geschah an einem Sonntag am Vierten des Monats Iyar im Jahre Fünftausend-fünfhundertsiebenunddreißig nach Erschöpfung der Welt [1777. május 11.].

Als die Herren das günstige Reskript zu Händen bekamen, liefen sie gleich der Jungfrau die glückliche Botschaft zu hinterbringen. Es versammelten sich um sie viele Israeliten und staunten sie an. – Da sprachen die Herren:

[18],„Meine Freunde! Wir freuen uns recht herzlich, sie euch wieder zurück zu geben, sie hat unser aller Bewunderung verdient. Jetzt weilet nicht und führet sie mit Sang und Klang nach Preßburg. Es wird euch niemand mehr in den Weg treten.“

Und zu dem Mädchen sprachen sie:

„Gott, der dich bisher geleitet hat, wird dich immer schützen und beglücken. Du wirst ein Muster der Nachahmung und und Bewunderung für deine Glaubensgenossen und für's ganze Land werden!“

Sie machten sich allsogleich auf den Weg, begleitet von dem Segen und den Glückwünschen aller Umstehenden ohne Unterschied der Konfession, und gelangten noch denselben Abend nach Preßburg. Da wurden sie von einer großen Menge recht freundlich begrüßt, unter welcher sich natürlich auch ihre Eltern befanden.

Die so tiefe Trauer verwandelte sich in die reinste Freude! Und wer vermag die entzückende Freude der Wiedersehung von Eltern und Kind und all den gutherzigen Freunden, die an ihrem Schicksale teilnahmen, zu beschreiben? So eine Szene muß man sich denken oder selbst mitansehen.

Jeder hielt die Jungfrau für einen heiligen und gottgesegneten Engel, da sie mit solch unerschütterlicher Beharrlichkeit und Standhaftigkeit, so vielen ihr gelegten Schlingen und Versuchungen so sinnreich entging und ihre Feinde zu Schanden machte; jeder gestand, daß dies ein beispielloses Ereignis in den Annalen Israels ist!

Die Jungfrau hat nicht nur für sich allein gewirkt, sondern für [19] ganz Israel; denn nach einigen Tagen erschien ein zweites Reskript vom König, welches den ersten grausamen Befehl der Taufgeschichte und der Auflösung der Gemeinden vernichtete, und das schmachtende Israel atmete und lebte wieder frei auf.

Brüder und Freunde! Fallet nieder auf euren Knien zur Anbetung unseres Gottes, der nicht schläft und nicht schlummert mit seiner Allmacht zu beschützen sein Volk Israel!

Gott mit Euch und mit mir Amen.

Geschrieben im Jahre Fünftausendfünfhundertachtunddreißig der Erschöpfung der Welt nach israelitischer Zeitrechnung [1777-78]

[20] Gesegnet bist Du! Dein göttlicher Verstand gesegnet!
Dein großer Lohn ist bei Gott und Menschen aufbewahrt;
Dein Andenken wird nie schwinden von Deinen Nachkommen!
Noch bist Du geschmückt mit dem prächtigen Ehrenkranz,
Im Himmel ist Dein hoher Sitz, der erste in Glanz;
Die Herrlichkeit Gottes muß Dich dort bestrahlen!

Du hast Macht gezeigt, Dich mit Heldenmut umgürtet,
Die stärkste Manneskraft hat Deine Lenden umschlungen,
Felsenfest standest Du und wichest nicht vom richtigen Weg;
Auf den Gott der Israeliten vertraute Dein frommes Herz,
Ihm opferst Du Deinen Leib, Deine Seele und Deinen Geist:
Vor fremden Götzen beugtest Du nicht das Knie!

Von Gott hochbegeistertes Mädchen! Wenn auch jung und zart an Jahren,
Warst Du stark und mächtig, wie ein kräftiger Mann in den besten Jahren;
Dein Engelsmund war ein zweischneidiges Schwert, ein spitzer Dolch!
„Gottes Religion ist mir in Flammenzügen ins Herz gegraben;
Wenn ihr mich auch quälend, marternd testet[?] – ich gebe sie nicht auf!“
So sprach sie mit Entschlossenheit zu jenen Tyrannen des Landes.

Mit unerschrockener, felsenfester Stirne sprach sie:
„Ihr Mordsüchtigen! Ihr könnt nur meinen Leib töten;
Über meine Seele habt ihr keine Macht – ihr Los ist lieblich.
Dort in den Sternenhöhen ist ihr ein Sitz bereitet,
Unter dem Schutz Gottes wird sie friedlich ruhen,
Und verachten alle eure Torheiten, wie eure Freudengenüsse!“

Ende.

ERZSÉBET MISLOVICS – MICHAEL K. SILBER

An Account of an Unsuccessful Conversion in the 18th Century

This study is the methodological analysis of a literary presentation and its historical sources of an account of an unsuccessful conversion in Hungary in the 18th century.

During the second half of the 18th century, Hungarian Jews lodged several complaints to the monarch, providing accounts of their children's christening in their infancy. An unknown author, presumably a contemporary, depicted the christening of a young Jewish girl in a literary work, and the struggle between the Jewish and the Christian communities over the girl's education sometime later. The story reveals that the young girl persevered and was determined to keep her Jewish faith.

Although the manuscript of the account came into the possession of Joseph (Juspa) Flesch, (1788–1854) rabbi of Veszprém, sometime during the first half of the 19th century, it was published only in 1925 by his great-grandson, and then only in an English translation. The authenticity of the literary piece of the unsuccessful conversion is verified by archival sources. Fictitious events enrich the work in several cases, presenting her exemplary deeds to the public by spiritualizing the girl's attachment to her Jewish religion and to traditional values. The archival sources testifying to the events, reflect the voices of representatives of the church and secular society and illustrate the procedure of official bodies in certain christening ceremonies as well as the options of individuals in these processes.

Nevertheless, the literary piece conceals some questions: did its author live when these events took place as the manuscript states, or as the linguistic evidence of the account seems to suggest, much later, at the beginning of the 19th century? Why was the manuscript not published at this time?

The analysis is followed by a transcription of the manuscript from the original Jüdisch-Deutsch, that is Judeo-German in Hebrew characters.

HARSÁNYI LÁSZLÓ

A magyarországi zsidó egyesületek fél évszázada (1868–1919)

Az 1944. március 22-én kinevezett kollaboráns Sztójay-kormány hivatalba lépését követően napokon belül közzétett egy sor jogkorlátozó, a korábbi zsidótörvények „logikus folytatásaként” felfogható rendeletet.¹ Ezek előkészítése nagy valószínűség szerint korábban, tehát a kormány hivatalba lépését megelőzően kezdődhetett, másként nehezen képzelhető el, hogy ilyen rövid időn belül ilyen sok, zsidókat sújtó jogszabály megszülethessen. Számos forrás bizonyítja, hogy különböző szintű közigazgatási vezetők saját hatáskörben már a korábbi években hoztak zsidóellenes rendelkezéseket. E vezetők közül kiemelkedik fanatizmusával Endre László, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja, aki 1944. április 8-tól a Sztójay-kormány belügyi államtitkáraként az úgynevezett zsidóügyekért felelt. (Kétségtelen, hogy a „zsidókérdésben” a magyar közigazgatás folyamatosan, de 1944-ben különösen, fantasztikus teljesítményekre volt képes.) Mindenesetre 1944. március 29-én, tehát egy héttel a kinevezést követően rendelet született a zsidók megkülönböztető jelzéséről, a zsidók sajtókamarai, valamint színművészeti és filmművészeti kamarai tagságának megszüntetéséről, a zsidók tulajdonában lévő közúti járművek bejelentéséről, és még lehetne sorolni az e napra jegyzett hasonló célú jogfosztó rendeleteket.² Egy hónappal később, 1944. április 19-én született meg az a kormányrendelet, amely a zsidók önkormányzatáról és érdekképviseletéről döntött; ennek értelmében az ily módon létrehozott szervezet – a Magyarországi Zsidók Szövetsége – „kötelékébe tartozik minden zsidó, aki megkülönböztető jelzés viselésére kö-

* E dolgozat nem jöhetett volna létre Barabás Györgyi kitűnő forrásgyűjteménye nélkül: *Magyarországi zsidó hitközségek, egyletek, társulatok*. Budapest, 2007. Ez a kötet tette lehetővé, hogy számba vehessem azokat a zsidó egyesületeket, amelyek valamikori létéről sok esetben csak az alapszabályaikról szóló, többnyire levéltári bejegyzések tudósítanak. Az így összegyűjtött szervezetek számát és néhány meglévő adatát kiegészítettem azokkal az egyesületi adatokkal, amelyekről – bár az említett forrásanyagból hiányoznak – a zsidó egyesületek megszüntetését elrendelő 1944-es belügyminiszteri határozatok adnak hírt. (Ezeket az információkat a Belügyi Közlöny egymást követő számai közölték.) A táblázatok az e forrásokból számított adatokat foglalják össze.

¹ 1938–1944 között mintegy 21 zsidóellenes törvény és több száz rendelet született, köztük is legismertebb a három úgynevezett zsidótörvény: az 1938. évi XV. tc. a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról; az 1939. évi IV. tc. a zsidók közeleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról; az 1941. évi XV. tc. a házassági jog módosításáról és védelméről. (Részletesebben lásd Karsai László: *A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek 1920–1944*. In: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Szerk. Molnár Judit. Budapest, 2005. 140–163.)

² *Fontosabb zsidó tárgyú törvények és rendeletek Magyarországon (1849–2000)*. Összeáll. Karsai László. In: *Tanulmányok a holokausztról*. I. Szerk. Randolph L. Brahm. Budapest, 2001. 203–213.

teles”.³ A zsidóknak minősített magyar állampolgárok e rendelet alapján más egyesületnek és szervezetnek tagjai nem lehettek, továbbá döntés született e jogszabályban a zsidó jellelű egyesületek és szervezetek haladéktalan feloszlásáról. Ezzel lezárult a magyar/magyarországi zsidó egyesületek (újkori) történetének hosszú, az 1600-as évek közepén kezdődő első, történelmi szakasza.

E dolgozatban arra keresünk választ, hogy milyen volt az a hosszú idő alatt létrejött intézményrendszer, amelyet 1944-ben (részben végleg, részben időlegesen) semmivé tett a mindent megrontó politikai akarat. A „milyen” kérdésre főként az 1868 és 1919 között alapított zsidó egyletek, egyesületek adatainak felhasználásával próbálunk válaszolni. Ennek érdekében – Barabás Györgyi már említett forrásgyűjteményének felhasználásával – feldolgoztuk és adatbázisba rendeztük azokat az információkat, amelyek az egyesületekről a levéltári dokumentumokban elérhetőek voltak. Így lehetővé vált a zsidó egyesületek összetételének kvantitatív elemzése. A folyamat egészének értékeléséhez ugyanakkor tartozik némi kitekintés e kor előtti időszakra csakúgy, mint a 20. század további évtizedeire. A zsidó egyesületek születésének és működésének „aranykorát” önmagában is fontos megismerni. A dimenziók helyes értelmezéséhez talán hozzájárul néhány kitekintő megjegyzés a hazai egyesületek történetének előző, reformkori szakaszáról, illetve a témával választott későbbi fél évszázad egyesületi adatairól.⁴

A kezdetek

Jelenlegi ismereteink szerint – amelyek a fellelt levéltári adatokon, hivatkozásokon alapulnak – az első újkori, magyarországi zsidó egylet az Ilaván 1629-ben alapított *Chevra Kadisa*⁵ volt.⁶ A mai országhatárokon belül Körmenten⁷ alapították 1705-ben az első *Chevra Kadisa* egyletet. Ezen a településen, amely a Batthyányak birtokához tartozott a 17. században, Morvaországból és Alsó-Ausztriából ideköltözött zsidók telepedtek le. Ezt követően az 1700-as évekből összesen 27 egyletalapítás adatait ismerjük, főként az évszázad második feléből. Ezek szinte mindegyike *Chevra Kadisa* volt. A körmenti egylet alapítását követően 1713-ban Szenicén, a Nyáry-család birtokán letelepedett zsidó közösség döntött egylet létrehozásáról, azután sorban Újvidék, Nagyvárad, Rohonc, Makó következett.⁸ E folyamatban fontos elem volt, hogy a hitközségekhez rendelt *Chevra Kadisák* és más jóléti célú egyesületek esetében – számuk a reformkorban körülbelül 70-re tehető – „már megindult szervezeti függetlenedésük”.⁹

³ 1520/1944. ME sz. rendelet a zsidók önkormányzata és érdekképviselője tárgyában, lásd: http://magyarzsidó.hu/index.php?option=com_documents&view=detail&id=63 (letöltve: 2014. március 24.).

⁴ Itt említem meg az egyik nagy jelentőségű, de technikai értelemben csak korlátozottan használható egyesületi forrásmunkát, amely a vidéki egyesületek címtára. Pór Edit – Török Gyöngyvér: *A magyarországi egyesületek címtára a reformkortól 1945-ig*. Budapest, 1988.

⁵ Chevra Kadisa (szent egylet). A zsidóság egyik legősibb intézményének elsődleges feladata a temetések hagyományos szokások szerinti lebonyolítása, valamint a temetők gondozása.

⁶ *300 Jahre Chewra-Kadische Ilava 5389–5689*. Buch- und Kunstdruckerei Ignaz Eckmann, Ilava, 1929.

⁷ Barabás: *Magyarországi zsidó hitközségek, egyletek, társulatok*, 319.

⁸ Az 1720-as összeírás szerint Magyarország zsidó népessége 12 ezer fő volt, 1787-re ez a szám 83 ezer főre növekedett. Yehuda Don: *A magyarországi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete a 19–20. században*. Budapest, 2006. 13.

⁹ Pajkossy Gábor: *Egyesületek a reformkori Magyarországon*. História, 15. évf. (1993) 2. sz. 6.

A zsidó egyetek létrehozása nem volt konfliktusmentes. Az *Egyenlőség* című zsidó hetilap egy 1934-es cikkében Groszmann Zsigmond pesti rabbi írt a száz év előtti pesti zsidóságról.¹⁰ Egyebek mellett arról is beszámol, hogy 1833-ban a pesti hitközség elöljárósága „A városi hatóság útján feloszlatta az összes egyetet és templomaikat. Egyedül a magasztos hivatású és nélkülözhetetlen *Chevra Kadisa* részesült kivételben.” (Az ellentétek valószínű oka az egyetek által működtetett templomok, imatermek konkurenciájában keresendő.)

A 19. század közepén elindult politikai folyamatok új helyzetet teremtettek az egyetek, egyesületek indulása számára. A korábbi időszakra, tehát a reformkorra tehető az első hazai egyesületalapító „láz” kialakulása. Ezért minden változás ellenére a század második felében beinduló folyamatok nem voltak előzmény nélküliek.¹¹ A hazai polgárosodás a ki-egyezzéssel kapott igazi lendületet. A neoabszolutizmusból kilépő országot a változó jogi környezet is az egyleti, egyesületi gyarapodás irányába ösztönözte.

1862-ben az MTA Statisztikai Bizottsága könyvet adott ki a hazai állapotok összefoglalására.¹² A kiadvány IV. kötete elemzést tartalmazott a következő címmel: *Magyarország különböző egyetei*. Az összeállítás 579 egyetről számolt be, amelyből 264 a statisztika szerint „társalgási tevékenységet” folytatott. Nem meglepő módon a következő jelentős csoportot a „jótékonyági” egyetek alkották. Ez a statisztikai összefoglaló megnevezett zsidó felekezethez tartozó egyeteket is. Megtalálhatjuk egyfelől a „héber” megjelölést, mint például az Arad megyében összeírt „Héber testvér egyet”, „Ipart és gazdaságot gyámolító héber egyet”, a Bács megyében működött „Héber nőegyet” esetében. Fellelhető másfelől az „izraelita” jelző is, mint például Borsod megyében: „Izraelita társalgási egyet”, Pozsonyban „Izraelita kiseddóvó egyet”, vagy éppenséggel Pesten, többek között: „Első magyar izraelita betegápolási és temetkezési egyet” vagy „Izraelita magyar egyet”. És még nincs vége a megnevezések skálájának. Pozsonyban működött a „Zsidó társalgási egyet”, vagy éppenséggel Nyitra megyében a „Zsidó szegények ápolási egyete”.

Összesen 31 egyet azonosítható így módon zsidóként az összeírásból egyértelmű megnevezése alapján. (Lehetett persze ennél több zsidó egyet is, olyan, amelyik nem használta az előbb felsorolt megnevezéseket.) A legtöbb zsidó egyet abszolút és relatív értelemben egyaránt Pozsonyban volt található, az ott működő összesen 49 különféle egyetből 11-et működtetett a zsidó közösség. A dobogón ezután következik Pest az 53-ból 6 zsidó egyet-let, valamint Arad 11-ből 4-gyel.

Témánk szempontjából sajnos nem közölt lényegesen új információt a Statisztikai Hivatal 1880-ban megjelent, egyetekkel foglalkozó, egy 1878-as adatfelvételen alapuló köte-¹³ te. Ezt az összeírást dolgozta fel Reisz László abban a tanulmányban, amelyben az összes egyet 7,3 százaléka becsüli az izraelita felekezeti jellegű egyetek arányát, ami így módon 141 egyetnek felel meg.¹⁴ Ez az összeírás érzékelhetővé teszi, hogy tizenhat év múltán már közel 4 ezer, pontosabban 3956 működő egyetet regisztrálnak. Ez az igazán impozáns nö-

¹⁰ Groszmann Zsigmond: *Milyen volt száz éve a pesti zsidóság?* *Egyenlőség*, 54. évf. 1934. január 27. 10–11.

¹¹ A reformkor egyesületeiről lásd például: Tóth Árpád: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Budapest, 2005. A szerző külön fejezetet szentel a pesti izraelita egyesületeknek (207–216).

¹² *Statisztikai közlemények a hazai állapotok ismertetésének előmozdítására*. Szerk. Hunfalvy János. Pest, 1862.

¹³ *Magyarország egyetei és társulatai 1878*. Budapest, 1880. (Hivatalos Statisztikai Közlemények)

¹⁴ Dr. Reisz László: *Egyetek a dualizmuskori Magyarországon*. Statisztikai Szemle, 66. évf. (1988) 10. sz. 941.

vekedés alapvetően két okra vezethető vissza. Egyfelől megszűnt a neoabszolútizmus korának egyesületalapítást tiltó rendelkezése. Eszerint korábban tilos volt olyan egyletek létrehozása, „melyek maguk elébe a törvényhozás vagy a közigazgatás körébe eső czélokot tűznek ki”.¹⁵ Másfelől a céhek megszűnésével létrejövő ipartársulatok önmagukban is nagyon jelentős számbeli növekedést jelentettek az egyesületi világban. (A statisztikai összeírás 1275 ipartestületről számolt be.¹⁶)

1867-ben egy példamutatóan szűkszávú törvény elindította, pontosabban nyilvánvalóvá tette a hazai zsidóság emancipációjának akkor visszafordíthatatlannak tűnő folyamatát.¹⁷ Mint a továbbiakban látni fogjuk, ez a nagy jelentőségű törvény – minden egyéb hatása mellett – megindította a zsidó egyletek, egyesületek alapítási hullámát is. Ez kettős értelemben volt fontos körülmény: jelzi a zsidó felekezetekhez tartozók polgárisultságát, ugyanakkor az egyesületek létrehozása és működtetése, az tehát, hogy zsidó emberek nagy számban léptek a társadalmi nyilvánosság színterére, erősítette a hazai polgárosodás folyamatának egészét.¹⁸

Összevettem a Statisztikai Hivatal 1878-as és 1932-es egyesületi adatfelvételeinek eredményeit az általam végzett adatfeldolgozással. A vizsgálat célja annak feltárása volt, hogy a zsidó egyesületek tevékenysége miben hasonlított és miben tért el a teljes egyesületi szférától. A vallásfüggetlen szakmai érdekképviseleteket, amelyek iparegyletekbe, ipartestületekbe stb. szerveződtek, az összehasonlításban figyelmen kívül hagytam. Ez esetben így néz ki a tábla:

Tevékenységi terület	KSH felmérés Összes egyesület 1878	KSH felmérés Összes egyesület 1932	Zsidó egyesületek levéltári adatai 1868–1919
Kulturális, vallási	26,5	15,1	13,3
Oktatási, tudományos	6,7	0,9	2,3
Társas, szabadidős	21,1	39,0	28,7*
Sport	1,8	7,9	0,1
Jótékonyági, szociális, egészségügyi (Ezen belül <i>Chevra Kadisa</i>)	28,0	23,7	55,1 (35,3)
Tűzoltó	9,1	11,1	0,2
Egyéb	6,8	2,3	0,3
Összesen	100,0	100,0	100,0

1. táblázat

A STATISZTIKAI ÉS A LEVÉLTÁRI ADATOK ÖSSZEHOSONLÍTÁSA

* Megjegyzés: Az országos adatokkal való összehasonlíthatóság érdekében az izraelita nőegyletek ebben a kategóriában szerepelnek.

¹⁵ Az ausztriai birodalmat illető közönséges birodalmi törvény- és kormánylap 1852-ik évfolyam. Bécs, 1852. 116.

¹⁶ Csak néhány adat érdekességképpen: létezett még 964 társas egylet, 535 önszegélyező egylet, 312 gyakorló egylet (dal-, színjátszó stb.); az egyleti tagok száma meghaladta a 670 ezret. Ugyanakkor csupán 55 egylet jött létre a 18. században.

¹⁷ 1867. évi XVII. tc. Az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében, lásd: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5318> (letöltve: 2014. május 6.).

¹⁸ A korszak egyesületi életét elemzi, de nem a zsidó egyesületek szempontjából a következő monográfia: Bősze Sándor: „Az egyesületi élet a polgári szabadság...” *Somogy megye egyesületei a dualizmus korában*. Kaposvár, 1997.

A KSH-adatok forrása: *Alapítványok és egyesületek. A nonprofit szektor statisztikája.* Budapest, 1994. 57. A zsidó egyesületekre vonatkozó adatok forrása: Barabás Györgyi forrásgyűjteményéből létrehozott saját adatbázis.

Az idősíkot tekintve az első, 1878-as adatfelvétel jól megfeleltethető a zsidó egyesületek induló vagy inkább az induláshoz közeli állapotának. Az 1932-es adatfelvétel inkább a fejlődés általános irányát jelezheti. Láthatók egyezőségek és lényeges különbségek egyaránt. A legfontosabb talán a zsidó egyesületek között a szociális, jóléti szolgáltatások történetileg is determinált magas aránya, amelyben kiemelkedő a *Chevra Kadisák* szerepe. Ezzel szemben a kulturális, vallási tevékenységi csoport részaránya a zsidó egyesületeknél inkább az összes egyesületnek a 20. század első harmadában mért adatához hasonló. (Nem változik a kép nagyobb mértékben, ha a zsidó egyesületek esetében marginális szerepet játszó tűzoltó egyesületek kizárásával végezzük el az összehasonlítást.)

Zsidó egyletek, egyesületek számokban

Mint az a 2. táblázat adataiból látható, a zsidó egyesületek alapításának intenzitásában kiemelkedően sikeres időszak volt a 19. század utolsó harmada, a kiegyezés utáni „aranykor”, a *Gründerzeit*, a gazdasági növekedéssel együtt járó, addig (és utána) sose volt polgárosodás időszaka. Ez leginkább igaz a korszak első felére, amelynek végpontját 1895-re tettem, amikor – nagy nehézségek után – megszületett az úgynevezett recepció törvény.¹⁹ Ezt követően is megmaradt az egyesületalapítási kedv (a csúcs 1899 volt, amikor egy évben 53 egyesület létrehozására került sor), és nem szűnt meg a háború kitörésével sem. Folytatódott a háború első évében, hiszen 1914-ben 25 egylet alapításáról van adat. Az ezt követő háborús években viszont már csak évi 2-3 új szervezetet regisztráltak.

Az alapítás ideje	Az egyesületek száma	Az egyesületek számának alapítási idő szerinti megoszlása (%)
Nincs információ	43	2,9
1705–1799	27	1,8
1800–1867	94	6,2
1868–1895	631	41,9
1896–1919	591	39,2
1920–1944	120	8,0
Összesen	1506	100,0

2. táblázat

ZSIDÓ EGYLETEK, EGYESÜLETEK SZÁMA ÉS MEGOSZLÁSA AZ ALAPÍTÁS IDEJE SZERINT
Forrás: Barabás Györgyi forrásgyűjteményéből létrehozott saját adatbázis

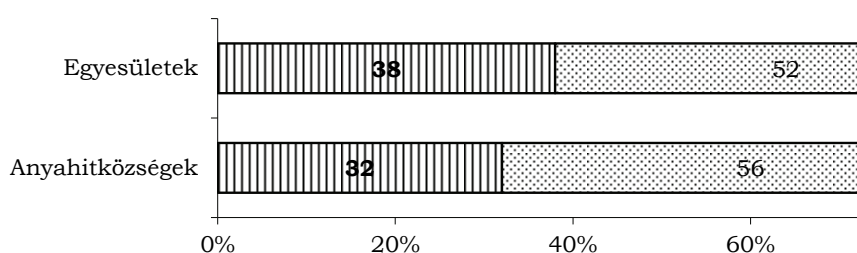
A 19. század második felében a korábban egységes izraelita felekezet számára kikerülhetetlen döntéseket kellett hozni, alapvetően a hitközszégi szervezet, áttételesen a zsidó vallás definiálásának kérdésében. Az 1868 decemberében összeült Kongresszus az addig egységes felekezet háromfelé szakadásával végződött. „A következő évtizedek egészen 1895-ig, a zsidó vallás recepciójáig (1895:XLII tc.) a három részre szakadt magyarországi zsidóság

¹⁹ 1895. évi XLII tc. Az izraelita vallásról, lásd: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6604> (letöltve: 2014. május 6.). A jogszabályt a főrendiházban csak harmadszorra, és mivel a támogató és az ellenző szavazatok száma megegyezett, csupán Vay Béla főrendiházi elnök igen szavazatával sikerült elfogadtatni. A törvény az izraelita vallást törvényesen bevett vallásnak nyilvánította, ezzel az a keresztény egyházakkal a törvény előtt egyenjogúvá vált.

irányzatai – a neológia, az ortodoxia és a Kongresszuson bekövetkezett szakadást elismerni nem hajlandó *status quo ante* – közti politikai küzdelem jegyében teltek.²⁰

A szakadást követően a hitközségek megoszlása az egyes irányzatok között az 1898–1917 közötti években átlagban a következő volt: neológ anyahitközségek (kongresszusi) 32, ortodox 56, *status quo ante* 12 százalék.²¹ A *status quo ante* irányzathoz tartozók létszámaránya a szervezeti arányaiknál kisebb, a dualizmus korában állandónak mondható 5 százalék körüli nagyságot ért el. A korszak egészében az ortodoxok létszáma volt domináns, bár az 1880-as 56 százalékról ez az arány 1910-re 52-re csökkent.

Az egyesületalapítás intenzitása a zsidó felekezet minden irányzatában jelentős volt, mégis a neológ közösségek egyesületalapítási kedve volt a legerősebb (lásd: 1. ábra).

1. ÁBRA

AZ ANYAHITKÖZSÉGEK ÉS AZ ISMERT FELEKEZETI KÖTÖDÉSŰ EGYESÜLETEK MEGOSZLÁSA
A FELEKEZETI IRÁNYZATOK SZERINT (%)

Forrás: Barabás Györgyi forrásgyűjteményéből létrehozott saját adatbázis

Ha néhány mondat erejéig a Trianont követő korszakban választjuk ki vizsgálódási pontunkat, képet kapunk a zsidó egyesületek egyfajta „térképéről” is. A zsidó egyesületek területi megoszlása elég pontosan követi a zsidóság térbeli elhelyezkedését a trianoni határokon belül és azokon kívül. 831 egyesület jött létre a mai Magyarország területén, és nagyon jelentős, 675 a trianoni határokon kívül megszerveződött egyesületek száma. Ez utóbbiak esetében az egyletek közel fele a mai Szlovákia területére eső településeken jött létre, és igen jelentős az Erdélyben, Partiumban, tehát a mai Romániában alapított egyesületek száma is. Az előbbi területeken regisztráltaknál kevesebb, közel azonos nagyságú, valamivel 50-50 feletti a szerb Vajdaság és Kárpátalja területén alapított szervezetek száma.

A zsidó hitélethez szorosan kapcsolódó egyletek, egyesületek

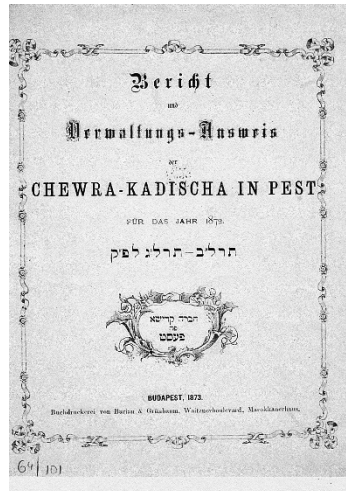
Nemcsak a 18. században, hanem a 19. század folyamán is a hitélethez kapcsolódó zsidó egyletek számbeli növekedése volt a legnagyobb.²² Az alapító okirat nyomán azonosított másfélezer egyesület egyharmada Szent Egylet, azaz *Chevra Kadisa* volt. Ezek az egyesületek vallási és egyben olyan jótékonyági tevékenységet folytattak, mint a betegek ellátása, gondoskodás az elhunytokról, a temetkezés szertartásáról, valamint a temetők és a sírok

²⁰ Frojimovics Kinga: *Szétszakadt történelem*. Budapest, 2008. 66.

²¹ Frojimovics: *Szétszakadt történelem*, 82.

²² A vizsgált korban létrehozott egyletek, egyesületek döntő részére igaz, hogy valamilyen arányban vagy valamilyen módon elláttak hitéleti vagy ahhoz kapcsolódó feladatokat is. A nőegyletek kiházasító egyletei, a különböző betegápoló, szegénygyámolító egyesületek stb. mind felfoghatók *micvát* (erkölcsi kötelességet, jócselekedetet) teljesítő szervezeteknek.

rendben tartásáról. Igen régi, már a bibliai korban létező szervezetről van szó. A *Magyar Zsidó Lexikon* szerint „Magyarországon egyáltalában nincs hitközség, amelynek ne lenne Chevra Kadisája”.²³

A PESTI CHEVRA KADISA 1872. ÉVI BESZÁMOLÓJÁNAK CÍMLAPJA

Forrás: Barabás Györgyi: *Magyarországi zsidó hitközségek, egyletek, társulatok beszámolói, 1629–2008* <http://zsido.com/konyvek/magyarorszagizsidohitkozsegek-egyletek-tarsulatok-eves-beszamoloi-1629-2008/> (letöltve: 2014. május 5.)

A jogi változások szabadabbá tették az alapítási lehetőségeket 1868 után. 1895-ig 220 *Chevra Kadisa* jött létre, majd 1919-ig újabb 205 alapító okiratról van tudomásunk. A korábbi évekhez képest a 19. század második felére számos *Chevra Kadisa* tevékenysége kiszélesedett, és kiterjedt a jótékonyág különböző területeire.²⁴ A működés professzionalizmusát mutatta, hogy az alapszabályok kitertek a beteglátogatások rendjére csakúgy, mint a temetkezések megszervezésére. De szabályozták, hogy mindezekben mit kell tennie az egyesületnek, és a tagoknak mennyit kell mindehhez fizetniük.

A *Chevra Kadisa* egyesületek beszámolói gyakran tartalmaztak fontos kultúrtörténeti utalásokat is. A Pécsi *Chevra Kadisa* Szent Egylet 1925. évi jelentése visszatekintett az Egylet százéves történetére. Három „epochára” osztva ezt az időszakot beszámolt arról, hogy az elsőben felépült az első halottasházikó, és kőfallal vették körül a temetőt. A második időszakban megtörtént a temető megnagyobbítása, kialakult az akkor 428 tagot számláló egylet nagy ünnepségének szokása (*Chevra-szudó*, egyleti lakoma: évenként megismétlődő rendezvény). A harmadik szakasz újabb bővítést, temetőgondozást, kertészeti fejlesztést hozott magával, és nem mellesleg jótékonyági aktivitást is, elsősorban „helybeli szegények támogatását” és tanulmányi segélyek osztását. A Szegedi Szent Egylet ugyanezen évben kelt

²³ *Magyar Zsidó Lexikon*. Szerk. Ujvári Péter. Budapest, 1929. 839.

²⁴ Itt nincs mód kitérni arra a körülményre, hogy némely nagyobb *Chevra Kadisa* külön intézményeket hozott létre vállalt feladatai ellátásához. Így például az 1788-ban alapított Pesti *Chevra Kadisa* olyan intézményekkel büszkélkedhetett, mint a Szeretetház, a Szeretetkórház, a Felnőtt Vakok Otthona, a Menedékház és az Aggok Háza.

jelentése a hivatalos beszámolót megelőzően oldalakon keresztül emlékezett meg a híres szegedi rabbi, Löw Lipót halálának 50. évfordulójáról.²⁵

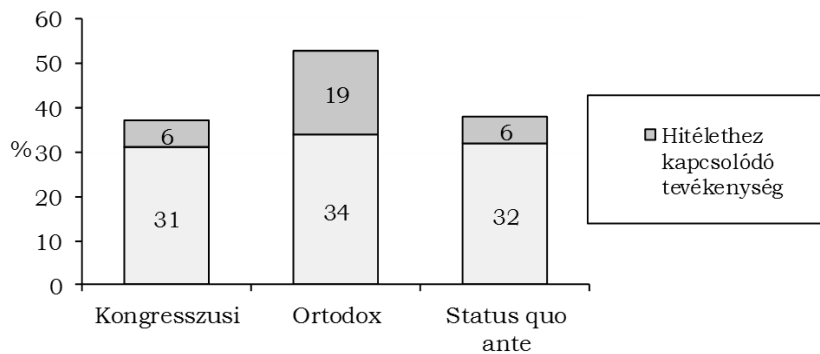
	Kongresszusi	Ortodox	Status quo	Nem felekezeti	
Szent Egylet	30,9	34,2	32,5	1,3	31,0
Hitélethez kapcsolódó tevékenység	6,0	18,9	5,6	1,3	12,0

3. táblázat

A HITÉLETHEZ KAPCSOLÓDÓ TEVÉKENYSÉGŰ EGYESÜLETEK RÉSZARÁNYA
AZ ÖSSZES ZSIDÓ EGYESÜLETEN BELÜL (%)

Forrás: Barabás Györgyi forrásgyűjteményéből létrehozott saját adatbázis

Nem meglepő módon az ortodox közösség által létrehozott egyleteken belül a hitélethez így vagy úgy kapcsolódó szervezetek voltak a meghatározók, hiszen a 3. táblázatban szereplő két tevékenységi csoportból került ki az „ortodox egyesületek” több mint fele, miközben a kongresszusi irányzatok esetében e szervezetek aránya éppen csak túl van a „neológ egyesületek” egyharmadán.

2. ábra

A HITÉLETHEZ KAPCSOLÓDÓ TEVÉKENYSÉGŰ EGYESÜLETEK RÉSZARÁNYA
AZ EGYES FELEKEZETI IRÁNYZATOKBAN (%)

Forrás: Barabás Györgyi forrásgyűjteményéből létrehozott saját adatbázis

A korszak egészét tekintve a zsidó egyesületek sorában feltűntek más, a hitélethez szorosán kapcsolódó egyletek is. Meghatározó arányban az ortodox közösségek hozták létre ezeket, közel ötször többet, mint a neológ hitközségek tagjai. Alapításuk főként a századforduló környékére jellemző. A számba vett 171 egylet elég sokféle tevékenységet folytathatott (legalábbis nevük alapján). Az egyletek közel fele *Talmud-Tóra* egyesület volt, amelyek voltaképpen a Tóra tanulmányozására, „a zsidó tudományok és erkölcsök ápolására”²⁶ jöttek létre. A hitélethez kapcsolódtak, ugyanakkor jelentős szociális tevékenységet is folytathattak a Koma Egyletek (*Szandekosz*). Fiatal házások segítésére, otthonhoz, üzlethez, vál-

²⁵ Barabás Györgyi: *A magyarországi zsidó hitközségek, egyletek, társulatok éves beszámolóí 1629–2008.* Budapest, 2009. Lásd: http://www.zsido.com/upload/attachments/PDF/BGYMZSH/Barabas_Book_I-II.pdf (letöltve: 2014. április 23.).

²⁶ *Magyar Zsidó Lexikon*, 879.

lalkozáshoz, megélhetéshez nyújtottak segítséget. De sokfelé jött létre *Chevra Misnajoth* (imaegylet) és valamilyen speciális, hitéleti célt szolgáló egyesület. Néhány példa (eredeti helyesírással): Halasi Izraelita Hazkóra-Egylet (a halottak emlékezetére), 1888; „Hitór” Magyar Zsidótársulat, 1868, Pest; Nyitrai *Chevra Machazike Hadáth* Egyesület (a hit erősítésére), 1911; Törökszentmiklósi „Somér Sabosz” (Szombat Egylet), 1889.

A fentiekben tárgyalt egyesületi típusokra, még inkább a tevékenységükre főként az 1868 előtti periódusban elmondható, hogy ez alkotta a zsidó egyesületi élet első szakaszát. (Haraszi György felosztása szerint „lokális, egy szűk zsidó közösségen belül maradó, vallási indíttatású filantrópia”.²⁷)

A gondoskodás tórai parancsa szerint²⁸

Az 1929-ben kiadott *Magyar Zsidó Lexikon* a *jótékonyosság* címszó alatt felsorolta a „modern zsidó jótékonyági organizációk”-kat.²⁹ Érdemes ezeket röviden vázolni:

1. Üldözöttek és emigránsok támogatása
2. Szűkölködő családok élelemmel, tűzifával és téli segéllyel való ellátása
3. Elhagyott, elhanyagolt és bűnöző gyermekek és ifjak, valamint rossz útra kényszerült nők foglalkozásra nevelése
4. Kórházak, orvosi rendelők, betegsegélyzők és gyermekágyasok segélyezése
5. Börtönlátogatás
6. Vakok, bénák, süketnémák és egyéb fogyatékosok támogatása
7. Aggok menhelye és szeretetházak
8. Szegénység megakadályozása (ingyenes ebéd, ünnepi segély, leányegyletek, ipari nevelés szegény sorsú gyermekek részére stb.)
9. Intézmények kölcsönös támogatása a hitközségek részéről.

Közel 300 azonosított zsidó egyesület alapszabálya tesz nevében említést szociális, egészségügyi, valamint jótékonyági tevékenység folytatásáról (az összes zsidó egyesületen belüli arányokról lásd a 4. táblázat adatait). A gondoskodás persze a *Chevra Kadisák* és a későbbiekben tárgyalt nőegyesületek működésének is mindennapos részét alkotta. Zömmel az 1868 utáni negyedszázadban jöttek létre, de alapítási számuk a századforduló környékén alig csökkent. Összességében valamivel több egyesület alakult a mai országhatárokon belül, mint azon kívül. Nyilván összefüggésben a szociális viszonyokkal, minél keletebbre tekintünk az ország határain belül, annál több zsidó szociális és jótékonyági egyesület működése kezdődött meg a 19–20. század vizsgált időszakában. Ez a terület volt az, írja tanulmányában Konrád Miklós, amelyen leginkább fennmaradt az ortodoxia és a neológok között megszakadt kapcsolatháló.³⁰ Így folytatja: „...az ortodoxok és neológok együtt munkálkodtak egyes betegápoló egyletek vagy nőegyletek kebelében, a Hevra Kadisa a kettészakadt

²⁷ Haraszi György: *Két világ határán – Zsidó jótékonyosság és mecénatúra a századfordulón*. Budapest, 1999. 241.

²⁸ A jótékonyosság, a *cedaka* (*cedókó*) bibliai parancs: olyan cselekedet, amely elismeri, hogy a szegények számára nyújtott adomány nem kegy, hanem kötelesség. A *cedókó* az intézményi jótékonyágot kifejező fogalom; a magánjótékonyásra, a szeretet gyakorlására alkalmazott kifejezés a *gemillusz cheszed*. Lásd: *Magyar Zsidó Lexikon*, 425.

²⁹ *Magyar Zsidó Lexikon*, 427.

³⁰ Nem minden egyesület volt besorolható irányzatok szerint, és 1868 előtt ez a megosztás nem is értelmezhető. Az 1868 előtt alapított egyesületek egy részénél a későbbi alapszabály-módosítások adnak lehetőséget a besorolásra, de sokuknál erre – információ hiányában – nincs mód.

hitközségek többségében egységes maradt.³¹ Az adatok szerint csupán 27 település volt a vizsgált időszakban, ahol kettő, néhány esetben három (Pécsett, valamint Temesváron) *Chevre Kadisa* kezdte meg működését. A jótékonyág gyakorlatának világiasodása – amelynek egyik jele szerintem éppen az ortodox–neológ ellentétek kiiktatása – egyaránt jellemző volt ebben a korban a zsidó és nem zsidó egyesületekre. Bácskai Vera ugyan az előző történelmi korszakra nézve fogalmazza meg, de ez esetben is igaz, hogy a jótékonyág „vallási–erkölcsi parancs követeléséből mindinkább a köz érdekében kifejtett kötelezettségé, a szociális feszültségek enyhítéséért való felelősségvállalássá vált”.³²

Az alapító okiratok tanúsága szerint a jótékonyágot és a szociális segítségnyújtást nagyon sokféle, legalábbis elnevezésükben a hangsúlyt más részletre helyező egyesület, egyesület jött létre az idők folyamán. A vegyesen szociális és (mai szóval) egészségügyi tevékenységű egyesületek története 1850-ben kezdődött, amikor megalapították a Temesvári Izraelita Kórházi Egylet. Néhány évvel később, 1856-ban (a neoabszolutizmus korában ritka kivételként) létrejött a Bonyhádi Izraelita Betegápoló Egylet. Majd azután, 1868-at követően sorra alakultak a hasonló nevű, valamint a betegsegélyző és a beteglátogató³³ egyesületek, mindösszesen 78.

Összevont tevékenységi főcsoport	Felekezeti irányzat (be nem azonosított szervezetek nélkül)				Együtt
	Kongresszusi	Ortodox	Status quo	Nem felekezeti	
Szociális, egészségügyi	9,1	6,7	8,7	3,9	7,6
Jótékonyági	13,7	13,0	16,7	7,8	13,3

4. táblázat

A SZOCIÁLIS, EGÉSZSÉGÜGYI, JÓTÉKONYSÁGI TEVÉKENYSÉGŰ EGYESÜLETEK RÉSZARÁNYA
AZ ÖSSZES ZSIDÓ EGYESÜLETEN BELÜL (%)

Forrás: Barabás Györgyi forrásgyűjteményéből létrehozott saját adatbázis

A jótékonyágot általános feladatul jelölő egyesületek száma, tehát azoké, amelyek nem neveztek meg valamely konkrét célcsoportot vagy meghatározott tevékenységet, 77 volt. Olyan sajátos elnevezéssel illetett egyesületeket is találunk közöttük, mint „Az Orosházi Lankadók Gyámolítója (*Szauméch Nauflim*) Zsidó Jótékonyági Egyesület” 1888-as alapítással, a „Besztercebányai Izraelita Alumneum”³⁴ Egylet 1885-ből, az egi „*Maskil el Dol* Jótékony Egyesület” 1868-as alapítással, vagy éppen a „Szászrégeni »*Chészed Veemesz*«³⁵ Szeretet és Hűség Egyesület” 1889-ből.³⁶

Természetesen alapítottak ezeken kívül konkrétabb célt, célcsoportot megnevező egyesületeket is. Csak példaként említhetjük: 1910-ben jött létre a „Nagyszombati Izraelita Aggok Hajlékát Fenntartó Egyesület”; jóval előbb, 1856-os alapítással kezdte meg munkáját a „Fiú Árva Egylet” Pozsonyban vagy „A Szegény Izraelita Iskolázó Gyermekeket Segélyző

³¹ Konrád Miklós: *Zsidó jótékonyág és asszimiláció a századfordulón*. Történelmi Szemle, 43. évf. (2001) 3–4. sz. 276.

³² Bácskai Vera: *Nagykereskedők Pesten a XIX. század első felében*. In: Az úri Magyarország. Társadalomszerkezet és rétegrajzok. Szerk. Léderer Pál. Budapest, 1993. 86.

³³ A beteglátogatás, a *bikur cholim* a zsidó ember egyik legfőbb vallási kötelezettsége.

³⁴ Egyfajta ösztöndíj, tanulási támogatás.

³⁵ Önzetlen jótékonyági egylet.

³⁶ A pontos megnevezések Barabás Györgyi forrásként felhasznált művében található (lásd 1. jegyzet).

Egylet Sátor Alja Újhelyen” 1876-tól. A sor folytatható: diáksegélyző, gyermekgondozó egyletek, kiházasítási szervezetek, népkonyhát működtető egyesületek és szép számmal az iparosokat segélyező egyletek (az utóbbiak között a legrégebbi „A Szegedi Betegeskedő Izraelita Mesterlegények Segélyezésére Alakult Egylet”, amelynek alapszabálya 1852-ből kelteződik).³⁷ Álljon itt egy rövid idézet „A komáromi izraelita jótékony egylet” 1896. évi közgyűlésének meghívójából: „Mint a lefolyt évi működésünknek egyik kiváló eredményét van szerencsénk a t. közgyűlésnek bejelenteni, hogy a mi eddigelé csak távoli cél gyanánt lebegett előttünk, az általunk rég óhajtott és tervezett menház, immár mint palotaszerű épület kétszen áll; a melyre büszkeséggel tekinthetünk, mint oly intézményre, a melyet közadakozások útján sikerült felállítanunk és mely az év folyamán nemescélú rendeltetésének át lesz adható.”³⁸

A jótékonyági nőegyletek

A kutatás 343 nőegylet alapításáról talált információt. Ez a „tevékenység” a Szent Egyletet követően a második legnagyobb egyesületi típust képviselte a 19–20. században, és nem csak a vizsgált időszakban. Arányuk az időszak egészében megközelítette az összes egyesület 23 százalékát. Létrehozásukban szinte pontosan egyenlő arányban vett részt a neológ (130 egyesület) és az ortodox közösség (137 egyesület). (Annak ellenére volt ez így, hogy az ortodox hitközségek száma érzékelhetően meghaladta a neológ hitközségekét.) Ugyanakkor 36 egyesület létrehozásával képviseltették magukat a *status quo ante* irányzat követői is. A nőegyletek alapításának legintenzívebb korszaka az 1868 utáni évekre esik, amikor 190 egyesület jött létre. A nőegyletek nagyon gyors és tömeges alapításának legfőbb oka minden valószínűséggel az emancipációs folyamatban keresendő. A 19. század utolsó harmada, mint tudjuk, nem csupán a hazai zsidóság polgárjogi (és nem utolsósorban gazdasági) felemelkedését hozta magával, hanem a nők társadalmi helyzetének változásait is. Ezt a folyamatot a zsidóságon belül erősítette a nőknek a magyar társadalom más csoportjainál magasabb iskolázottsága, az írástudás nagyobb aránya és a polgárosodó zsidóság esetében a belső, családi munkamegosztás is. A nőegyletek kialakulásáról Radnóti Ilona megállapítását idézhetjük: „...tevékenységük a zsidó hagyományokban gyökerező, azokhoz szorosan kötődő feladatokhoz kapcsolódott, megjelenésük és működésük mégis újszerű volt a hitközségekben. Az újszerűség nem elsősorban a vállalt feladatokban nyilvánult meg, és nem is az egylet alakításában, hanem abban, hogy nők alakítottak egyletet. Olyan zsidó nők, akik addig családi keretek között fejtették ki aktivitásukat, ebben az irányban hatott a hagyomány, mely a nőket a családon belüli szerepvállalásra készítette.”³⁹

Az *Egyenlőség* című lap 1893-ban hírt adott arról, hogy a nagykanizsai izraelita nőegylet „méltó fényekkel és ünnepségekkel ülte meg [...] fennállásának ötvenedik évfordulóját”. A múltra visszatekintve a szerző így írt: „...az egylet titkára, Rosenfeld Lajos, felolvasta az egylet rövid történetét, melyből megtudjuk, hogy hazánkban ez a legrégebbi jótékonycélú nőegylet, melyet ötven évvel ezelőtt néhány nemeslelkű asszony alapított, hogy így együttesen sikeresebben gyakorolhassák a jótékonyt, nagyobb eredménnyel gyámolíthassák a szegényeket.”⁴⁰

³⁷ Barabás: *Magyarországi zsidó hitközségek, egyletek, társulatok*, 1. jegyzet.

³⁸ Barabás: *Magyarországi zsidó hitközségek, egyletek, társulatok*, i. m.

³⁹ Radnóti Ilona: *A pécsi izraelita jótékonyági nőegylet a dualizmus korában*. In: uó: Weisz Mayer és Fuchs. *Fejezetek a baranyai zsidóság 18–20. századi történetéből*. Szerk. Hábel János. Pécs, 2012. 94–95.

⁴⁰ K. M.: *A nagykanizsai izr. nőegylet jubileuma*. *Egyenlőség*, 12. évf. 1893. február 10. 19.

A fellelt alapító okirati adatok szerint azonban nem Nagykanizsáé az elsőbbség, hanem Szegedé (1835). A 19. század második harmadában már egymás után jöttek létre a nőegyletek: 1852-ben Szabadkán, Székesfehérváron, Veszprémben, 1860-ban Temesváron, 1865-ben Komáromban stb. Ezt követően 1914-ig minden évben 3-5 nőegylet alapító okiratát lehet megtalálni, de 1888-ban éppenséggel 20 ilyenről van tudomásunk. A két világháború között (igaz, kisebb intenzitással) további nőegyletek születtek, összesen 17, ebből a területi visszacsatolásokat követően 1940-ben Kassán, majd 1941-ben Kolozsváron jött létre ilyen egyesület.

1867-ben hagyta jóvá a Helytartótanács az egyik legnagyobb és leghosszabb életű nőegylet, a Pesti Izraelita Nőegylet alapszabályát. (Az alapszabály módosításainak sorában az utolsót 1939-ben fogadta el a Belügyminisztérium; ezt tíz év múltán, egy másik korban a Nőegylet közgyűlése módosította.)⁴¹ A Pesti Izraelita Nőegylet 1875. évi közgyűlésén elhangzott beszámolóból idézünk: „Céljainkat ismerik: segíteni akarunk a nyomoron, enyhíteni törekszünk a szerencsétlenséget és a gyámoltalan árváknak részt nyújtunk a nevelésben, hogy megnyerjük a társaságnak és a hazának. Csakis céljaink megfelelő megvalósításáról szól, tisztelt közgyűlés évi jelentésünk. Ámde el nem mulaszthatom e helyen, hogy válaszmányi hölgyeinknek az Önök színe előtt a legmelegebb elismerés és hála szavaival ne adózzam. Kifürkészik a nyomort és a baj mivoltáról személyes tapasztalat útján szereznek meggyőződést. Hogy egyeletünk annyi könnyet fölszárítani, oly sok csapást enyhíteni képes volt, ez mindenekelőtt valamennyi buzgó és nemesen érző válaszmányi hölgyek érdeme.”⁴²

AZ 1866-BAN MEGALAKULT PESTI IZRAELITA NŐEGYLET DÍSZOKLEVELE
<http://www.milev.hu/kibicblog/hogyan-kezeltek-a-migraciót-a-zsidó-kozossegek>
 (letöltve: 2015. október 22.)

⁴¹ Tóth Árpád a reformkori pesti egyesületekről szóló könyvében ír egy 1847-ben szerveződő jótékony nőegyletről. Ennek további sorsáról azonban nincs információ. Tóth: *Önszerveződő polgárok*, 214.

⁴² A Pesti Izr. Nőegylet évi jelentése, 1875. Bischnitz Dávidné elnök megnyitó beszéde. In: Barabás: *Magyarországi zsidó hitközségek, egyletek, társulatok*, 153.

Egyesületek a közösségi szolgáltatások különböző területein⁴³

A zsidó egyesületek 1868 után számos olyan területen kezdtek dolgozni, ahol a közösség identitásának kifejezésére, önmaga védelmében vagy fejlődésének előmozdítása érdekében tartotta fontosnak a szerveződést. E csoportban legnagyobb számban a különböző ifjúsági egyesületek jöttek létre, amelyeket külön a leányok vagy külön a fiúk részére alapítottak, a korszak egészét tekintve összesen 70-et. Az első ezek közül az 1833-ban alapított *Izr. Jugendverein in Szegedin*, az adatok szerint nem működött túl hosszú ideig, 1855-ben meg is szűnt. Nagyon kevés kivétellel 1900 után jöttek (jöhetnek) létre az izraelita leányegyletek, az ismert adatok szerint a legutolsó 1935-ben Hódmezővásárhelyen. Csupán néhány leányegylet alakult (összesen 4), leghamarabb a *Wohlthätigere Männerverein 'Ahawath Achim' in Komorn*, 1873-ban. Korosztályos egyesületek nem csupán az izraelita felekezet vonzáskörében alakultak nagy számban. A századforduló idején XIII. Leó pápa körlevele és enciklikája jelentős lökést adott a katolikus leány- és leányegyletek magyarországi kialakulásának. Valamivel később indult meg a protestáns gyermek és ifjúsági egyesületek szervezése. 1904-ben alakult meg a helyi Keresztyén Ifjúsági Egyesületeket összefogó Ifjúsági Keresztyén Egyesületek Magyar Nemzeti Szövetsége.⁴⁴

Néhány egyesületet zsidó kézművesek és iparosok alapítottak. Ezek közül kettő a nagy ipartestületi alakuló hullámot, 1868-at megelőzően jött létre: 1837-ben az Óbudai Zsidó Cipőkészítők Egylete, 1842-ben a Nagykanizsai Izr. Kézműves és Iparos Egylet. De mind-ezeket megelőzte az 1842-ben alapított MIKÉFE, a Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egyesület. A szervezet elsődleges célja az érdekvédelem volt, ugyanis a céhek nem vettek fel zsidókat tagjaik közé. A zsidó kézműveseknek így ernyőszervezetre volt szükségük, ami képzést is nyújt a fiatalok számára. Az Egyesületet Kossuth Lajos és Battyhány Lajos gróf támogatásával felvették az országos ipartestületek közé, és megindították a szakemberképzést. Később, 1862-től földműveseket és kertészeket is képeztek. Körülbelül kilencven holdon történt a gazdálkodás: virág- és konyhakertészet, szőlészet, faiskola, üvegházak, szántóföldi mezőgazdaság, tehenészet, méhészet, baromfitenyésztés. Az elsődleges tevékenység a virágtermesztés volt. A telep a húszas években az ország legjelentősebb virágkeresztészetévé vált, és a legelegánsabb fővárosi virágboltok beszállítója lett. Itt imaterem is volt, ahol péntek este és nagy ünnepekkor tartottak imát.⁴⁵

⁴³ Külön foglalkozom majd – zárásként – a kulturális, tudományos egyesületekkel.

⁴⁴ P. Miklós Tamás: *A magyar gyermek- és ifjúsági szervezetek a dualizmus kori Magyarországon (1867–1918)*. Neveléstörténet 2005. 1-2. http://www.kodolanyi.hu/nevelestortenet/?act=menu_tart&rovat_mod=archiv&eid=31&rid=1&id=1431 (letöltve: 2015. október 22.)

⁴⁵ *Volt egyszer egy kibuc Budapesten* http://mult-kor.hu/20090710_volt_egyszer_egy_kibuc_budapest (letöltve: 2015. október. 22.)

A MIKÉFE CÍMERE

Forrás: <http://www.mikefe.hu/mikefe>
(Letöltve: 2015. október 22.)

A zsidó sportegyesületek közül egyetlen 1944 előtti alapításról sikerült adatot szerezni. A „Vívó és Atlétikai Club” (VAC) 1907-ben alakult, és 1942-ben még működött (tudjuk, hogy alapszabályát akkor – is – módosították). Néhány más sportegyesület azonban egyértelműen deklarálta a zsidósághoz való kötődését. A századfordulón a cionista mozgalom égisze alatt a *Muskel-Judentum* eszméjét hirdető Max Nordau úgy vélte, hogy a zsidók az elnyomás, a gettóba zártság miatt gyengék, félszegek, amin a sport segítségével lehet változtatni. Az 1914 előtt – főként Közép-Európában – alapított közel száz cionista sportklub tagjai általában kék-fehér, Dávid-csillagos mezt viseltek, egyesületüknek legtöbbször a zsidó múltat idéző (Makkabi, Hasmonea, Bar Kochba) vagy büszkeséget, bátorságot sugárzó (Hakoah, Hagibor) héber nevet adtak. 1903-ban alapították meg egyetemisták a Makkabeát, melyhez hamarosan csatlakozott Dömény Lajos joghallgató is. A VAC alapítását bemutató cikk szerint az a zsidó, aki akkoriban „egy sportklubba lépett, annak pláne le kellett vetni minden, úgynevezett zsidó tulajdonságot”. Ez bántotta Döményt, ezért akart zsidó, sőt zsidó nevű sportegyesületet alapítani. A Makkabea keretében eredetileg Zsidó Torna Clubot akartak alapítani, de az alapszabályt a hatóság nem fogadta el, mivel a név felekezeti jellegre utalt (1914-ben felekezeti jellege miatt nem vette fel tagjai közé a labdarúgó szövetség a *Ceire Cion* egyesületben alakult pozsonyi Makkabit; ugyanakkor az sem véletlen, hogy keresztény sportklubok sem születtek a századfordulón). Az alapítók ezért arra törekedtek, hogy semleges név mellett megóvják a klub zsidó jellegét. Így választották a VAC-ot, mivel „a kezdőbetűk, egyes összetétel mellett mogendovidot adnak”.⁴⁶

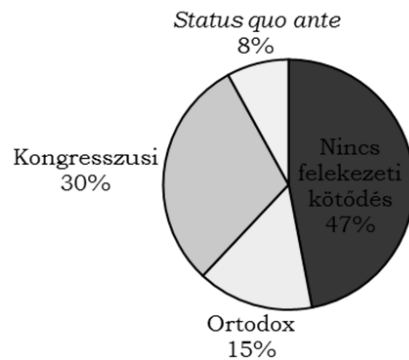

⁴⁶ Szegedi Péter: *A budapesti zsidó sportegyesületek születése*. Szombat, 2013. nov. 17. <http://www.szombat.org/kultura-muveszetek/a-budapesti-zsido-sportegyesuletek-szuletese> (letöltve: 2015. október. 22.)

Az első világháborút követően létrejött egy korábban nem ismert egyesületcsoport: a Palesztinával kapcsolatos tevékenységet folytató egyesületek (alapításuk: 1927–1928), ideértve az 1927-ben alakult cionista csoportokat is (ezek többsége azután 1947-ben jött létre). A Bethlen-kormány 1921 júniusában még elutasította a Magyar Cionista Szövetség jóváhagyásra beterjesztett alapszabályát. A XIV. Cionista Kongresszuson (Bécs, 1925) Kahan Nison ügyvéd tette szóvá, hogy a Szovjetunió kivül Magyarország az egyetlen ország, ahol a cionista mozgalom működését nem engedélyezik. A *Zsidó Szemle* 1925. szeptember 1-jei száma idézte Bethlen István levelét, amelyet a Cionista Kongresszus vezérlő bizottságának írt, és amelyben megemlítette, hogy a Pesti Izraelita Hitközség és az Országos Orthodox Iroda elnökei „kategorikusan bejelentették tiltakozásukat a magyar kormánynál a cionista szervezet legalizálása ellen”. A Magyar Cionista Szövetség törvényes bejegyzése azután és ennek ellenére 1927-ben megtörtént.⁴⁷

A modernitás egyesületei. Az OMIKE

A kulturális, tudományos, oktatási tevékenységet folytató zsidó egyesületek száma a vizsgált időben periódusonként nagyjából megkétszereződött: a kiegyezés és az emancipációs törvény előtt 7 ilyen szervezet jött létre, 1868 és 1895 között 17, 1895 és 1919 között pedig 35.⁴⁸ Az ilyen típusú egyesületek döntő hányada (közel kétharmada) a jelenlegi országhatárokon belül működött. Városi „termékek”, amennyiben csak városokban fordultak elő, ráadásul háromnegyed részben a fővárosban és a megyeszékhelyeken működtek. Az ilyen tevékenységű egyesületek közel fele nem sorolható valamely zsidó felekezeti irányzathoz, bár a kötődésük valamilyen módon megmaradt a hitközségekhez vagy legalábbis azok vezető személyiségeihez. A határozottan kongresszusi/neológ irányzathoz kötődő kulturális egyesületek aránya kétszerese az ortodox közösséghez kötődőkének.

3. ábra

A KULTURÁLIS, TUDOMÁNYOS, OKTATÁSI TEVÉKENYSÉGET FOLYTATÓ EGYESÜLETEK MEGOSZLÁSA
FELEKEZETI HÁTTÉR SZERINT (%)

Forrás: Barabás Györgyi forrásgyűjteményéből létrehozott saját adatbázis

⁴⁷ Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon. II: 1849-től a jelenkorig*. Pozsony, 2012. 473–475.

⁴⁸ Nem érdektelen ugyanakkor, hogy a Pesti Kereskedő Casinóban az 1840-es tagnévsor (és a megfelelő címtárak) adatai szerint 38 izraelita tag volt. Vö. Tóth: *Önszerveződő polgárok*, 157.

A meghatározó résztevékenységek a csoporton belül, erősrendben: iskolai ügyek 34, közművelődés 23, zene 13% (lásd az 5. táblázatot).

Megnevezés	Az egyesületek száma	Az egyesületek megoszlása
Dal- és zeneegyesület	11	13,4
Héber nyelv, tudomány	4	4,8
Iskolaügy/Iskolaegyesületek	28	34,1
Irodalmi/Közművelődési/Kultúr-egylet	19	23,2
Olvasó egylet	3	3,7
Tanító egylet	4	4,9
Társaskör, klub	10	12,2
MIEFHÖE	3	3,7
Összesen	82	100,0%

5. táblázat

A KULTURÁLIS, TUDOMÁNYOS, OKTATÁSI TEVÉKENYSÉGET FOLYTATÓ EGYESÜLETEK SZÁMA ÉS MEGOSZLÁSA
 Forrás: Barabás Györgyi forrásgyűjteményéből létrehozott saját adatbázis

A tudományos tevékenységet folytató egyesületek száma nem volt jelentős. Az ilyen célra létrejött egyesületek közül fontosságát tekintve egy mindenesetre kiemelkedett: az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT). Az 1894-ben létrejött és a két világháború között folyamatosan működő egyesület nagyon jelentős tudományos munkát végzett. Feladata nem volt csekély: „Célja: a zsidóság vallásos és tudományos irodalmának, valamint felekezeti életének ismertetése, ide vágó munkák kiadása s terjesztése, nyilvános felolvasások és pályakérdések kitézése és jutalmazása által.”⁴⁹ Az alakuló ülésen dr. Kohn Sámuel pesti rabbi – a Társulat első elnöke – fogalmazza meg az induló Társulat feladatait: „Zsidóságunknak van nagy múltja, terjedelmes régi irodalma és különleges tudománya, melyeknek – valljuk be nyíltan – eddigelé a magyar szellemi életben nem jutott még kellő helye.”⁵⁰ 1910-ben az IMIT fordult felhívással „Magyarország zsidó hitű polgáraihoz” a Magyar Zsidó Múzeum létrehozására.⁵¹

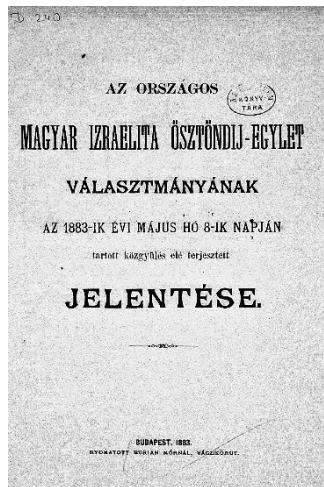
Az IMIT egyik legfontosabb tevékenysége és ennek maradandó eleme az évkönyvek kiadása volt. A legelső 1895-ben jelent meg, ezt követően rendszeresen kiadták egészen 1918-ig, majd több mint egy évtizednyi szünet után 1929-től 1943-ig folyamatosan. De legalább ilyen fontos eredmény volt, hogy az Irodalmi Társaság jelentette meg elsőként azt a magyar nyelvű teljes bibliafordítást, amely szigorúan alkalmazkodott az eredeti szöveghez.

Nagyobb számban jöttek létre az oktatással, iskolaüggyel foglalkozó egyletek, egyesületek, főként a 1910–1920-as években, mindenekelőtt a MIEFHÖE (Magyar Izraelita Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Egyesülete) 1928-ban.

⁴⁹ *Magyar Zsidó Lexikon*, 402.

⁵⁰ *Az izr. magyar irodalmi-társulat alakuló-gyűlése*. Egyenlőség, 13. évf. 1894. február 16. 3–4.

⁵¹ *Egyenlőség*, 29. évf. 1910. július 10. 4.

AZ ORSZÁGOS MAGYAR IZRAELITA ÖSZTÖNDÍJ-EGYLET KÖZGYÜLÉSI JELENTÉSE, 1883.

Forrás: Barabás Györgyi: *Magyarországi zsidó hitközségek, egyletek, társulatok beszámolói, 1629–2008* <http://zsido.com/konyvek/magyarorszagi-zsido-hitkozsegek-egyletek-tarsulatok-eves-beszamoloi-1629-2008/> (letöltve: 2014. május 5.)

A 19. század utolsó harmadában a hazai egyesületi világ egészében meghatározó „társalgási” és olvasóegyesületi forma megtalálható volt a zsidó egyletek között is. A legrégebbi az 1842-ben létrejött *Izraelitische Casino in der k. Frei- und Krönungsstadt Pressburg*. Az olvasóegyletek „úttörője” az 1866-ban megalakult „Tolnai Olvasó Egylet” volt. Mai szemmel nehezen érthető vita dült 1897-ben hónapokon keresztül az *Egyenlőség* hasábjain arról, hogy mit alapítsanak a zsidó hölgyek: társaskört vagy egyletet. Az érdekesség kedvéért, illetve a korabeli stílus és érvelés megizlése céljából álljon itt egy bekezdés a vita egyik cikkéből: „A társaskör már többször megpendített eszméje egyre foglalkoztatja előkelőbb egyéneinket. Meglehet, hogy nemsokára egy élénk szellemű, meleg szívű, magas társadalmi rangú zsidó hölgy megkezdi a dolgot egyszerűen avval, hogy tíz vagy tizenkét nőt, azonkívül egy pár író és tudóst hív meg szalonjába. Miután mi a sok formáságnak az egyleti czopfoskodásnak ellenségei vagyunk, mi ezt a fesztelen szalon-formát [támogatjuk – a szerk.], mely szerint hetenkint vagy kéthetenként egy válogatott társaság összegyűl és udvarias eszmecsere útján a magyarság és zsidóság ügyeit megbeszéli [...] Annyi már nálunk az egylet és a vele járó elnökösködés, tanácsoskodás, irogatás, sarczolás, reklám, hiúság legyeztetés, hogy már gondolkodni kell ezeknek a formai bilincseknek lerázásáról.”⁵²

A közművelődési feladatokat felvállaló zsidó egyesületek is nagy múltra tekintettek vissza. Úttörőnek számított közöttük az 1843-as alapszabállyal rendelkező, „A Honi Izraeliták Között Magyar Nyelvet Terjesztő Pesti Egylet”, amely 1861-től „Izraelita Magyar Egylet” néven folytatta tevékenységét.⁵³ 1887-ben jelentős erőfeszítések mellett, a budapesti egyetem zsidó ifjúságának kezdeményezésére indult el a „Zsidó-Magyar-Közművelődési-Egyesület” szervezése. A jelszó ez volt: „Légy zsidó, de magyar!”⁵⁴ 1888-ban az alapító okirat szerint az egyesület létrejött, de a sok előzetes híradás után működéséről már nincs in-

⁵² Dr. Silberstein Adolf: *Társaskörünk*. *Egyenlőség*, 16. évf. 1897. április 30. 10.

⁵³ Reformkori tevékenységét részletezi Tóth: *Önszerveződő polgárok*, 210.

⁵⁴ Rót Dezső: *A Magyar-Zsidó-Közművelődési Egyesület*. *Egyenlőség*, 6. évf. 1887. március 20. 2.

formáció. Ezeknek az egyesületeknek a funkcióját, helyét szellemesen fogalmazta meg dr. Friedman Dénes újpesti rabbi visszatekintő tanulmánya: „Minden kulturális korporációt a lokális viszonyoknak megfelelően kell kialakítani. A kultúra egyetemleges jelenség, miként a testi tápanyag is az, de akkor fogadjuk be szívesen, ha ízlésünk szerint készítik el, tálalják fel.”⁵⁵

Ebbe a tevékenységi csoportba tartozik az OMIKE (Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület) is, amely 1909. évi megalakulásától 1944-es feloszlatásáig az egyik legjelentősebb és legsikeresebb zsidó szervezetnek volt mondható.⁵⁶ Az OMIKE létrehozásának szükségességéről már 1908-ban írt Hevesi Simon pesti rabbi, aki haláláig az egyesület egyházi elnöke tisztét is betöltötte: „...elérkezettnek látom az időt, amikor egy Magyar Zsidó Közművelődési Egyesületnek létesítése halaszthatatlan szükségessé vált. Meg kell teremteni a nagyarányú országos szervezetet, mely magába foglalandja a magyar zsidóság színét-javát, mely központi és helyi bizottságokkal működve, a felekezet buzgó tagjainak cselekvőképességét összegezi és egységbe rögzíti a felekezet kulturális érdekeinek biztosítására.”⁵⁷

Az eddig feltárt dokumentumokból nyomon követhető, hogy már a 19. század második felében is megfogalmazódott egy nagy léptékű, átfogó feladatokat ellátó zsidó kulturális egyesület létrehozásának igénye. Első alkalommal Löw Lipót vetette föl ennek gondolatát 1865-ben, szinte egy időben a Párizsban megalakult *Alliance Israélite Universelle*-l (1860). Többszöri kísérlet után végül 1909-ben megalakult az OMIKE, elsősorban közművelődési és művészeti feladatokra, de emellett többször kényszerült szociális tevékenység ellátására is.

AZ OMIKE LOGÓJA

Forrás: www.omike.hu (letöltve: 2015. október 10.)

Az 1910-ben elfogadott alapszabály 6. §-a az egyesületi tagságra vonatkozóan nagyon fontos, az egyesület nyitottságát jelző, a zsidó egyesületek esetében szinte példátlan mondatokat tartalmaz: „Az egyesület tagja lehet minden fedhetetlen jellemű magyar honos izr. férfi vagy nő, ki életének 18-ik évét betöltötte és a belépési nyilatkozatot aláírta. [...] Az

⁵⁵ Dr. Friedman Dénes: *Az újpesti dr. Venetianer Lajos Izraelita Közművelődési Egyesület története, 1897–1937*. Újpest, 1937. 12.

⁵⁶ Részletes dokumentumokkal szolgál a működésről a www.omike.hu weboldal.

⁵⁷ Hevesi Simon: *Magyar Zsidó Közművelődési Egyesület*. Egyenlőség, 27. évf. 1908. július 12. 1–3.

egyesület tagjai lehetnek más felekezeti egyének is, akik az egyesület törekvéseit pártolják...”⁵⁸

A felolvasó- és kultúrestek mellett könyvtárakat működtettek, majd 1911-től a *Mensa Academicán* diákétkeztetést biztosítottak. A *numerus clausus*⁵⁹ követően az OMIKE az 1920-as években nemcsak a *Mensa* háború előtti tevékenységét újította fel, hanem ezen túlmenően a külföldi egyetemeken, főiskolákon tanuló zsidó fiatalok támogatására is szervezett gyűjtéseket. 1933-ban megnyitották az OMIKE ifjúsági templomát. Folyamatosan szerveztek kulturális és művészeti eseményeket. Az egyesület tevékenységének kiszélesítésére vidéki fiilálékat hozott létre, például Békéscsabán, Debrecenben, Salgótarjánban.⁶⁰

1938-tól, a sorozatban elfogadott „zsidótörvényeket” és rendeleteket követően hívta életre az OMIKE a Művészakciót, amely eredetileg – más feladatai mellett – az irodalom és a művészetek népszerűsítését, az ifjúság művészetre nevelését tartotta feladatának. A program a színpadokról leparancsolt színészeknek, zenészeknek és a kiállítóhelyeket elhagyni kényszerült képzőművészeknek biztosított megjelenési és életlehetőséget. A Művészakció 1939 őszén indult, és a németek bevonulásának napjáig, 1944. március 19-ig tartott, amikor az egyesület tevékenységét – más zsidó egyesületekével együtt – betiltották.⁶¹

Zárszó

A magyar zsidó egyesületek alapítása 1920-tól az előző korszakokban mértnél jóval szerényebb mértékűvé csökkent. E negyedszázadból a trianoni országterületen 120 egyesület alapító okiratát ismerjük. 1944-ben azután mindegyik zsidó egyesület sorsa a feloszlás lett. 1945 után – a mai napig – a létszámában nagyon megfogyatkozott zsidó közösség 82 egyesületet hozott létre. Ezek egy része a korábbi száz évben alapított és működött zsidó egyesületek vállalt szellemi örököse, mások pedig új típusú és új feladatokat felvállaló intézmények.

⁵⁸ Az egyesület jóváhagyott alapszabálya (Budapest Főváros Levéltára, IV. 1409.b. Polgm. Elnöki Ügyosztályi iratok 7185/1910. eln.).

⁵⁹ 1920. évi XXV. tc. a tudományegyetemekre, műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról. In: Magyar Törvénytár, 1920. Budapest, 1921. 145–146.

⁶⁰ Az OMIKE 1909-1938 közötti működéséről lásd: Harsányi László: „Egyengessétek a sivatagban az Úrnak ösvényét...” (Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület működése 1909–1938). *Múltunk*, 60. évf. (2015) 2. sz. 35–72.

⁶¹ Részletesebben lásd: Harsányi László: *Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület és a Művészakció (1939–1944)*. Zempléni Múzsza, 13. évf. (2013) 3. sz. (Ősz) 51–64.

LÁSZLÓ HARSÁNYI

The Half Century of Jewish Societies in Hungary (1868–1919)

The paper looks at what the organizations that were emerging and developing over a long period of time and disappeared at once in 1944 were like. It attempts to answer this question primarily using data on the Jewish societies established between 1868 and 1919. To do so, the author analyzed and organized into a database the information available on these societies, on the basis of the source collection Györgyi Barabás: Magyarországi zsidó hitközségek, egyletek, társulatok (MTA Judaisztikai Kutatóközpont, Bp. 2007).

From the beginnings before the second half of the 19th-century, we have reports of the founding of Chevra Kadishas. The tide turned with the 1867 emancipation law. Of the one and a half thousand societies registered in the database we created on the basis of the source collection, 1,200 were founded in the period following this event.

The paper discusses in turn the characteristics of the societies according to their activities (religious, charitable, women's society, cultural etc.). It provides an analysis for each activity group of the percentage of "sub-denominations" (congressional, orthodox, *satus quo ante*) that came into being after the schism of the unified Jewish denomination. It quotes examples from documents or the Jewish press of the era to illustrate what life within these societies was like. Finally, it briefly touches on the main subject of the author's research work, the OMIKE (National Hungarian Jewish Cultural Society).

TAMÁS ÁGNES

„Monsieur János, valójában mit akar? Különben is, a glóbuszát meghagytam Önnek!”

*Területveszteségek és gyarapodások élclapok karikatúráin (1919–1921)**

Az elemzés forrásai, időintervalluma

E tanulmányban a Párizs környéki békék és azok következményeinek megítélését vizsgáljuk egy a korszakban népszerű műfaj, magyar, ausztriai és csehszlovák élclapok karikatúráinak elemzésére támaszkodva.¹ A magyarországi élclapok közül a *Borsszem Jankó* (1868 óta jelent meg) liberális, a *Magyar Herkó Páter* (1893) antiszemita, a *Mátyás Diák* (1888) pedig elsősorban ellenzéki lapként kategorizálható.² A *Dongó* a magyar nyelvű lapok között speciális helyet foglalt el, mivel az Amerikai Egyesült Államokban, Detroitban élő magyar emigráció élclapjaként jelent meg, melybe hazai alkotók is (például: Jeney Jenő és Garay Ákos) készítettek karikatúrákat. A lap a leghosszabb ideig napvilágot látott amerikai magyar élclap (1903–1933), Kemény György író alapította és szerkesztette. Az Ausztriában kiadott *Figaro* (1857) liberális, pártpolitikától független lap, a *Die Bombéról* (1871) és a *Wiener Caricaturen*ről (1881) annyit tudunk, hogy a budapesti születésű, zsidó származású Joseph Braun indította útjukra liberális szellemiségben.³ A *Kikerikét* 1861-ben Ottokar Franz Ebersberg hívta életre német nemzeti irányvonalat képviselve, a 19. század végétől azonban

* A tanulmány az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok – OTKA PD 109069 számú pályázat keretében készült. Az idézeteket eredeti helyesírással, a német nyelvű szövegeket saját fordításban közöljük.

¹ *Magyar Herkó Páter* (1919), *Borsszem Jankó* (1919–1921), *Mátyás Diák* (1919–1921), *Figaro* (1919), *Kikeriké* (1919–1921), *Die Bombe* (1919–1921), *Die Muskete* (1919–1921), *Wiener Caricaturen* (1919–1921), *Der Götz von Berlichingen* (1919), *Humoristické listy* (1919, 1921), *Dongó* (1920–1921). A lapok esetében a teljes évfolyamok hiányát csupán a *Figaro* esetében okozta a lap megszűnése, a többi hiányzó szám nem elérhető a könyvtárakban. Az analízis szempontjából nem szerencsés, hogy a prágai élclapból az 1920. év anyaga teljesen hiányzik a digitális adatbázisból (elérhető: <http://archiv.ucl.cas.cz/?path=HumL>, utolsó letöltés: 2015. november 16.). Szerbiában és Romániában is végeztünk kutatásokat, de az elemzett időszakból nem találtunk a témába vágó karikatúrákat.

² Kiindulópontként szolgálhat a 19. század folyamán megjelent élclapokat bemutató két munka: Buzinkay Géza: *Borsszem Jankó és társai: magyar élclapok és karikatúráik a XIX. század második felében*. Budapest, 1983.; Schneider, Elfride: *Karikatur und Satire als publizistische Kampfmittel. Ein Beitrag zur Wiener humoristisch-satirischen Presse des 19. Jahrhunderts (1849–1914)*. Dissertation. Universität Wien, 1972. A 20. századi anyaggal kapcsolatban már csupán sajtó- és irodalomtörténetek rövid összefoglalóira támaszkodhatunk.

³ Tamás Ágnes: *Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon*. Pozsony, 2014. 82–83.; Ujvári Péter: *Magyar zsidó lexikon*. Budapest, 1929. 138.; Schneider: *Karikatur und Satire*, 295., 301.

már nyíltan antiszemita lap, melyet 1933-ban tiltottak be. A *Die Musket*ét 1905-ben hozták létre azzal a céllal, hogy megjelenjen egy, a katonai körök igényeit, érdeklődését kiszolgáló liberális vicclap. A *Der Götz von Berlichingen* szociáldemokrata élclap volt, melyet az elemzettek közül a legkésőbb, 1919-ben vehettek az olvasók először kézbe.⁴ A *Humoristické listy* hosszú tradíciókkal rendelkező (1858) prágai cseh (csehszlovák) vicclap, melyet német- és zsidóellenesség jellemezett. Az Osztrák–Magyar Monarchia korában az ifjúcsehek irányzatához, azaz a cseh nyelvnek a német nyelvvel való teljes egyenjogúsítását követelő politikai programhoz köthető.⁵

A békefeltételek, a békekötést követő területi veszteségek és nyereségek ábrázolásmódja az élclapok hasábjain a városi olvasóközönség széles rétegeinek véleményét alakíthatták és befolyásolhatták, más sajtótermékekkel együtt megalapozhatták gondolkodásmódjukat e témáról a két világháború között. A vizuális tartalmak azok érdeklődésére is számot tartottak, akik nem tudtak olvasni. Górcső alá vesszük továbbá az új szomszédos országokról kialakított vélekedéseket, az Osztrák–Magyar Monarchia egykori nemzetiségeinek – immár nemzetállami keretek között formálódó – régi és új konfliktusait. Megállapításainkat pedig összevethetjük a korábbi periódusokra vonatkozó vizsgálataink eredményeivel.

1920. június 4-e, a trianoni békeszerződés aláírása előtt a magyar politikai propaganda az ország integritásának megőrzését tűzte ki célul, ezt követően a (teljes) területi revíziót. Az ausztriai lapok elemzésekor 1919. szeptember 10-e, a Saint Germain-i békeszerződés megszületése jelenti a választóvonalat, amikor eldőlt, hogy az új állam, Ausztria – történelme során nem először – nem csatlakozhat Németországhoz. Az ausztriai lapokban többször felbukkanó téma az *Anschluss* tiltása,⁶ mellyel kapcsolatban mindegyik német nyelvű élclap sajnálatát, szomorúságát fejezte ki. Az osztrák–magyar viszonyt a trianoni békét követő periódusban többek között a Magyarország elleni bojkott – a fehérterror következtében elrendelt szankció, melyet Ausztria szigorúan betartott – határozta meg, ami természetesen kölcsönösen rányomta a bélyegét a másikról alkotott és propagált képre, mint ahogy a nyugat-magyarországi felkelés (1921. augusztus 28. – 1921. október 13.) és a soproni népszavazás is (1921. december 14–16.). A trianoni békeszerződés előtti időszakban a csehszlovák–magyar kapcsolatokat, így a területi kérdések megjelenítését is az élclapokban az északi hadjárat (1919. május 9. – 1919. június 23.) befolyásolta. A jelen tanulmányban a magyarországi tanácsköztársaság (1919. március 21. – 1919. augusztus 1.), a bolsevizmus–kommunizmus, továbbá a zsidóság vagy az antant és a többi kisantant ország megítélését nem fogjuk tudni bemutatni, e témák további tanulmányok tárgyát képezik majd.⁷ A területszerzés és -vesztés ábrázolásmódjainak vizsgálata előtt tekintsük át, hogy az ausztriai és

⁴ Schneider: *Karikatur und Satire*, 311.; Castle, Eduard: *Deutsch-österreichische Literaturgeschichte*. Bd. 3. Wien, 1930. 369–393., 899–904.

⁵ Sekera, Martin: *Das tschechische Pressewesen*. In: Urbanitsch, Peter – Rumpler, Helmut (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft: Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung*. Bd. 8/2. Wien, 2006. 1998.

⁶ A tiltás ellenére tartottak referendumokat erről Vorarlbergben (Svájchoz, 1919. máj. 10.), Tirolban (1921. ápr. 24.) és Salzburgban (1921. máj. 29.), amire reflektálnak az élclapok. A salzburgi népszavazás után az antant nyomására nem kerülhetett sor továbbiakra, mivel mindhárom esetben a választók a Svájchoz, illetve Németországhoz való csatlakozás mellett döntöttek. Pándi Lajos: *Köztes-Európa, 1756–1997 (kronológia)*. Budapest, 1999. 234.

⁷ A Tanácsköztársaság humoros alkotásairól lásd Vörös Boldizsár: „Az állatkert lakói is összegyűltek, hogy érdekeik képviseletére bizalmat válasszanak” (*A Magyarországi Tanácsköztársaság emléke a diktatúra bukása után közzétett viccekben*). *Aetas*, 21. évf. (2006) 2–3. sz. 184–203.

a magyar élclapokban mely nyertes, újonnan létrejött országok képviselői kerültek leginkább a gúny célkeresztjébe!

Míg a magyar élclapokban az utódállamok képviselői általában együtt jelentek meg – kivéve a felvidéki és a nyugat-magyarországi események időszakát –, a bécsi karikatúrákon egyértelműen a csehek tűntek fel „főellenség”-ként: a cseh oroszán városokat (jól olvasható: Pilsen, Reichenberg, Eger) jelképező gyerekeket eszik, Wilson lovag támadóállásban néz szembe vele, de Osztrák Michel kérésére sem tesz semmit,⁸ pedig az amerikai elnök kardjára az „igazságosság”, pajzsára az „önrendelkezési jog” felirat került. A bécsi lap rajzolója Afrikába is beleképzelte a cseheket:⁹ a majomarcúként ábrázolt cseh figura fejformáját a kontinenshez hasonló alakúra formálta, még pisze orrot is kapott Afrika. A cseh koronához hasonló háromlábú szék került az afrikai ember fejére, cseh zenére táncolnak a majmok, és a szilvák, melyekből a cseh szilvalekvár, a Powidl készül, akkorák, mint a kókuszdió, a zebra csíkjaikat a cseh zászló mintájára átfestették, a cseh ipar pedig – ironikus módon – „fellen-dül” a házaló fakanálárus tevékenysége nyomán.¹⁰ A *Wiener Caricaturen* alkotójának rajza az év végén kevésbé humoros, ő a cseh figura szájába adta a kijelentést, hogy „lerombolta a birodalmat”; az Osztrák–Magyar Monarchia széteséséért a bécsi lapok elsősorban a cseheket tették felelőssé.¹¹

Északi hadjárat

A béketárgyalásokat megelőzően 1919 nyarán felcsillant a remény arra, hogy a kijelölt magyar határok katonai erő bevetését követően megváltoztathatók, ezért a békeszerződés feltételeire adott reakciók elemzése előtt vizsgáljuk meg, hogyan jelent meg az északi hadjárat

⁸ Osztrák és Német Michel az ausztriai, illetve a németországi németeket megtestesítő figura, aki a 19. század óta igen hasonlóan került ábrázolásra. Osztrák Michel egy hálósapkás, térdnadrágos alak, aki a teljes nemzetet személyesíti meg. A 19. század második felében nemzetként elismert monarchiabeli csoportok férfialakjait általában nevekkel is ellátták, míg a többi nemzetiségi csoportot egy férfi képviselt, de nem rendelkezett jellemzőnek vélt keresztnévvel. A magyar lapokban Magyar Mihály (az ausztriai élclapokban János vagy Mihály) személyesíti meg a magyar nemzetet, Michel az osztrák-németeket és a németeket, Vencel pedig a cseheket. Az országokat viszont hölgyként jelenítették meg, ami antik tradíciókkal rendelkezik, amikor még Európát szimbolizálták ifjú nőalakként, később az a keresztény jelképek közé is beépült (Ripa, Cesare: *Iconologia. Az az különféle képek leírása, amelyeket az antikvitásból feltalált vagy tulajdon leleményével megalkotott és magyarázatokkal ellátott a perugiai Cesare Ripa, Szent Mór és Lázár lovagja.* [ford.: Sajó Tamás] Budapest, 1997. 399–400.), s a francia forradalmat követően már az országokat, régiókat, területi egységeket jelképezte.

⁹ A 19. század utolsó évtizedeiben a bécsi lapok a cseheket majomarcúval ábrázolták, amivel – evolúciós szempontból – a fejletlenségüket kívánták hangsúlyozni. A képzetársítás azért ekkor jelent meg az élclapokban, mert eddigre vált ismertté Charles Darwin: *A fajok eredete a természeti kiválasztás útján vagyis az előnyös válfajok fennmaradása a létérti küzdelemben* című műve. A majom-motívum adhatta az ötletet arra, hogy a karikaturista afrikai környezetbe helyezze a cseheket.

¹⁰ *Kikeriki*, 1919. jan. 12. 8.; *Kikeriki*, 1919. jan. 12. 3. A bécsi élclapokban a 19. század utolsó évtizedeiben is felbukkantak ezek a gúnyos-ironikus motívumok (a cseh címerállat, a kétfarkú oroszán, a középkori cseh korona, a szilvalekvár), melyek a cseh államiságot, történelmi múltat igyekeztek neveltségessé tenni. A 19. századi megjelenítésről lásd: Tamás: *Nemzetiségek görbe tükörben*, 129–132., 302–306.

¹¹ *Wiener Caricaturen*, 1919. dec. 20. 1. 1920–1921 folyamán már csak egy-egy képen bukkantak fel a csehek a birodalom széteséséért felelős nemzetiségként (például: a cseh figura teszi Ausztriára a koporsója fedelét: *Kikeriki*, 1920. jún. 6. 2.), mivel sokkal inkább az aktuális eseményekre reagáltak (például: konfliktusok Magyarországgal).

az élclapokban.¹² A Felvidék jelentős részének visszafoglalására a Tanácsköztársaság időszakában került sor, így a rajzokat Magyarországon áthatja a munkásokat eszményítő, szocialista-realista stílus.¹³ A bécsi lapok egyáltalán nem tértek ki a felvidéki eseményekre – hiszen nem érezték magukat közvetlenül érintett félnek –, csak a csehszlovák és a pesti vicclapok hasábjain láthatók ehhez kapcsolódó képek.¹⁴ Az északi hadjárat várható sikereit hirdette mindegyik magyar alkotás, melyeken kedvelt szimbólum volt mindenekelőtt a térkép, mivel alkalmas a sikerek és a várt eredmény – Nagy-Magyarország területi integritásának visszaállítása – ábrázolására. Az egyik rajzon például a Magyar Királyság térképén áll egy katona, illetve fekszik a *Borsszem Jankó* rajzolója szerint, azaz a területéből nem engednek át másik országoknak semmit sem, testükkel védelmezik. Egy másik kép szerint pedig a szétdarabolt Magyarország mappáját a munkások illesztik össze, ismét csak más alkalommal a „Kommunizmus” nevű pezsgő szétfröccsen a dugó kihúzásakor, s a Magyar Királyság kontúrját festi meg, hiszen az új rendszer alkalmasnak deklarálta saját magát az ország integritásának helyreállítására.¹⁵

Már nem a térkép motívuma tűnik fel, de ugyancsak a Vörös Hadsereg katonáit élteti az „Étrend a Felvidéken” című kép és a képaláírás: „Ezeknek a derék vörös katonáknak, mert fölfalták a *pimasz cseheket, cseh-pimaszt* adunk ebédre.”¹⁶ A Vörös Hadsereg katonája buzdít további harcokra a következő verssel: „Fut a rabló, fut a cseh betyár,/Nyomában a vörös proletár./Kardunk élén a jövő ragyog,/Mi vivjuk ki harcos magyarok.”¹⁷ A prágai vicclapban is felbukkant a betyár motívuma, de persze nem a csehek oldalán. 1919 nyarán a magyar betyár az, aki leányt rabol, Szlovákiát viszi el lován, de a cseh lap hasábjain ember

¹² A Vörös Hadsereg a kezdetekben sikereket ért el, később a diplomáciai erőfeszítések is reményre adtak okot, amikor magyar üzleti körök és a békedelegáció megbízottja, Csáky Imre titkos párizsi tárgyalásokat folytatott (amiről azonban az olvasóközönség nem azonnal értesült). Zeidler Miklós: *A Monarchiától Trianonig egy magyar diplomata szemével. Praznovszky Iván emlékezései*. Budapest, 2012. 63–66. Később komoly diplomáciai sikerként értékelték azt, hogy kiírták a soproni népszavazást. Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Pozsony, 2009. 92. A nyugat-magyarországi hadmozdulatokról és a soproni népszavazásról lásd még: Ormos Mária: *Civitas fidelissima. Népszavazás Sopronban 1921*. Győr, 1990.

¹³ Talán a világháború időszakánál is szigorúbb cenzúra nehezedett a lapokra a Tanácsköztársaság idején. A *Borsszem Jankó* szerkesztői – a lap 1919. júliusi és augusztusi szüneteltetése után – az 1919. augusztus 31-i számban erről így tájékoztatták olvasóikat: „...a bolsevista rémuralom [...] olyan arculatot kényszerített rá [a *Borsszem Jankóra*], amelytől mi magunk borzadtunk vissza a legfájdalmasabb lélekkel. A szellem szárnyait már régebben megszabdalták, a kommunizmus durva röhejjel összetörte őket.” (2. old.) 1959-ben megjelent egy emlékkönyv az 1919-ben publikált karikatúrákból a Tanácsköztársaság vívmányai előtt tisztelegve, melyben minderről teljesen másként vélekedett előszavában Máté György: „A forradalom kisöpörte ezekből a rajzokból a kesernyés, cinikus kisember »pesti« élceit. A művészek előtt is megnyílt a lehetőség annak ábrázolására, amint a nép megvalósítja az igazi hazafiak legmerészebb álmait. [...] A forradalmakban a hivatalos tréfacsináló *Borsszem Jankó*, *Mátyás Diák*, *Bolond Istók* is teljes szívvel szegezte tollát a korhadt monarchia, a szolgaság szívének.” Gábor Imréné – Rudas Klára (összeáll.): *Újságrajzok. 1919. Forradalmi szatíra az egykorú újságok rajzaiban*. Budapest, 1959. VI.

¹⁴ Az ausztriai lapok azonban – a prágaihoz hasonlóan – kitértek a bolsevizmus terjedésének veszélyére, illetve a magyarországi tanácsrendszer megszűntére (például: *Humoristické listy*, 1919. szept. 26. 320.; *Kikeriki*, 1919. ápr. 6. 3.).

¹⁵ *Mátyás Diák*, 1919. jún. 29. 6.; *Borsszem Jankó*, 1919. márc. 30. 1.; *Mátyás Diák*, 1919. febr. 16. 5.; *Mátyás Diák*, 1919. jún. 8. 4–5.

¹⁶ *Borsszem Jankó*, 1919. jún. 15. 11. A cseh-pimasz cseh nemzeti étel, melyet palacsintatésztából készítenek, fánkméretű édesség. *Pallas nagy lexikona*. 4. köt. Budapest, 1893. 657.

¹⁷ *Borsszem Jankó*, 1919. jún. 29. 5.

és állat képében is rátört Szlovákiára a magyar, aki a síró fiatal nőt bajszos tűzokádó sárkányként veszi körbe, vagy a szlovák juhászra – akinek már több báránya is halott – ront rá farkas bőrében, a szlovák kisfiút megtámadja bulldogként vicsorogva, akit a cseh apuka oltalmaz, máskor a magyar a „Szlovákia”-t jelképező fáról lop termést.¹⁸

Amikor katonaként láthatók a magyarok a cseh élclapban, kezdetben túl büszkén, diadalittasan vonulnak a szlovák területeken, majd gyorsan változik a kép, s menekülnek a cseh katonák elől. A hadjárat magyar sikerei ellenére a csehszlovák propaganda úgy interpretálta az eseményeket, mintha katonai erővel verték volna meg a magyar Vörös Hadsereget, s nem az antant közbenjárására, diplomáciai nyomására tették volna le a magyar erők a fegyvert. A diadalt ünnepelve Maurice Pellé tábornok, a csehszlovákiai francia katonai misszió vezetője, a csehszlovák hadsereg főparancsnoka felvágja a magyar férfi gyomrát, melyből a korábban elfoglalt felvidéki városok esnek ki: Košice (Kassa), Prešov (Eperjes), Nové Zámky (Érsekújvár) és Zvolenec (Zólyom). Ugyancsak a magyar akció vereségét jelzi az az allegória, mely szerint a „Szlovákia” lovat ugyan be tudta fogni a magyar betyár, de a ló felrúgta, és a kötél is elszakadt, amivel megzabolázni próbálta a fehér paripát.¹⁹ Még a támadások megindítása előtről, fordított szemszögből, de hasonló jelenetet láthatunk a *Mátyás Diák* hasábjain: a „Felvidék” nevű ló a riadt, kiabáló cseh alakot fogja ledobni a hátról, amit Tomáš Masaryk csehszlovák köztársasági elnök figyel aggódó tekintettel.²⁰ A kép üzenete szerint az állat nem fogadja el új lovasát, a magyar propaganda szerint a Felvidék maga sem akar a formálódó új csehszlovák államalakulathoz tartozni. Ilyesféle tartalmat – nem csupán a Felvidékhez kapcsolódva – több rajz is közvetített olvasói felé, mind egyikük azt sugallta – a trianoni békeszerződés aláírása előtti karikatúrákon szinte kivétel nélkül –, hogy a megszállt, Magyarországtól elcsatolt területek lakóinak jobb sorsa volt a történelmi Magyarországon: Horvátország egy fiatal nő képében sír új hazájában, Jugoszláviában, Itália és Jugoszlávia veszekednek a „Fiume” nevű csecsemőn, s Woodrow Wilson egy bibliai ihletésű képen Bölcs Salamonként kettévágni készül az újszülöttet. Hungária igazi anyaként közbelép, s megragadja az amerikai elnök mindkét karját.²¹ A *Mátyás Diák*ban pedig egy agresszív cseh férjet láthatunk, aki a lábát feltette az étkezőasztalra felesége, „Szlovákia” tányérjába, s haragosan mondja, miközben az ablakból, de a házon kívülről az előző férj, a magyar alak figyel: „Mégis csak hallatlan, hogy nem átallod azt hangoztatni, hogy az első férjeddal boldogabban éltél!”²² Természetesen ennek ellenkezője jelenik meg a csehszlovák vicclapban: a magyar fojtogató ölelésétől akar a szlovák férfi megszabadulni, azaz a nemzetiségi elnyomástól, melyet évtizedek óta el kellett szenvednie – a csehszlovák propaganda szerint.²³ A *Herkó Páter* azonban a nem túl békés cseh és szlovák közös jövőt vetíti előre már 1919 januárjában, amikor az egyik karikatúrájában már a cseh és a szlovák alak verekszik Trencsénben.²⁴

¹⁸ *Humoristické listy*, 1919. jún. 27. 209.; *Humoristické listy*, 1919. jún. 27. 214.; *Humoristické listy*, 1919. júl. 4. 220.; *Humoristické listy*, 1919. jún. 27. 210.; *Humoristické listy*, 1919. júl. 11. 230.

¹⁹ *Humoristické listy*, 1919. júl. 18.; *Humoristické listy*, 1919. júl. 25.

²⁰ *Mátyás Diák*, 1919. febr. 22. 5.

²¹ *Mátyás Diák*, 1919. ápr. 20. 5.; *Mátyás Diák*, 1919. máj. 4. 4. Az államot 1929. január 6-tól hívják Jugoszláviának, mégis az élclapokban már ekkoriban ezzel az állammegnevezéssel találkozhatunk, mivel a köznyelvben ezt használták.

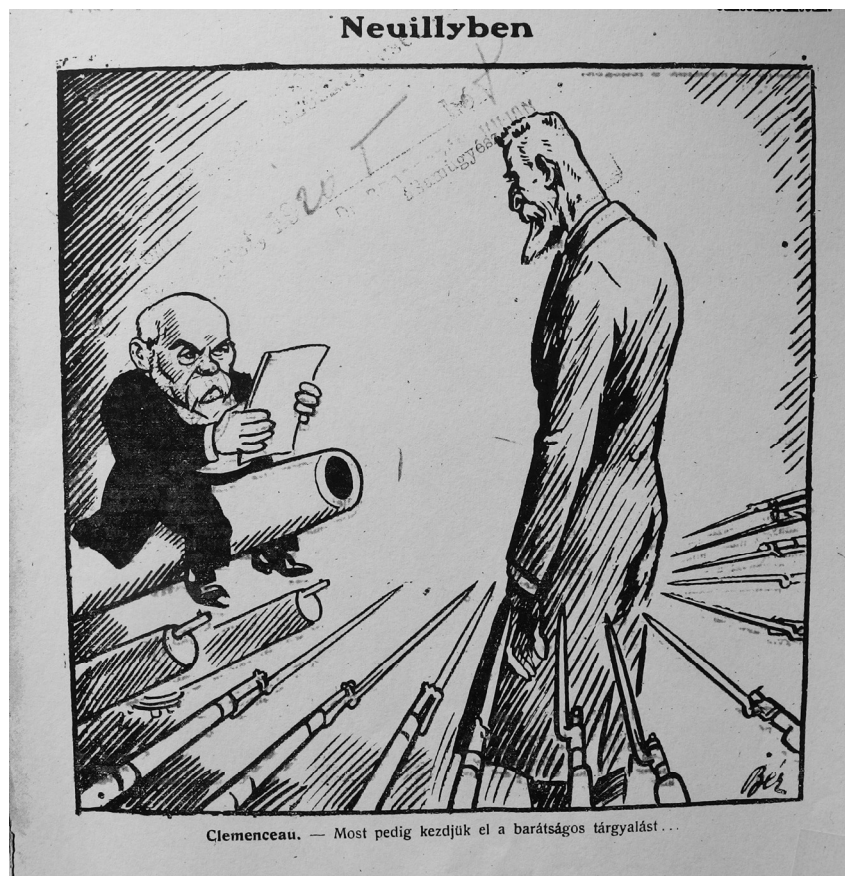
²² *Mátyás Diák*, 1920. okt. 24. 1.

²³ *Humoristické listy*, 1919. jan. 3. 15.

²⁴ *Magyar Herkó Páter*, 1919. január (2–3. sz.) 4.

A béketárgyalások és a béketervek értékelése

Természetesen a békekonferenciát is nagy érdeklődéssel figyelték a kortársak: kiemelték, hogy nagyon hosszan elhúzódott, az egyik rajz szerint például a győztes hatalmak képviselői már megöregedtek, hosszú szakálluk nőtt, mire megszülettek a szerződések, egy másik gúnyrajz szerint pedig erősen izzadnak Párizsban a hosszúra nyúlt tárgyalások miatt.²⁵ 1920 elején, amikor a magyar delegáció már Franciaországba érkezett, a *Borsszem Jankó*-ban gróf Apponyi Albert, a magyar tárgyalódelegáció vezetője látható lehajtott fővel, amint Georges Clemenceau francia miniszterelnök, a békekonferencia vezetője felolvassa előtte a békefeltételeket, miközben fegyvereket szegeznek Apponyira. Két héttel később már a szerkesztők vízióját láthatjuk a jövőről, hogy a béke milyen hatással lesz Európára, s e szerint ismét háború dül majd.²⁶

²⁵ Mátyás Diák, 1919. ápr. 6. 5.; Kikeriki, 1919. márc. 30. 2.

²⁶ Borsszem Jankó, 1920. jan. 11. 1.; Borsszem Jankó, 1920. jan. 25. 1.

A bécsi lapokban 1919 őszéig elsősorban a békeszerződés diktátumjellegét emelték ki,²⁷ de nemcsak saját országuk, hanem Németország esetében is: Wilson elnök felbukkant Mózesként, de az ő kőtábláján a tizennégy pont s nem a tízparancsolat látható. Mellette David Lloyd George brit miniszterelnök a „kényszerbéke”, Clemenceau pedig a „Németország megsemmisítése” táblákat emeli a magasba, mellettük egy sírkő is látható a „népek önrendelkezési joga” felirattal.²⁸ Németország megsemmisítésének kívánalma a bibliai tízparancsolattal sem egyeztethető össze, de a karikaturista inkább azt kérte számon a győzteseken, hogy a békeszerződések előkészítésének folyamata és azok tartalma egyáltalán nem emlékeztetett Wilson ígéreteire. Mindezért Lloyd George-ot és Clemenceau-t okolták, akik egy másik képen Wilson „békepipá”-ját tömítik el, a békefeltételek felolvasásakor pedig fagyos-szentekként bukkannak fel.²⁹ Ausztriát megbilincselve, kikötözve, fájdalmas közepette kényszerítik a béke aláírására, amivel a pokol arat győzelmet, míg egy másik gúnyrajz szerint Clemenceau vérellen veti papírra a Saint Germain-i béke szövegét.³⁰ A *Kikeriki* a békeszerződés-tervezet tartalmát egy bibliai ihletésű jelenettel is bírálta, mely szerint az angyalok és Szent Péter is befogják az orrukat, annyira büzlük a Versailles-i béke, más alkalommal a szövetséges hatalmak a „béke”-csizmát cipésként összefoltozzák, de nagyon rossz minőségű munkát végeznek.³¹ Végül a bécsi lapban a békeszerződés megjelent halálos ítéletként, illetve kivégzésként is, ahogy „Clemenceau-hóhér” lefejezte Germániát és Német Michelt.³²

Területszerzés és -vesztés

A katonai megszállás alatt álló Magyarország politikai propagandájának fontos elemei közé tartozott a Magyar Királyság területi integritásának hirdetése. E történeti érvet hangsúlyozta a propaganda – az etnikai–nemzetiségi határok talán realisabb célkitűzéseivel szemben –, így az élclapokban is elsősorban ez kapott teret. Felbukkantak a kortárs plakátokról, képeslapokról és használati tárgyakról jól ismert „Nem! Nem! Soha!” szlogenhez kapcsolódó rajzok, de számos más motívummal is társították e gondolatkört a magyar alkotók.³³

A „Nem! Nem! Soha!” üzenet és a Magyar Királyság, illetve abból kihaló a megszállt területek térképe jelent meg 1919 decemberében a *Mátyás Diák* rajzán a háttérben, mégis szinte központi elemként, miközben Hungária fiatal nő képében búcsúzik George

²⁷ A Saint Germain-i békeszerződés aláírását követően – mint látni fogjuk – más kérdések kerültek a bécsi lapok fókuszába, magát a békeszerződést a későbbiekben direkt módon nem bírálták.

²⁸ *Kikeriki*, 1919. ápr. 27. 1.

²⁹ *Kikeriki*, 1919. máj. 11. 2.; *Kikeriki*, 1919. máj. 11. 8. A békepipa motívuma a *Mátyás Diák*ban is feltűnt, ott azt Wilson, Raymond Poincaré francia elnök, Lloyd George és Clemenceau szívják el közösen a vesztesek képviselői nélkül. *Mátyás Diák*, 1919. jan. 26. 4.

³⁰ *Der Götz von Berlichingen*, 1919. ápr. 24. 1; *Der Götz von Berlichingen*, 1919. szept. 6. 1; *Der Götz von Berlichingen*, 1919. júl. 5. 3.

³¹ *Kikeriki*, 1919. jún. 8. 3.; *Kikeriki*, 1919. jún. 15. 2.

³² *Kikeriki*, 1919. jún. 29. 1.; *Kikeriki*, 1919. szept. 21. 3. Lloyd George és a francia elnök gyilkosként láthatók még: *Kikeriki*, 1919. dec. 28. 8. Az év utolsó számában egy karikatúrán csontokból kirakva tűnik fel az „1919” felirat, az évszámot töviskoszorú keretezi a krisztusi szenvedéstörténet jelképévé.

³³ A szlogen megfogalmazása az 1918 őszi megalakult Országos Propaganda Bizottsághoz fűződött. Zeidler: *A revíziós gondolat*, 104. A jelmondat a 'Trianon' szó jelentését (lat. tria non 'háromszoros nem') használta fel. Zeidler: *A revíziós gondolat*, 194.

Clerktől.³⁴ Az angol diplomatát azzal az üzenettel bocsájtja haza Hungária, hogy az újonnan hatalomra segített Horthy Miklós az ország integritásának visszanyeréséért fog síkra szállni, tegyen így ő is Nagy-Britanniában. A békekötés egyéves évfordulóját követő számban „A magyar Diogenes”, gróf Apponyi Albert keresi a jóvátételi bizottságot „Nem! Nem! Soha!” feliratú lámpásával, de nem találja. A kép háttérében a trianoni Magyarország látható, kiegészítve Nyugat-Magyarországgal, de a történelmi Magyar Királyság kontúrja is felsejlik.³⁵ A térkép-motívum természetesen a szlogen nélkül is különösen alkalmas volt a területi veszteségek szimbolizálására, így számos alkalommal találkozhatunk ezzel a szemléltető-eszközzel a karikatúrákon mind a magyar, mind pedig az ausztriai lapokban.³⁶ Nem csupán élclapokban megjelenő motívum, amikor Nagy-Magyarország térképéről, melyet egy fa lombja formáz meg, a nyugat-magyarországi régiót jelképező lombkoronát tépik le, illetve az ország térképét szétszakítják a későbbi kisantant államok.³⁷ A *Kikeriki* szerint Német-Ausztria térképéből ollóval vágják ki a területeket a renitens tanulók, miután egy földgömböt már kilyukasztottak, amit Wilson tanár úr mosolyogva kísér figyelemmel. A délszláv diák már megszerezte Stájerországot, az olasz majdnem végzett Dél-Tirol kivágásával, míg a lengyel Sziléziával, a francia pedig a Rajna-vidékkel bajlódik. A *Mátyás Diák* szerint az antant vezetői szelik ketté – ugyancsak ollóval – Ausztria-Magyarországot és Németországot „A versaillesi szabóműhely”-ben. Clemenceau békeangyal felügyelete alatt a cseh oroszlán, a lengyel, a magyar, a jugoszláv és az olasz figurák tépnek ki területeket Német-Ausztria térképéről, miközben az olasz a jugoszláv lábára („Fiume”) is rácsap. Már nem a területi szempontból nyertes, új országok, hanem a vezető nyugat-európai hatalmak politikusai készülnek megenni Ausztria térképét.³⁸

A *Kikeriki*-ben 1921 őszén a Magyar Királyság térképén egy megszeppent magyar alak áll, s kezek, melyekre a „Románia”, „Szerbia” és „Csehország” feliratok kerültek, további te-

³⁴ *Mátyás Diák*, 1919. dec. 7. 4. Sir George Clerk a brit külügyminisztérium megbízottjaként tartózkodott Magyarországon, ő állapodott meg Horthy Miklóssal, hogy Horthy veheti át a hatalmat Budapesten a román seregek kivonulását követően.

³⁵ *Mátyás Diák*, 1921. jún. 5. 1. Szinópeí Diogenész (i. e. 414 – i. e. 323) cinikus, népszerű görög filozófus, aki szerint a boldogság csak az erényes étellel érhető el, aminek feltétele, hogy anyagi javinktól megszabaduljunk. Diogenész állítólag Spárta utcáin fényes nappal lámpással keresett ilyen embereket, de nem talált, ami kifejezte véleményét kortársairól. *Pallas nagy lexikona*. 5. köt. Budapest, 1893. 336.

³⁶ A prágai alkotók eszköztárát ugyanakkor nem jellemzi e motívum használata az elemzett időszakban, azonban Ausztria és Magyarország élclapjai egymást is vádolták jogtalan területszerzéssel Nyugat-Magyarország kapcsán.

³⁷ *Borsszem Jankó*, 1920. júl. 25. 3. A zöld lomb a jövőbe vetett reményt szimbolizálja, s hogy „a történelmi Magyarország nem halhat meg”, így zöld lombbal díszített jelvény viselésére buzdított a Területvédő Liga. Felhívásukat idézi Buzinkay Géza: *A trianoni békeszerződés és a magyar liberális sajtó*. Médiakutató, 12. évf. (2011) Tél, 105. Egy karikatúrán a teljes „Magyarország”-fát is láthatjuk, mely még zöldell, de gyökereit a szerb, román, szlovák alakok elfűrészelik, ezért ki fog dőlni. Mindezt Lloyd George és Clemenceau nézi elégedetten a távolból. *Dongó*, 1920. ápr. 1. 5. (A kép átvétel valamely német nyelvű lapból.)

³⁸ Gabriele d'Annunzio 1919. szeptember 12-én szabadcsapataival elfoglalta Fiumét, de a rapallói szerződés (1920. nov. 12.) értelmében a várost szabad várossá nyilvánították, amit Olaszország csak 1920. december 31-én fogadott el. Pándi Lajos (összeáll.): *Köztes-Európa. 1763–1993, térképgyűjtemény*. Budapest, 1997. 390. *Kikeriki*, 1919. márc. 23. 2.; *Mátyás Diák*, 1919. jún. 22. 7.; *Kikeriki*, 1919. okt. 26. 2.; *Kikeriki*, 1919. júl. 13. 2.

rületeket kívánnak megszerezni, kiszakítani az országból.³⁹ Az ausztriai ábrázoláshoz hasonlóan térkép közepén bukkant fel egy magyar huszár a *Mátyás Diák* 1920. eleji egyik számában is, aki így kívánta megőrizni a területi integritást.⁴⁰ Ugyanekkor ugyanitt gróf Apponyi Albert sakkjátszmát játszik egy Magyarország alakú sakktáblán Lloyd George-dzsal, s Erdély és a Tiszántúl területén állnak a bábuik. A játék magában foglalja annak a lehetőségét is, hogy Apponyi nyer, s nem az ismertté vált feltételekkel kell a békét aláírni, hanem azok még módosíthatók.⁴¹ Hasonló képet közölt a *Borsszem Jankó* is, melyen ugyancsak Lloyd George és Apponyi sakkozik, de csak a brit miniszterelnök ér a sakkfigurárhoz. A képen nem a sakktábla alakja, hanem a bábuké a figyelemre érdemes: egy szlovák, egy magyar és egy osztrák-német figurát tologat a brit politikus – sugallva, hogy Nyugat-Európa játékként tekint a kelet-közép-európai békerendezésre. A képalírás tovább erősíti az üzenetet, melyet a szerkesztő Apponyi szájába ad: „Emlékszik Excellenciád? Ön mondta a háború alatt, hogy a népeket nem lehet csak úgy tologatni, mint a sakkfigurákat.”⁴² A sakk helyett másfajta szerencsejátékok kaptak teret a *Wiener Caricaturen* magyar vonatkozású gúnyrajzain: gróf Károlyi Mihály miniszterelnök elkártyázta Szlovákiát, Horvátországot és Erdélyt, azaz a magyar politikai vezetés a hibás a területi veszteségekért, más alkalommal az ország mindent elveszített ruletten, amikor a pirosra tett. Ez utóbbi természetesen a Vörös Hadsereg sikertelen északi hadjárata, a magyarországi tanácsköztársaság bukása után jelent meg.⁴³

A térkép mellett a területi veszteségek – hosszú tradíciókkal rendelkező – ábrázolási módja a nemzetet vagy az országot szimbolizáló test megcsonkítása. Magyarország teljes amputálásának lehetünk szemtanúi a *Kikeriki*-ben, aminek következtében a magyar figurának sem keze, sem lába nem maradt, mert a levágott testrészeket az újonnan megalakuló szomszéd országok képviselői sietősen elvitték. A cseh alak Szlovákiával, a román Erdéllyel, a szerb Horvátországgal szaladt el, Michel pedig Nyugat-Magyarországot szerezte meg. Clemenceau azt kérdezi a kerek fejű, bajuszos magyartól, hogy „Monsieur János, valójában mit akar? Különben is, a glóbuszát meghagytam Önnek!”⁴⁴ A csonkítás motívuma a bécsi

³⁹ *Kikeriki*, 1921. nov. 12. 3. Egy tárgy széttépése mint a rombolás jelképe más módon, térkép nélkül is megjelent a lapok hasábjain, például: egy Magyarország feliratú nadrágot tépnek szét az új szomszédos országok képviselői. *Mátyás Diák*, 1920. febr. 29. 4.

⁴⁰ *Mátyás Diák*, 1920. febr. 8. 4.

⁴¹ *Mátyás Diák*, 1920. febr. 29. 5.

⁴² *Borsszem Jankó*, 1920. márc. 28. 1.

⁴³ *Wiener Caricaturen*, 1919. jan. 20. 1.; *Wiener Caricaturen*, 1919. aug. 20. 1. Károlyi hibáztatása a kialakult helyzet miatt a *Mátyás Diák*-ban is tetten érhető. Az emigrációba kényszerült volt köztársasági elnök – az egyre inkább erősödő antiszemitizmus időszakában – bolygó zsidóként tűnt fel, aki szerint „Mindennél rossz, de legrosszabb volna otthon” (1920. okt. 17. 3.). Később mint „A legveszedelmesebb házaló” bukkant fel Károlyi, ugyancsak zsidóként, a Magyar Királyság térképét kezében tartva s eladásra kínálva (1921. júl. 17. 4.).

⁴⁴ *Kikeriki*, 1920. jan. 18. 2. A „magyar glóbusz” a magyar sovinizmust gúnyoló szállóige, melyet 1861-ben a bécsi *Donauzeitung* egy névtelen tárcáírója használt először Tóth Béla szerint, „ráfogva egy magyar emberre, hogy a könyvesboltban azt mondta; Geben Sie mir globus von Ungarn.” (Tóth Béla: *Szájra szóljra*. Budapest, 1895. 346.) A „magyar glóbusz” motívumát felhasználta a bécsi lap további karikatúráin is: rajzolja szerint a magyar glóbusz lemondott a Szent Koronáról, mert már nem áll jól neki. A képen egy földgömb fejű, magyar öltözetben lévő alakot láthatunk, melynek fejére már túl nagy a Szent Korona (*Kikeriki*, 1919. aug. 31. 7.). Magyarország helyzetét a magyarokkal szemben igen ellenséges hangnemet megütő *Kikeriki* még ennél is inkább nevetéssé tette, amikor Szerbia, Csehország és Románia fociznak a Szent Koronával, amit a magyar csak a pálya széléről figyelhet, lehetősége sincs beleszólni a küzdelem menetébe. A meccset a ro-

lapokban azonban nemcsak Magyarországgal, hanem a saját, illetve a németországi területekkel kapcsolatban is megjelent. A Versailles-i tükörteremben áll az amputált kezű, lábú és fél szemét is elveszített Német Michel, illetve Germánia szobrából a milói Vénuszt készíti el Clemenceau, amikor levágja karjait (Elzász-Lotaringia, Kelet-Poroszország és Szilézia).⁴⁵ A *Wiener Caricaturen* képén pedig az osztrák fél bukkant fel láb nélkül, mankóval, az antant hatalmaktól koldulva.⁴⁶ A magyar munkást „A versaillesi véstörvényszék” – Clemenceau, Wilson és Lloyd George – ítéli minden végtagjának megcsonkítására, míg egy másik esetben csupán két kezét vesztette el Magyar Mihály, amikor Alexandre Millerand békítőleg lépett fel, s arra kérte őt és egy román fegyverest, hogy fogjanak kezét, ám Mihálynak egyetlen keze sem maradt, mivel mindkét végtagját („Erdély”, „Nyugat-Magyarország”) a román szűrjéhez varrva látjuk.⁴⁷ A *Mátyás Diák* hasábjain két alkalommal találunk olyan rajzot – még a békeszerződés aláírása előtt –, mely az Oszmán Birodalom veszteségeire utal: az országot megtestesítő figura műtétére készülnek az antantországok, egy másik képen az amputációnak már majdnem nekiálltak az orvosok, amikor a török felébredt az altásból, ami riadalomra adhatott okot, mert így ő ellenállhat.⁴⁸

Az amputációk megjelenítéséhez szorosan kapcsolódnak az orvos–beteg szituációk, mivel az orvosok általában műtétet hajtanak végre a kiszolgáltatott helyzetben lévő, betegként ábrázolt vesztes országokon. Területvesztéskor vagy háborús vereség esetén ez az allegória a vesztes fél nem ritka megjelenítési módszere az európai karikatúrákon.⁴⁹ Megfigyelhetjük, hogy a bécsi és a budapesti élclapok is a nagyhatalmak képviselőit ábrázolták orvosként, s nem az újonnan megalakuló országokat. A *Kikeriki* képén Ausztria a fogorvosnál ül, s Clemenceau – „Ausztria érdekében” – a fogat csak darabokban húzza ki, így még nagyobb fájdalmat okozva betegének. A *Mátyás Diák* karikatúráján Hungária fekszik leszíjazva a műtőasztalon, „a sebészek” pedig Lloyd George, Clemenceau és Wilson professzorok, akik közül az utóbbi figyelmezteti kollégáit, hogy „Talán jó lesz várni, avval az operációval, uraim. Elpusztulna a beteg.” A doktorok mellett szikék várják, hogy mikor kezdődhet a beavatkozás, de a karikaturista reméli, hogy Wilson elnök mértékletességre tudja kényszerí-

mán, az olasz, a szerb és az angol király nézik egy padról (1921. nov. 12. 8.). A focimeccs saját vonatkozásban is feltűnt: a „Deutsch-Österreich” focilabdával játszik a cseh és a jugoszláv alak (*Kikeriki*, 1919. szept. 14. 2.).

⁴⁵ *Kikeriki*, 1919. ápr. 27. 8.; *Kikeriki*, 1919. máj. 18. 8. A Vénusz szobor a trianoni területvesztések kapcsán is felmerült a magyarországi lapokban: Hungária látható vérző karú milói Vénuszként, akit Aristide Briand francia miniszterelnök és Lloyd George szemlél, s megállapítják, hogy műremeket alkottak Trianonban (*Borsszem Jankó*, 1921. aug. 7. 1.).

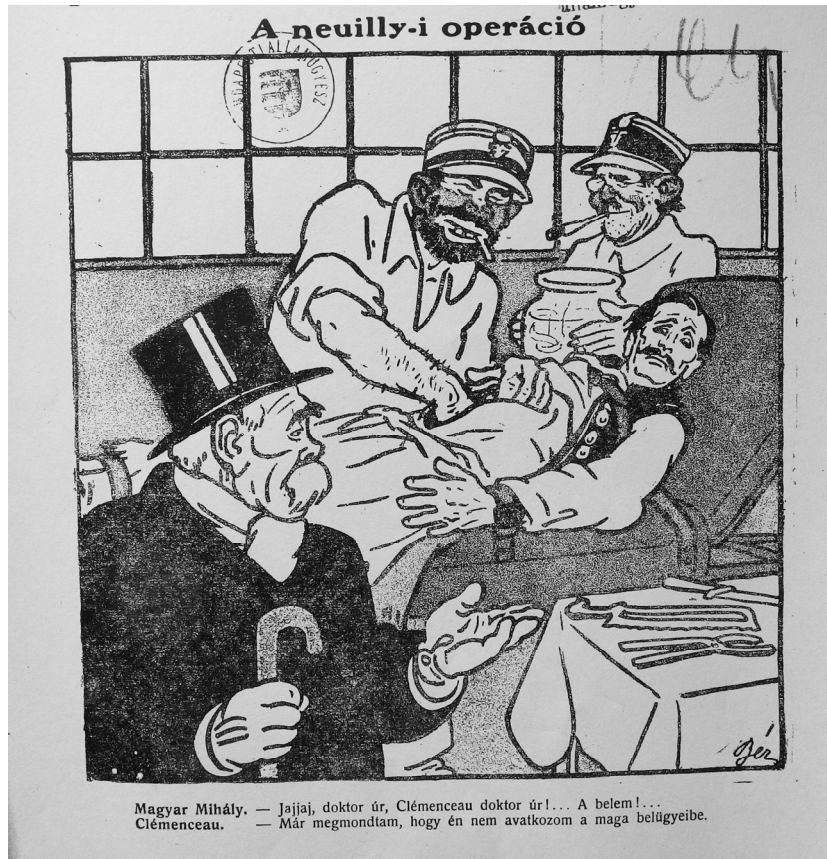
⁴⁶ *Wiener Caricaturen*, 1919. nov. 20. 1.

⁴⁷ *Borsszem Jankó*, 1919. máj. 25. 1.; *Mátyás Diák*, 1920. okt. 17. 1. Alexandre Millerand francia elnök (1920–1924) Magyarországon a trianoni békéhez mellékelt ún. Millerand-level következtében vált ismertté, mely alapján a kortársak későbbi határmódosítást reméltek. Ablonczy Balázs: *Trianonlegendák*. In: Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Budapest, 2002. 138.

⁴⁸ *Mátyás Diák*, 1919. jún. 1. 4.; *Mátyás Diák*, 1920. máj. 30. 5. A volt központi hatalmakkal kötött békék közül a *Borsszem Jankó* egy rajz erejéig megemlíti a Törökországgal kötött Sèvres-i békét is, melyen Marianne előtt egy összetört váza látható, s Lloyd George-dzsál közösen aggódnak a békeszerződés érvényben maradásáért. Lloyd George mérgesen jelenti ki, hogy „...a török szobaúr leverte a drága sèvres-i vázánkat!” (*Borsszem Jankó*, 1921. márc. 6. 5.). A Sèvres-i békét Törökország nem fogadta el, 1920–1923 között vívott háborúval elérte a békeszerződés felülvizsgálatát, így született meg a Lausanne-i béke (1923. júl. 24.).

⁴⁹ Lásd még: Tamás Ágnes: *Torzrajzok a Balkán-háborúkról*. Létünk, 43. évf. (2013) 2. sz. 46–53.

teni majd az európai politikusokat.⁵⁰ A *Borsszem Jankó*ban is szemtanúi lehetünk egy operációnak, amihez nem csupán készülődnek az orvosok, de már fel is nyitották a lekötözött páciens, Magyar Mihály gyomrát, s eltávolítják a belső szerveit. A kép címe, „A neuilly-i operáció” utal a békeszerződés aláírását megelőző tárgyalásokra, de még azelőtt született, hogy a magyar delegáció elutazott volna Franciaországba.⁵¹

A tematika, mely szerint az Osztrák–Magyar Monarchia egykori nemzetiségei – a képek üzenete szerint teljesen jogtalanul – javakat és további területeket igyekeztek megszerezni Magyarországtól, illetve Ausztriától, számos jelképen, jeleneten keresztül került kifejezésre a bécsi és a pesti lapokban. Emberek amputálásán kívül megpillanthatjuk, amikor Ausztri-

⁵⁰ *Kikeriki*, 1919. jún. 8. 2.; *Mátyás Diák*, 1919. jan. 12. 1.

⁵¹ *Borsszem Jankó*, 1919. dec. 21. 1. Nem tudhatjuk, hogy befolyásolhatta-e Clemenceau gyakori megjelenését orvosként, hogy a politikus eredeti végzettsége valóban orvos volt. Pricker, D. P.: *Georges Clemenceau. Politikai életrajz*. Budapest, 1988. 20. Egy kórházi jelenet nem illeszthető be a fent bemutatottak közé, mivel a karikatúrán – a békekonferencián elmondott s a magyar közvéleményre nagy hatást gyakorló – beszéde után Apponyi Albertet, „A csodadoktor”-t láthatjuk, amint „leveszi Lloyd George szeméről a hályogot”. A rajzoló talán még bízott abban, hogy Apponyi beszéde a határok módosítására sarkallja a nagyhatalmakat (*Mátyás Diák*, 1920. febr. 1. 4.).

át szimbolizáló állatok testrészeit távolítják el a szomszédos országokat megszemélyesítő figurák. Ausztria feldarabolása azonban a csehszlovák vicclapba már nem műtét, hanem egy disznóvágás képével került be. A levágásra váró sertésen az „Ausztria” felirat szerepel, a hentes, aki késeit élezi, Edvard Beneš csehszlovák külügyminiszter, a húsért pedig délszlávok, románok, csehek és szlovákok állnak sorban.⁵² A *Kikeriki* rajzolója szerint pedig Ausztria egy rák, melynek lábszárcsontjait a különböző szomszédos országok veszik el, így Magyar Mihály is eltulajdonítja a Nyugat-Magyarországot jelképezőt, de Mihály fogja a cseh oroszlán farkát is, tehát a rajz a Felvidékre vonatkozó magyar területi igényekre is utalt.⁵³

Javak, területek eltulajdonítását a szó szerint lopás motívumán keresztül is bemutatták a karikatúristák. Az éjszaka közepén az olasz, a román és a cseh figurák az Osztrák–Magyar Bank aranyát lapátolják át egy zsákba, miután felfeszítették a páncélszekrényt. Egy másik lap karikatúrája szerint a cseh vonatokat visz el hátizsákjában, míg a szerb élőállatot, többek között egy síró kismalacot, a *Mátyás Diák*ban ugyancsak zsákban cipel Wilson mindent az országból, de a román, szerb és szlovák még az amerikai elnök zsákjából is szeretne kapni, nem elégszik meg azzal, ami addig jutott neki, Ausztriától pedig egy másik képen ágyneműt, paplant, párnát hordanak el saját szomszédai.⁵⁴

A nappal vagy az éj leple alatt végrehajtott rablásokon kívül még sokféle motívum bukkan fel mind az osztrák, mind pedig a magyar lapokban, ami mutatja a rajzolókat kreativitását is. A kevés valóban humoros alkotás egyike az, amikor a *Kikeriki* gúnyos véleménye szerint a magyaroknak le kell szokniuk a csárdásról, mivel az ország területe olyan kicsi lett, hogy már csak olyan táncot járhatnak, amit egyhelyben kell ropni.⁵⁵ A karikatúrák jó része azonban állatokhoz, állatmesékhez köthető, de találhatunk közöttük nem ókori fabulát, hanem bibliai jelenetet ábrázolót is: a *Kikeriki*ben „A sivatagi ördög” című képen Wilson, Clemenceau és Lloyd George – ördög képében – szólítják meg az egy szikla szélén egyensúlyozó Michelt, akinek Wilson felajánlja, hogy ha meghal, és nem akar többé Németországhoz csatlakozni, akkor a körülötte lévő – osztrák–német – területeket megkapja. A neki felkínált területekről – többek között Nyugat-Magyarországról – Michel azonban értetlenkedve jelenti ki, hogy ezek egyébként is az övéi.⁵⁶ Magyarországi lapokban „Nyugat-Magyarország” mint ló leveti magáról Michelt, ugyancsak ezt a területet szimbolizáló oroszlán támad az osztrák alakra, a *Borszem Jankó* hasábjain összezapott az osztrák–német sas és a magyar turul. A *Kikeriki* képen azonban a „szavazás” karóhoz kikötött „Nyugat-Magyarország”-lovat láthatjuk, s János a „Sopron” nevű fogát húzta ki a paripának.⁵⁷

Ugyancsak állatszimbólumok segítségével, de már két ókori fabulán keresztül irányítják rá a figyelmet a magyar szerzők három karikatúrán a túlzott területi igények veszélyeire. A

⁵² *Humoristické listy*, 1919. febr. 14. 57.

⁵³ *Kikeriki*, 1919. okt. 26. 2.

⁵⁴ *Kikeriki*, 1921. márc. 12. 1.; *Der Götz von Berlichingen*, 1919. aug. 2. 5.; *Mátyás Diák* 1919. márc. 16. 4.; *Kikeriki*, 1919. jún. 22. 2.

⁵⁵ *Kikeriki*, 1919. jan. 26. 3.

⁵⁶ Németül az *umfallen* ige jelentése lehet 'leesni' és 'meghalni' is, Michel pedig egy szikla szélén egyensúlyoz. *Kikeriki*, 1919. ápr. 13. 8. A mai Burgenland és Nyugat-Magyarország egyes területeit (Sopron) az antant – teljesítve az ausztriai kérést, mely az etnikai elvre hivatkozott – Ausztriának ítélte a Saint Germain-i békében, amit később a trianoni béke szövegében is rögzítettek.

⁵⁷ *Mátyás Diák*, 1921. szept. 18. 4.; *Borszem Jankó*, 1921. szept. 11. 1.; *Kikeriki*, 1922. jan. 1. 8. A soproni referendum eredményét csak 1921 decemberének végén fogadta el az antant, ezért reagálhattott erre már csak a következő év elején az ausztriai rajzoló.

*Mátyás Diák*ban a román farkas és a magyar bárány az „Imperium” folyó partján állnak, s az Aesopus-i mesének megfelelően a farkas áll feljebb, mégis ő rója meg a bárányt, hogy zavarja a vizét. A bárány hiába válaszolja a farkasnak, hogy éppen fordított a helyzet, a vadállat felfalja. A mese tanulsága – hirdette a propagandakarikatúra –, a Magyar Királyság megcsonkítása elleni igazságos védekezés nem juthat érvényre. Egy másik alkalommal pedig cseh farkast (Edvard Beneš) és ugyancsak egy magyar bárányt láthatunk (gróf Bethlen István), de a farkas fenyegetésére a magyar miniszterelnök – bízva abban, hogy az igazságtalanságot orvosolni fogják – a következőket válaszolja cseh kollégájának: „Sohase erőlködj, szomszéd. Minden gyerek tudja már, hogy ez csak Aesopus meséjében vagy így.”⁵⁸ A másik állatmese ugyanitt már Ausztriához kapcsolódik, aki kutya képében áll egy folyó partján, s meglátja a tükörképét a vízben. Azt hiszi, a tükörképének nagyobb darab hús jutott, mint ami az ő a szájában van, így meg akarja szerezni azt is („Nyugat-Magyarország”), de kapzsisága következtében elveszíti zsákmányát.⁵⁹ A kép sugallja a bizalmat, hogy bár Ausztria már aláírta a Saint Germain-i békét, de ezen túlzottnak ítélt területi gyarapodás csak ígéret marad Ausztria számára. Mivel Ausztria is a háború veszteségeinek egyike volt, különösen szemet szúrhatott, hogy Nyugat-Magyarországra vonatkozó kívánságát teljesítette az antant. A kutyához további képzettársítások is kapcsolódtak, például vicsorgó kutyaként bukkant fel Nyugat-Magyarország. Az újonnan kialakított országok kutyaként fogyasztanak el magyar területeket, a kétfarkú cseh oroszlánnak pedig „kettő száj kellene” a két fark helyett, hogy az összes új területét bekaphassa.⁶⁰

Az evés motívuma felbukkant a *Mátyás Diák*ban is, amikor a békekötést követő számban „A lepényevők”, szerb, román és cseh figurák egy Magyar Királyság alakú süteményt fogyasztanak el, de fogaik beletörnek a süteménybe, azt sugallva, területi nyereségeik, az új országhatárok nem véglegesek, nem fognak tudni boldogulni az új államok. A *Kikeriki* rajzolója szerint Beneš és III. Viktor Emánuel olasz király lakomáznak, s pezsgőivás közben már a desszertet, gyümölcsöket esznek: Beneš az egykor az Osztrák–Magyar Monarchia területéhez tartozó cseh tartományokat, míg az olasz uralkodó Dél-Tirolt.⁶¹ A lap korábbi rajzán az antanthatalmak képviselői (Vittorio Orlando olasz miniszterelnök, Lloyd George, Clemenceau és Wilson) lakmároznak „Német-Ausztria” területeiből. A békekötés előtt még nem az új államok fogyasztják el a nekik juttatott területeket, s egyedül Wilson tényérjára nem került felirat arra vonatkozóan, hogy mit eszik, csupán szőlőszemeket láthatunk tányérjában. Orlando esetében falánkságának is szemtanúi lehetünk: Dél-Tirol már a tényérjában van, de ő az asztal alatt még átnyúl Fiuméért. Már csak az Olaszországhoz került területekre utal az a kép, melyen egy olasz anyát pillanthatunk meg, akinek ikrei születtek: Trient (Dél-Tirol tartomány központja) és Trieszt. Itália értékes táplálékot is kapott: a „trieszti tenger gyümölcseit” és a „dél-tiroli gyümölcsöket”, halat és sonkát szállított kosárban a hölgynek Giovanni Giolitti olasz miniszterelnök.⁶² A falánkság a hét főbűn egyike, így

⁵⁸ *Mátyás Diák*, 1921. nov. 13. 1. A farkas és a bárány. In: Sarkady János (ford.): *Aiszóposz meséi*. Budapest, 1969. 77. Buzinkay világított rá arra, hogy a magyar liberális sajtó „meg volt győződve arról, hogy végül is az igazság győzedelmeskedik – de nem automatikusan, hanem, csak ha dolgozunk érte”. Buzinkay: *A trianoni békeszerződés*, 107.

⁵⁹ A húst vivő kutya. In: Sarkady: *Aiszóposz meséi*, 67. *Mátyás Diák*, 1919. febr. 2. 1.; *Mátyás Diák*, 1920. febr. 29. 1.

⁶⁰ *Mátyás Diák*, 1921. szept. 25. 5.; *Mátyás Diák*, 1921. okt. 2. 4.; *Borsszem Jankó*, 1919. jan. 12. 6.; *Borsszem Jankó*, 1919. febr. 16. 7.

⁶¹ *Mátyás Diák*, 1920. jún. 6. 5.; *Kikeriki*, 1921. febr. 27. 2.

⁶² *Kikeriki*, 1919. máj. 11. 2.; *Kikeriki*, 1921. jan. 30. 2.; *Kikeriki*, 1921. júl. 10. 7.

e motívum is igen alkalmasnak bizonyult a területi nyereségek elítélésére, kigúnyolására, ezáltal pedig jelentőségük lekicsinyíthetővé, örökérvényűségük kétségessé vált. Az étkezés azonban egy esetben örömet fejezett ki, nem pedig veszteséget: egy bécsi karikatúrán lakomával és zenével ünnepli ugyanis Ausztria Burgenland „bevételét”. Az étkezéseket követően – a túlzottnak ítélt területi nyereségek folytán – már jóllakottan „Emésztési zavarok”-kal küzd a *Borsszem Jankó* szerint a cseh oroszlán és a román hiéna.⁶³

Közös vonása a bécsi és budapesti lapok ábrázolásainak a fájdalom, a szenvedés megjelenítése – akár a krisztusi szenvedéstörténet formájában –, 1920-ban még nem teljesen reményvesztetten. A *Mátyás Diák*ban először 1919 karácsonykor tűnik fel az elkeseredettség motívuma, amikor Magyar Mihály nem tudja feldíszíteni a karácsonyfáját, mert annak ágait („Erdély, Bánát, Tót föld, Szerémség, Nyugat-Magyarország”) leszaggatták, de az alsó, megmaradt fenyőágon még ég egy gyertya, a „reménység”, amely beragyogja az egész szobát. A *Borsszem Jankó* karácsonyi képén ugyanekkor egy fenyő alatt síró magyar fiúcskát láthatunk, a szomszédos országok mindegyikét is kisgyermekek szimbolizálják, akik mind kaptak ajándékot „Clemenceau papá”-tól, csak a magyar kisfiú nem.⁶⁴ A *Mátyás Diák*ban a béketárgyalások megkezdését követő számokban eltűnt a remény a képekről, Hungária szomorúan ül, a háttérben a magyarországi folyókat ábrázoló térképvázlattal, melyen az országhatárok vagy a megszállt területek határvonalai nincsenek berajzolva, még várja a tárgyalások végkimenetelét. A *Dongó* húsvét vasárnap előtti címlapján a „Feltámadás” című rajzon a „Magyar Nemzet” továbbra is fuldoklik a tengerben, nem nyújt senki segítő kezét – még húsvétkor sem.⁶⁵ A halottak napjához közeli számokban a *Mátyás Diák*ban mind 1920-ban, mind pedig 1921-ben egy-egy rajzon temetőben siratja Hungária az elveszített területeket. A korábbi képen egy szomorúfűz alatt áll a közös sír, négy kopjafával, melyekre az elveszített területek – Hungária gyermekeinek – nevei kerültek: „Erdély, Felvidék, Kelet-Magyarország, Dél-Magyarország”, a képaláírás pedig: „Feltámadunk!”. A későbbi rajz a feltámadás motívumát még inkább előtérbe helyezte, a sírkert kapujának felirataként is bekerült a kép felső harmadába, a bejárati kapu tartóoszlopán a magyar címerpajzs kapott helyet, s a képaláírás is ugyanaz maradt, míg a sírkövek elnevezései változtak: Nyugat-Magyarország, Észak-Magyarország, Kelet-Magyarország, Dél-Magyarország.⁶⁶ A *Kikeriki* 1919-ben kétszer ábrázolt temetői jelenetet: először az újság címadó figurája, egy kakas szemléli az „első világháború” és a „Saint Germain-i békefeltételek” sírját, s közli: „Most először hiszek igazán a holtak feltámadásában”.⁶⁷ A halottak napi képen nincs nyoma a feltámadás reményének, Karl Renner osztrák kancellár az *Anschluss* sírjára tesz koszorút, míg mások a Csehszlovákiához, a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz és Olaszországhoz került területek sírköveihez.⁶⁸ A *Mátyás Diák*ban – Hungárián kívül – egy búsuló férfit is megpillanthatunk, amint egy asztalnál ülve mereng, a háttérben pedig a régi és az új ország

⁶³ *Kikeriki*, 1921. nov. 27. 1.; *Borsszem Jankó*, 1920. jún. 13. 1.

⁶⁴ *Mátyás Diák*, 1919. dec. 28. 1.; *Borsszem Jankó*, 1919. dec. 28. 1.

⁶⁵ *Mátyás Diák*, 1920. jan. 25. 1.; *Dongó*, 1920. ápr. 1. 1.

⁶⁶ *Mátyás Diák*, 1920. okt. 31. 1.; *Mátyás Diák*, 1921. nov. 6. 1. A második kép sírköveinek nevéhez az ötletet talán az 1921 januárjában a Szabadság téren felavatott szoboregyüttes adta (Zeidler: *A revíziós gondolat*, 200–202.), ahol a négy égtáj allegóriái a területveszteségeket jelképezték. A szoboregyüttes is megjelent a lapban az „Illusztrált Petőfi” című képsoron, mely a négy égtájat ábrázoló szoborcsoportokat tartalmazza a következő képaláírással: „Szobor vagyok, de fáj minden tagom.” (*Mátyás Diák*, 1921. jan. 23. 5.). Az idézett sor azonban nem Petőfi, hanem Vörösmarty Mihály „Az élő szobor” című költeményéből származik.

⁶⁷ *Kikeriki*, 1919. szept. 7. 8.

⁶⁸ *Kikeriki*, 1919. nov. 2. 2.

körvonalai tűnnek elő. Reményt adhatott az 1920–1921 fordulóján napvilágot látott „Szilveszter-éji álom” című kép, mely szerint 1920-ban még szomorkodik a magyar férfi az új országhatárok miatt, 1921-ben pedig már katonaruhában, tettere készen tűnik fel, s a régi ország területét ábrázoló térképet fogja a kezében, katonai akciót remélve. A karikatúrán 1920-at a sötét színek jellemzik, az alsó sarokban ábrázolták a magyar figurát, míg 1921 világos, a kép közepén Nagy-Magyarországgal, melyet fény ölel körül, de az ország még nem került az elérhetetlen égi szférába.⁶⁹ Az 1921. év végén azonban ismét csak a szomorúság kapott teret a remény ábrázolása nélkül: az egyik számban a magyar férfit a földhöz szögezték a csehek, a románok és a szerbek. Kezeit kikötötték, az új határokat jelző szögeket pedig a felső testébe verték bele: az egyiket a szívébe, a másikat az ágyéka fölé, majd egyet-egyet a törzs jobb és bal oldalába. A magyar alak arcára kirajzolódik a fájdalom, s a kép sugallja, a beavatkozást nem élheti túl. A szcenárió nyilvánvalóan nem véletlenül hasonlít Krisztus szenvedésének egyes elemeire: Krisztus szívét lándzsával döfték át, s a felsőtestének jobb és bal oldalán keletkezett a bemeneti és a kimeneti seb. A *Die Muskete* címlapján pedig Ausztria látható – ismét Krisztus szenvedésére utalva – keresztre feszítve.⁷⁰

Az ausztriai élelapokat az *Anschluss* tiltása miatti szomorúság jellemezte – elsősorban 1919-ben – a területvesztésen való kesergésen kívül. „Az antant boszorkánynál” német Jancsit és osztrák-német Juliskát külön-külön ketrecbe zárták, máskor Michel hiába könyörög Clemenceau-nak, aki a „Deutsch-Österreich” tábláról lemeszeli a „Deutsch” szót, Ausztria a *Kikerikiben* árva, síró bébiként kapott helyet, sőt „A germán ikrek”-et a francia politikus ismét orvos képében fűrészsel vágja ketté. A gyerekeknek két feje van, de csak egy teste, így az operáció halálos kimenetelű lehet akár mindkét gyermek számára, Renner pedig Ausztria vérző szívét adja át az antantnak a „Megtiltott Anschluss” című rajzon.⁷¹ A *Mátyás Diákban* nem egy élő politikust, hanem az elkeseredett országalapító királyt pillanthatjuk meg, mi-

⁶⁹ A térkép mint az ország emelkedett, szakrális ábrázolásmódja nem jellemzi az elemzett időszak karikatúráit. Sinkó Katalin mutatott rá arra, hogy a plakátokon, festményeken, levelezőlapokon megjelent térkép, mely ekkorra gyakran átvette Hungária szerepét, s az egész nemzetet szimbolizálta, az égi szférába emelkedett. Nagy-Magyarország szinte vallásos tiszteletére Sinkó több példát idézett, s kifejtette, hogy a történelmi Magyarország ezeken az ábrázolásokon nem lakótérként értelmezhető, hanem mint – a földi halandó számára elérhetetlen – mennyország, mely „inkább szolgálhat égi vigaszt, mint valóságos lakhelyül”, mégis ezen ábrázolások mozgósító ereje igen nagy. Sinkó Katalin: *A megsértett Hungária*. In: Hofer Tamás: *Magyarok Kelet és Nyugat közt*. A nemzettudat változó jelképei. Budapest, 1996. 272–278.

⁷⁰ A Krisztus szenvedésére emlékeztető rajz nem egyedülálló a korszakban, számos képeslapon, plakáton tűnik fel ez a motívum. Krasznai Zoltán: *Földrajztudomány, oktatás és propaganda. A nemzeti terület reprezentációja a két világháború közötti Magyarországon*. Pécs, 2012. 177–180. A békeszerződés aláírása előtti nap Úrnapja volt, így egyértelműnek tűnt, hogy a prédikációkban, szónoklatokban párhuzamot vontak Krisztus és a magyarság sorsa között. Buzinkay: *A trianoni békeszerződés*, 105. A szenvedéstörténet felelevenítésével kapcsolatban Sinkó hívja fel a figyelmet arra, hogy a „vallásos nacionalizmus konzerválta a nemzeti sérelem érzetét, de erre sajátos gyógyírt is kínált a szakralitás”. Sinkó: *A megsértett Hungária*, 276. Annak ellenére, hogy Krisztus szenvedése bevett keresztény szimbólum volt a fájdalom vizualizálására, csak a trianoni béke aláírása után jelent meg a magyar karikatúrákon, az ausztriai rajzokon pedig még később, 1921 végén. *Mátyás Diák*, 1920. aug. 8. 4.; *Mátyás Diák*, 1921. jan. 2. 5.; *Mátyás Diák*, 1921. dec. 4. 1.; *Die Muskete*, 1921. nov. 3. 1.

⁷¹ *Kikeriki*, 1919. jún. 6. 1.; *Kikeriki*, 1919. szept. 21. 8.; *Kikeriki*, 1921. jan. 30. 2.; *Kikeriki*, 1919. dec. 14. 8.; *Der Götz von Berlichingen*, 1919. szept. 13. 3.

közben a régi Magyarország területére belerajzolt új határokat szemléli, s értetlenkedve, fájdalmas arccal kérdezi: „Ez volna az én országom?!⁷²”

Összegzés

Zeidler Miklós a két világháború között kikristályosodott, de már az első világháborút követően is felbukkanó magyar irredenta jelképrendszereken belül három típust különböztetett meg: „a krisztusi szenvedéstörténet vulgarizálását”, „a szabadságharcra való mérsékelt párhuzamokat”, illetve „a honfoglaló-honvédő ikerszimbólum aktualizálását”, azaz a hazát a „rátörő ellenséggel és rablókkal szemben” védelmező hős ábrázolását. Már nem specifikusan a revizionizmushoz, irredenta képekhez kapcsolható ősi szimbólumpáros, a fény és a sötétség is előfordul az irredenta jelképek között.⁷³

Megállapítható, hogy – a második típust kivéve – az élclapok is éltek a fenti kategóriákba sorolható motívumokkal,⁷⁴ melyeket azonban számos tipikusan gúnyrajzokra jellemző szimbólum egészített ki. Az immár nem nagyhatalmi pozícióból újrafogalmazott ausztriai és magyar önkép, identitás részévé vált a szomorúság és a revízió iránti vágy, melynek lenyomatát mutatják az elemzett karikatúrák. Az élclapok – annak ellenére, hogy elsődleges funkciójuk a szórakoztatás – a kezdetektől tevékeny részt vállaltak a kormányzati propagandában. A magyarság megmagyarázhatatlan fájdalomként élte át a területek elvesztését, az igazságosnak ítélt békefeltételek kiszabását lehetetlennek vélték, egyre inkább a reménytelenség uralkodott el a karikatúrákon. Beépült a nemzettudatba új elemként a szenvedés és a fájdalom, az igazságtalannak ítélt béke teljes elutasítása, ami évtizedeken keresztül lehetlenné tette a kialakult helyzet s annak pontos vizsgálatát, hogy milyen okok vezettek a Monarchia felbomlásához.

A magyar és ausztriai lapok az új szomszédos államok törekvéseiről maró gúnnyal szóltak, sőt az ausztriai lapokban magyarellenesség, míg a magyar sajtótermékekben osztrákel-lenesség is megfigyelhető. Magyarország kitartott a területi integritás elvének hirdetése mellett, a nem magyar nemzetiségekről még a dualizmus korában alkotott negatív kép, mint ahogy a magyarokról kialakult kép az ausztriai és a cseh élclapokban is, tovább élt. Ez utóbbiak szerint a magyarok túlsúlyosak voltak, gyakran arisztokrata göggel vádolták őket már a 19. század második felének cseh és bécsi karikatúrái is, s e tulajdonság újra előtérbe került a prágai és a bécsi karikatúrákon, sugallva, sorsukra kihatott önteltségük és agresszivitásuk.⁷⁵

A rajzok gyakran már a 19. században is jól ismert szimbólumokból építkeztek (például: térkép, amputációk, orvos–beteg szituáció, evés–falánkság) – néha új jelentéssel megtöltve azokat: a fa a nemzet szimbólumaként a 19. században is előfordult, de a Területvédő Liga felhívása következtében többletjelentést kapott a magyar lapokban. Számos motívum bukkant fel több lapban, akár igen eltérő kontextusban, s az azonos vizuális elemek feltehetőleg eltérő érzelmeket is kiválthattak a különböző nemzetiségű olvasókból. A betyár például – az élclapok más-más nemzeteket illettek vele –, azonos jelentéstartalommal, negatív konnotációként bukkant fel. Hasonlóképpen azonos jelentéssel bírtak a műtét-jelenetek, bár nyilvánvalóan egészen más reakciót válthatott ki a cseh olvasóból, amikor a prágai lap

⁷² *Mátyás Diák*, 1921. dec. 11. 1.

⁷³ Zeidler: *A revíziós gondolat*, 198.

⁷⁴ Egyetlen képen tűnt fel az elemzett lapokban Kossuth Lajos, de az egy Habsburg-ellenes alkotás, a revízió témájához nem kapcsolódik. *Dongó*, 1920. júl. 1. 1.

⁷⁵ Például: vérszomjas magyar törrel a szájában, *Die Muskete*, 1920. júl. 8. 1.

hasábjaiban a magyar gyomrát vágják fel, mint a magyar olvasóban az, amikor Magyar Mihályt operálják a budapesti lapok képein. Az esetlegesen eltérő érzelmi válaszoktól eltekintve megállapíthatjuk, hogy bár léteztek kizárólag az adott időszakokra (például: Tanácsköztársaság) vagy bizonyos élcsepokra (például: ókori fabulák a magyar lapokban, magyar glóbuszal való gúnyolódás a bécsi sajtótermékekben) jellemző szimbólumok, mégis inkább a hasonlóság dominált az ábrázolási módok tekintetében. Több visszatérő elemre bukkanunk akkor is, ha az északi hadjárat képeit vetjük össze a békeszerződést követő területi igények és veszteségek megjelenítésével: térképek és bizonyos állatok (például: kutya, ló) újra meg újra a karikatúrák szereplői lettek, a visszaköszönő motívumok nagy száma hozzájárulhatott a propaganda hatékonyságához is.

Az ausztriai lapokat a kismemzeti lét elfogadhatatlansága hatja át, újra meg újra propagálták az *Anschluss* szükségességét, s gyakran hasonló szimbólumokat alkalmaztak, mint a magyar vicclapok (például: temető-jelenetek). Az ausztriai humoros-szatirikus sajtótermékeket markáns csehellenesség, míg a csehszlovák lapot eleinte németellenesség jellemezte a dualista tradícióknak megfelelően – megjelenítési módszerét, motívumkészletét tekintve is –, amihez később, már az itt vizsgált periódust követően erőteljes, defenzív magyarellenesség és az antirevizió hirdetése járult (a Tanácsköztársaság időszakában persze a magyarellenesség szintén kimutatható).

A nemzeti identitás, önkép fontos jellemzője, hogy meghatározásához szükséges egy „másik” csoport, vélt vagy valós ellenség(-kép), amely minden vicclapban megtalálható, s amely negatívabbá vált az elemzett periódus végére – minden humoros, barátságosabb gesztus eltűnt a vicclapok hasábjairól. A csipkelődő humor elillant a rajzokról, helyét átvette az ellenséges hangnem, még ausztriai–magyar viszonylatban is, s a két vesztes ország élcsepjaiban sem figyelhető meg egymás iránti szolidaritás. Ausztria és Osztrák Michel – a vágyott *Anschluss*-szal összhangban – csupán Németországgal érzett együtt a bécsi élcsepok képein, Magyar Mihály pedig kizárólag saját sérelmeivel foglalkozott. Az új politikai feltételrendszerben – a többi propagandaeszközzel együtt – a vicclapok új csoportidentitásokat tettek láthatóvá, melyek egyes elemei a múltban gyökereztek: a magyarság, melynek célja a teljes területi revízió, s melyet egységbe kovácsolt a területi veszteségek okozta fájdalom, az *Anschluss*ra törekvő osztrákok, végül az új szomszédos államok, melyek születésüktől kezdve területeik védelmére összpontosítottak.

ÁGNES TAMÁS

“Monsieur John, what is it exactly that you want? Anyhow, I have left your Globe for you!” Territorial losses and expansion in the cartoons of satirical papers (1919–1921)

The paper discusses how the Paris peace conference and its consequences were seen in the cartoons published in Hungarian (*Magyar Herkó Páter, Borsszem Jankó, Mátyás Diák, Dongó*), Austrian (*Figaro, Kikeriki, Die Bombe, Die Muskete, Wiener Caricaturen, Der Götz von Berlichingen*) and Czechoslovakian (*Humoristické listy*) satirical papers. It analyzes how they portrayed the northern expedition during which the Hungarian Red Army tried to achieve the modification of the established borders of Hungary by military force, then the contemporary view of the peace conference, and finally the way the territorial losses and expansion following the treaty were depicted. Besides, it takes a close look at the opinions about the new neighboring countries, the new and old conflicts of the former ethnic groups of Austria-Hungary, which were by then evolving within a nation state framework. The visual elements of the cartoons are grouped and compared by motifs.

The results show that several symbols are recurring elements in the cartoons (for example, map, eating, animals etc.), but this short period is characterized by the similarity of symbols, besides the unique ideas of the cartoonists. The peculiarity of the cartoons is that humor has disappeared to be replaced by a mutually hostile tone. Besides the territorial losses, the Austrian satirical papers often dealt with the block of Anschluss, while Hungarian papers tried to mirror the inexpressible grief felt over the new borders of Hungary.

KURIMAY ANITA

A Tormay-affér mentalitástörténeti tanulságai

Tormay Cécile, a Horthy korszak ünnepezt íróőnének és a konzervatív-keresztény eszme élharcosának nyilvánosan hirdetett nézetei és magánélete között szöges ellentét feszült. Sőt, már közéleti szerepvállalása is „normasértés” volt a korszak férfiközpontú közéletében. Tormay soha nem tapasztalta meg a házasságot és az anyaságot, amit nőtársai számára kívánatos mintaként hirdetett. Nőkkel való kapcsolatai nyomán pedig az 1920-as évek legnagyobb szerelmi botrányperének homoszexuális szeretőjeként is megjelent a korabeli közbeszédben. A Zichy Rafael gróf – Pallavicini Eduardina órgrófnő – Tormay Cécile háromszög a korabeli budapesti társasági élet egyik legizgalmasabb témájának bizonyult, miután Zichy Rafael a felesége és Tormay között állítólagosan fennálló „természetellenes” kapcsolatra hivatkozva adta be válókeresetét. A válás és az azt követő rágalmazási per, amelyet a két nő indított Zichy és tanúi – a személyzet tagjai – ellen, évekig szóbeszéd alapjául szolgált a főváros pletykára éhes lakossága körében. A következőkben a per társadalomtörténeti, illetve kifejezetten gender- és szexuáltörténeti elemzése a célunk.¹

Az 1923-ban kezdődő válóper résztvevőinek társadalmi státusza és közéleti ismertsége már önmagában garantálta a botrányt. Tormay Cécile a két világháború közötti években a *Bujdosó könyv* írójaként, a *Napkelet* című folyóirat szerkesztőjeként és a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének (MANSZ) elnökeként volt ismert.² A botrány másik női szereplője, gróf Zichy Rafaelné, született Pallavicini Eduardina órgrófnő felmenőit a Magyar Királyság legbefolyásosabb arisztokrata családjai közt tartották számon.³ Tormayhoz hasonlóan Pallavicini Eduardina is a Horthy-korszak aktív közszereplője, a Magyar Katolikus Nőegyesületek Országos Szövetségének alapítóelnöke, a Magyar Vöröskereszt helyettes elnöknője, valamint a Magyar Irodalmi Társaság alapítóelnöke volt. Vagyis mind Tormay, mind pedig Zichyné a keresztény-nemzeti – és irredenta – politikai kurzus aktív támogatója, sőt megszemélyesítője is volt. A két nő a korszak legbefolyásosabb, közéletileg és politikailag aktív szerepet vállaló női közé tartozott, akik egyúttal Horthy Miklós kormányzó legszűkebb köreibe is bejáratosak voltak. A férj, gróf Zichy Rafael, a válóper kezdeményezője és az ennek következményeként kirobbanó botrány kiváltója szintén a legrangosabb és leg-

¹ A per részletes jogi elemzését lásd: Döme Attila: *Egy „nyomdafestéket el nem bíró” ügy a Tormay Cécile per.* Keszthely, 2013.

² Tormaynak egyébként az apja is ismert személy volt. Tormay Béla mezőgazdász, majd állatorvos végzettséget szerzett. Pályája során uradalmi alkalmazottból a fővárosi Állatorvosi Tanintézet igazgatója, több állatorvosi szakkönyv szerzője, 1899-től az MTA levelező tagja lett, aki 1896-ban nemesi címet kapott. Vö. Kövér György: *„Minden tekintetben megfelelő combinatio...” Egy keresztény középosztályi fiatalember párválasztási dilemmái a 19–20. század fordulóján.* In: uő: *Biográfia és társadalomtörténet.* Budapest, 2014. 360–361.

³ Az apa ebben az esetben is neves személy: Pallavicini Eduard közigazdász és politikus volt. Egyéb tisztségei és pozíciói mellett a Magyar Általános Hitelbank igazgatója, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület alelnöke, valamint a Főrendiház választott tagja.

befolyásosabb magyar arisztokrata családok sarja.⁴ Jóllehet nem örökölte apja, gróf Zichy Jenő tehetségét és ambícióit, az 1900-as évek elején a Főrendiház tagja volt.

A kor embere számára az arisztokraták civakodása és válása nem számított újdonságnak. Gróf Zichy válási kérelmének sajátos szexuális jellegű indoklása – miszerint feleségét Tormay Cécile-hez „természetellenes” szexuális kapcsolat fűzte – azonban kiemelte és azonnal hírhedtté tette a válópert, amely az ahhoz szorosán kapcsolódó rágalmozási perrel és a fellebbezésekkel évekig biztosított témát a sajtónak. Az *Esti Kurír* riportját idézve: „Az utolsó évtizedekben kevés olyan bűnpert tárgyaltak Magyarországon, ami akkora érdeklődést váltott volna ki, mint Zichy Rafael gróf és vádlott társainak hamis tanúzási bűnügye. Annak ellenére, hogy az ügyet mindvégig zárt ülésen tárgyalták, az egész főváros napról napra értesült a tárgyaláson történekről. Mint ismeretes gépirásos tudósítások is cirkuláltak, amiket még a parlamentben is mutogattak.”⁵

A perről szóló hírek nem csak a fővárosban számítottak beszédtemának. Bár a vidéki lapok jóval kevésbé adtak hírt a témáról, a pletykák futótűzként terjedtek szerte az országban.⁶ A grófné és Tormay közti szexuális kapcsolat lehetőségének és valószínűségének fontolgatása bizonyára izgalmas és újszerű lehetett az olvasóközönségnek. A *8 Órai Újság* olvasatában: „Ennek az egész ügynek a kezdete évekkel ezelőtt indult el, mikor is Zichy Rafael gróf megismerkedett egy fővárosszerte ismert szép asszonnyal. Addig nem is volt semmi baj, a Zichy gróf pár házasságát nem zavarta semmi.”⁷ A gróf hosszú ideje tartó viszonya a közismerten gyönyörű nővel hihető magyarzatnak tűnt válási szándékára. Az arisztokrácia férfi tagjainak hűtlensége önmagában nem volt újdonság. Az újságok általános és tulajdonképpen tárgyilagos utalásai a gróf hűtlenségére ezt tulajdonképpen nyilvánvalóvá is teszik. A bírósági ítéletben is megfogalmazott kijelentés, miszerint „[A] gróf tíz év óta elhidegült a feleségétől és évek óta foglalkozott a válás gondolatával, hogy mást vegyen feleségül”, mindenféle kommentár nélkül jelent meg a legtöbb napilapban.⁸ Ezzel szemben egy állítólagos szexuális kapcsolat két közismert nő között új témát kínált a pletykára éhes olvasók számára. Miközben a korabeli lapoknak a cenzúra miatt igen óvatosan, ugyanakkor kreatívan kellett bánniuk a szavakkal, ha a nők, különösen, ha köztisztviselőként álló nők szexualitásáról kívántak beszélni, a grófné és Tormay kapcsolata kétségtelenül sziporkázóan újszerű témával szolgált.⁹

Csak feltevéseink lehetnek, hogy a korabeli emberek mit gondolhattak Tormayról, Zichy grófnéról, valamint kettejük kapcsolatáról. Közéleti szerepvállalásával Tormay és – bizonyos szempontból – Zichy grófné is az ún. „modern nő” megtestesítője volt a Horthy-kori Magyarországon.¹⁰ A korábbiakhoz képest Tormay – egyedülálló, értelmiségi nőként – kü-

⁴ Az apa ismét csak jól ismert személy: gróf Zichy Jenő, ismert politikus, Ázsia-kutató, 1899-től az MTA tiszteletbeli tagja, akiről már életében teret neveztek el Székesfehérvárott.

⁵ Gróf Zichy Rafaelné a katolikus vallás törvényeire való hivatkozással az ítélet ellenére sem hajlandó elválni férjétől. *Esti Kurír*, 1925. november 28. 5.

⁶ A következő napilapok részletes tudósítással szolgáltak: Pesti Hírlap, Magyar Hírlap, Esti Kurír, Népszava, Pesti Napló, 8 Órai Újság. A vidéki lapok közül a Dél Magyarország időről-időre röviden hírt közölt a perekéről, de mindenféle részletezés nélkül.

⁷ Gróf Zichy Rafaelék házasságának története. *8 Órai Újság*, 1925. november 28. 5.

⁸ Lásd például: Gróf Zichy Rafaelét másfélévi börtönrre ítélte a bíróság. *Pesti Hírlap*, 1925. november 27. 4.

⁹ A korszak sajtóéletéről és a cenzúra működéséről lásd: Sipos Balázs: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban*. Budapest, 2011.

¹⁰ A „modern nő” típusának megtestesítői és általánosságban a nemi normák változása leginkább Budapesten figyelhető meg. Erre vonatkozóan lásd például: Szécsényi Mihály: *Kalauznők konfliktusai*.

lönösen látványosan kapcsolódott be a közéletbe és a politika világába.¹¹ A két nő közéleti és politikai szerepvállalásban megmutatkozó „modernsége” azonban kontrasztban állt az általuk hirdetett „modern konzervatív” politika társadalomképével.¹² Ez ugyanis a nők helyét a „tűzhely mellett”, az „otthon melegében” jelölte ki.¹³ Tormay és Zichy grófné tehát az általuk vezetett konzervatív nőszervezetek élén a tradicionális férfi–női modell visszaállítására agitálták nőtársaikat a forradalmak után – noha maguk nyilvánvalóan nem maradtak a „tűzhely mellett”, az „otthon melegében”. A két nő közötti állítólagos szexuális viszony az érintettek konzervatív és katolikus elkötelezettsége miatt sokak számára eleve képtelen vádaskodásnak hathatott. Mint látni fogjuk, a bíróság is így viszonyult a kérdéshez. A közbeszédben azonban lehetőség nyílt a – korabeli szóhasználatnál tribadiának nevezett – nők közötti szexualitás kérdésének tematizálására.¹⁴

A váló- és büntető per

A válóperben benyújtott dokumentumok alapján a bíróság a következőket állapította meg: Zichy gróf és Pallavicini örgrófnő 1901-ben kötött házasságot, s öt gyermekük született. A házaspár boldogan élt 1916-ig, 1919 végére azonban kapcsolatuk válságba jutott, és közbeszéd tárgya lett a gróf viszonya Hudomel Ilonával. Ezzel közel egy időben érkezett a történetbe Tormay Cécile, aki a proletárdiktatúra elől elmenekült, és a *Bujdosó könyv* szerint 1919. augusztus 8-án tért vissza Budapestre. Ezután nem sokkal kezdődött a két nő közlelbi kapcsolata. Bár a grófné és Tormay 1909 óta ismerte egymást, igazán a MANSZ alapítása és szervezése révén mélyült el a barátságuk. 1920–1921 fordulóján Tormay hosszabban betegeskedett, és pihenésképp sok időt töltött Zichyék budapesti rezidenciáján, ahol sokszor a grófné hálószobájában éjszakázott.¹⁵ A jegyzőkönyvek tanúsága szerint Tormay gyakori és elhúzódó látogatásai a Zichy család szakácsának, Fegyveres Károlynak tünnek fel, aki hangot adott azon meggyőződésének, hogy Tormay „buzeráns”. Ez a vélemény futótűzként terjedt a személyzet körében, s végül Zichy gróf fülébe jutott. A válást fontolgató

tusai a villamoson. Társadalmi nem és térhasználat Budapesten, 1915–1920. Sic itur ad Astra, 20. évf. (2009) 60 sz. 149–179.; valamint Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest, 1998. 181.

¹¹ Zichy grófné a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségében vállalt feladataival ugyan látványosabb politikai szerepet vállalt női arisztokrata elődeihez képest, összességében mégis csak részben tekinthető a „modern nő” megtestesítőjének, hiszen a házasság és anyaság mellett végzett karitatív, illetve kulturális tevékenység már a 19. században sem volt szokatlan a felsőbb körökben.

¹² A „konzervatív modernség” fogalmához lásd: Light, Alison: *Forever England. Femininity, Literature and Conservatism Between the Wars.* London, 1991.; valamint Doan, Laura – Garrity, Jane (eds.): *Sapphic Modernities. Sexuality, Women and National Culture.* New York, 2006.

¹³ Fontos megjegyezni, hogy e tekintetben Magyarország nem volt különleges. Amint például Roger Chickering és Nancy Reagin is kifejti: még a legliberálisabb európai országokban, így a vilmosi és a weimari Németország esetében is megfigyelhető ez a társadalompolitikai törekvés. Lásd: Chickering, Roger: *We Men who Feel Most German. A Cultural Study of the Pan-German League, 1886–1914.* Boston, 1984.; Reagin, Nancy Ruth: *Sweeping the German Nation. Domesticity and National Identity in Germany, 1870–1945.* New York, 2008.

¹⁴ A homoszexualitás kérdése ugyan nem feltétlenül számított újdonságnak a korabeli magyar olvasóközönség előtt, a női homoszexualitás azonban csak a legritkább esetekben vált a közbeszéd tárgyává. A homoszexualitás diszkurzív történetéről lásd: Kurimay, Anita: *Sex in the „Pearl of the Danube”. The History of Queer Life, Love, and its Regulation in Budapest, 1873–1941.* (PhD-értekezés.) Rutgers University, New Brunswick, 2012.

¹⁵ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) VII. 2. C. Budapesti Királyi Törvényszék peres iratai. 45162/1923 (a továbbiakban: Válóper), 17.

Zichy meglátta a válásra okot adó lehetőséget, ezért felbérelte Zeisler Máriát, leánya komornáját (akivel egyébként a gróf egy időben szexuális viszonyt is folytatott), hogy kémkedjen Tormay és a grófné után. Ugyanerre vette rá a portásként dolgozó Walter Józsefet is. Továbbá lyukat fúratott azon hálószobák mennyezetébe, amelyekben Tormay az éjszakáit tölthette. A teljes bizonyosság kedvéért a csillárokra mikrofonokat is szereltetett. A portás hónapokon át kémkedett a nők után a lyukakon át, s rögzítette észrevételeit.¹⁶ Ezekre, valamint a személyzet többi tagjának megfigyeléseire építette Zichy válóperes keresetét, majd a válóper követő bünyügyi pernek is ezek képezték a tárgyát.

Gróf Zichy két jogi paragrafus alapján kezdeményezte a válást. Az 1894. évi XXXI. törvénycikk, vagyis a házassági törvény 76. §-a kimondta, hogy a házasság felbontását kérheti az a házaspár, „kinek házastársa házasságtörést vagy természet elleni fajtalanságot követ el”. A büntetőtörvénykönyv a következőt tekintette „természet elleni fajtalanságnak”: „férfiak között véghezvitt fajtalanság, úgyszintén embernek állattal elkövetett fajtalansága: a természet elleni fajtalanság vétségét képezi, és egy évig terjedhető fogházzal büntetendő”.¹⁷ A megfogalmazásból jól látszik, hogy a magyar Btk. szerint csak a férfiak közötti nemi kapcsolat volt büntetendő, a házassági törvény azonban a válásra okot adó indítékként tekintett a nők közötti szexuális viszonyra is. Zichy grófnak – saját állítása szerint – nem volt személyes bizonyítéka felesége és Tormay Cécile állítólagos szexuális kapcsolatára, de a válókereset szerint a személyzetnek igen. Emellett a gróf hivatkozott a 80. § a. és c. pontjaira is, melyek szerint felesége erkölcstelen viselkedésével szándékosan megsértette házastársi kötelezettségeit. Ezt bizonyítandó a gróf azt vallotta, hogy a felesége „hideg, barátságtalan, gúnyos és felsőbbrendű volt. A gyermekek, szolgák és idegenek előtt ő [a feleség] arra törekedett, hogy aláassa a gróf tekintélyét; nem értett egyet, és szembeszállt az ő [a férj] szándékával.”¹⁸ Végül a gróf kijelentette, hogy felesége „normális házastársi érintkezés helyett az egyidejű digitalis manipulációkkal kombinált masturbatio-szerű coitust követelt”.¹⁹ Tehát a felperes jogi indoklása szerint az volt hivatott bizonyítani a válási szándék jogosságát, hogy a grófné a gróffal való szexuális aktus során kinyilvánította, hogy inkább preferálja a kézzel történő örömszerzést. Zichy előadásában ugyanis az a tény, hogy felesége a pénisz általi szexuális kielégülés helyett a kéz általi örömszerzést részesítette előnyben, arra volt hivatott utalni, hogy az asszony e szokást csakis egy másik nővel való szexuális viszony nyomán vehette fel. Mai szemmel a korabeli törvények, a gróf és ügyvédei érvelése s az ezekben tükröződő korabeli normák igencsak hímsovinisztának és szexistának tűnnek, s a korszak prúd szexuális kultúráját tükrözik.

Mivel a válókereset a grófné és Tormay közötti szexuális viszonyra hivatkozott, a per során középpontba kerültek az ezt alátámasztani hivatott bizonyítékok: a személyzet tagjainak vallomásai. Ugyanis többen közülük állítólag szemtanúi voltak a két nő közti viszonyának – igaz, nem mindegyikük volt hajlandó erre vonatkozóan vallomást tenni. Mind a váló-, mind a rágalmazási per megjárta mindhárom lehetséges bírói fórumot: így első-, másod- és harmadfokon az ügyeket tárgyalta a Budapesti Királyi Ítéltábla és a Magyar Királyi Kúria is, valamint a Királyi Büntetőbíróságok. A különböző bírósági fórumok elé neves orvosszakértőket és több mint ötven tanút – közöttük a magyar arisztokrácia prominens

¹⁶ Uo. 18.

¹⁷ BTK 1878:V. 241.§.

¹⁸ Válóper, 2. A gróf egyébként azt is megemlítette, hogy felesége pazarlóan költekezett volt.

¹⁹ Válóper, Törvényszéki ítélet, 23.

tagjait – idéztek be.²⁰ A válóperben mind a három bíróság bizonyíthatatlannak ítélte a két nő közötti természetellenes (azaz szexuális) viszonyt, és ennek értelmében megtagadta Zichy Rafael válasra vonatkozó kérelmének elfogadását. A házasság így a gróf 1944. évi haláláig érvényben maradt jogilag. Ez a tény azonban nem akadályozta meg a grófnét, hogy Tormay Cécile-lel közösen 1924-ben bepereljék a grófot és a tanúként felsorakoztatott három szolgálat eskü alatt tett hazugság és rágalmazás vádjával. A grófné viselkedése e tekintetben teljesen logikus. A homoszexualitás vádjának nyilvánosságra kerülése után aligha nyílt más út megtépzott renoméja helyreállítására, mint a bírói igazságszolgáltatás. Az sem meglepő, hogy a botrányos per ellenére sem volt hajlandó elválni férjétől. A válásba való beleegyezéssel ugyanis tápot adott volna a homoszexualitásáról szóló vádaknak. Ráadásul a katolikus nőszervezet élén hirdetett nő- és családképpel sem lett volna összeegyeztethető a válás. Ellenben a férje hűtlensége miatt meghurcolt, de ennek ellenére is állhatatos és hűségese feleség szerepe még erősíthette is közéleti hitelességét. A büntetőperben végül mindegyik bírói fórum a két nőnek adott igazat, s a grófot és a személyzet tagjait bűnösnek találták. Az ítélet 1927-ben emelkedett jogerőre.²¹

Gender és szexualitás reprezentációja a tanúk vallomásaiban

Noha a polgári perben a bíróságok nem tekintették bizonyító erejűnek a személyzethez tartozók vallomásait, a büntetőperben pedig kimondottan rágalomnak minősítették azokat, érdemes alaposabban szemügyre venni, miként jelent meg bennük a két nő kapcsolata és általában véve a női homoszexualitás kérdése. A vallomásokban a szexualitás nemi alapon való értelmezése tükröződik: a két nő szexualitása, valamint vélelmezett kapcsolatuk a hagyományos nemi normák, a „heteronormativitás” keretében jelenítődik meg. Vagyis a két nő viszonyát nem a hagyományos szexuális és *gender* normától eltérő kapcsolati formaként ábrázolták, hanem olyan heteroszexuális viszonyként, amiben Tormay a férfi, a grófné pedig a nő.

Tormay tehát azért tűnt „természetellenesnek” a személyzet szemében, mert férfias viselkedésével áthágta a nemi normákat, még akkor is, ha fizikai megjelenése és öltözködése nem szegett kortárs nemi normákat. Tormay köztudomásúlag soha nem ment férjhez, és nem voltak gyermekei, hanem független életet élő író(nő)ként dolgozott. Ezzel a – vélhetően a hagyományos nemi szerepekben gondolkodó – személyzet tagjai előtt „férfiként”, mintegy Zichy gróf riválisaként jelent meg. A vallomásokban fennmaradt történetek – melyek egyaránt alapultak személyes tapasztalaton és hallomáson – Tormay hírhedt étvágyáról és a nőknél elért sikeréről beszélnek, mégpedig igen pikáns hangnemben. A személyzet úgy tudta, hogy Tormay saját neméhez való vonzódása a magasabb társadalmi körökben is ismert volt, a női cselédekhez való fizikai közeledésétől a magas társadalmi osztályokhoz tartozó nőkkel ápolt intim kapcsolatáig. A legrészletgazdagabb és fantáziadúsabb történetek forrása a család szakácsa volt. Ő olyan férfias nőként ábrázolta Tormayt, aki sikeresen szivárgott be több arisztokrata családba, ahol komoly problémát okozott a családok férfi tagjai riválisaként. A szakácstól hallotta az alábbi történetet Walter József, a család portása: „Egy időben Tormay a gróf Degenfeld családba is be akart fészkelődni, és leutazott a Degenfeld grófékhoz, ami olyan időben történt, mikor a gróf nem volt otthon. Időközben

²⁰ A tanúk pontos számát csak megbecsülni lehet, ugyanis a bírósági peranyagokban nem maradt fenn a tanúk teljes listája. A büntetőperben 53 tanút soroltak fel. BFL, VII. 5. c. Királyi Büntető Törvényszék 4516/1924 (a továbbiakban: Büntetőper), 26–27.

²¹ Az ítéletek részletes leírását lásd: Döme: *Egy „nyomdafestéket el nem bíró” ügy*, 57–74., 91–92.

megérkezett Degenfeld az állomásra és felszállt kocsijára, hogy hazahajtasson. Induláskor kérdezte a kocsist, mi újság van, van-e vendég a háznál. A kocsis azt mondta, hogy a Tormay Cécile a vendég. Erre Degenfeld visszahajtatott az állomásra és hazatelefonált, és az üzenetet a telefonon a komornyik vette át, mely akkép szólt: »Jelentse a grófnénak, hogy Tormay azonnal hagyja el a házat, mert hogyha ott érem, lelövöm.« Ezt az üzenetet a komornyik a Tormay jelenlétében megmondta, mire Tormay sietve összepakolt, és az éjszakát a községben egy zsidó házában töltötte és reggel elutazott.²²

Figyelembe véve a *Bujdosó könyv* nyílt antiszemitizmusát, bizonyosan derülséget kelthetett – ugyanakkor a történet hitelét illetően kételyt is ébreszthetett –, hogy a tanúvallomás szerint Tormay egy zsidónál talált menedéket. De nem ez volt a legpikánsabb történet, amit a szakácstól hallhatott a többi alkalmazott. Ugyancsak a portás vallomásából tudjuk, hogy a szakács azt mesélte: előző munkáltatóihoz, báró Bánffy Györgynéhez is bejáratos volt egy időben az író. A két nő bizalmas barátságának intimitását – a szakács elmondása szerint – az is bizonyította, hogy amikor Tormay a báróné szobájában tartózkodott, akkor csak egy bizonyos komorna mehetett be a szobába. A szakács történetéből az is kiderül, hogy a báróné fiának, Teleki Domonkosnak egyáltalán nem volt ínyére anyja meghitt barátsága. Egy alkalommal, amikor tudomást szerzett Tormay közelgő látogatásáról, ekképp intette a cselédséget: „Jön a Tormay, vigyázzatok meg ne ba...on valakit!”²³ De a szakács visszaemlékezései itt nem értek véget. Elmesélte, hogy amikor a Bánffy család többi tagja is tudomást szerzett a két nő közötti kapcsolatról, „haditervet” készítettek Tormay eltávolítására. Egy meghívásos rendezvényen, ahol Tormay is részt vett, tombolát szerveztek, amire előre megtervezett „nyereménnyel” készültek. Amikor aztán az író lehúzza a neki szánt díjról a leplet, kiderült, hogy egy hímveszőjével játszó majomfigurát kapott. A majom lábánál pedig a következő felirat állt: „Úgy játszik majom a pö...vel, mint Tormay Cécile a pö...vel.”²⁴ A szakács elmondása szerint ez volt Tormay utolsó látogatása a Bánffy családnál.

Nem tudható, hogy a szakács története mennyire felelt meg a valóságnak. Ha azonban a Bánffy család valóban nyilvánosan megszegényítette Tormayt, abban feltételezhetően nem csak a közte és Bánffyné között vélelmezett intim kapcsolat játszhatott szerepet. Felmerül a gyanú, vajon nem azért engedhette-e meg magának az arisztokrata család e durva tréfát, hogy ezzel is érzékeltessék a köztük és a középosztálybeli író közötti rangkülönbséget.²⁵

Visszatérve a szolgálók tanúvallomásaira: említettük, hogy Zichy grófné ezekben passzív félként, alázasos nőként jelenik meg. Ez megfelelt annak a feleség-anya szerepnek, ahogy a szolgálók egyébként is ismerték. A gyenge nőként való megjelenítést az sem kérdőjelezte meg a szolgálók szemében, hogy a grófné erős egyénisége és kiemelkedő szellemi képességei köztudomásúak voltak. Vagyis Zichy grófné is megszegte a nemi elvárásokat azáltal, hogy Tormayhoz hasonlóan aktív résztvevője volt a közéletnek, és szellemi teljesítmény

²² BFL, VII. 216. Jeszenszky István közjegyző iratai (a továbbiakban: Jeszenszky), Walter József vallomása. 1141/1923. 9–10.

²³ Uo. 10–11. A pontozás az eredeti dokumentumban.

²⁴ Uo. 11. A pontozás az eredeti dokumentumban.

²⁵ A középosztály és az arisztokrácia találkozási pontjairól és az ennek ellenére köztük meglévő válaszfalokról lásd: Kóvér: „*Minden tekintetben megfelelő kombinatio...*”, 351–372. A Paikert Alajos házasságkötési dilemmáit bemutató tanulmányból egyébként kiderül, hogy a fiatalember egy társaságba járt Tormay Cécile-lel és Pallavicini Eduardínával, akikkel közös kiránduláson is részt vett.

tekintetében is férje fölött állt.²⁶ Azonban Tormay normaszegése egyértelmű, a grófnéé nem az. Őt a szolgálók leginkább férje iránti ridegsége miatt hibáztatják, és hangsúlyozzák „furcsa” viselkedését, például, hogy a grófné lányának át kellett adnia hálószobáját Tormay részére, azaz nem tett eleget anyai kötelességeinek. Ennek ellenére a grófné szexualitását – azaz heteroszexuális mivoltát – soha nem kérdőjelezték meg.²⁷

Nem meglepő tehát, hogy olyan történetet is meséltek a szolgálók, amelyben a grófné féltékeny nőként/szeretőként jelenik meg, aki nem tudja elviselni a potenciális versenytársakat. A szobalány – emlékezete szerint – egyszer jelen volt, amikor egy nő arról faggatta Tormayt telefonon, hogy mikor láthatná őt legközelebb. A grófné, aki fiútanúja volt a beszélgetésnek, Tormayhoz fordulva indulatosan közölte: „Nem akarom, hogy lásd!” Ezután Tormay megfogta a grófné kezét, és megcsókolta.²⁸ Ugyanez a szobalány azt is elmondta, hogy Tormayt gyakran látogatta Vay grófnő, aki „ismert volt perverz hajlamairól”.²⁹ A szobalány szerint Zichy grófné féltékeny volt Vayra: egy alkalommal, amikor Vay grófnő Zichyéknél kereste Tormayt, Zichy grófné utasítására a szolgálóknak le kellett tagadniuk, hogy az író ott tartózkodik. A szobalány szerint Zichy grófné azt is meg akarta tiltani Tormaynak, hogy más nőkkel találkozzon.³⁰

Ez a történet nem elsősorban Zichy grófné féltékenységének drámai ábrázolása, hanem az említett Vay grófnő említése miatt érdekes. A történetben szereplő Vay grófnő ugyanis még Zichyné és Tormay kapcsolatának kezdete előtt meghalt.³¹ Ez természetesen alapjaiban kérdőjelezi meg a szobalány történetének hitelességét. Vay grófnő említése mégsem volt teljesen légből kapott, sőt kimondottan „stratégiai” célzatúnak tűnik. Vay nőnek született, de külön apja férfinak nevelte.³² Európa-szerte híre ment, amikor törvényesen (mint férfi) feleségül vett egy nőt, amiből botrány kerekedett.³³ Vay szexualitásáról részletes szakértői elemzések is születtek a korban: Richard von Krafft-Ebing, illetve Havelock Ellis

²⁶ Több olasz nyelvű szöveget is lefordított magyarra, így például Mussolini beszédeinek első magyar nyelvű válogatása is az ő fordításában jelent meg 1927-ben, az általa alapított Magyar Irodalmi Társaság kiadásában. Vö. *Mussolini válogatott beszédei. 1922–1925*. Ford. gr. Zichy Rafaelné. Budapest, 1927.

²⁷ Ez a jelenség beleillik az eddigi szexualitás történeti kutatások által feltárt képbe. Eszerint a 19. század végétől úgy gondolták, hogy a lesbikus kapcsolatban a „passzív”, „nőies” partner csak fokozatosan vált „betegessé”. Lásd például Newton, Esther: *The Mythic Mannish Lesbian: Radclyffe Hall and the New Woman*. Signs, vol. 9. (1984) No. 4. 557–575.

²⁸ Zeisler Mária vallomása. *Jeszenszky*, 1398/1921, 10.

²⁹ Zeisler Mária vallomása. *Jeszenszky*, 105/1922, 4.

³⁰ Uo.

³¹ Vay Sarolta/Sándor 1918-ban hunyt el. Létezik olyan értelmezés, amely szerint a történetben említett Vay grófnő Vay Gáborné lenne, esetében azonban értelmezhetetlen a történetben említett „ismert perverz hajlam”. Lásd például Döme: *Egy „nyomdafestéket el nem bíró” ügy*, 27–29.

³² Vay életéről lásd: Borgos Anna: *Vay Sándor/Sarolta: Egy konvencionális nemiszerep-áthágó a múlt századfordulón*. Holmi, 19. évf. (2007) 2. sz. 185–194.

³³ Vayt az apósa beperelte szándékos megtévesztés miatt, amiért biológiai nemével ellentétben férfinak adta ki magát. A Vay-ügy tárgyalására 1899-ben került sor. Az orvosi szakvélemények Vay esetében saját neme iránti veleszületett, így gyógyíthatatlan szexuális vonzalmat állapítottak meg, ezért a bíróság végül felmentette. Vay ezt követően is férfiként folytatta életét. A per részletes elemzésére lásd: Mak, Geertje: *Sandor/Sarolta Vay: From Passing Woman to Sexual Invert*. Journal of Women's History, vol. 16. (2004) No. 1. 54–77.

tollából.³⁴ Ők Vay esetét mint a veleszületett szexuális invert és a leszbikusság prototípusát jellemzik. Az orvosszakértők és szexológusok véleménye ellenére azonban sokan elfogadták Vay saját maga által megkonstruált imázsát, aki így élete végéig az Osztrák–Magyar Monarchia férfi dzsentrijeként élt.³⁵ A női biológiai nemű, de férfi nemi identitású Vay történetét Krúdy Gyula írásai örökítették meg.³⁶ Vay története tehát a nemiségről szóló magyarországi közéleti diskurzus részévé vált. A szobalány fent idézett története, melyben Vay „jól ismert perverziójára” hivatkozott, egyértelműen bizonyítja, hogy ő is hallott a grófnő normákat feszegető szexualitásáról – igaz, arról már nem, hogy időközben elhunyt.

A szolgálók vallomásai alapján tehát megállapítható, hogy az 1920-as években már szélesebb körben is megfigyelhető a nem normatív (női) szexualitás kérdésének megjelenése a magyar nyelvű diskurzusban.³⁷ Erdemes még elidőzni kicsit annál a kérdéskörnél, hogy a szobalány miként ábrázolja Zichy grófné, Tormay, illetve Vay karakterét és kapcsolatukat. Vayra egyértelműen nőként (grófnő) hivatkozik, noha viselkedésében egyértelműen férfias, és mint hevesen udvarló férfi jelenik meg. Ez bizonyos értelemben nem meglepő, figyelembe véve Vay jól ismert férfias megjelenését és viselkedését. A Vay–Tormay–Zichyné viszonyrendszerben Vay megjelenítése és a rá való hivatkozás rávilágít a korabeli női maszkulinitás³⁸ és női szexualitás tág kereteire. Ellentétben Tormay és Zichy grófné kapcsolatának ábrázolásával, amelyben a szexuális normákat áthágó írózó éppen a „nőiesség” szöges ellentétéként jelenik meg, a Vay–Tormay relációban viszont olyan „hölgyként”, akinek udvarolnak. Tormay tehát egyszer „nőies”, máskor pedig „férfias” (sőt, a „valódi” férfiakat is dominál) szerepben látható. Ez látszólag paradoxon. Valójában azonban a női homoszexualitásnak egy korábbi értelmezését láthatjuk, ami rávilágít arra, hogy a huszadik század elején a „kvír” (*queer*) női gender kifejezésnek a mainál sokkal tágabb volt az értelmezési kerete. Azt láthatjuk, hogy a női homoszexualitást még nem a később általánossá váló medikalizált diskurzus keretein belül értelmezik. Sőt, a női homoszexualitás fogalmát még nem is kimondottan szexuális alapon definiálják. Tormay egyetlen elbeszélő által is kétféleképpen tekintett gender reprezentációinak megértését az teszi lehetővé, ha megvizsgáljuk annak módját, ahogyan a szolgálók őt a bensőséges baráti és intim kapcsolataiban megjelenítették. Tormayt férfiasnak látják akkor, amikor döntéshozó fél és udvarló volt a kapcsolatban, ellenben nőiesnek jellemzik akkor, amikor neki „udvaroltak”. Tormay vélt „férfiaságát” – és általánosabban a női maszkulinitást – tehát az 1920-as évek Magyarországn

³⁴ Krafft-Ebing, Richard: *Psychopathia sexualis. Mit besonderer Berücksichtigung der konträren Sexualempfindung. Eine klinisch-forensische Studie.* 6th ed. Stuttgart, 1892. 311–28.; Havelock, Ellis: *Studies in the Psychology of Sex. Vol. 1. Sexual Inversion.* London, 1900. 94.

³⁵ Borgos: *Vay Sándor/Sarolta*, 190.

³⁶ Vay különbsége Krúdy több regényében, valamint újságcikkében is felbukkant, így például a *Hét Bagoly* című regényében. A témáról szóló újságcikkek: A férfiruhás írózó. *Új Idők*, 1924. 1. köt. 72–81.; A magyar George Sand: Vay Sarolta grófnő, a női úriember. *Világ*, 1926. július 12.; Vay Sándor és Simli Mariska kalandregényei. *Mai nap*, 1930. szeptember 14.

³⁷ Az európai kontextusra lásd: Doan – Garrity (eds): *Sapphic Modernities*, id. mű; Rowe, Dorothy: *Representing Berlin. Sexuality and the City in Imperial and Weimar Germany.* Aldershot, 2003.; Hekma, Gert – Peakman, Julie: *A Cultural History of Sexuality. Vol. 6. A Cultural History of Sexuality in the Modern Age (1900 to 2000).* Oxford, 2011.

³⁸ A női maszkulinitás fogalma nem önidentifikációs kategóriaként értendő, hanem mint a kor társadalma által „nőietlen” vagy „férfias” nőként jellemzett személyek sajátossága. Fontos megjegyezni, hogy magából a definícióból is következik, hogy a női maszkulinitás és az ide sorolható nők köre helytől és időtől függ.

nem a fizikai megjelenéshez kötötték, hanem sokkal inkább az adott nőnek a kapcsolatban betöltött szerepéhez.³⁹

Az ítélet

Az évekig elhúzódó pereskedés végén a bírósági ítéletből egy fekete-fehér kép tárul elénk, amelyben az egyik oldalon egy gonosz, szexuális éhségéről hírhedt arisztokrata férj áll Zichy Rafael személyében, míg a másik oldalon két hithű és tiszta erkölcsű nő, Tormay Cécile és Pallavicini Eduardina. Annak ellenére, hogy a „természetellenes” szexualitás és maga a szex eredetileg központi kérdése lett volna a jogi pereknek, az ítéletekből a bíróságok még a szexualitásra való utalásokat is mellőzték. A két nő közti bensőséges viszony és az együtt töltött éjszakák tényét a büntetőbíróság így értelmezte: „...szükségszerű, de mindenesetre a legérthetőbb, legtermészetesebb útja volt az, hogy a közéleti céljaikért lelkesen együtt munkálkodó, egészen különös lelki tehetségekkel megáldott, kifinomult szellemi életet élő két nő a magánéletben is fokozatosan szorosabb, melegebb kapcsolatba került egymással.”⁴⁰

A két nő közötti kapcsolatot tehát a bíróság olyan erkölcsileg tiszta és szexualitástól mentes bensőséges barátságként értelmezte, amelyet a közös szenvedély, a haza újjáépítése iránti buzgalom táplált.⁴¹ Vagyis a bírák nem adtak hitelt az ezzel ellentmondó vallomásoknak, hanem átvették a két nő álláspontját. Nem meglepő tehát, hogy az ítéletben Tormay tanúvallomását hosszan idézték.⁴²

Az is jól látható, hogy a bíróságok és az érintett felek szelektíven hivatkoztak a kor homoszexualitással kapcsolatos orvosi és pszichológiai elméleteire. Az orvosszakértők véleménye szerint „[a tanúk] vallomásában megjelölt tények, ha igazak, akkor a tribadia fogalmát fedik, azok homoszexuális cselekedetnek az eredményei, és a tribadia pedig nem más, mint ellenállhatatlan ösztön”.⁴³ A felperesen kívül senki sem volt hajlandó, hogy ezt az álláspontot és ennek lehetséges következményeit továbbgondolja. A bíróságok csak abban az esetben vették figyelembe az orvosi és pszichológiai érveket, ha az saját álláspontjukat támasztotta alá. Például a két nő közötti szexuális kapcsolat lehetőségét a bíróság a következő indoklással vetette el: „...még valószínűségének látszata sem szól amellett, hogy az alperes [Zichyné], aki a felperessel [Zichy] normális nemi életet élt, mert hiszen magának a felperesnek előadása szerint öt gyermeknek adott életet, akkor, amikor a nemi élet kielégítésére törekvő ösztön már az alperes koránál fogva is hanyatlott, a keresetben megjelölt természet elleni fajtalanságot követte volna el.”⁴⁴ Vagyis a bíróság a szexuális vágglyal kap-

³⁹ A női maszkulinitás tehát nem csak azokra a nőkre vonatkozatható, akik fizikai megjelenésükkel férfiasnak hatottak. Ezzel kapcsolatban lásd: Halberstam, Judith: *Female Masculinity*. Durham, 1998.

⁴⁰ Büntetőper, Budapest Királyi Büntető Törvényszék, Ítélet indoklás, 76.

⁴¹ A romantikus női barátság megbélyegzésének folyamatáról és ennek pontos kronológiájáról eltérő elméletek születtek. Az újabbakhoz lásd: Choquette, Leslie: *Homosexuals in the City. Representations of Lesbian and Gay Space in Nineteenth-Century Paris*. Journal of Homosexuality, vol. 41. (2001) No. 3-4. 149-167.; Vicinus, Martha: *Intimate Friends. Women Who Loved Women, 1778-1928*. Chicago, 2004.; Marcus, Sharon: *Between Women. Friendship, Desire, and Marriage in Victorian England*. Princeton, 2007.

⁴² Válóper, Ítélet, 8-9.

⁴³ Válóper, 18-19. Orvosi vélemény, Függelék, 12.

⁴⁴ Válóper, Ítélet, 4.

csolatos orvosi elméletekre azért hivatkozott, hogy Zichy grófné szexuális aktivitását megkérdőjelezzék.⁴⁵

Az is figyelemreméltó, hogy miként viszonyult a bíróság a személyzet tagjaihoz. Mint utaltunk rá: vallomásaikat teljesen figyelmen kívül hagyták, nem tekintették hitelt érdemlő bizonyítéknak. Ezt elsősorban a vallomástevők alacsony társadalmi állása magyarázhatja. Figyelembe véve a felső társadalmi osztályok kiemelt helyzetét a két világháború közötti Magyarországon, nem meglepő, hogy a magas társadalmi pozícióban lévő két nő és az általuk felvonultatott arisztokrata tanúk szavának nagyobb hitelt adott a bíróság, mint a személyzet ezzel ellentmondó vallomásainak.⁴⁶ Az utóbbiak hitelét az előadottak önellentmondásai és kifejezésmódja is csökkenthette. A bíróságok osztályfoglaltsága és az alkalmazottakkal szembeni negatív attitűdje a legnyilvánvalóbban abban mutatkozott meg, hogy a bíróságok nem elégedtek meg a cselédek és szolgálók vallomásainak ténybeli cáfolatával, hanem ennél jóval tovább mentek: az ítéletekkel a szolgálók hitelességének teljes lerombolását akarták elérni. A bíróságok arra hivatkozva nem adtak hitelt a szolgálók tanúbizonyságának, hogy alárendelt helyzetükből fakadóan ki vannak téve a külső befolyásolásnak (nevezetesen Zichy grófénak). Vagyis a szolgálók sajátos helyzete (az urakhoz való fizikai közelség és bensőséges kapcsolat) kezdetben Zichy gróf szándéka szerint az ügy koronatanúivá tette őket, végül azonban éppen ez teremtett lehetőséget a bíróság számára hitelességük megkérdőjelezésére. Ezen felül azt is kifogásolta a bíróság, hogy a szolgálók hajlamok pletykák terjesztésére.⁴⁷ A bíróságnak a hitelességről és a pletykák befogadására való hajlamról szóló eszmefuttatása nyomán érdekes párhuzamot állíthatunk Tormay mesterművével, a *Bujdosó könyv*vel. Vajon miként vélekedhettek Tormay pletykák befogadására való hajlamáról?⁴⁸

A társadalmi helyzet fontossága talán még kirívóbb, ha összehasonlítjuk a bíróságok viszonyulását az alkalmazottakhoz, illetve Zichy grófhhoz. Függetlenül attól, hogy a bíróságok

⁴⁵ Érdeemes arra is felfigyelni, hogy ezt az érvelést valószínűleg sohasem alkalmazták volna egy negyvenes éveie közepén járó férfivel kapcsolatban.

⁴⁶ Ez persze nem csak Magyarországon volt jellemző. Lásd például Samuel Kent tiszteletes 1920-as tárgyalásának rekonstruálását: Chauncey, George: *Christian Brotherhood or Sexual Perversion? Homosexual Identities and the Construction of Sexual Boundaries in the World War One Era*. *Journal of Social History*, vol. 19. (1985) No. 2. 189 – 211. Ahhoz, hogy teljes mértékben megértsük a bíróság attitűdjét, nem szabad elfelejtenünk az 1919. évi kommunista uralom hatásáról. Ekkor elméletileg a proletariátus (és általában az addigi alsóbb társadalmi csoportok) egyik napról a másikra az ország vezetői lettek. A szolgálók és cselédek helyzete a Tanácsköztársaság 133 napja alatt látványosan megerősödött, hiszen hasonlóan munkás társaikhoz, akár addigi „kizsákmányoló” úri munkaadóik sorsa felett is dönthettek. A társadalmi osztályok közötti kapcsolatok a proletárdiktatúra alatt történt megváltozásáról Tormay Cécile maga is beszél a *Bujdosó könyv*ben (2. köt. 43.). Valójában a legtöbb esetben nem ez történt, s az alkalmazottak túlnyomó része nemcsak hűséges maradt, hanem legtöbbszőr osztotta is az urak bizalmatlanságát a kommunistákkal (és a velük gyakran azonosított zsidókkal) szemben. A szolgálók kommunistaellenességének legfőbb oka egyébként vallási meggyőződésükből fakadt, a vallás tiltása és Isten létének tagadása a legtöbb vallásos embert szembefordította a kommunista ideológiával. Ennek ellenére az első világháborút követő zűrzavarban az uralkodó osztályok szemében a cselédek és szolgálók gyanússá váltak, hűségük és megbízhatóságuk megkérdőjeleződött. A cselédek Horthy kori helyzetéről lásd: Gyáni–Kövér: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, 206–210., 216–217.

⁴⁷ Válóper, Ítélet indoklás, 20.

⁴⁸ A naplószerű, de utólag összeállított *Bujdosó könyv* – ma már köztudottan – pletykákra és hallomásból szerzett értesülésekre építette mondanivalóját.

darabokra szedték a gróf válókeresetét, hosszasan ecsetelték hűtlenségét, és elítélték rágalmazásért, a bíróság mindvégig teljes jogú és szabad akaratú emberként kezelte. Lehet, hogy önző emberként és a szenvedély rabjaként jellemezték, de *nem* alsóbbrendű emberi lényként.⁴⁹ A korabeli magyar igazságszolgáltatási rendszer „osztályfüggése” a különböző mértékű büntetések kiszabásában is megmutatkozott. Amíg a felsőbb bíróságok alapvetően helyben hagyták a személyzet tagjainak alsóbb fokon kiszabott büntetését,⁵⁰ addig Zichy grófét jelentősen csökkentették: az első fokon eljáró Büntető Bíróság másfél év börtönre ítélte a grófot, a Budapesti Királyi Ítéltábla mint fellebbviteli bíróság ezt tíz hónap börtönbüntetésre csökkentette, végül a Királyi Kúria 14 nap [!] fogházra mérsékelte, amin felül 800 pengő mellékbüntetést szabtak ki rá.⁵¹ Az is figyelemreméltó, hogy az alkalmazottak büntetésének kiszabása során már nem vették figyelembe, hogy külső befolyásolásnak lehettek kitéve.

Miután az alkalmazottak vallomásainak, sőt az alkalmazottak személyének hitelességét teljesen kétségbe vonta a bíróság, már csak egyetlen feladatuk maradt: Tormay Cécile és Pallavicini Eduardina – úgy is, mint Magyarország két legfontosabb honleánya – becsületének visszaállítása. A bíróságok félreérthetetlenül világossá tették a per kontextusáról alkotott álláspontjukat: „Az egyik oldalon egy szenvedélynek mindent föláldozó, azért mindent letipró, még a bűncselekménytől is vissza nem riadó, merőben a maga önző céljainak élő fél áll, – a másik oldalon ellenben két szellemileg és etikailag magas fokon álló, a köznek értékes szolgálatokat teljesítő személy alakja bontakozik ki a pör során, – olyanoké, akiknek erkölcsi tisztaságát ennek a pörnek az anyaga egyetlen árnyalattal, egy szemernyivel sem homályosította el.”⁵²

A bírósági ítélet indoklása tehát maga mutat rá arra, hogy a bíróság munkáját közéleti-politikai kontextusban, annak megfelelően végezte. Éppen ezért nem meglepő, hogy vannak arra utaló jelek, hogy a per kimenetelét egyenesen a legmagasabb politikai szintről közvetlenül befolyásolták. Zadravecz István, a Nemzeti Hadsereg tábori püspöke, aki tisztségénél fogva bejáratos volt Horthyhoz, a naplójában részletesen beszámol az esetről. Zadravecz felidézi, amint Horthy eldicsekszik előtte azzal, hogy saját maga avatkozott be a perbe Tormay érdekében: „A Kormányzó előtt [Tormay Cécile] nagyon nagy becsben állott. Szinte szavajárása volt, ha róla esett szó, és nem is egyszer ismételtette előttem: »*Tormay Cecilt aranyba kellene foglalni!*« Tormay Cécile valóban szerény, csendes, finom megjelenésű teremtés. Soha nem dicsekedett, még kevésbé visszaélt valaha is azzal a nagy befolyással, amellyel bírt a Kormányzóra. Ellenkezőleg, az ő gyönyörű írni tudásával, a MANSZ-ot vezetni tudó elnökségével nagy szolgálatokat tett. Egylete vándorgyűlésein, amelyeket sok vidéki városban rendeztek, szinte szenzáció erejével hatottak a finom, ihletett beszédei, – amelyeknek gerince mindig a Horthy-hűség és fanatikus hazaszeretet volt. [...] [Tormay] szövetkezett a katolikus női mozgalmak vezető alakjával, Zichy Rafaelné grófnővel. Szelle-

⁴⁹ Büntetőper Ítélet, Királyi Kúria, 168. Nyilvánvalónak tűnik, hogy az általános választójog 1918. évi bevezetését még nem sikerült a bíróságoknak „lefordítani” egyenlő bánásmódra. Igaz, épp ekkoriban történt visszalépés e tekintetben: az általános választójogot súlyosan veszélyeztette Bethlen 1922. évi vonatkozó miniszterelnöki rendelete, valamint az ezt törvényerőre emelő 1925. évi választójogi törvény. Mindkettő szigorította a szavazati jog elnyeréséhez szükséges előfeltételeket, és ezáltal sikeresen kirekesztette a legtöbb munkásosztályi szavazót.

⁵⁰ A Kúria által kiszabott büntetés Walter József esetében 10 hónap börtönbüntetés, Deák István esetében 6 hónap börtönbüntetés, Prozlik Ferencné esetében pedig 4 hónap fogház volt.

⁵¹ Büntetőper. Ítélet, Budapesti Királyi Ítéltábla, 136. Ítélet, Királyi Kúria, 167.

⁵² Büntetőper, Budapest Királyi Büntető Törvényszék, Ítélet indoklás, 86.

mi fensőbbiségével nagy hatást gyakorolt a grófnőre, és nem csak magához kötötte, hanem a Kormányzó körébe is vonta. Zichy Rafaelné hasznát is vette e barátságának. Amidőn ugyanis Tormay Cécillel való barátságát saját férje rágalmazta meg, – és az ügy a bíróság elé került, a Kormányzó is közbevetette magát és nyomást gyakorolt a bíróságra, hogy az ítélet a hölgyekre kedvező legyen. 1925. november 27-én a Kormányzónál voltam. Ügyeim elvégzése után e szavakkal fordult hozzám: Na, a mai napot a legfőbb triumfom napjának tartom, mert ma másfél évi börtönre ítélték el azt a gazember Zichy Rafaelt, felesége és Tormay Cécile megrágalmazásáért. Ez az ítélet egyes egyedül az én erős közbelépésemre történt. Maga az igazságügyminiszter kételkedett, vajon egyáltalán hoznak-e legalábbis elmarasztaló ítéletet... de én szorítottam a dolgon!⁵³

Zadravecz naplója a Tormay és Horthy közötti kapcsolatot kifejezetten bensőségesnek ábrázolja. És valóban: egészen az író 1937-ben bekövetkezett haláláig közeli volt a viszonyuk. 1919 novemberében Tormay egyike volt azoknak, akik a főváros részéről üdvözölték a fehér lovon bevonuló tengernagyot. Szövetségük mindkét fél számára hasznosnak bizonyult. Horthy a legnagyobb tiszteletben tartotta Tormayt, és közvetlen szerepet játszott abban, hogy az író a rangos konzervatív irodalmi folyóirat, a *Napkelet* alapító főszerkesztője lehetett.⁵⁴ A *Bujdosó könyv* révén népszerűvé vált Tormay is a hivatalos kereszténynemzeti eszme konzervatív szószólójaként élete végéig hű maradt a kormányzóhoz.

Összegzés

A tanulmányban egy arisztokrata pár válóperének és az ezt követő rágalmazási pernek a dokumentumait vizsgáltuk. Nem azért, hogy ezzel utólag igazságot szolgáltatassunk egyik vagy másik félnek, hanem inkább azért, hogy érthetővé tegyük az egyes szereplők (arisztokraták, középosztálybeliek, cselédség, bíróságok) gondolkodásmódját – elsősorban a szexualitás kérdéséről. Mintegy mellékesen a bírósági „igazságszolgáltatás” elfogultságaira, előítéleteire is rámutathattunk. Hozzátehetjük, valószínűleg nem a véletlen műve, hogy minden, a perrel kapcsolatos „érzékeny” anyag eltűnt. Az orvosszakértők beszámolóinak, a beidéztet tanúk listájának és az arisztokraták vallomásainak mind nyoma veszett. Az utókorra csak a bírósági ítéletek és a cselédek vallomásai maradtak. A mai történész csak spekulálni tud, vajon mi is történhetett az iratokkal. Hogy miért „csak” a cselédek vallomásai maradtak fenn, a legmeggyőzőbb magyarázat Tormay Cécile és Zichy Rafaelné korabeli és utókorai megítélésének fontosságában rejlik. A cselédek vallomásai, bármilyen kompromittálók is voltak, a rágalmazási perben cáfolatot nyertek, ezért hitelességüket veszítették a Horthy-rendszer igazságszolgáltatásának szemében. Továbbá egy cseléd „igaza” könnyebben kétségbe vonható volt a korabeli és a vélt utókor számára, és nem ért fel a magasabb társadalmi és értelmiségi körökből származó vallomásokkal. Ezzel ellentétben, az értelmiségi és felsőbb társadalmi körökből származó kompromittáló vallomásoknak (és a közel 100 arisztokrata és középosztálybeli tanúvallomás között feltehetőleg szép számban akad ilyen) sokkal nagyobb súlyuk lehetett volna mindkét nő személyének későbbi megítélésében. A Horthy-rendszernek nem lehetett érdeke, hogy fennmaradjanak az úri és a szakértői/orvosi vallomások, melyek – feltételezésem szerint – kompromittálók lehettek.

⁵³ Páter Zadravecz titkos naplója. Szerk. és bev. Borsányi György. Budapest, 1967. 266–267.

⁵⁴ Tóth-Barbalics Veronika: *A Napkelet megalapítása*. Magyar Könyvszemle, 120. évf. (2004) 3. sz. 238–256.

ANITA KURIMAY

The Discursive Lessons of the Tormay Affair

This article examines the scandal of Cécile Tormay, a writer of international repute and prominence in interwar Hungary. Her purported homosexuality, despite its high political stakes, juicy bedroom details, long line of distinguished witnesses, and extensive press coverage has been largely ignored by historians. Cécile Tormay's relationship with Countess Zichy Rafael became the talk of Budapest during the Zichys' divorce trial and the subsequent libel case that Tormay and Countess Zichy filed against the count and his servants. Rather than trying to decipher the truth about Tormay's sexuality and her relationship to the Countess, this article aims to reconstruct ideas and understandings of sexuality and especially of female homosexuality during the 1920s. By contextualizing the scandal within the social and cultural history of interwar Hungary, contemporary newspaper coverage, and the court documents of divorce and libel cases, this article reveals a gendered and highly class based understanding of female sexuality.

POLGÁRI SZILVIA

Hamvasztás Magyarországon

A debreceni krematórium rövid története

A magyarországi halotthamvasztás, az egyházak és a *fakultatív haladók* 19. század végéig visszanyúló, mintegy hetvenéves harcának végterméke döntő hatást gyakorolt a halállal szemben megváltozott attitűdökre.¹ „Haladjunk már! Hiszen a halottak földbekaparása nem kultúrnéphez illő temetkezés!”² – írta Jászai Mari a századelőn, ám a hamvasztás körüli parázs vitákban jócskán akadtak olyanok is, akik az ellentábor képviselték. Cholnoky Viktor bájos iróniával fogalmazta meg 1905-ben a *forradalmi újítás* tervének lényegét, miszerint „lesz hullaégetőházunk, és magyar gyártmányul is meg fognak jelenni azok az apró kis szelencék, amelyek révén az ember összetévesztheti anyósa hamvait a szódabikarbónával. És le lesznek bagózva azok a pesszimisták, akik azt merték állítani, hogy Magyarországon nem úgy pusztul el mindenki, ahogy akar.”³ A *pusztulási szabadságra* azonban jócskán várni kellett, az első krematórium csak 1951-ben nyílt meg Debrecenben, bár maga az épület már jóval korábban, 1932-ben elnyerte végső formáját.

A jelen tanulmány kísérletet tesz a hamvasztás korabeli diskurzusának tematikus bemutatására, továbbá láttatni kívánja a főváros elsőbbségért vívott szélmalomharcát, azt az éveken át tartó küzdelmet, melyben utóbb Budapest mégiscsak alulmaradt a „kálvinista Rómával” szemben. A krematórium elkészülte és üzembe helyezése közötti húsztendő jellemzésével kitér írásunk a történeti kontextusra, s végül, de nem utolsósorban röviden áttekinti az épület tervezését egészen a kivitelezésig és az üzembe helyezésig.⁴

Érvek és ellenérvek

„Ami szép az egyiknek,
az visszataszító lehet a másik előtt.”⁵

A hamvasztásról folytatott korabeli polémiák öt sarokkövét a történelmi, esztétikai, jogi, közegészségügyi és gazdasági szempontok adják. A történeti szempontok külön érdekessé-

¹ Lásd bővebben: Polgári Szilvia: *Hamvasztás Magyarországon. A debreceni krematórium története*. ELTE-BTK Szakdolgozat. Budapest, 2015. 3–30.

² Jászai Mari: *A halotthamvasztásról*. Hamvasztás, 1. évf. (1907) 10. sz. 4.

³ Cholnoky Viktor: *A halottégetésről. Vita egy Budapesten felállítandó krematórium ügyében*. A Hét. Politikai és irodalmi szemle, 16. évf. (1905) 2. sz. 878–879.

⁴ A Debreceni Levéltár ide vágó anyagai sajnálatos módon épp az 1951-es év vonatkozásában hiányosak, a mélyebb kutatáshoz elengedhetetlen Hamvasztási Főkönyv nem került elő. Érdelemes adatokat a Debrecen Megyei Jogú Végrehajtó Bizottság jegyzőkönyve tartalmaz, melyben a kezdeti lépések rögzítésre kerültek.

⁵ Katona József: *A halottégetés történelmi, esztétikai, jogi, közegészségügyi és közgazdasági szempontból*. Budapest, 1912. 11.

ge a megközelítésükben rejlett, mert az ismert tényeket, forrásokat egyik fél sem cáfolhatta. Az érvelések az őskortól indultak, s a hamvasztás támogatói az akkori földbetemetkezést a tűzgyújtás képességének hiányával magyarázták. A hullák eltakarítására a „négy elem” igénybevételén kívül egyéb lehetőség nem állt rendelkezésre, hacsaknem ötödikként ide számítjuk a vadállatok „segítségét”. A bronzkor embere azonban birtokba vette a tüzet, s a sírleletek bizonyítják a hamvasztásos temetkezés általánossá válását. Elismerték ugyan, hogy a görögöknél *par excellence* az előkelőknek járt a máglya, a népet pedig odaengedték, mintegy végignézni a színjátékot, így öregbítve az elhunyt hírnevét, ám idővel a gazdasági szempontok közbeszóltak; az erdők fogytak, végül a gazdagok is kénytelenek voltak lemondani a gyászmáglya drága multságáról. Az ősgermánoknál általános volt az égetés, és példaként említhetők a vikingek, akik a vízbe és a tűzbe temetés kombinációját alkalmazták. A legfontosabb érv, amire a halotthamvasztás képviselői előszeretettel hivatkoztak, szintén történeti tényen alapult, „bár Nagy Károly rendelete a halotthamvasztásnak egy évtizedre gátat vetett, de az élők elégetése, mely egy milliónál is több volt *in majorem dei gloriam*, még több évszázadon keresztül tartott azon egyház rendeletére, mely ma a halotthamvasztást a keresztény szokásokkal ellenkezőnek hirdeti”.⁶ Ez az érvelés persze akkor lett volna frappáns és hibátlan, ha az említett máglya a holtakat emésztette volna föl.

Az ellentábor a földbetemetés vágyát az őseMBER természetes ösztönének tulajdonította, aki csupán a természet útmutatását követte, amikor hozzátartozóját elhantolta. Amíg béke volt, és háborítatlanul élhettek tartózkodási helyükön, amíg egyik a másikat nem űzte el, addig nem kényszerültek halottjaik elégetésére. Mihelyt azonban menekülni kellett az ellenség elől, a kedves és neves holtakat csakis testük elhamvasztásával óvhatták meg a gyalázattól, amellét a szállítást is lényegesen leegyszerűsítette a megváltozott halmazállapot. Az antikvitásban a máglya a megbélyegzettek privilégiuma volt, meg azoké, kik engedelmessé váltak a hiú szeszélyűeknek, különbözőési vágyuknak. Továbbá nagy úr volt a kényszer is, ami indokolta az athéni pestis járványt⁷ követő tömeges égetéseket csakúgy, mint a harctéren elesett katonák végtisztességének megadását hazaszállításuk érdekében. Szerintük tehát „a halottégetés ősapja és feltalálója nem Hercules volt, hanem a szükség, a halottak meggyalázásától való félelem, a kegyelet és a vágy, hogy a vándorló és gyakran lakóhelyet változtató népek kedveseik és nagyjaik porait magukkal vihessék”.⁸

Az esztétikai, etikai és kegyeleti érveket együtt kell vizsgálnunk, hiszen összetartoznak. A test esztétikai vonatkozásai, a lassú bomlási folyamatok bemutatása nem tárgya tanulmányunknak, ahogyan a hirtelen történő elhamvasztás részletes leírása sem. De mi a helyezet a sírlelékek esztétikájával, a temetők poétikájával? Vajon lehet-e annyira esztétikus egy urnaliget, mint egy ódon vagy épp modern, esetleg elhanyagolt temető?

„Kérdem már most – írja egy szabadkőműves –, ha a sírokat díszítik, az urnák nem díszíthetők? A sírokra virágot ültetnek és az urnák mellé, ha úgynevezett urnacsarnokokban elhelyezvén, naponta nem állíthatók szebbnél szebb virágok, vagy ha urnaligetekben föld alá temettetnek, nem ültethető-e föléjük egy-egy szomorúfűz vagy rózsató?”⁹ Bő évszázaddal korábban merültek föl ezek a kérdések, s feszegették a személyesség, a legmélyebb intimitás karcolatát, a kegyelet és a gyász megnyilvánulásait. „Mert mi is a kegyelet tulajdonképpen? Modern értelemben véve sallang és cikornya [...] Mert a kegyeletnek külsőségeiben való megnyilvánulását a hamvasztás éppoly kevésbé zárja ki, mint a most dívó temet-

⁶ Benzsay Gida: *Halotthamvasztás*. A Hajnal-Páholy könyvtára. Budapest, 1914. 4–20.

⁷ Mende Gusztáv Balázs: *Pestis az ókorban*. Ókor, 2. évf. (2003) 2–3. sz. 10–19.

⁸ Katona: *A halottégetés...*, 5–10.

⁹ Benzsay: *Halotthamvasztás*, 47–49.

kezés [...] azok, akiknél a legszentebb érzelmek is merő póz csupán, akik, amikor az úgynevezett feledhetetlenjeik ravatalánál a velőt rázó *circumdederunt* fel-fel hangzik s közben az idegenek soraiból egy-egy elfelejtett zokogás is feltör, azon tűnődnek, vajon mennyi is maradt a boldogult után részükre, azok, akik feketeszegélyes zsebkendőik mögül fürkészszerű mélyreható fájdalom hatására: azok hiúságból ellenzik a hamvasztást, kegyelet szempontjából nem.”¹⁰ A századelő csörtéjének e platformján maradt végül még egy kínos pont, a rátemetés, a közös gödrök, a *kilakoltatás* etikájának kérdése. Mert „a holtak országában egyre kevesebb a hely és egymásután megnyílnak a régi sírok, hogy lakóik, akik felett egykor, talán egy nem is teljes emberöltő előtt a *Béke poraira* hazug frázissal zárultak le a koporsófedelek, helyet adjanak a legújabb jövevényeknek is, akik az életben egymásnak talán ádáz ellenségei voltak, hogy század magukkal a holtak menedékhelyére, a tátongó nagy közös gödörbe kerüljenek.”¹¹

A hamvasztás ellen tiltakozók e szempontokra hathatós érvekkel nem tudtak reflektálni. Hosszan tárgyalták az égetés borzalmát, a test látványát, miközben lángok martalékává válik, híján a mai technikának és a kötelezően használatos hamvasztási koporsónak. „Ez az emberi méltóság gúnyolása, arculütése!” – írja Csernoch János, a majdani bíboros, s így folytatja: „...szép csak az lehet, ami egyúttal jó és igaz is, mert a szépség fogalma e kettőtől elválaszthatatlan. [...] Maga a temetés ugyan senkinek sem nyújt magában véve élvezetet; amennyiben azonban megnyugtatja az élők kedélyét, ápolja a föltámadásban való hitet és a viszontlátás reményét, oly előnyökkel rendelkezik, aminőket a hullaégetés nem képes fölmutatni.”¹² Ingoványos talaj volt ez, a hangsúly lassan átcúsúzott a holtakról az élőkre, s immár kérdésessé vált, kit is illet a kegyelet. „Visszatérsz a földre, mert abból vétettél: mert por vagy te, és ismét porrá leszel”;¹³ a nyilvánvalót egyik fél sem vitatta, de a visszatérés sebességében és módjában nem született megállapodás – nyíltan történjék, s hirtelen, szinte egy pillanat alatt, vagy éveken át lassan elenyészve, a vizslató, kíváncsi tekintetek elől gondosan a föld mélyébe rejtve? Katona József, a halotthamvasztás egyik ellenzőjének véleménye állt talán legközelebb az igazsághoz, amikor elfogulatlanul ezt írta: „Hogyan állják meg helyüket a kegyelet, az ethika és eszmetika szempontjából fölhozott érvek? Ezek olyannyira alanyiak, hogy a fölöttük való vitatkozás bátran meddőnek mondható. A kínai gyász színe a fehér szín, a mienk a fekete. Ami szép az egyiknek, az visszaszító lehet a másik előtt, e tekintetben egyik a másikat meggyőzni nem tudja.”¹⁴

A jogi érvek vizsgálatánál mindenekelőtt tisztáznunk kell, magánjogi vagy büntetőjogi szempontok mentén közelítjük-e meg a kérdést. Magánjogi tekintetben ugyanis csupán arról kell döntenünk, van-e joga az egyénnek még életében úgy rendelkeznie testéről, hogy halála után ne hagyományos temetésben részesüljön. Az ügy támogatói szerint a hamvasztás magánjogi szempontból egyenértékű kell, hogy legyen a hagyományos temetéssel, hiszen egy modern jogállamban, ahol mindenki számára egyenlően biztosított a vallási, gondolati és lelkiismereti szabadság, ott az egyén a teste feletti szabad rendelkezésben halála esetén sem korlátozható. A hamvasztás ellenzői azonban meglehetősen sommás véleményüknek adtak hangot: az egyénnek nincs joga saját hamvasztásáról rendelkeznie, mert ez a jog sértene a vallásos érzületet. A magánjog és a kánonjog ütközéséről így vélekedtek a hamvasztás hívei: „Egy jogállamban senkit sem szabad arra kényszeríteni, hogy felfogása, meggyő-

¹⁰ Benzsay: *Halotthamvasztás*, 47–49.

¹¹ Benzsay: *Halotthamvasztás*, 45.

¹² Csernoch János: *A halottégetésről*. Esztergom, 1887. 23–24.

¹³ I. Mózes 3:19

¹⁴ Katona: *A halottégetés...*, 11.

zódése és érzelmi világa ellenére cselekedjék. Már pedig ezt azok teszik, akik vallásos érzelvűekkel érvelnek, az egyéni szabadság megnyilvánulása ellen. Magánjogi szempontból elítélendő lenne az is, ha a hamvasztás eszméjét terjesztők táborába valamilyen jelszó mellett hasonlóképpen tagadná az egyén személyes szabadságából sarjadzó azon jogát, hogy ön-maga számára elhunyt után meggyőződése s érzelmi világának a jobban megfelelő földbe temetést óhajtja.¹⁵ Ezen kijelentésükkel nyomatékosították céljuk fakultatív jellegét.

A büntetőjogi szempontok előtérbe állításával folyó disputa az előzőekhez hasonlóan parttalanul bizonyult, emlékeztetve némiképp a halálbüntetés mellett érvelők és az abolicionisták napjainkban is zajló vitáira, s az ellentmondásokra, melyek a lényegi részt a mögöttes tartalommal sejtetik.¹⁶ Mennyiben akadályozhatja a halotthamvasztás az igazságszolgáltatás érdekeit? A későbbi bíboros konkrét esetre hivatkozott, a korban is elhíresült tiszaszlári perre, „mely a hónapokig földben fekvő gyermekhullának megvizsgálása következtében döntött el”. A halottkémek kötelesek voltak a hullákat megvizsgálni, kiváltképp *gyanús* esetekben, de a tévedés lehetősége még ezután is fennállt, különösen kisebb városokban és falvakban, ahol „oly halottkémek teljesítik e fontos tisztet, kik annyit értenek hozzá, mint a hajdú a harangöntéshez”.¹⁷

A támogatók fordított módon közelítették meg a kérdést, elsőként azt vizsgálva, vajon mennyire teszi lehetségessé a bűncselekmények sikeres felderítését a hagyományos temetés. Figyelembe véve a testben lejátszódó kémiai folyamatokat s azok bomlástermékeit, mérgeket, arra a következtetésre jutottak, hogy „a kísérleti alany halálát okozta mérgeg éppen úgy lehet terméke a feloszlásban lévő hullának, mint ahogy bűnös mérgezési szándékkal közvetlenül kerülhetett a testbe”. Ilyen esetekben pedig egy jóra való törvényszéki vegyész nem nyilatkozhatott másképpen, minthogy „nincsen kizárva annak a lehetősége, mely szerint a kimutatott mérgeg [...] is lehetett”. A halotthamvasztás képviselői jóval fontosabbnak ítélték gyanús eseteknél a preventív vizsgálatokat, a lelkiismeretes halottkémlelést és a boncolást. Érvelésüket néhány statisztikai adattal egészítették ki, melyek igazolták, hogy bűnügyi exhumálások csak a legkritikább esetekben fordultak elő – huszonöt éves periódus tekintetében Bécsben 670 000 halálesetre kettő, míg Poroszországban 600 000 halálesetre csupán egyetlen sírfelbontás jutott.¹⁸

A közegészségügyi szempontok egészen a 18. század végéig nyúltak vissza, amikor a humanista szemlélet hozadékaként változott a halottal való bánásmód – a test nem csupán porhüvely volt többé, hanem a lélek méltó párja, amelyet a halál után megkülönböztetett tisztelet illetett. Ezért is váltott ki heves tiltakozást alattvalóiból II. József 1789. évi temetési dekrétuma, mely igen rövid életű volt, s halála évében visszavonásra került.¹⁹ Az újfajta kegyelet lábbal tiprása sokkolta a közönséget; a mezítelen halottak zsákba varrásáról, majd a plébánián kölcsönözhető koporsóból történő sírba gurításukról, oltatlan mésszel való leöntésükről és végül elföldelésükről még a közegészségügy jegyében sem lehetett szó.²⁰ A higiéniai ráció elpárolgott a kegyelet oltárán, s hiába igyekeztek a hamvasztás képviselői bő évszázaddal később ismét felhívni a figyelmet a temetőikben rejlő veszélyekre, a közvélemény

¹⁵ Bencsai: *Halotthamvasztás*, 53.

¹⁶ Vö. Pálincás György: *Requiem egy jogintézményért*. Belügyi Szemle, 49. évf. (2001) 6. sz. 63–73.

¹⁷ Csernoch: *A halottégetésről*, 24–25.

¹⁸ Bencsai: *Halotthamvasztás*, 55–59.

¹⁹ „A rendelet visszavonásával nem várható haláláig, már egy év múlva kénytelen volt ezt megtenni.” Vö. Lakner Judit: *Halál a századfordulón*. Budapest, 1993. 77. II. József 1790. február 20-án hunyt el.

²⁰ Lakner: *Halál a századfordulón*, 77–78.

alig változott. Nem sokkal a századfordulót követően „Kismartonban, Szombathelyen és Fiumében [...] a temetőkből alászivárgott talajvíztől megfertőzött vízvezetéki víz révén fel lépett és elterjedt a tífuszjárvány” – írták a reformerek, de akadt példa exhumálás során bekövetkezett fertőzésre is; 1752-ben Chelwood-Londonban egy himlőben elhunyt tetemének kiásásakor a közreműködők közül tizennégyen fertőződtek meg, s a járvány csakhamar az egész községben továbbterjedt. A kor tudományos kísérletei igazolták, hogy egyes baktériumok, ha a földsírban nem is szaporodnak tovább, de fertőzőképességük még hetekkel, hónapokkal később is kimutatható – kolera esetén egy, tífusznál három hónapban, lépfenénél pedig szűk egy évben határozta meg a veszélyes időszakot. Aggodalmukat a végsőig fokozta egy esetleges árvíz vagy egyéb természeti katasztrófa, melynek kényszerű feltáró hatása akár országgrészek vesztét is okozhatta volna.²¹

Am hogy a hamvasztás képviselői és ellenlábasai közti vita parázslott, úgy nem volt egyetértés a tudomány neves képviselői között sem a temetők higiénijának kérdésében. Az 1891. évi londoni közegészségügyi és demográfiai kongresszuson, majd a berlini orvosi kongresszuson részt vevő doktorok beható tanulmányok alapján úgy vélték, a hulláknak a földbe való eltemetése ellen közegészségügyi szempontból nem merülhet fel kifogás, ha a temető helye jól van megválasztva, és az eltemetés célszerű módon történik. Hasonlóképp nyilatkozott Max von Pettenkofer²² higiénia-professzor is, aki a német higiéniai kutatások megalapítójaként lépett be a medicina történetébe. A sok szaktekintély említése megnyugvást adhatott, ám kiegészítésként, biztos, ami biztos még hozzátették, hogy a krematóriumok füstje lényegesen ártalmasabb volna az egészségre nézve, mint a temetőben zajló láthatatlan folyamatok, hiszen „a bomlás oly lassú, hogy a talajnak [...] bőségesen van ideje a hullákból származó vegyületeket ártalmatlanná tenni”.²³

De akadtak extravagáns megközelítések is, alternatívát kínálva mindkét tábor számára, mintegy tudományos unikornisként a törökök felszíni, koporsó nélküli temetkezését népszerűsíteni. Az oszlás jóval gyorsabban végbemegy a felszínesen eltemetett hullák esetében, mint alaposan mélyre ásott társaiknál, ezért egyfajta *biotemetést* javasolt a szerző, amikor azt írta, hogy „a holttestet [...] koporsó nélkül adják át a földnek. Sírbolt ne legyen. Ellenben minden temetésnek az legyen a végső aktusa, hogy bokrot, virágot ültessenek a sírhalomra. [...] Így a holttest feloszlása igen gyors, s egy-két év alatt be van fejezve.”²⁴

A gazdasági érvek tárgyalása előtt át kell tekintenünk a temetővándorlás két lépcsőfokát, visszanyúlva a 18. század végéig. Ekkor közegészségügyi okokból a templomoktól eltávolodva jött létre számos apró, kerületi temető, majd a 19. század közepétől megkezdődött végleges centralizációjuk – a kicsiny temetőket fölfalta a város.²⁵ A temetők vándorlási térképe Pest-Budán igen változatos képet mutatott. Mária Terézia rendelete nyomán zárták be a budai Szent Anna-templom temetőjét, s több kitérő után került végül a mai Kútvölgyi út és a Szilágyi Erzsébet fasor közé, Vízivárosi temető elnevezéssel. A tizenöt holdon temetkezett a Vár, a Víziváros és az Országút lakossága egészen a temető 1930-ban történő bezárásáig.²⁶ A Tabáni temető 1775-ben indult vándorútjára, s szintén több megálló után lelte meg végleges helyét, de 1930-ban ezt is parkosították. 1885-ben nyitották meg a Németvölgyi temetőt, de hamarosan ez is szűknek bizonyult, így 1894-ben átadták Buda új központi

²¹ Benzsay: *Halotthamvasztás*, 69–70.

²² *A medicina krónikája*. Budapest, 1993. 613.

²³ Katona: *A halottégetés...*, 18.

²⁴ Doktor Sándor: *Temetés vagy halottégetés?* Huszadik Század, 20. köt. (1909) 10. sz. 488–489.

²⁵ Lakner: *Halál a századfordulón*, 80.

²⁶ Bánrévy György: *A vízivárosi régi temető*. História, 4. évf. (1931) 1. sz. 3–4.

temetőjét, a Farkasréti temetőt.²⁷ Pest temetői is egyre kijebb lettek telepítve, míg végül bekebelezte őket a nagy köztemető. A külvárosi temetők közül a Ferencvárosi és a Józsefvárosi is megért két-három költözést, míg a korban világvégének számító Kerepesi temető megnyitásával meg nem szűntek. Ám a város lakóinak és halottjainak a száma olyan iramban nőtt, ami a várostervezők legmerészebb álmait is felülmúlta, így a városvezetés már 1886-ban kénytelen volt egy újabb, kétszer akkora területtel rendelkező temetőt nyitni Rákospalotai temető néven.²⁸ A város benőtte a temetőket, a temetők pedig kinőtték a várost, s ezt a tényt nem hagyhatták figyelmen kívül a kremáció mellett érvelők, de az ellen-tábor képviselő sem.

Eltemetett halottak mint fogyasztó tömeg című írásukban a hamvasztás támogatói hosszasan taglalták, a halottak „hány hektárhold területet foglalnak le az élő, éhező emberiség rovására”.²⁹ De nemcsak önmagában a terület értékéről beszéltek, hanem a temetők karbantartásáról, adminisztrációjáról és a szükséges gazdasági és egyéb épületek fenntartásáról is. Szemléltetésként néhány külföldi példát³⁰ mutattak be, eljutva végül a századelő Budapestjéig, ahol a temetők 962 951 négyszögöl területet raboltak el a várostól, értékük majdnem tizenkét millió korona volt, az évi adminisztráció pedig 156 600 koronát emésztett föl. A hamvveder ezzel szemben egy sírhely területének egytizenketted részét igényelte volna csupán, s az urnaligetek szinte észrevétlenül ékelődhetnek volna akár a városok központjaiba is.³¹

Az ellenérvelők szempontjai sokkal árnyaltabbak voltak, és némiképp kitértek a fővárost érintő problémák elől, amikor azt írták, „ugyan mi értéket képvisel egy kis falu temetőföldje, amely rendesen nem a *prima classis* területén van? Ki venné azt bérbe, mit adna érte? Mint temetőföld azonban a halottak eltemetésére szolgál, valahová ezeket is kell tenni, amellet évenkénti szénatermése is hoz valamit.”³² A fővárost illetően pedig úgy vélték, ha a temetők nem temetők volnának, akkor is üde, friss levegőt biztosító parkokként kellene szolgálniuk a közt, különösen a közegészségügyet. Ennek az érvnek azonban – bármily tetszetős is – kevés köze volt a gazdasági szempontokhoz.

A hamvasztásról folytatott polémiát természetesen lehetett volna tovább feszíteni, új szempontként beemelve a praktikusság kérdését vagy az esztétikus emlékjel mibenlétének meghatározását. Továbbfűzhető lett volna az a gondolatsor is, vajon az őskor embere számára mi jelentett gyalázatot, miért és mióta okozott bajt a vadállatok közreműködése a holttestek eltakarításában. És vajon összevethető-e a *békés körülmények* közt elhunytak hamvasztása a máglyahalált elszenvedőkével? Ám az új szempontok aligha segítették volna a konszenzusra jutást; a századelőn mindkét tábor képviselői makacsul ragaszkodtak saját álláspontjaikhoz.

²⁷ Fehér Jolán: *Budapest székesfőváros temetőinek története*. Budapest, 1933. 70–88.

²⁸ Thirring Gusztáv: *Budapest félévszázados fejlődése, 1873–1923. Budapest székesfőváros temetői. Budapest egészségügyi közigazgatása*. Szerk. Dr. Salamon Géza. Budapest, 1943. 501–525.

²⁹ Hamvasztás, 1. évf. (1907) 10. sz.

³⁰ „München 115 hektár temetőterülete tizenöt millió márkát, Bécs városa 175 hektár temetőterülete öt millió koronát képvisel, nem is számítva a berendezés, beruházás, igazgatás költségeit.” Vö.: Benzsay: *Halothamvasztás*, 62.

³¹ Benzsay: *Halothamvasztás*, 62–64.

³² Katona: *A halottégetés...*, 23.

Magyarországi kezdeményezések és a sajtópropaganda

„Nyílt titok manapság,
 hogy a kremálás szabadkőműves intézmény.”³³

„Hogy a hullaégetők az intézkedéseknek jelenleg még csak fakultatív behozatalát sürgetik, az csak számításból történik, s akik őszinték, maguk sem tagadják, hogy ez az első lépés a kötelező hullaégetés behozatalához”³⁴ – írt aggodalmáról Csernoch János 1887-ben, de az utókor rácáfolt kételyeire; a hamvasztás bő egy évszázaddal később sem vált kötelezővé. Az 1870-es évek közepén Dr. Elischer Gyula adott ki egy röpiratot *A halottak elégetése* címmel, de a címbe csúszott fatális nyomdahiba magára a röpiratra nézve is végzetesnek bizonyult; *halottjai* eredmény nélkül maradtak.³⁵ Dr. Rózsay József szintén ekkortájt, 1874-ben – amikor a Siemens cég szabadalmaztatta krematóriumát – ecsetelte a halotthamvasztás bevezetésének szükségességét Budapesten, „minthogy a lassú hullabomlással járó levegő- és talajfertőzés veszélyes az egészségre”. A Magyar Halotthamvasztók Egyesülete 1886-ban alakult Légrády Károly nyomdatulajdonos, a *Pesti Hírlap* kiadójának vezetésével, orvosok, művészek s a liberális polgárság egy részének támogatásával. Akadtak szimpatizánsok az írók között is, ilyen volt Törs Kálmán vagy Csernátony Lajos, de sok kortársuk inkább ironikusan kommentálta az ügyet; Mikszáth Kálmán így írt a halottégetőkről: „A halál maga pedig (ha ugyan olvassa a Pesti Hírlap-ot) fölnevetett – Teringette, eddig a nagy kaszás volt a nevem, ezentúl folyamodnom kell a belügyminiszterhez, hogy változtassa át a nagy kályhafűtőnek.”³⁶ Erre azonban nem volt szükség – az egyesület alapszabályát a Belügyminisztérium nem hagyta jóvá.³⁷

1918 előtt Magyarország a Monarchia részeként a hamvasztás kérdésében is erős ausztriai hatás alatt állt; 1894-ben Budapest adott otthont a VIII. Nemzetközi Higiéniai Kongresszusnak, ahol az osztrák krematóriumok saját pavilonnal vonulhattak fel. Ekkor hangzott el az első magyarországi halotthamvasztó felépítésének az ötlete, s bár a Magyar Mérnök és Építész Egylet 1903-ban egy pályázatot is kiírt, elgondolkodtató, hogy egyetlen pályamunka sem érkezett.³⁸ A következő év márciusában Keglevich Gábor gróf arra kérte a felsőházban egybegyűlteket, hogy járuljanak hozzá egy hamvasztási társaság létrehozásához, ám kérése Zichy Aladár gróf, a Katolikus Néppárt vezére és a katolikus többség merev ellenállásába ütközött; a kormány visszautasította az indítványt, annak ellenére, hogy a közegészségügy rendezéséről szóló 1876. évi XIV. törvénycikk XV. fejezete (*Eljárás a hullák körül, a temetkezésről és a temetőkről*) nem foglalt állást, azaz nem tiltotta explicit a kremációt.³⁹ A kormány szerint a hamvasztás erősen sértette volna a társadalom vallásos meggyőződését, ám a törvényes státusz hiánya mégsem akadályozta teljesen az ügyet⁴⁰ – a 20. század elején Kétly Károly egyetemi orvosprofesszor elnöklete alatt alakult meg az Or-

³³ Végh Kálmán: *A holtak iránti kegyelet hajdan és most*. Budapest, 1891. 128.

³⁴ Csernoch: *A halottégetésről*, 39.

³⁵ Csernoch: *A halottégetésről*, 27.

³⁶ Mikszáth Kálmán: *A halottégetők*. (Polémia a kiadóval). In: Mikszáth Kálmán művei 12. Sajtó alá rendezte: Rejtő István. Budapest, 1969. 32–35.

³⁷ Lakner: *Halál a századfordulón*, 47.

³⁸ A bécsi krematórium 1922-ben nyílt meg. Vö. Mates, Lewis H.: *The Encyclopedia of Cremation*. Ashgate, 2005. 251–256.

³⁹ Explicit valóban nem tiltotta, de következetesen a *temetés, temetőhely, hullák kiáztatása* stb. kifejezéseket használta, ami igazolja, hogy a hamvasztás mint lehetséges opció fel sem merült, s ily módon állást foglalt a földbe való temetkezés mellett.

⁴⁰ Mates: *The Encyclopedia of Cremation*, 251–256.

szágos Halotthamvasztó Egyesület, mely kétezer tagot számlált.⁴¹ Hívei materialista precizitással taglalták kiadványaikban a test bomlási folyamatait, ami bizonyára sokak számára kegyeletsértően hatott, mint ahogy a halál szenttelen tárgyalása manapság is morbidnak tűnik.⁴² Közegészségügyi érveik egyike így szólt: „A tetemnek ez a kellemetlen szagú gőzöktől és ártalmas páráktól ment ideális dekompozíciója csak gyorsított oxidálás, amennyiben a hullát alkotó elemeire éppúgy felbontja, mint a lassú rothadás, amelyet a földalatti sárban férgek százezrei végeznek el, megfertőzve ezzel a talajt és vizet.”⁴³

Az ügy támogatóinak saját kiadványa, a *Hamvasztás* 1907-től minden hó 20-án jelentkezett Wilhelm Frigyes ügyvéd és Pap Sámuel, az Országos Halotthamvasztó Egyesület tikkárának szerkesztésében. A fakultatív halotthamvasztás eszméjét terjesztő folyóirat hét évfolyamot ért meg, egészen 1913-ig jelent meg, beköszönő írásuk *A művelt magyar társadalomhoz* szólt, melyben maguk is beismerték, „van valami meglepő bizarrság abban, ha egy lap abból akar élni, hogy kizárólag a halál után bekövetkező dolgokkal foglalkozik”.⁴⁴ Az előfizetés évente négy koronába került, a lap azonban mégsem elsősorban a halálból és előfizetőinek megelőlegezett bizalmából élt – a hirdetések között éppúgy fellelhető volt a kutyák, valamint kis és nagy állatok betegségeit jutányosan gyógyító Dömény Árpád okleveles állatorvos bemutatkozása, mint a családi otthont kellemessé tevő Sternberg fonográf vagy Molnár Béla, a lelkiismeretes órás és ékszerész ajánlata;⁴⁵ az 1909. februári számban még a Magyar Királyi Államvasutak téli menetrendjének is szorítottak helyet. Kétségtelen azonban, hogy a cikkek egytől-egyig a hamvasztással vagy annak gazdasági, higiéniai, kegyeleti szempontjaival foglalkoztak, a címlapok pedig sorra mutatták be a külföldi krematóriumokat, Milánótól Glasgowig, vagy épp elmarasztaltak azok hiánya miatt: „Mi sem bizonyítja jobban a halotthamvasztás szükséges voltát, mint a hallstatti (Felső-Ausztria) temetkezési viszonyok. A kis város egy tó melletti sziklás hegyoldalon épült és a temető számára egyéb hely nincs, mint a templom körül elterülő 8-10 méter széles feltöltött udvar. A hullákat időnkint kiássák és kifőzik, hogy csak a csontváz maradjon meg. Tíz évnél tovább egy holttest sem marad a földben, mert a helyre szükség van. A kifőzött csontvázakat aztán eldarábolják, összekötözik és nagy halomra rakják az u. n. csontházban, míg a koponyát a szerint, hogy a halott hozzátartozói a taksát megfizetik-e vagy sem, kifestik, a halott nevét és halálozási évét ráírják.”⁴⁶

Kell-e ennél több a bizonytalankodók meggyőzéséhez? „Szaporodik a hívek száma – írták már rövest az indulásnál, 1907 augusztusában –, az Országos Halotthamvasztó Egyesület, melynek alapszabályait a belügyminiszter jóváhagyta, nemcsak Szegeden, de Nagyváradon, Temesváron és Kolozsváron is létesít fióktelepeket.”⁴⁷ Ám a kezdeti remények túlzónak bizonyultak: hiába cikkeztek Bárczy István polgármestersége idején (1908) egy budapesti krematóriumról, és hiába mutatták be következő év októberében tetszetős urnamodelljeik nagy választékát – a budapestiek csupán 1968-ban, másodikként kaptak halotthamvasztót, lépéshátrányba kerülve Debrecennel szemben.

⁴¹ Lőwinger Sámuel az Egyesület megalakulását 1905-re teszi, Katona József 1906-ra, míg Lakner Judit 1907-et említ. Vö. Lőwinger Sámuel: *A halotthamvasztás zsidó szempontból*. Budapest, 1932. 1–3.

⁴² Lakner: *Halál a századfordulón*, 47.

⁴³ Buzay Károly: *A halotthamvasztás*. Városi Szemle, 2. évf. (1909) 2. sz. 113–140.

⁴⁴ *Hamvasztás*, 1. évf. (1907) 1. sz. 1.

⁴⁵ *Hamvasztás*, 1. évf. 1907. 11. sz. 10.

⁴⁶ *Hamvasztás*, 2. évf. (1908) 2. sz. 12.

⁴⁷ *Hamvasztás*, 1. évf. (1907) 8. sz. 7.

Budapest szélmalomharca

*„Nem a küzdelem a természetellenes; az ellenkezője az.
Az eszme megindult. És küzd. És gyarapszik.
A megvalósulás már nem lehet messze.”⁴⁸*

A századelőn nemcsak a fakultatív újítókat foglalkoztatta a halotthamvasztás mikéntje, hanem magát a fővárost is. A kérdésben már 1907-ben született előterjesztés Budapest Főváros Törvényhatósági Bizottságának közgyűlésén, igaz, ekkor még csak a külföldről hazaszállított hamvak köztemetőben való elhelyezésével kapcsolatban. A bizottság tisztában volt azzal, hogy a felvetést konkrét eset motiválta, ám a köztemetői szabályrendelet erre vonatkozó intézkedést nem tartalmazott, következésképp nem is tiltotta. Támogatásukat kifejezve a bizottság tagjai a jövőben sem kívántak akadályt gördíteni hasonló esetek útjába, indoklásuk pedig az volt, hogy „az elégetés után maradt hamvak egészségi tekintetben teljesen ártalmatlanok, úgy, hogy ezeket nemcsak a temetőben, de még a család körében a lakásban is el lehet helyezni, és a hamvaknak ily módon való elhelyezése egyáltalában nem prejudikál a halotthamvasztás elvi kérdése eldöntésének.”⁴⁹

Az óvatos álláspont azonban három év alatt nagymértékben megváltozott, egyes bizottsági tagok már 1910-től szorgalmazták egy fővárosi krematórium felállítását. November 23-án Antal Gyula tanácsnok így válaszolt dr. Füredi Mór orvos, bizottsági tag sürgetésére: „Mindazok a szempontok és érdekek, melyeket a bizottsági tag úr a halotthamvasztás behozatalának megokolására interpellációjában felhozott, általában véve helyeseknek és helytállóknak tekinthetők. Az ebben kifejezésre jutó felfogás eredményezte éppen azt, hogy a fővárosban egy halotthamvasztó kemence felállítására irányuló tárgyalások annak idején folyamatba tétettek, sőt mi több, beható tanulmány is történt. Tény az, hogy ezek körül a tárgyalások körül némi szünetelés állott be, ez azonban pusztán arra a körülményre vezethető vissza, hogy az ügygel foglalkozni hivatott ügyosztály vezetőjének személyében az utóbbi években ismételt változás történt. Lényegbe vágó akadálya nincsen annak, hogy a megkezdett tárgyalások tovább vitessenek.”⁵⁰ Az ígérek ellenére azonban a javaslat nem került előterjesztésre, s a következő évben az egyre türelmetlenebb Füredi doktor újabb indoklást kapott: „Hogy ez az ígélet eddig nem volt beváltható, annak oka abban rejlik, hogy a rendes folyó ügyek ellátásán felül, a felette visszamaradt állapotban levő kórházügy terén fennforgó égető bajok szanálását célzó különféle intézkedések s ezek között különösen kórházügyünk gyökeres rendezését és jövő fejlesztését célzó program kidolgozása és ezen program egy részének már is folyamatban levő megvalósításának munkálatai, amihez járultak még az idén is fellépett kolera elleni védekezés rendkívüli teendői, annyira lekötötték az illetékes ügyosztály munkaerejét, hogy ezek a körülmények kényszerítőleg elodázták egyik-másik ügynek, így a halotthamvasztás ügyének is abban az időben a közgyűlés elé való terjesztését, amint az kontemplálva volt.”⁵¹

Az ügy, ha lassan is, de haladt a maga útján, s újfent egy évvel később a közgyűlés 375/1912. számú rendeletében kimondta, hogy a halotthamvasztás bevezetése időszerű és helyes, továbbá elhatározás született a belügyminiszterhez intézendő felterjesztésről is, melyben a fakultatív halotthamvasztás megengedését és annak a törvényes rendelkezések

⁴⁸ Hamvasztás, 1. évf. (1907) 4. sz. 2.

⁴⁹ Budapest Főváros Törvényhatósági Bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei (a továbbiakban: BP TBKJ) 1873–1949. Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) 1878–1881. 701.

⁵⁰ BP TBKJ 1910. 1829–1831. 644.

⁵¹ BP TBKJ 1911. 1810–1811. 730–731.

keretében történő szabályozását kérték. Konkrét lépésként egy javaslat kidolgozása mellett döntöttek, amely tartalmazta volna a várható költségeket és bevételeket, illetve a krematórium pontos helyét.⁵² Ám a közgyűlési határozat ellen Polónyi Géza bizottsági tag, a Wekerle-kormány volt igazságügy-minisztere fellebbezést nyújtott be, „mely fellebbezésben a közgyűlés határozatának félremagyarázásával annak oly irányban való döntést tulajdonít, mellyel a közgyűlés önkormányzati jogkörét túllépte, s amely kérdés csak törvényhozási úton volna szabályozható”. Márpedig a hamvasztás bevezetéséhez nem lokális, hanem országos érvényű jogszabály alkotására lett volna szükség, ezen ügyek szabályozása kizárólagos jogkörrel a belügyminiszternek volt fönntartva; a kérdés átmenetileg nyugvóponton került.⁵³

Az első világháború kitérője s a velejáró katasztrófa meglepő fordulatot hozott a halott-hamvasztás ügyében. Így írt erről a *Pesti Napló* 1914-ben: „Hiába volt minden érv, hiába fejtették ki a hamvasztás különféle előnyeit és hiába érett már meg az eszme a megvalósításra, nem építhettek krematóriumot. Most azután, amikor a béke idejének mozgalmi mind elültek és minden akció csak a háború nyomorának enyhítését célozza, váratlanul megvalósul az eszme, amelyért hiába küzdöttek. A Zsolnán épülő megfigyelőbarakkokhoz⁵⁴ halotthamvasztót is építenek, amelynek lángjaiban fogják átadni az enyészetnek ama hős katonák testét, akik az ellenség ellen harcolva, nem golyótól találva, hanem az alattomos ázsiai kórban haltak meg a haza védelmében.”⁵⁵ 1917 októberében, Tisza István lemondása és Esterházy Móric gróf röpke kormányzása után, immár a harmadik Wekerle-kormány idején Füredi doktor pragmatikus felszólalást intézett a budapesti közgyűléshez, előadva, hogy a krematórium ügyében tett interpellációinak száma közeledik a jubileumi huszonöt-höz. Választ azonban a belügyminisztériumtól még mindig nem kapott a főváros. Egyes lapok⁵⁶ közölték ugyan, hogy a belügyminiszter nem hagyta jóvá a budapesti krematórium építését, de a *Fővárosi Közlöny* erről hivatalos jelentést nem közölt, így tulajdonképp senkinek sem volt hiteles tudomása arról, hogy tényleges elutasítás született volna. Füredi Mór föltette tehát a kérdést, hajlandó-e a tanács a kormánynál újra meg újra sürgetni a halotthamvasztás jóváhagyását. Úgy vélte, új kormány van hivatalban, szabadabb szellők fújnak, s talán ez a kormány kevésbé lesz elutasító. Amellett hangsúlyozta, a katonaság már épített halotthamvasztókat saját hatáskörében, kérdés és beleegyezés nélkül, Rózsashegyen és Zsolnán.⁵⁷

⁵² BP TBKJ 1912. 341–346. 147.

⁵³ BP TBKJ 1913. 2303–2304. 627–638.

⁵⁴ Hasonló megfigyelőbarakkokat, *járványbarakkokat* hoztak létre Szatmárnémetiben, Debrecenben, Nyíregyházán, Ungváron, Munkácson, Sátoraljaújhelyen, Miskolcon, Kassán, Zsolnán, Besztercebányán, Losoncon, Rózsashegyen, Nyitrán és Trencsénben. Rendeltetésük a harcterről hazatérő sebesültek és betegek elkülönítése, fertőtlenítése és orvosi ellátásuk volt. A járványok közül elsősorban a kolera végzett jelenős pusztítást, de megjelent a vérhas és a kiütéses tífusz is. 1915. január 1-jétől október 31-ig a megfigyelőbarakkokban félmillió beteg és sebesült katonát kezeltek. Vö. Ferdinándy Gyula: *Közegészségi igazgatás és a háború*. Kassa, 1915. 20–23.

⁵⁵ *Pesti Napló*, 65. évf. (1914) 277. sz. 8.

⁵⁶ Füredi doktor október 17-i felszólalásának jegyzőkönyve sajnos nem tartalmazza, mely lapokról van szó, ahogy azt sem, mikor történtek a közzétételek, így csupán csak feltételezhetjük, hogy az októbert megelőző hónapokra utalt.

⁵⁷ BP TBKJ 1917. 1222–1226. 549. A *Pesti Napló* és a budapesti közgyűlés jegyzőkönyve is foglalkozott a katonaság által felépített halotthamvasztókkal, ám a tényleges üzembe helyezésükről nincs adat. Vö: 53. jegyzet.

A jóváhagyás végül megszületett, de csak két évvel később; 1919. március 4-én, túl az őszirózsás forradalmon a Tanácsköztársaság kormánya hozzájárult az életbeléptetéshez,⁵⁸ március 18-án pedig Nagy Vince belügyminiszter a fakultatív halotthamvasztás ügyében hozott 1912. évi 375. számú közgyűlési határozatot – a beadott fellebbezés elutasításával – jóváhagyta.⁵⁹ Ám szalmaláng volt ez csupán, igaz, túlélte a Tanácsköztársaságot s az utána következő három másik kormányt is. Októberben Petrovác Gyula törvényhatósági bizottsági tag indítványozta, hogy a rendelkezés töröltessék a közgyűlési határozatok sorából, s erről a belügyminiszterhez is felterjesztést intézett. Indoklása szerint „ez a határozat a székesfőváros keresztény lakosságának vallásos meggyőződését sérti, és nem a főváros lakosságának, hanem az akkori szabadkőműves vezetőségnek gondolkodását tükrözi vissza”.⁶⁰ Végül november 23-án a közgyűlés a fakultatív halotthamvasztás megvalósítását célzó 375/1912. számú korábbi rendeletét hatályon kívül helyezte, egyúttal utasította a Városi Tanácsot, hogy az ügyben eddig tett összes intézkedését szüntesse be.⁶¹ A katolikus Magyarország nem akart halottat égetni, Budapesten különösen nem.

A markáns tiltakozás a katolikus egyházi temetés lényegéből fakadt, abból, hogy fiainak eltemetésekor az egyház Krisztus húsvéti szent titkát ünnepli; a hitből, amelyben a hívők a keresztség által egy testté válnak a meghalt és feltámadt Krisztussal, így hiszik, hogy vele együtt feltámadnak majd a halálból. Az egyházi temetés ily módon hozzátartozik a lelkek üdvösségének előmozdításához, s az erre vonatkozó kánonjogi rendelkezések, melyek alapvetően kötődnek az ókeresztény fegyelmi és teológiai alapokhoz, a 12–13. századra egységes, kiforrott képet kaptak. Ez a kánoni álláspont azután a *Corpus iuris canonici*be bekeverülve a modern korig meghatározta az egyházi temetések sajátosságait.⁶²

1886-ban a pápa a *Szent Officium* meghallgatása után dekrétumot adott ki a halottak megégetése ellen, melyben elrendelte, hogy „a keresztyén hívők a halotthamvasztás ocsmány visszaélése felől felvilágosítandók, s attól minden erővel elriasztandók”. A határozat a szabadkőművességet tette felelőssé az eszme terjedéséért, s velük szemben egyértelműen kinyilvánította álláspontját, mely szerint „mostanában, kétes jellemű emberek, olyanok, kik a szabadkőműves felekezethez tartoznak, minden erővel az emberi holttestek elhamvasztása pogány szokásának behozatalán törekszenek, s e célból külön egyesületeket alakítanak. [...] szofizmái és csalfaságai a hívőket törbe csalják s meggyöngíthetik bennök a fennálló keresztyén s az egyház által szentesített temetésmód iránt való tiszteletet.”⁶³

A katolikus egyház minden befolyását latba vetette, nemcsak külföldön, de Magyarországon is – nehogy „Mária országában halottat égessenek”!⁶⁴ Csernoch János szerint egyházuk meglehetősen sokáig és felettébb türelmesen nézte a halottégetők garázdálkodásait, pedig a „hullaégetésnek a keresztényekkel szemben a keresztények elleni gyűlölet, a föltámadás megakadályozása volt egyik indoka”, nemkülönben „a keresztény sírok eltörlése”.⁶⁵

A magyar szabadkőműves páholyok kezdeményezése, a halotthamvasztás mozgalmának megindítása – stílszerűen fogalmazva – csak olaj volt a tűzre. „Már pedig minékünk,

⁵⁸ BP TBKJ 1919. 67. 62.

⁵⁹ BP TBKJ 1918. 134–145. 86.

⁶⁰ BP TBKJ 1920. 518–521. 268.

⁶¹ BP TBKJ 1921. 1356–1360. 468–469.

⁶² Szuromi Szabolcs: *Az egyházi temetés, mint a lelkek üdvösségének szolgálata: megjegyzések a katolikus egyház temetési fegyelméhez*. Iustum Aequum Salutare. 4. évf. (2008) 3. sz. 211–212.

⁶³ Protestáns egyházi és iskolai lapok, 29. évf. (1886) 32. sz. 7.

⁶⁴ Lakner: *Halál a századfordulón*, 47.

⁶⁵ Csernoch: *A halottégetésről*, 12–26.

mindabból, amit a humanizmus cége alatt a szabadkőművesek árulnak, semmi sem kell, mert tudjuk, hogy mindez közvetlenül, vagy közvetve a kereszténység ellen van irányozva. A polgári házasságot azért karolta föl [a szabadkőművesség], hogy az egyház befolyása alól kiragadja a családot; a közös iskolát, hogy azt az oktatás teréről kiszorítsa; a halottégetést, hogy a keresztény temetési szertartásokat, s velők magokat a temetőket is megfossza vallási jellegöktől, az egyházat temetőitől.”⁶⁶ Prohászka Ottokár megerősítette Csernoch János gondolatait: a katolikus egyház számára személyes támadás ez a szabadkőművesek részéről, s célja „nem egyéb, mint az egyháznak a társadalomból egy lépéssel ismét kiljebb való szorítása. [...] Nekünk nem kell semmi, amit a szabadkőművesség pártol; semmi; még kórházai sem kellenek; mert az elv ott is rossz.”⁶⁷

Az erős protestáns befolyásnak köszönhetően nem meglepő, hogy az első magyarországi krematórium Debrecenben épült föl, ám a 19. században még a protestánsok sem voltak a hamvasztás kiemelt támogatói.⁶⁸ Dániában már 1881-ben szerettek volna halottégető egyesületet alapítani, a kultuszminiszter azonban szükségesnek tartotta a protestáns főpásztorok véleményét kikérni, s „a papság ellenkezése és a botrány miatt, melyet a hullaégetés behozatala előidézhetne a nemzetben”,⁶⁹ az engedély megadására nem került sor. 1883-ban Holm képviselő hasonlóképp vélekedett, amikor az országgyűlésben kijelentette, hogy „az engedély megadása ellen kell nyilatkoznia, mert azt tudja, hogy az csakis egy lépés a hullaégetést kötelező törvény hozatalához”.⁷⁰ A németországi protestánsok szintén ellenérzéseiknek adtak hangot, így 1885-ben a porosz egyház legfőbb tanácsa rendeletet adott ki, melyben megtiltotta papjainak az elégetésre szánt holttestek beszentelését. Berlinben, a protestantizmus metropoliszában sem erősítették meg a halotthamvasztást támogatók alapvetéseit, minek következtében a liberális sajtó türelmetlenebbnek kiáltotta ki a protestáns egyházat a katolikusnál.⁷¹ Ám a hamvasztás mindinkább gyarapodó híveinek hatására a német evangélikus szervezetek 1898-ban megtartott konferenciájukon kimondták, a halotthamvasztás nem ütközik az isteni törvények, sem a keresztény hit valamely tételébe.⁷² 1905-ben a württembergi evangélikus főegyházi tanács újabb engedményeket tett azzal, hogy lelkészeit feljogosította a hamvasztást megelőző beszéd és ima tartására, továbbá a hamvaknak a krematóriumból más helyre történő átvitele során a hivatalos részvételre is, de az engedményhez hozzáfűzték, hogy „a halotthamvasztás kérdése még egyházi rendezésre vár”.⁷³

1899-ben a magyar protestánsok sajtóorgánuma így összegezte dr. Masznyik Endre, a protestáns esték vezetőjének halotthamvasztás témájában történő felolvasását: „A halotthamvasztás egészségi és gazdasági szempontból sokkal előnyösebb, mint a temetés; keresztény hitelvi szempontból sem lehet megállható kifogást emelni ellene. A halottak eltakarítása első sorban nem vallási, nem is theologiai, hanem természettudományi és társadalmi kérdés, miben nekünk főleg arra kell vigyáznunk, hogy a nép a feltámadás kérdésében vilá-

⁶⁶ Csernoch: *A halottégetésről*, 28–29.

⁶⁷ Prohászka Ottokár: *Prohászka Ottokár ismertetése Csernoch János: A halottégetés című könyvéről*. Magyar Sion, 1887. 708–709.

⁶⁸ Mates: *The Encyclopedia of Cremation*, 251–256.

⁶⁹ Csernoch: *A halottégetésről*, 33.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Uo.

⁷² Löwinger: *A halotthamvasztás zsidó szempontból*, 5–10.

⁷³ Protestáns egyházi és iskolai lapok, 48. évf. (1905) 29. sz. 17.

gosan lásson.”⁷⁴ De természetesen esztétikai és kegyeleti szempontból az elsőbbséget a protestánsok is meghagyták az eltemetésnek, a hazai evangélikusok haladó szellemű nézeteit pedig Törteli Lajos lelkész foglalta össze a *Halotthamvasztás jogosultsága* (1914) című művében.⁷⁵

A zsidó vallás szintén a lélek halhatatlanságával és feltámadással vigasztalta híveit, a temetőhöz való visszatérés hite nem tért el a keresztény tanításoktól. Búcsúbeszédekben gyakran hivatkoztak Dániel prófétára: „Sokan majd új életre ébrednek – némelyek viszont végképp elenyésznek.”⁷⁶ Löwinger Sámuel, a Ferenc József Rabbiképző Intézet egykori tanára a debreceni krematórium elkészülte után, 1932-ben írt tanulmányában fogalmazta meg álláspontját a halotthamvasztás kérdésében. „A zsidóság vallási vezéreinek nagy része, különösen a konzervatív érzelműek, kezdetől fogva ellenezték a halotthamvasztás megengedését. De akadtak, akik vallástörténeti alapon a ránk maradt irodalmi adatokból azt akarták bizonyítani, hogy a halottégetés ősrégi zsidó szokás és nincs a zsidóság szellemével ellentétben” – írta, s konklúziója nem volt más, minthogy az ősrégi és egyedüli eltakarítási mód kizárólag a földbe való temetkezés.⁷⁷ A zsidó hagyomány mind a bibliai eredetű elvek, mind pedig az érzelmi okok miatt általában nem engedte a halottak elhamvasztását, annak ellenére, hogy az egyre gyakoribbá vált a zsidóság körében. A hamvak földbe helyezése ugyan megtörténhetett a zsidó temetőkben, de a rabbi és a kántor nem vehettek részt a szertartáson, ezért ilyen esetekben világi jellegű búcsúztatót tartottak.⁷⁸ „Temetve temesd el”⁷⁹ – ez volt hát a zsidó hagyomány állásfoglalása.

Borsos József magyar temetője

„A mi históriánk a mi temetőnk.
És nincs ilyen gyönyörű temetője senki más nemzetnek.
Históriája sem...”⁸⁰

(Kós Károly)

Magyarországon Debrecen, a „kálvinista Róma” sajátos szigetét képezett, s 1910-re az ország egyik legfontosabb, a két világháború között pedig leggyorsabban fejlődő városává vált. A régió sajtóorgánumai így írtak a tervezett építkezésről 1927-ben: „Krematórium épül Debrecenben. A Debreceni református presbitérium indítványt fogadott el egy halotthamvasztó kemence felépítése ügyében. Az indítványt azzal indokolták meg, hogy kifizetődik a halotthamvasztás, mert egyetlen lesz Magyarországon.”⁸¹ Gyakorlatias lépés volt ez, és nem sokkal később, 1930. június 25-én Debrecen város vezetése egyhangúlag jelentette ki: szükség van a krematóriumra, illetve egy hozzátartozó kolumbáriumra is. Az építés támogatói között szerepelt Nagy-Magyarország utolsó református püspöke, Baltazár Dezső és Szimonidesz Lajos evangélikus lelkész is. Ám az épületkomplexum elkészülte után a Belügyminisztérium nem járult hozzá annak megnyitásához, bár a terveket korábban elfogad-

⁷⁴ Protestáns egyházi és iskolai lapok, 42. évf. (1899) 49. sz. 11.

⁷⁵ Evangélikus Népkola, 30. évf. (1918) 5–6. sz. 67–68.

⁷⁶ Halász Nátán: *A kegyelet forrása. Zsidó temetkezési és gyászszokások*. Budapest, 1902. 1–14.

⁷⁷ Löwinger: *A halotthamvasztás zsidó szempontból*, 5–10.

⁷⁸ Angyal Eleonóra: *Porrá lenni. A hamvasztás története*. In: uő: *Letakart Tükör. Halál, temetkezés, gyász*. Budapest, 2001. 199.

⁷⁹ V. Mózes, 21:23

⁸⁰ Bierbauer Virgil: *A debreceni köztemető – magyar temető*. In: *Debrecen szabad kir. város új köztemetője ravatalozó és hamvasztó épülete*. Debrecen, 1933. 3.

⁸¹ *Krematórium épül Debrecenben*. Békésmegyei Közlöny, 54. évf. (1927) 35. sz. 4.

ták. A Katolikus Nemzeti Liga és a Katolikus Nők társasága tiltakozásuknak adtak hangot, s miután a magyar katolikus egyház vezetője, Serédi Jusztinián esztergomi érsek, hercegprímás is szót emelt az üggyel szemben, a kormány meghozta tiltó döntését.⁸²

1932 márciusában, a történetek után így írt erről a *Békésmegyei Közlöny*: „Tiltakozás a halotthamvasztás ellen. A magyarországi latin és görög szertartású római katolikus püspökök most tartották Budapesten tavaszi konferenciájukat. A konferencia először is a mostanában sokat pertraktált halotthamvasztás ügyével foglalkozott és újból leszögezték, hogy a halottégetés ellen a harcot a legvégsőkig kívánják folytatni.”⁸³ Ugyanez év áprilisában pedig még a következőket fűzte hozzá: „Nem lesz halotthamvasztás Magyarországon. Budapestről jelentik: Tudvalevő, hogy Debrecen városa nagy költséggel krematóriumot építettett halotthamvasztás céljára. Most a belügyminiszter úgy határozott, hogy a fennálló törvények értelmében a halotthamvasztást nem engedélyezi.”⁸⁴ Az 1876. évi XIV. törvénycikk érvényben volt, s a cívisváros hiába épített 600 ezer pengőért halotthamvasztót, használatba csak bő húsz évvel később vehette.⁸⁵

Borsos József pályakezdése éveiről így vallott: „Születtem 1875. évben Hódmezővásárhelyen. 1894. évben ott érettségiztem, közben II. gimnazista koromban latinórán olyan jól lerajzoltam tanáromat, hogy ő maga is meg volt vele elégedve. Szabadtéri rajzlapjaimat a szertár számára mintalapoknak visszatartották.” Borsos két évvel a századforduló előtt, 1898-ban szerzett építészmérnök oklevelet a Budapesti Műszaki Egyetemen, majd állami ösztöndíjjal németországi körutazást tehetett, melynek végén Münchenben maradt egy építész irodában. A következő évben a Korb és Giergl irodánál működött Budapesten, 1900-ban pedig a Magyar Királyi Államvasutak Igazgatósága magasépítészeti osztályára került. Ám megerhelőnek tűnt számára a fővárosi tumultus, igyekezett vidékre menekülni; 1903 nyarán Hódmezővásárhely mérnöki hivatalának vezető főmérnökévé nevezték ki. „Ezek azonban nem elégtették ki építési ambícióim – írja a vásárhelyi évekről –, s midőn 1908-ban Debrecenben, a városi építész állásra pályázat volt hirdetve, bár ez a hivatali ranglét-rán az én vezető állásomhoz képest kisebb volt, eljöttem abban a reményben, hogy építész alkotáson itt több terem nyílik.” Közben persze nem maradtak el az utazások sem, bejárta Olaszországot, Erdélyt, Amerikát, majd 1930-ban ezer pengős támogatással a kultuszminiszter az északi országok téglapítészeti tanulmányozására küldte. Észak-Németország, Svédország, Finnország, Norvégia és Dánia jelentősebb téglapületeit tanulmányozta, amellet városházakat, köztemetőket és krematóriumokat is megfigyelt. Ezzel együtt a nagyerdei temető épületének 1923-ban készült tervén semmit sem változtatott, a külföldön látottak csak megerősítették abban a hitében, hogy nézetei a téglapítészetről helyesek. De ő magyarul mondta el mindazt, amit mások holland, német vagy svéd módon fejeztek ki. Az épület 1932-re nyerte el végső formáját, s lett hazánk első halotthamvasztója.⁸⁶ De hogyan jutott el idáig Debrecen városa?

1923-ban Aczél Géza nyugdíjba vonult, Borsos ekkor vette át a műszaki osztály vezetését. Vetítéssel egybekötött előadást tartott, melynek témája természetesen a művészi feladatként megjelenített városépítés volt. Külföldi példákból kiindulva adott komplex programot a városnak, vázolta a közeljövő feladatait Debrecen fejlesztése szempontjából. A vá-

⁸² Mates: *The Encyclopedia of Cremation*, 251–256.

⁸³ *Békésmegyei Közlöny*, 59. évf. (1932) 59. sz. 3.

⁸⁴ *Békésmegyei Közlöny*, 59. évf. (1932) 68. sz. 1.

⁸⁵ Mates: *The Encyclopedia of Cremation*, 251–256.

⁸⁶ Rácz Zoltán: *Borsos József és Debrecen korai modern építészete*. Debrecen, 1990. 9–55., idézet: 9.

ros építészetét a húszas évek végéig leromlott gazdasági helyzet erősen visszafogta; a veszteséges gazdálkodás és költségvetésének egyre növekvő deficitje sürgető megoldásra várt. Ráadásul a kormányzat 1924-től minden támogatást megvont, így Debrecennek mint törvényhatósági jogú városnak önállóan kellett rendeznie kötelezettségeit. Ekkor kínálkozott egy nagy összegű, külföldi kölcsön felvételének a lehetősége, s a polgármester, dr. Vásáry István azzal érvelt, az ország konszolidációja megkívánja a társadalmi és a politikai nyugalmat. Munkát kellett biztosítani, az új beruházások pedig kereseti lehetőséget teremtettek, gyarapították a város vagyonát, és a kölcsönök törlesztése után új értéket is képesek voltak termelni. Debrecen 1924-től kezdődően több lépcsőben jutott hazai, majd külföldi hitelekhez, s négy évvel később megkapta a rendkívül magas kamatozású amerikai nagykölcsönt, mely harmincöt évre szólt.⁸⁷

Nem túl meglepő módon Vásáry feljegyzéseiből az derül ki, hogy a város életében az 1928–1933 közötti évek tekinthetők a legkiegyensúlyozottabb időszaknak mind a politikai közélet, mind a lakosság helyzetének szempontjából. A kölcsönökből megvalósított beruházások a gazdasági világválság idejére is átnyúltak, és hosszú távon megalapozták a városfejlesztés lendületét. Ennek egyik eredménye a városi téglagyár létesítése volt, mely Borsos ötletét követve klinkertéglát kezdett gyártani, amiből a debreceni épületeken túl Szeged is részesült. Az első világháború után az elszakított országrészekből beáramló menekültek számára, a lakásínség enyhítésére és az uzsora letörésére a város igen jelentős összeget, 3,1 millió pengőt használt fel; új bérlakásokat építettek. A nagyarányú beruházások a két világháború között oktatási létesítményekre is kiterjedtek, építésüket maga a kultuszminister, Klebersberg Kunó irányította. Az egyetem mellett óvodákat, iskolákat is építettek, és kialakították a tanyasi iskolahálózatot.⁸⁸

Máig ható programnak tekinthető a Nagyerdő rendezési terve és annak a városhoz kapcsolása, de idetartozik a strand, a gyógyfürdő és fedett uszoda, a népfürdő vagy az ország első stadionjának építési terve is. Mindez teljesen új városrendezési elképzeléseket igényelt, amit Debrecen képes volt rövid idő alatt és magas színvonalon megvalósítani. A szükséges koncepciót és terveket Borsos József készítette el 1928–1930 között. A terv elsősorban az ősi városmag környékét, a tőle északra fekvő területeket és a Nagyerdőt érintette. Borsos megszüntette a városban szétszórtan fekvő felekezeti temetőket, és a Parkerdő mellett jelölte ki az új Köztemető helyét; az íves sétányok fókuszába a Ravatalozó került, melynek tengelyében sugárutat nyitott a Csónakázató felé. Borsos rendkívüli érzékkel bírt a monumentális együttesek létrehozására, fő rendezőelvét pedig a szimmetria, az íves vonalvezetés és a lendületes formák adták. Aki megteszi az egy kilométernyi sétát a Nagyerdőben, elhagyva a Vidámparkot, a Stadiont és a strandot, az élet kertjéből a halottak kertjébe jut – a mérleg két végén a két véglet. Az egész egyben pedig élet és halál, a világ egysége.⁸⁹

A Ravatalozó is, ahogy minden építőművészeti alkotás, szoros kölcsönhatásban áll az őt körülölelő mikroklímával, építésznek pedig ritkán adatik lehetőség arra, hogy ne csak az épületet, de annak környezetét is maga alakíthassa. A helyszín determinálja a művet, s az alkotó megküzdhet ennek hátrányaival, vagy – szerencsésebb esetben – élvezheti előnyeit. Borsos Józsefnek az utóbbi feladat jutott osztályrészül, amikor az új Köztemetőt kellett megalkotnia. Itt nemcsak egy épület megtervezéséről volt szó, hanem a természetet és az architektúrát kellett harmonikus keretbe foglalni, s e művészi képnek monumentális han-

⁸⁷ A város öt év alatt összesen mintegy negyven millió pengő értékű kölcsönhöz jutott. Vö. Rác: *Borsos József...*, 42.

⁸⁸ Rác: *Borsos József...*, 43.

⁸⁹ Rác: *Borsos József...*, 46–51.

gulatát maga a temető biztosította. Debrecenben hozták létre az ország első kerti temetőjét, 100 holdnyi közteret a tölgyes Nagyerdő szívében; Borsos féltő gonddal alkalmazkodott a park természeti környezetéhez. Ám a Ravatalozónak modern építőművészeti értéke mellett különös, egyéni érdeme abban állt, hogy „tervezője az épületet magyar érzéssel, magyar lélekkel és magyar formában óhajtotta megvalósítani”.⁹⁰

Borsos e szép gondolatot kitűnően ültette át, amikor az épületet úgy helyezte el, hogy az tömegével uralkodjon a természeti egészen, de ne hatalmasodjon el rajta. A temető főkapujában Némethy László előkelően nyugodt Krisztus-szobra állt, mely az útvonal központja, háttérét pedig a mintegy 150 m-rel mögötte fekvő épületegyüttes adta. A Ravatalozó mind külső, mind belső építészeti megoldásaiban a nyomasztó gyász hangulatát igyekezett elkerülni, a távolból pedig az előtte fekvő, 1000 m²-es víztükörben köszönt vissza. A klinkertéglák és az andezit lábazat sötét színeit harmonikusan kompenzálták az oldalfalak, az üvegablakok, a színes tető, valamint a termék belső kiképzése. A középső, nagy ravatalozót és a kisebb ravatalozókat árkádsorok kötötték össze, mögöttük pedig várakozótermek s egyéb hivatalos helyiségek sorakoztak. A gyászszertartások ünnepélyes aktusa a magasföldszinten zajlott, ahová lépcsős teraszok vezettek; az alagsori helyiségek bejárata az épület hátsó homlokzatán teljesen elkülönült a főbejáratától. Ide kerültek az előravatalozók, a hűtőkamrák és maga a hamvasztó kemence is; a helyiségeket ideálisan megvilágított urnafolyosók kötötték össze.⁹¹

A hűtőhelyiségben három kamracsoportot alakítottak ki, összesen huszonzét hulla részére, természetesen minden koporsó külön, borovi faajtóval ellátott rekeszbe került, tetszhalál esetén pedig a halott ujjára erősített berendezés vészjelzést továbbítva hozta működésbe az őrszobában elhelyezett riasztócsengőt. Maga a hamvasztó kemence a ravatalozó alatti, mintegy két emelet magasságú teret foglalta el; koksztüzeléssel, a bécsi és berlini rendszernek megfelelően 1000 °C-on, nagyjából másfél óra alatt ment végbe a hamvasztás, ám a felfűtésnek köszönhetően a soron következő műveletnek akár fél óra is elegendő lehetett volna. A test közvetlen lánggal sehol sem érintkezett, a folyamat tisztán csak a magas hőfok hatására zajlott le.⁹²

Az épülethez használt összes alapanyagot Debrecen városa gyártotta és szállította. De nemcsak a klinkertéglákról vagy az ács-, asztalos- és egyéb munkákról volt szó: a tervezővel együttműködve számos iparművésznek is alkalma nyílt arra, hogy alkotásaival az épületet méltó mód kiegészíthesse. Borsos József e művét magyaros stílusjegyekkel látta el, s ebben az erdélyi népművészet egyénien jellegzetes motívumai inspirálták.⁹³ „Debrecen város – írta Bierbauer Virgil – önmagát tisztelte meg, amikor a város polgárainak végső pihenőül szolgáló temetőkertet kultúrájának, gondolkodásának megfelelően alakította. Úgy az egész elrendezés, mint a Ravatalozó és halotthamvasztóház tervezőjének, Borsos Józsefnek tudását és hozzáértését dicséri. Borsos József a magyar temetőbe magyaros stílusú halottasházat akart emelni.”⁹⁴

⁹⁰ Györgyi Dénes: *A debreceni ravatalozó- és krematórium-épületről*. In: Debrecen szabad kir. város új köztemetője ravatalozó és hamvasztó épülete. Debrecen, 1933. 8–9.

⁹¹ Vári Szabó Tibor: *A debreceni új Köztemető és annak építményei*. In: Debrecen szabad kir. város új köztemetője ravatalozó és hamvasztó épülete. Debrecen, 1933. 14–15.

⁹² Vári Szabó: *A debreceni új Köztemető és annak építményei*, 18–20.

⁹³ Vári Szabó: *A debreceni új Köztemető és annak építményei*, 15–18.

⁹⁴ Bierbauer: *A debreceni köztemető – magyar temető*, 4.

Vesszőfutás: 1931–1951

„Pulvis es, et in pulverem reverteris.”⁹⁵

A gazdasági válságból Gömbös Gyula kormánya (1932–1936) találta meg a kivezető utat, anélkül, hogy politikai diktatúrát teremtett volna; az országban prosperitás kezdődött.⁹⁶ Ám Gömbös hatalomra kerülése Debrecen számára koránt sem volt ennyire örömteli: 1932-ben a Vásáry-féle vezetés megbukott, drámai fordulatot idézve elő a város történetében. A társadalmi elégedetlenség növekedésével párhuzamosan súlyosbodott a városgazdálkodás helyzete. A polgármester távozását mégsem ez kényszerítette ki, hanem az ország politikai életében bekövetkezett jobboldali fordulat; Vásáry következetes ellensége volt Gömbös törekvéseinek. A polgármester leváltását és a helyi liberális irányzat megtörését a miniszterelnök presztízkérdésnek tekintette, s intő példának szánta; 1935-re sikerült elérnie, hogy egy rágalmozási per nyomán Vásáryt nyugdíjazzák. Utódai feladták mindazt, amit addigi önkormányzati hagyományaikból megőriztek, nyomot hagyva ezzel a város építészetén, és igencsak megnehezítve Vásáry munkatársának, Borsos Józsefnek a dolgát. Tervezésre ezután nem kapott lehetőséget, és 1935-ben hatvanévesen őt is nyugdíjba küldték.⁹⁷

1936-ban a nemzetközi szintre is kikerült a magyarországi hamvasztás ügye. Az *International Cremation Federation* Prágában tartott kongresszusa előterjesztést fogadott el arról, hogy maga a kongresszus tegyen lépéseket a debreceni krematórium megnyitása érdekében. Két évvel később az ICF vezetősége memorandumban kérte Imrédy Béla miniszterelnök jóváhagyását. Az elmaradt válasz után a bizottság is belátta, az időpont megválasztása szerencsétlen volt;⁹⁸ Imrédy egyfelől köztudottan hívó katolikus volt, másfelől épp 1938 májusának utolsó hetében tartották Budapesten az Eucharisztikus Világkongresszust. A pápa legátusa mellett több száz érsek és püspök érkezett a világ minden tájáról, kivéve persze a német és osztrák katolikusokat, akik kénytelenek voltak Hitler tiltásának engedelmeskedni. Az egyházi ünnepségsorozat szervesen illeszkedett a Szent István évbe, s a főváros az 1896-os millenniumra emlékeztető fényben ragyogott.⁹⁹ Ilyen körülmények között aligha akadt volna miniszterelnök, aki fontolóra veszi a hamvasztás ügyét, még ha elkötelezett híve is lett volna annak. Imrédy Béla azonban korántsem volt az. Az ICF képviselői 1939 májusában a londoni magyar konzulátuson keresztül ismét megpróbálták kicsikarni a kormány hozzájárulását – kihasználva a magyar politikai elit Anglia iránti odaadását –, ám a második világháború kitörése közbeszólt.¹⁰⁰

A fordulat évét (1948) követően a kommunista vezetés figyelme a magyar társadalom megtörése után az egyházakra irányult. Magyarország legnagyobb egyháza a kommunista diktatúra nyomása alatt földbirtokait és iskoláit elveszítette, kiadói tevékenysége szigorú kontroll alá, két emblemikus alakja pedig börtönbe került; az ellenállás végérvényesen fölmorzsolódott. A megroppant egyház, amely hetven éven át hevesen tiltakozott a halottégetés fakultatív bevezetése ellen, 1951-re elnémult.

A Minisztertanács 1950. május 11-én határozatot hozott arról, hogy a Debrecenben létesített halotthamvasztót üzembe kell helyezni, illetve Budapesten is létesíteni kell egy korsze-

⁹⁵ „Mert por vagy te, és ismét porrá leszel.” (I. Mózes 3:19)

⁹⁶ Gergely Jenő – Izsák Lajos: *A XX. század története*. Szekszárd, 2000. 79.

⁹⁷ Rác: *Borsos József...*, 62–78.

⁹⁸ Mates: *The Encyclopedia of Cremation*, 251–256.

⁹⁹ Gergely–Izsák: *A XX. század története*, 92–93.

¹⁰⁰ Mates: *The Encyclopedia of Cremation*, 251–256.

rú, háromkemencés krematóriumot. Utasították a Dobi István vezette kormány akkori belügyminiszterét, Kádár Jánost az üzembe helyezés előkészítésére és a budapesti építkezés terveinek kidolgozására, továbbá meg kellett vizsgálnia azon jogszabályok hatályon kívül helyezését, melyek addig akadályokat gördítettek a debreceni intézmény megnyitása elé. Az Országos Tervhivatal elnökének, Vas Zoltánnak a feladata a szükséges beruházási hitelkeret biztosítása volt, a közlekedési miniszteré pedig a halottszállítási díjszabások mérséklése.¹⁰¹ A levéltári dokumentumok között fellelhető következő előterjesztés nyolc hónappal később, 1951. január 9-én készült, s Kádár utódja, Zöld Sándor belügyminiszter aláírása szerepel rajta.

„Előterjesztés a Minisztertanácshoz

A Népgazdasági Tanács határozata értelmében gondoskodnom kell a Debrecenben épült halotthamvasztó üzembe helyezéséről. Ennek a határozatnak megfelelően a halotthamvasztó üzembe helyezésére irányuló előkészületi intézkedéseket megtettem.

Fennálló jogszabályaink a halotthamvasztásról nem intézkedtek. Az 1876: XIV. törvény csak arról rendelkezik, hogy minden halottat a temetőhelyeken sírokba, vagy sírboltokba kell eltemetni.

Szükséges tehát a halotthamvasztó üzembe helyezése előtt olyan jogszabályt kibocsátani, hogy a temetés elhamvasztás után is megtörténhessék.

Ezt tartalmazza a benyújtott rendelettervezet. Mivel a tervezetben írt rendelkezések több miniszter ügykörét érintik, annak kibocsátására a Minisztertanács jogosult. Kérem a Minisztertanácsot a rendelettervezet elfogadására.”¹⁰²

A Minisztertanács az előterjesztést elfogadta azzal a belügyminiszteri javaslattal, hogy az 1. § első bekezdésében szereplő *el kell hamvasztani* szövegezést *el lehet hamvasztanira* módosítsák,¹⁰³ a közlekedés- és postaügyi miniszter pedig felhívta a Minisztertanács figyelmét, hogy a hullaszállítás a még érvényben lévő, 19. századi törvény alapján rendkívül komplikált és drága, így ennek új szabályozását kapta feladatul az egészségügyi miniszter közreműködésével. Zöld Sándor előterjesztésének másnapján, mintegy válaszként, Világhy Miklós¹⁰⁴ készített feljegyzést a halotthamvasztás tárgykörében:¹⁰⁵ „A rendelettervezet ebben a formájában valóban nem túl politikus. Az 1876: XIV. törvény valóban úgy rendelkezik (113.

¹⁰¹ Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 338/5. *A debreceni halotthamvasztó üzembe helyezése, és Budapesten halotthamvasztó létesítése.* 1950. május 19.; 369/5. *A halotthamvasztás feltételeiről.* 1951. január 12. MNL. (a továbbiakban: MT 18/1951.)

¹⁰² MT 18/1951.

¹⁰³ A későbbi törvényben egyik szövegezés sem szerepel. Vö. 3143–1/1951.B.M. számú rendelet a halotthamvasztás egyes kérdéseinek szabályozásáról. In: *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. Miniszteri rendeletek.* 1951. II. Budapest, 1952. (a továbbiakban: BM 1951.)

¹⁰⁴ Jogtudós, egyetemi tanár, 1953–1956 között az ELTE Jogtudományi Karának dékánja, majd 1957-ig az egyetem rektora.

¹⁰⁵ MT 18/1951.

§), hogy minden halottat a megszabott időben el kell temetni. Szerintem ehhez a szakaszhoz kapcsolódva azt kellene kimondani, hogy a közegészségügy szempontjából a temetéssel egy tekintet alá esik az elhamvasztás is. A közegészségügyi törvény nem tartalmaz rendelkezést arra vonatkozólag, hogy a temetés felől melyik családtag jogosult rendelkezni. Ez temetés esetén nem is szükséges, mert e körül vita nem merül fel. Másképp van a hamvasztásnál, ahol különféle, jórészt vallási szempontok miatt a vita ma még gyakori lehet. Szükség van tehát annak szabályozására, hogy a hamvasztás kérdésében kinek az álláspontja a döntő, ezt azonban felesleges minisztertanácsi rendeletben kimondani, elegendő, ha az erre vonatkozó irányelveket (lényegileg a tervezet 1. §-át) az illetékes miniszter utasításként adja ki a halotthamvasztónak, aminek az lesz az eredménye, hogy a halotthamvasztó csak akkor fogja elvégezni a hamvasztást, ha azzal az erre jogosult személy egyetért. Szükségtelen annak kimondása is, hogy halotthamvasztót csak a belügyminiszter engedélyezésével szabad létesíteni, mert nemigen akadhat olyan magánszemély, aki egy szép napon meglepetésszerűen halotthamvasztót fog építeni.¹⁰⁶ Világhy Miklós („nemigen akadhat olyan magánszemély, aki egy szép napon meglepetésszerűen halotthamvasztót fog építeni”) nem gondolhatta, hogy bő negyven évvel később, túl egy újabb rendszerváltáson, Siófokon megépül az első magánvállalkozáson alapuló halotthamvasztó.

A megszületett belügyminiszteri rendelet mindössze tíz paragrafusból állt, s a hamvasztásról való döntés jogosultságával kapcsolatban valóban nem rendelkezett, azt a krematóriumra bízta. Tiltotta viszont a hozzátartozók jelenlétét az eljárás során, és számukra a hamvak kiadását sem engedélyezte.¹⁰⁷ A belügyminiszter 3143.1/1951. számú rendeletében engedélyt adott a hamvasztásra, és a Megyei Tanácson keresztül utasította a debreceni Temetkezési Vállalatot, hogy a debreceni krematóriumot helyezze üzemképes állapotba.¹⁰⁸ Cholnoky Viktor századelői ironikus jóslata megvalósult, de abszurd módon a *pusztulási szabadságot* épp egy olyan rendszer teremtette meg, melytől a szabadság gondolata nagyon távol állt.

A Debreceni Temetkezési Vállalatnál 1951. február elején lefolytatott vizsgálatból kiderült, a vállalat a halotthamvasztó beindításához szükséges előkészítő munkálatokat elvégezte: gondoskodott a hamvasztást végző alkalmazottakról, külön nyilvántartásról, és beszerzte a megfelelő mennyiségű kokszot is. Az üzemeltetést heti két napban jelölték meg, kiszámítva, hogy legalább három vagy annál több hamvasztásra van szükség a kijelölt napokon ahhoz, hogy ne termeljenek veszteséget. A beinduló hamvasztás révén nagyszámú vidéki látogatóra számítottak, így a vállalat 100 000 Ft értékű beruházást tervezett a háborús károk helyreállítására, ám a munkálatokat addig nem indíthatták, míg csak elvi hozzájárulást kaptak a belügyminisztertől. Fontosnak tartották kiemelni, hogy a hagyományos temetés átlagosan 900 Ft-ba kerül, míg a hamvasztás az ország bármely részéről történő szállítást is beleértve, minden kellelkel és szükséges szolgáltatással együtt egységesen 500 Ft-ba. „A halotthamvasztás beindításának sikere a megfelelő és helyes politikával vitt propagandától függ, melyre vonatkozó javaslatunkat a későbbiekben adjuk meg” – zárul a jelentés, kiegészítve azzal, hogy „a vezetőségnek gondoskodnia kell arról, hogy a halotthamvasztás még fennálló műszaki akadályai elháríttassanak, az építési osztállyal együttműködve a szükséges technikai berendezéseket javítsák meg”.¹⁰⁹

¹⁰⁶ MT 18/1951.

¹⁰⁷ BM 1951.

¹⁰⁸ Debrecen Megyei Jogú Végrehajtó Bizottság jegyzőkönyve. Az ellenőrző csoport jelentése. 1951. február 8–9. MNL. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár. (a továbbiakban: VB 1951.)

¹⁰⁹ VB 1951.

A további adatokból nem derül ki, hogy a felmerült technikai akadályok vagy egyéb okai voltak-e annak, hogy mindössze huszonegy hamvasztás történt a beüzemelés évében, 1951-ben, így a Temetkezési Vállalat a veszteséget nem tudta elkerülni. A rákövetkező évek statisztikája viszont ugrásszerű emelkedést mutat: 1960-ban 756-ra, 1965-ben 2582-re, 1967-ben pedig már 4031-re nőtt az elhamvasztottak száma.¹¹⁰ Ám magát a tervezőt, Borsos Józsefet, aki 1952. január 23-án, alig egy évvel a krematórium üzembe helyezése után hunyt el, nem hamvasztották – egyszerű gránitsírkő alatt nyugszik, örökéletű Ravatalozója előtt.¹¹¹

Debrecen után

*„...ha győz a természettudomány,
megdőlnék a régi szimbólumok és újak keletkeznek.”¹¹²
(Lajta Béla)*

Az 1932-ben épült debreceni halotthamvasztó ma ipari műemlék, az odatévedő idegent a különlegesség csábítja a létesítmény megtekintésére; az épület már az 1990-es évek elejére turistalátványosság lett. Ekkortól nőtt meg ugrásszerűen a magyarországi krematóriumok száma, s mára a működő halotthamvasztók a regionális szükségleteket is kielégítik. De hogyan jutottunk el idáig?

A debrecenit követően 1968-ban Budapesten épült fel az ország második krematóriuma. A Főváros Tanácsa 1964. július 22-én tárgyalta ismét és hagyta jóvá a beruházási programot; a felépítésre Pomsár János Ybl-díjas fővárosi mérnök nyert megbízást, helyül pedig a rákoskeresztúri Köztemetőt jelölték ki. 1969-ben, az üzemeltetés első teljes évében 7361 hamvasztás történt, tíz évvel később pedig már csaknem kétszer több, 13 634, s a megnövekedett igények következtében már a hetvenes évek derekán a bővítésére volt szükség. 1985-ben épült fel Szegeden az ország harmadik halotthamvasztója, a negyedik pedig hét évvel később Siófokon, elsőként magántőkéből. Ez a krematórium, azon túl, hogy megfelel a legmagasabb technikai, környezetvédelmi, esztétikai és egészségügyi követelményeknek, biztosítja azt a kegyeleti szolgáltatást is, mellyel valóban meg lehet teremteni a búcsú harmóniáját. Az *utolsó út* szolgáltatás persze nem könnyű lelki teher a hozzátartozó számára, látni, amint a kedves halottat elnyeli a tűz, ám megadhatja a bizonyosságot, hogy valóban végig elkísérte az útján.¹¹³

1998-ban kezdett el működni a szolnoki, majd következő évben a tatabányai halotthamvasztó – mindkettő regionális szerepet kívánt betölteni, s egységes, komplex szolgáltatásra törekedett. A szertartás búcsúztatással, hamvasztással és temetéssel egy helyen, szinte egy időben történik, nincs szükség a holttest vagy a hamvak utaztatására. Pécsen 1999-ben kezdte meg működését a halotthamvasztó, s ezt követte a magyarszeceői, a gesztelyi, 2001-ben pedig tizedikként a csanádpalotai. Ekkorra a magyarországi hamvasztások arányszáma 33,7%-ra növekedett, azaz a lakosság egyharmada választotta a hamvasztásos temetkezési formát a hagyományos földbetemetéssel szemben.¹¹⁴

A hamvasztás modernkori története Magyarországon az 1880-as évek közepén kezdődött, s törvényi szabályozása 1951-ben zárult le. A körötte zajló vita lángjai mindvégig ma-

¹¹⁰ Angyal: *Porrá lenni*, 195.

¹¹¹ Rác: *Borsos József...*, 62–78.

¹¹² Idézi: Angyal: *Porrá lenni*, 205.

¹¹³ Angyal: *Porrá lenni*, *A hamvasztás története*, 194–196.

¹¹⁴ Mates: *The Encyclopedia of Cremation*, 251–256.

gasra csaptak, elcsöndesedés szinte csak a két világháború alatt történt. A katolikus egyház összes befolyását latba vetve, szakadatlanul küzdött a halotthamvasztás fakultatív bevezetése ellen, de kitartani csak a kommunista diktatúra eljöveteleig tudott. Rákosi Mátyás rémuralma alatt a sokszínű szürkévé vált, az ország uniformizálódott. Az ötvenes évekből mindenki által ismert közkeletű fogalmak, úgymint *szovjetizálás, államosítás, tervgazdálkodás, koncepciók perek, ötvenhat* – mind-mind egy irányba mutattak, de ez az irány nem a szabad választásé volt. A fakultatív halotthamvasztás bevezetése azonban egyfajta választási szabadságot hozott, bár morbid módon indító motívuma inkább a katolikus egyház elleni harc záróakkordja lehetett, mintsem valamely klasszikus szabadságeszme apró megvilágítása.

SZILVIA POLGÁRI

Cremation in Hungary. A Short History of the Crematory in Debrecen

Advocated in Western Europe, the modern concept of cremating the deceased became known to Hungarian progressive thinkers at the end of the 19th century, although it was only between the two World Wars that the first crematory was opened in the city of Debrecen. The most pronounced objections against cremation were formulated primarily by the Catholic Church, but neither did the Protestant and Jewish churches support the first steps. In the meaningful debates historical, legal, esthetic, public health-related as well as economic factors were lined up, but throughout the controversy that lasted for seventy years the most important goal of the Catholic Church remained the same: to preserve its privileges; while the communist regime focused on wiping these out. It is important to note that during its short reign, the Revolutionary Governing Council ratified a cremation bill but it lacked the means and the infrastructure for its practical implementation. Another crucial thing to keep in mind is that although the city council of Budapest wanted the capital to be the first city in the country to have a crematory, they could not attain their goal due to the objections of the Catholic majority. For this reason, Budapest did not have the priority over Debrecen, a Protestant city enjoying the homogenous support of its leadership and inhabitants. By the beginning of the 1950s, the communist leadership finally managed to silence the objections of the church, but the construction of the crematory in Debrecen was already concluded in 1932 owing to the city's previous leadership and the outstanding work of József Borsos. The Council of Ministers had nothing else left to do than rectify the cremation bill, which was done in 1951 by the interior ministry. At the beginning of the 1960s, a shift in the reviving Catholic Church's viewpoint began to unfold as a result of which cremation was deemed acceptable. In the years following the millennium, altogether there were ten crematories nation-wide, providing the burial service preferred by approximately one third of the population.

DEVESCOVI BALÁZS

Eötvös József elfelejtett pesti Erzsébet téri lakhelye: a Sina-ház

Minden jel szerint utoljára a 20. század legelején volt ismert, hol élt Eötvös József Pesten élete vége felé. Ferenczi Zoltán 1903-ban megjelent nagy életrajzában Eötvös haláláról beszélve megírta az épület pontos címét: „Erzsébet-tér 10-ik sz.”¹ Később azonban a történelem és a közigazgatás viharos évei során megváltoztak az utcanevek, átalakultak a házszámok, és nyilvánvalóan a feledés fátyla is jócskán betemette ezt az Eötvös haláláról és holtteste beszterteléséről beszámoló hírekben is többször szereplő adatot. Eötvös Ferenczit követő nagy monográfusát, Sötér Istvánt, noha igazán sokat tett Eötvös-kutatóként, úgy tűnik, nem foglalkoztatta ez a részkérdés: munkája 1967-es második, átdolgozott kiadásában Eötvös haláláról írva egyszerűen újramondta Ferenczi sorait a halál körülményeiről, a hozzá vezető betegeskedésről és a megfeszített munkáról, a helyszínt azonban nem vette át tőle. Egy főként 20. századi szerzők műveinek sajtó alá rendezésével foglalkozó kutató, Belia György írt részletesebben Eötvös pesti és budai lakásairól a Hatvany Lajos által szerkesztett, először 1957-ben *Beszélő házak* címmel kiadott kötetben, sajnálatra méltó módon azonban írása több helyen pontatlan, és ezzel elsősorban azt bizonyítja, ebben az időben már tényleg a feledés homályába veszett Eötvös egykori utolsó pesti lakásának helye.

Belia György előbb Eötvös svábhegyi villájáról írt hosszan mint az emigrációból hazatérő író lakhelyéről, majd dolgozata zárásában tért rá a pesti lakásra. Úgy vélte, e két lakhely időben egymást követően szolgálta Eötvöst és családját, másrészt csak egyetlen Eötvös életrajzíró tud, aki a pesti lakásról megemlékezik, és végül tanácstalan abban, melyik épületről van pontosan szó. Belia ezt írta esszéjében: „1867 előtt még megtehetette [ti. Eötvös József – D. B.], hogy hetenként egyszer vagy kétszer járjon le a városba: a *Politikai Hetilapot* is a hegyen szerkeszti, és a választási harc idején sem mozdult ki gyakran rejtező helyéről. A kiegyezési kormány minisztere azonban már nem gyalogolhat mindennap le a hegyről és föl a hegyre, nem azért, mert átallja, hanem mert idejéből nem futja, s gyomorbaja meg tüdőbaja is szorongatja. Egyre többet kénytelen a városban időzni. A svábhegyi villa már nem állandó lakóhelye, csak nyaralója vagy hétvégi pihenőhelye. A Bálvány utca és a Fürdő utca (ma Teleki Pál utca és József Attila utca) sarkán levő lakása lesz állandó tartózkodási helye. [...] Nincs adatunk arra, hogy Eötvös mikor szerez itt lakást, és arra sincs, hogy a ház melyik sarkon állt. Csak egy életrajzírója – Halász Imre – emlékezik meg Eötvösnek erről a la-

* A tanulmány a NKA Szépirodalom és Ismeretterjesztési Kollégiuma Alkotói támogatása (azonosító: 3802/5330) révén készült.

¹ Ferenczi Zoltán: *Eötvös József*. Budapest, 1903. 293.

kásáról *Egy letűnt nemzedék* című könyvében [...]. Itt éri a halál, ebben a házban, könyvei és politikai gondjai közt.”²

Belia esszéje sajnos több helyen pontatlan: már az akkor rendelkezésre álló adatok sem igazolják bizonyos mondatait, máshol pedig azóta felkutatott források cáfolják azokat. A jelenleg rendelkezésre álló forrásokból úgy tűnik, pontosabban látunk Eötvös József utolsó pesti lakása tárgyában, ideje tehát újra áttekinteni a témát.

Eötvös József emigráció utáni magyarországi életének külső körülményeit az életrajzok feltűnően hiányosan ismertetik. A leggyakrabban idézett információk Voinovich Gézától származnak, és alapvető tévedésekhez vezettek. Noha Voinovich világosan „kényelmes nyári-lak”-ként említi a svábhegyi Eötvös-villát,³ esetleg amiatt, hogy nem szól másik fővárosi lakásról, vagy a korabeli szokások alapvetően hiányos ismerete folytán, talán elsősorban Belia György dolgozatának köszönhetően az a hibás hiedelem rögzült, hogy az emigráció után Eötvös állandó fővárosi lakhelye a Svábhegyen volt, és csupán 1867 után lett a svábhegyi villa már csak nyaralója vagy hétvégi pihenőhelye. Ennek azonban a korabeli szokások abszolút ellentmondanak: a Svábhegyen Eötvös és családja ha nem is kizárólag, de alapvetően nyaranta élt. Az Eötvös-korabeli lapok Eötvös-villáról szóló cikkei nyári lakot és nyaralót említettek, és Voinovich is kizárólag nyári lakról beszélt. Eötvösnek az emigrációból való hazatérése után természetesen jószerivel végig mindkét fővárosban állandó lakhelye volt, körülbelül április-májustól októberig a Svábhegyen, télen pedig Pesten. A Svábhegyen akkoriban állandó jelleggel még csak nagyon kevesen éltek. Részemről azt a kijelentést kockáztatnám meg, hogy az akkori szokás szerint a nagyobb svábhegyi nyaralók mellé épített, a Zombory Gusztáv rajza után készült, a Vasárnapi Újság 1864. június 19-iki számában megjelent illusztráción a villától balra ábrázolt kisebb épületben, ami a családot kiszolgáló személyzet számára szolgált, élhettek talán folyamatosan.⁴

Eötvös és családja is elég sokat utazott részint Magyarországon, részint külföldön, tehát állandó tartózkodásról csak ezt figyelembe véve beszélhetünk, de a házasságuk első időszakában kialakult szokásuk, az évi kétszeri nagyobb költözködés, mindenképp megmaradt életük további részében is. 1864-ben például Pesten, október 6-án jegyezte fel Eötvös naplójába a Svábhegy elhagyásáról eszébe jutott szomorkás reflexióját: „Ma hagytam el a Svábhegyet. Valahányszor oly helyről megyek el, hol egy időt töltöttem, szívem szorul, s ez

² Belia György: *Eötvös József pesti és budai lakásai*. In: Hatvany Lajos – Gink Károly (szerk.): *Beszélő házak és tájak*. Budapest, 1989. 186–187.

³ Vö. Voinovich Géza: *Báró Eötvös József*. In: Báró Eötvös József összes munkái XX. Levelek. Életrajz. Budapest, 1903. 284–285.

⁴ Eötvöséknél természetesen volt személyzet. Trefort emlékirataiból a nevét is ismerjük egyiküknek, bár persze nem tudjuk, mikor hol lakott: Lotti néni. 1851 kapcsán említi Trefort az Eötvös-villából való kiköltözésük táján: „Június vége felé elutaztam Ilkával Gasteinbe. A gyerekek, akik szépen fejlődtek, Eötvös Ágnesnél maradtak a Svábhegyen Lottival, aki ezen a tavaszon jött a házhoz.” (*Trefort Ágoston önéletrajza*. Sátoraljaújhely, 1991. 26.) Szalay Gábor pedig az életrajzhoz fűzött jegyzetében ezt írta a névhez: „Lotti néni házvezetőnő-féle volt, aki egyúttal a gyermekekre is ügyelt, felügyelt. Körülbelül a ’80-as évek végén halt meg. Én még jól emlékszem rája.”

A személyzet egy másik tagját Miskának hívták. Erről Eötvös fiának 1868. július 14-én kelt leveléből tudunk, amelyben felesége és a személyzet Pesten történt lovaskocsis balesetéről számol be: „Anyád ma Pestre menvén kocsijában, lovaink a hídon elragadták, s a híd karfájának nekimenve, a kocsit eltörték, mely alkalommal anyád fejét megütötte, de mint Balassa [...] minden rossz következmény nélkül, minek már az is jele, hogy még ebédre velem feljött, s most nyugodtan fekszik szelnyán. Szegény Miska ez alkalommal eltörte vállpercét (Schlüsselbein), s így ámbár az ő baja sem veszélyes, szenvedő állapotban Pesten maradt.” (*Eötvös József levelei fiához, Eötvös Lorándhoz*. Szerk. Benedek Mihály. Szépirodalmi, Budapest, 1988. 33.)

érzés mentül öregebb leszek, annál erősebbé válik. Fiatalabb koromban, ha tőlem függ, egyre utaztam volna. Nem tartozom az elégedetlenek közé, sőt minden helyzetben többnyire sokkal jobban éreztem magamat, mint most, csak mozogni akartam, maga a mozgás élvezetet adott, sőt nem volt akkor kedvesebb élvezetem, s ilyen nekem most a nyugalom. Úgy látszik, a jótékony természet úgy rendelé, hogy mentül inkább közeledünk a célhoz, melynél – ha más nem – legalább nyugalom vár reánk, annál inkább érezzük e kincsnek becsét, annál inkább vágyódjunk utána.”⁵

Felköltözésre nem a naplóban, hanem egy levélben találunk adatot. Eötvös Lorándnak 1868. május 27-én, amikor miniszteri teendői miatt maga nem tudott elmenni, írta meg, némileg panaszkodva a melegre, a következő időszakban rá váró teendőket és családja kiköltözését a városból: „Afrikai temperaturában élünk, a hőmérő árnyékban 28 fokot mutat (notandum bene mi még Reamur után számítunk); ismered Pest kellemeit ily időszakban. Akinek lehet, falura siet, holnapután háznépem is a Svábhegyre vonul, s így magam fogom élvezni a főváros örömeit. – Meddig, azt nem tudom, mert ha a törvényhozás úgy halad, mint mostanig, júliusig lehetetlen a büdzsét elvégezni, és akkor nem is mehetek okt[óber] előtt Karlsbadba, mert Ilona lakodalma augusztus 10 vagy 15-re határozatott.”⁶

Végignézve Eötvös kiadott naplójegyzeteit és leveleit, azt kell látnunk, alapvetően május és október közé eső időszakokban datált a Svábhegyről akár levelet, akár naplóbejegyzést. Május 24. a legkorábbi időpont a levelezésben, és május 18. a naplójegyzetben, a legkésőbbi pedig október 25. a levelezésben és október 10. a naplókban (mindegyik történetesen 1865-ben). Ez persze nem azt jelenti, korábban vagy később nem élhetett a család a svábhegyi villában. Ezt igazolja egyetlen kivételként egy Eötvös Lorándhoz a Svábhegyről 1869. március 2-án Ilona születéséről beszámoló levél, mely így számol be a ma már rendkívülinek tűnő svábhegyi otthonszületről: „Ma reggel fél ötkor szült Ilona egy egészséges fiút, s csak azért írom e sorokat, hogy a szerencsés eseményről tudósítsalak. Tegnap este még sokáig sétáltunk Ilonával a kertben, s mikor fél tizenegykor elváltunk, nem gyanította senki közülünk e közelgő eseményt, úgyhogy mikor felkeltem, ez örvendetes hírral lepettem meg, s már ebből láthatod, hogy minden jól folyt le. Hogy ez alkalomból senkire se gondoltunk többször, mint reád, ki maholnap 21 esztendeje léptél a Svábhegyen pályádra, azt elgondolhatod.”⁷

1865. május 18-án Eötvös azt jegyezte fel, hogy „Gyermekeimet egészségesen találtam”,⁸ ami nyilván azt jelenti, ők már a családfő előtt kiköltöztek – Eötvös maga egyébként Szentetornyán és Csabacsúdon járt ekkor, innen ment fel, visszatérve a fővárosba, a Svábhegyre. Amikor komolyabban lehűlt az idő, akkor leköltöztek a városba. Eötvös egy januári levele mutatja a Svábhegytől öt akkor elválasztó távolságot. Vachott Sándornénak írva ugyanis 1857. január 1-jén ezzel menti ki magát amiatt, hogy az ígért könyveket aktuálisan nem postázhatja: „Az ígért regények közül csak egyet küldhetek, a többiek a Svábhegyen vannak.”⁹

Voinovich Géza azonban sajnos nem közöl a svábhegyi Eötvös-villa mellett téli lakhelyet, és talán ebből következően akárcsak a forradalmat és szabadságharcot megelőző időszakra vonatkozóan, a szakirodalomban szinte sehol sem kerül elő ekkori másik fővárosi címe Eötvösnek.

⁵ Eötvös József: *Vallomások és gondolatok*. S. a. r. Bényei Miklós. Budapest, 1977. 582.

⁶ Eötvös József: *Levelek*. S. a. r. Oltványi Ambrus. Budapest, 1976. 540.

⁷ Eötvös József levelei fiához, Eötvös Lorándhoz, 52.

⁸ Eötvös: *Vallomások és gondolatok*, 618.

⁹ Eötvös: *Levelek*, 279.

Hol volt tehát a főként téli pesti lakás, és mikortól is lakott benne Eötvös József családjával? Mint láttuk, Belia György – Halász Imre visszaemlékezését követve, aki 1870 nyarán kétszer látogatta meg Eötvöst – megadta, hogy a „Bálvány utca és a Fürdő utca sarkán levő lakása lesz állandó tartózkodási helye”.¹⁰ Halász Imre *Egy letűnt nemzedék* című könyvében valóban kétszer ad számot Eötvösnél tett látogatásáról, előbb Andrássy Gyuláról írt emlékezésében, előre megígérve, hogy Eötvössel folytatott beszélgetésére majd róla írva vissza fog térni, utóbb pedig – betartván ígéretét – az Eötvösről szóló megemlékezésében. Az első alkalommal csupán az utca nevét említi, ahol a látogatást tette: „Meglátogattam tehát b. Eötvös Józsefet, ki mint legidősebb miniszter, Andrássyt távolléte alatt helyettesíteni szokta. Eötvös jól ismert. Fürdő-utcai lakásán fogadott s barátságosan és hosszasan beszélgetett velem. E beszélgetésre, majd ha Eötvösről magáról írok, talán visszatérek.”¹¹ A második alkalomnál viszont pontosan megjelöli az épület helyét: „A mozgalmas 1870-ki év nyarán, kevés hónappal báró Eötvös halála előtt történt, hogy ismételve volt alkalmam érintkezni báró Eötvössel. Az Erzsébet-tér és Bálvány-utca sarkán levő lakásán fogadott könyvvállványoktól körülvelt dolgozó szobájában.”¹² Tudtommal nem került felhasználásra, de Ráth Mór is megerősíti ezt a helyszínt 1871-ben a Reformban megjelentetett *Eötvös és Goethe* című második cikkében. Eötvös ekkori kiadója utolsó, gyaníthatóan 1871 januárjában nála tett látogatásáról távozva az „újtéri sétány zuzmarás fái”¹³ alatt tépelődött találkozásukon. Belia Halász adataival feladja a további kutatást: „Nincs adatunk arra, hogy Eötvös mikor szerzett itt lakást, és arra sincs, hogy a ház melyik sarkon állt.”¹⁴

Ez azonban nem igaz: akkor is volt erre vonatkozó adat, azóta pedig számos újabb áll rendelkezésünkre. A lakás szerzésének időpontját csupán gyaníthatjuk, egyértelműen egyelőre csakugyan nem tudjuk bizonyítani: Eötvösék Pesten legkorábban 1852 őszén lakhattak állandóan; pontosan tudjuk azonban a korabeli címet.

Az Eötvös halálhírét közlő lapok közül például a Pesti Napló 1871. február 3-i esti- és 5-i reggeli kiadása, vagy a Reform szintén 1871. február 3-i cikkében közölte Eötvös pesti címét, ahol az elhunyt holttestét beszentelték, és Ferenczi Zoltán is utánközölte nagy monográfiájában: 1871. február 5-én, „vasárnap délután 2 óraker, Eötvös testét pesti lakásán (Erzsébet-tér 10-ik sz.) a lehető legegyszerűbb szertartással Simon lipótvárosi plébánus”¹⁵ szentelte be. A címet természetesen a lipótvárosi római katolikus plébániatemplom halotti anyakönyve is igazolja, Eötvös Józsefnél a halott címe: „Pest Erzsébet tér. 10. sz.”¹⁶

Az Erzsébet tér tudvalevőleg számtalanszor nevet váltott. A *Budapest teljes utcanévlexikon*ában Buza Péter így adja elő a tér történetét: „Pest városának új piactér kell! A Helytartótanács hivatalában egyre többen jutnak arra a következtetésre, hogy véget kell vetni a régi gyakorlatnak, azaz hogy vasárnapokon a szűk belvárosi utcákon tolongjon a sokadalom, azt foglalja el sátraival, ponyváival, alkalmi bódéival. 1785-ben leirat érkezik a tárgyban Pest Magisztrátusának címére, s újabb négy év eltelvén, 1789. április 17-én megjelennek a földmérők. Nem sokkal utánuk a lapátosok hada (a terület ugyanis erősen lejtett a város irányába), hogy kialakítsák a mai Erzsébet teret. 1790-ben aztán rendben meg is nyílt

¹⁰ Belia: *Eötvös József pesti és budai lakásai*, 188.

¹¹ Halász Imre: *Gróf Andrássy Gyula*. In: uő: *Egy letűnt nemzedék*. Budapest, 1911. 87.

¹² Halász Imre: *Báró Eötvös József*. In: uő: *Egy letűnt nemzedék*, 323.

¹³ Ráth Mór: *Eötvös és Goethe. Még egy kis visszaemlékezés*. Reform, 2. évf. (1871) 36. sz. február 19.

¹⁴ Belia: *Eötvös József pesti és budai lakásai*, 188.

¹⁵ Ferenczi: *Eötvös József*, 293.

¹⁶ Budapest-szentistvánvárosi Szent István Bazilika Plébánia, Halottak anyakönyve C 1862–1872. 392. fol.

e kies helyen az új vásártér, amelyet így is hívtak természetesen: *Markt Platz*nak, majd – magyarul – *Piactér*nek, illetve e fogalom minden megjelölését alkalmazva, új és újabb alkalmi elnevezésekkel az 1830-as években *Jahr Markt Platz*nak, *Neustadt Platz*nak, vagyis *Újváros tér*nek, *Alte Markt Platz*nak, *Vásárpiac*znak, *Új piac*znak, *Új vásártér*nek. [...] 1854-ben kiköltözött innen a piac, s 1857-ben újabb javaslat született: Conrad Gusztáv polgármester vetette fel az ötletet, hogy Haynau utódját, Albrecht főherceget illene megprezentálni ezzel a szép térrel. Maga a főherceg figyelmeztette a buzgó tanácsbelieket, hogy előbb talán az uralkodópárt illene megtisztelni... Így lett ettől az évtől *Erzsébet*nek – és Ferenc Józsefnek szintén – térneve is Pesten.”¹⁷

A soknevűséget és a névváltást tudván konzekvensen az Eötvös halálakor szereplő Erzsébet tér 10. címet lelhetjük fel korábbi adatokban is. Eötvös Békés megyei vonatkozásait feltáró tanulmányában Elek László tette közzé Eötvös „Bulla Mihály ács mester úrnak tisztelettel” küldött, 1860. október 19-én kelt meleg hangú, saját kézzel írt levelét, melyben a jó nevű orosházi iparos fővárosi gyógykezelésében ajánlott fel segítő közreműködést, biztatva, ha Pesten jár, keresse fel: „lakásom az Új téren Báró Sina ház 10 szám, második emelet”.¹⁸ Ez a cím szerepel szinte végig némileg különböző alakokban 1857-től 1865-ig lakása címe-ként Eötvös Loránd pesti piarista gimnáziumi bizonyítványaiában. Az 1. osztályban, az 1857/1858-as tanévben az „Atyjának vagy gyámjának neve, állapota, lakhelye” rovatba azt írták: „Atyja József, Akadémiai elnök, Pest”, a „Ki visel reá gondot?” kérdésként pedig azt, hogy „Lakik Szüleinél, újtér, B. Sina-ház 10. szám”.¹⁹ (Az elnökség pontatlan: ekkor Eötvös még csupán az alelnöki posztot tölti be. – D. B.) 2. osztályban ebbe az oszlopba a „szülei. Új tér 10. sz.” adatot írták,²⁰ 6. osztályban csupán „Szülei”-t cím nélkül.²¹ 5., 7. és 8. osztályban a „Lipótváros, Új tér 10. sz.” olvasható.²² 3. osztályban, az 1859/1860-as tanévben pedig Erzsébet tér került be: „Lipótváros, Erzsébet tér, 10. sz.”²³ A sorból egyedül a 4. osztályos bizonyítvány bejegyzése lóg ki, ekkor ugyanis „Belváros, 4. sz.” került valamilyen okból a rovatba.²⁴ Végül különös módon Eötvösök utolsó gyermeke, egy nem sokak által ismert, hathetesen elhunyt csecsemő keresztelési és halálozási anyakönyve is ezt a címet erősíti meg (az adatokat Merényi-Metzger Gábor tette közzé az *Irodalomtörténeti Közleményekben*²⁵), hiszen Eötvös Andor 1854. június 10-én a lipótvárosi római katolikus plébánia-templomban tartott keresztelőjekor a „szülei lakhelye házszámmal” rovatba a „Novum forum N° 10.” került az anyakönyvbe,²⁶ és ugyanezt a címet olvashatjuk a lipótvárosi római

¹⁷ *Budapest teljes utcanévlexikona*. A bevezető tanulmányt Ráday Mihály írta. Az adattárat Mészáros György állította össze. Az utcanévtörténeteket Buza Péter írta. Budapest, 1998. 134.

¹⁸ Elek László: *A puszta-szenttornyai udvarház nemeslelkű humanistája: Eötvös József*. In: uő.: *Művelődés, irodalom Békés megyében II. A XIX. század derekától az 1880-as évekig*. Békéscsaba, 1988. 228.

¹⁹ Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára, Budapesti (pesti) gimnázium iratai, (a továbbiakban: MPRKL) Anyakönyvek 84a.

²⁰ MPRKL, Budapesti (pesti) gimnázium iratai, Anyakönyvek 85b.

²¹ MPRKL, Budapesti (pesti) gimnázium iratai, Anyakönyvek 89f.

²² MPRKL, Budapesti (pesti) gimnázium iratai, Anyakönyvek 88e.; 90g; 91h.

²³ MPRKL, Budapesti (pesti) gimnázium iratai, Anyakönyvek 86c.

²⁴ MPRKL, Budapesti (pesti) gimnázium iratai, Anyakönyvek 87d.

²⁵ Lásd Merényi-Metzger Gábor: *Eötvös József fiatalon elhunyt gyermekének anyakönyvi adatai*. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 102. évf. (1998) 3–4. sz. 548.

²⁶ Budapest-szentistvánvárosi Szent István Bazilika Plébánia, Kereszteltek anyakönyve D 1853–1859. 77. fol.

katolikus plébánia templom „Halottak anyakönyvé”-ben is a halott címeként.²⁷ (A nyári időpont miatt meglepő ez a két adat, hiszen ekkor elvileg Eötvösök a Svábhegyen laktak – lám, ez került be az 1851. szeptember 14-én a krisztinavárosi római katolikus plébánia-templomban megkeresztelt Mária szülei lakhelyeként is: „Budae in Monte Svevico.” [Buda, Svábhegyen].²⁸) Eötvös és családja tehát legkorábban igazoltan 1854-ben élt a Sina-házban, valószínűsíthetjük azonban, hogy már két évvel előbb is ide költöztek, 1852 őszén, mikor először nem mentek a Svábhegyről Velencére.

Ismerjük a korabeli nevet és címet, melyik sarkon állt tehát az épület? Ismét csak a *Budapest teljes utcanévlexikon*ából tudható, hogy a lipótvárosi Fürdő utcát, ami nevét onnan kapta, hogy a sarkán állt a mostani belügyminisztériumi épület helyén a Diana fürdő, „Pest elegáns fürdője és szállodája, amelyet a XVIII. században épült Sínház lebontása után (1822) Hild József tervei alapján építettek fel”,²⁹ ma József Attila utcának hívják, a Bálvány utca, ami egykori nevét az itt található „»Zum Götterbaum« (A bálványfához) nevű vendéglőről”³⁰ kapta, ma Október 6. utca. Halász Imre visszaemlékezéséből logikusan az következik, hogy Eötvösök Pesten a mai József Attila utca 16. számú házban éltek, a második emeleten, lakásuk ablakai pedig dél felé, az Erzsébet térre néztek (és talán saroklakásként nyugatra, az egykori Bálvány utcára). Az azonosítást egyértelművé teszi, hogy Déry Attila, a Belváros–Lipótváros topográfiaja összeállítója szerint a jelenleg József Attila utca 16. szám alatti épületnek, aminek másik címe Október 6. u. 1., egykori címe 1861 körül Erzsébet tér 10. szám volt.³¹

Elsétálva azonban ide, az Erzsébet tér felől a ház tetejére felpillantva azzal szembesülhetünk, amit a műemléki topográfia is számon tart: ezt az épületet Derra-háznak hívják. Az épület Eötvös és nyilván kortársai által történt másik tulajdonos szerinti elnevezése eltér Eötvös korábbi pesti lakhelye, a Wodianer-ház névváltásának okától. Itt tudniillik két igen gazdag görög kereskedőcsalád egyesült, a Derra és a Sina, azáltal, hogy báró Sina György „1809-ben feleségül vette Derra Katalint, Derra Naum lányát, akinek családja csak később, 1820-ban kapott nemességet”.³² A háznak Eötvös ittlakása idejében egyrészt az 1783-tól 1856-ig élt Sina György görög kereskedő és bécsi bankár, a Lánchíd megépítésének fővállalkozója, majd nagyobb részt fia, Sina Simon (1810–1876) bécsi bankár (elsősorban az Akadémia épülete megépítésének támogatója, de egyéb magyar kulturális intézmények mellett a Nemzeti Színház mecénása) lehetett a tulajdonosa. Sina Simonról egyébként Kerényi B. Eszter azt írja díszes emlékkönyvében a róla szóló második, Simontornya látképével illusztrált oldalon, hogy „erősen kötődött Magyarországhoz. Józsa Zsigmond személyében magyar nevelője is volt”, ugyanakkor „barátság fűzte Eötvös Józsefhez és Deák Ferenczhez”.³³

Eötvösnek erről a pesti lakásáról – főként a svábhegyi villával, de akár a gellérthegyi fiatalkori nyári lakással szemben, amiről Kemény Zsigmond naplója révén van részletes ké-

²⁷ Budapest-szentistvánvárosi Szent István Bazilika Plébánia, Halottak anyakönyve D 1853–1867. 54. fol.

²⁸ Krisztinavárosi Havas Boldogasszony Plébánia, Kereszteltek anyakönyve 4. 1849–1859. 72. fol.

²⁹ *Budapest teljes utcanévlexikon*, 153.

³⁰ *Budapest teljes utcanévlexikon*, 77.

³¹ Vö. Déry Attila: *Belváros – Lipótváros, V. kerület*. H. n., 2005. 128.

³² Papp Izabella: *Görög nemesek Magyarországon*. In: Kerényi B. Eszter (szerk.): *A Sina család Magyarországon*. Gödöllő, 2004. 17.; vö. Kerényi B. Eszter: *Báró Sina Simon*. Budapest, 2007.

³³ Kerényi B. Eszter: *Báró Sina Simon*, id. mű.

pünk³⁴ – alig tudunk valamit. Azon a kevésen kívül, ami Halász Imre visszaemlékezésében szerepel a könyvállványoktól körülvevő dolgozó szobáról, Ráth Mórtól értesülünk az egyik szoba két díszéről. Ráth kiadóként kereste fel Eötvöst, hogy összes művei megjelenéséről beszéljenek, eszmecseréjük végeztével pedig ezt írja visszaemlékezésében: „Mély megilletődéssel távoztam tőle, távoztam azon tereméből, melynek egyedüli díszé Góthe nagy arcképe, Góthének (ugyhiszem Rauch után modellirozott) nagy szobra, és Kaulbach a reformációt ábrázoló nagy kartonjának aczélmetszete volt.”³⁵ A gyász híradásokból is csupán egyetlen mondatból tudunk következtetni a méretére, hiszen azt írták a Pesti Napló 1871. február 6-i esti számában olvasható tudósításban: „A közönség közül igen kevesen, mindössze vagy százan juthattak be roppant tolongás közt ezen helyiségekbe, hogy résztvegyenek a beszentelési szertartáson.”³⁶

Különös, hogy Eötvös mindkét lipótvárosi lakása épületét (ti. a Wodianer- és a Sinaházat) ugyanaz a kiváló építész tervezte, jelesen Hild József. A muemlekem.hu szakmai honlap utolsó, 2010. január 8-i állapotfelmérése szerint „makulátlan külsejű, a klasszicizmus szép példája”³⁷ épület felkeresését mindenkinek csak javasolni lehet. Igazán arról nevezetes, hogy a nagy pesti árvízkor nagy megrökönyödést keltve a Duna felőli szárnya összeomlott – az eseményt több rajz is megörökítette, majd Barabás Miklós is megfestette. Ezúttal Déry Attila mondatait idézem a ház történetéről és külsejéről: „Az épület telkét 1789-ben vette meg a várostól Leszár Mátyás kereskedő. Kétemeletes házána építése 1798-ban befejezetlenül abbamaradt. Az ingatlant 1807-ben Derra Naum görög kereskedő vette meg, aki befejezte az építkezést. Az 1810-es évek elején már valószínűleg készen álló kétemeletes ház a szépülő Pest újjáépítésének nevezetes épülete lett. A József Attila utcai közlepcső rizalit fölött a főpárkányon egyenes mellvéd ül, amelyen a DERRA-HÁZ felirat olvasható. Háromszakos csehboltozatos kapualj, pilasztertagolású falak, hevederek. Háromkarú, négy orsópilléres fölépcsőház, klasszicista balluszteres korlát. Független folyosók későbarokk konzolokon, klasszicista folyosórácsok. A vastagabb konzolok az 1800 körüli építési periódusból valók, a keskenyebbek az 1838-as helyreállításkor és emeletréépítéskor készültek. Az udvar keleti falánál vörösmárvány falikút; tetején 1964-ben még megvolt egy kisméretű klasszicista szobor, ülő fiúalak.”³⁸

A szakirodalomban az ismertett okból alig szerepel Eötvös itteni lakása. Erős Zoltán irodalmi topográfiájában helyesen megadja ezt a helyszínt, igaz, helytelenül jelzi az ittlakás kezdetét és az emeletszámot: „József Attila u. 16. (Fürdő u.) Eötvös József a Hild József által Derra Naum görög kereskedő részére 1839-ben épített háromemeletes ház első emeletének a mai Erzsébet térre néző részét lakta 1867-től haláláig, 1871. február 2-ig.”³⁹

Emléktábla természetesen nem található a házban; a Wodianer-ház mellett itt sem jelöli semmi, hogy itt élt, alkotott, és ebben a házban érte a halál Eötvös Józsefet.

³⁴ Vö. Kemény Zsigmond: *Naplója*. S. a. r. Benkő Samu. Budapest, 1974. 139.

³⁵ Ráth: *Eötvös és Göthe*, id. mű.

³⁶ Pesti Napló, 22. évf. (1871) 29. sz. február 6. Esti kiadás.

³⁷ <http://muemlekem.hu/muemlek?id=487> (Letöltés ideje: 2015. szept. 18.)

³⁸ Déry: *Belváros – Lipótváros, V. kerület*, 128.

³⁹ Erős Zoltán: *Magyar irodalmi helynevek A-tól Z-ig*. Budapest, 2012. 138.

BÉRESI ÁKOS

A gyűlölet tana

Antiszemita olvasókönyvek a német iskolákban

„A népi államok gondoskodjanak arról az ifjúság megfelelő nevelése révén, hogy egykor földünkön a végső és döntő küzdelem érett nemzedékre találjon. [...] A népi állam kiképző és nevelő munkájának végcélja az legyen, hogy a faji öntudatot és érzést ösztönileg és értelmileg a reábizott ifjúság szívébe és agyába vesse. Egyetlen fiú vagy leány se hagyhassa el az iskolát addig, amíg tisztában nincs azzal, mi a vér tisztaságának lényege és szükségessége.”¹

Adolf Hitler e sorai világosan elénk tárják a Führer és egyben a náci rendszer oktatással szemben támasztott elvárásait. A nemzetiszocialisták szemében az iskola elsődleges és legfontosabb célja a világnézeti nevelés volt, a tényleges ismeretanyag átadása emellett legfeljebb másodlagos fontossággal bírt. Hitler olyan fiatalságot akart, amely szívvel-lélekkel a nemzetiszocializmus híve, amely odaadó hittel szolgálja a rendszert, és amely akár az életét is hajlandó feláldozni érte. Természetesen nem lehet kategorikusan kijelenteni, hogy a náci oktatás és propaganda mindenestül sikeres volt – azonban a náci időszak számos eseménye, különösen Németország második világháborús szereplése mindenképpen felvet olyan kérdéseket, amelyekre többek között az oktatási rendszer vizsgálatán keresztül is megkísérelhetünk választ találni. A nemzetiszocialista rendszer tizenkét éves fennállása idején számos rettenetes bűncselekményt követett el különböző csoportok ellen, amelyekről a német lakosság tudott. A terror által megfélemlített emberek persze nem emelhettek szót – ahogyan Martin Niemöller protestáns lelkész mondta² –, mégis úgy gondolom, ennél valamivel többről van szó. A totális háborút ifjú katonák vívták, akik végrehajtották a kapott parancsokat, ahogyan a tömeggyilkosságok során is olyan fiatal emberek húzták meg a ravaszt, akik tisztában voltak vele, hogy mit tesznek. Hitler háborújának rengeteg harcosa, a náci bűncselekmények számos tettese olyan fiatal ember volt, aki a harmincas években náci iskolába járt. Ebben az írásban nem törekszem – ilyen terjedelemben nem is törekedhetem – a teljes német oktatási rendszer akár csak felületes bemutatására, ehelyett annak egy szeletével, az általános iskolai fajelmélet-oktatásban alkalmazott két olvasókönyvvel foglalkozom behatóan. Mindkét tankönyv kifejezetten a gyermekek antiszemita nevelését tűzte ki célul, ékesszólóan szemléltetve a náci rendszer ama törekvését, hogy beleverje a legkiseb-

¹ Hitler, Adolf: *Mein Kampf* (Harcum). Budapest, 1998. 310.

² Martin Niemöller (1892–1984) a nácik egyházellenes politikája miatt került szembe a rendszerrel. 1937-ben Sachsenhausenbe került, majd a németországi ellenállás oszlopos tagjává vált. Híres mondása így szólt: „Amikor a nácik elvitték a kommunistákat, hallgattam: nem voltam kommunista. Amikor lecsukták a szociáldemokratákat, hallgattam: nem voltam szociáldemokrata. Amikor bezárták a zsidókat, hallgattam: nem voltam zsidó. Amikor engem elvittek, nem volt már senki, aki tiltakozhatott volna.” A berlini *Gedenkstätte Deutscher Widerstand* (Stauffenbergstraße 13–14, D-10785, Berlin) állandó kiállításán látható idézet.

bek fejébe önnön világnézetét – vagyis saját hite szerint: igyekezzen felvértezni őket útravalóval valamiféle végső faji küzdelemre.

Antiszemitizmus a tantervben

Ahhoz, hogy az oktatás megfeleljen a Hitler által felvázolt elképzeléseknek, a nemzetiszocialistáknak komoly változtatásokat kellett végrehajtaniuk az oktatás és nevelés területén. Mindenekelőtt közvetlen pártirányítás alá vonták az iskolai életet: a régi tanári szervezeteket fokozatosan megszüntették, a tanári kart pedig betelepítették az NSLB-be (Nemzetiszocialista Tanárszövetség), amelyet területi alapon szerveztek meg, és amely mindenütt szorosan együttműködött a helyi náci *gauleiter*rel.³ Így a jelentéktelen területi eltérések dacára az oktatásban lényegében a náci párt akarata és végső soron a hierarchikus irányítás náci elve érvényesült. Azoknak a tanároknak, akik nem tudtak teljes mértékben alkalmazkodni az új oktatási elvekhez, távozniuk kellett.

Ez a tanügyi reform már 1933-ban elkezdődött, és lehetőséget adott arra, hogy szinte valamennyi tantárgyban megjelenjen a „faji gondolat” és a nemzetiszocialista világnézet oktatása. Történelemórán például zsidó kútmérgezőkről beszéltek, és egyéb ókori vagy középkori történelmi okokkal magyarázták az antiszemitizmust.⁴ A zsidógyűlölet oktatásának igazi terepét mégis a náci által bevezetett új tantárgy, a fajelmélet jelentette.

Érdekesnek tűnhet, hogy a náci Németországban, ahol az antiszemitizmus a közbeszéd részét képezte, viszonylag kevés ténylegesen zsidógyűlölő tankönyvet adtak ki. Ennek oka prózaian egyszerű: az ezeket megjelentető Stürmer-Verlag termékeit birodalmi szinten terjeszthette, ami valószínűleg annak volt köszönhető, hogy a kiadó vezetője, Julius Streicher élvezte Hitler személyes szimpátiáját. Streicher 1922 óta volt az NSDAP tagja, 1923. november 9-én, a sörpuccs idején ő vezette a feldherrnhallei menetet, így a mozgalom egyik legrégebbi tagjának számított. A Führer szimpátiája annak ellenére biztosította 1933 utáni karrierjét, hogy agresszív természete miatt a párton belül kimondottan sok ellenségre tett szert.⁵

Az 1920-as években még komoly anyagi gondokkal küzdő Streicher kiadója 1933-tól komoly állami támogatásokban részesült, lapját, a *Der Stürmer* című heclapot a Harmadik Birodalom minden jelentősebb városában hirdették, reklámjait mindössze 1936-ban, a berlini olimpia idején távolították el rövid időre.⁶

A kiadó 1936–1938 között két jelentős zsidógyűlölő olvasókönyvet jelentetett meg. Az első egy Elvira Bauer nevű fiatal lány által írt képeskönyv volt, *Trau keinem Fuchs auf grüner Heid, und keinem Jud bei seinem Eid* (Ne bízz a rókában a zöld mezőben, sem pedig a zsidó esküjében). 1938-ban ezt követte Ernst Hiemer, a *Der Stürmer* vezető szerkesztője által írott *Der Giftpilz* (A mérges gomba).⁷ Jellegében valamelyest hasonlóan tekinthető a *Der Pudelmopsdackelpinscher und andere besinnliche Erzählungen* (A Pudlimopsz-tacskó-pincs és egyéb tanulságos elbeszélések) című olvasókönyv, amelyet szintén Ernst Hiemer írt. Ez a mű 1940-ben jelent meg, olvasmányai a Stürmer-Verlag többi kiad-

³ Schmidt, Uwe: *Lehrer im Gleichschritt*. Hamburg, 2005. 15–31.

⁴ Knopp, Guido: *Hitler gyermekei*. Budapest, 2003. 213.

⁵ Schmidt: *Lehrer im Gleichschritt*, 11–15.

⁶ Evans, Richard J.: *A Harmadik Birodalom hatalmon*. Budapest, 2013. 120.

⁷ Thiele, Jan: *Der Beitrag der Fibeln des Dritten Reiches zur Vermittlung der nationalsozialistischen Ideologie (Dissertationsschrift)*. Oldenburg, 2005. 170–195.

ványához méltó, nyíltan gyűlölködő antiszemita hangnemben íródtak, a zsidóságot különböző állatokhoz hasonlította, például sáskához, kaméleonhoz vagy hiénához.⁸

1940-ben természetesen az antiszemitizmusnak már egészen más akusztikája volt, mint a háború előtti években, ugyanis ekkor a nemzetiszocialista vezetők már legalábbis gondolkodtak azon, hogy mit kezdjenek a jelentős létszámú európai zsidósággal, akik a német győzelmek következtében a Harmadik Birodalom közvetlen fennhatósága alá kerültek.⁹

A három műről általánosságban megállapítható, hogy nagyon primitív hangvételűek, és a legalantasabb, zsigeri zsidógyűlöletet igyekeznek közvetíteni egy igen fiatal olvasóközönység felé. Minden primitivitásuk ellenére, sőt talán éppen azért forrásértékük mégis igen jelentős, ugyanis a maga nyers kendőzetlenségében mutatják be a nácik igyekezetét, hogy átültessék a gyakorlatba Hitlernek az ifjúság faji küzdelemre neveléséről szóló elképzeléseit.

Antiszemita olvasókönyvek

Ernst Hiemer 1900-ban született. A húszas évek óta dolgozott a *Stürmer* újságírójaként, itt Julius Streicher egyik legmegbízhatóbb munkatársának számított. Streicherhez hasonlóan eredetileg ő is tanító volt, ilyen jellegű tapasztalatait használta fel tankönyveinek megírásához. A harmincas évek végétől 1945-ig a *Stürmer* vezető szerkesztőjeként tevékenykedett. A háborút túlélte, és 1974-ben halt meg.¹⁰ *Elvira Bauer* életéről még kevesebbet tudunk. Annyi bizonyos, hogy 1915-ben született Nürnberg környékén, és óvónőképzőt végzett. Képeskönyvével sokáig házalt, de még az olyan elkötelezetten nemzetiszocialista kiadók is elutasították, mint a Franz-Eher-Verlag. Így került végül a *Stürmer* látókörébe. A lap felkarolta az ifjú tehetséget. Könyvét 1936-ban kiadták, sőt hosszabb cikkben méltatták, mint olyan művet, amely „nem csupán kicsiknek, de nagyoknak is szól”.¹¹ Bauer nem sokkal később férjhez ment, majd 1943-ban Berlinben egy bombatámadás során eltűnt.¹²

Elvira Bauer képeskönyve igen egyszerű a maga nemében: egy oldalpáron mindig egy kép (ezeket Bauer valószínűleg saját kezűleg rajzolta), valamint egy hozzá tartozó vers kap helyet. Az olvasókönyv igyekezett valamiféle „logikai ívet” bejárni, amennyiben a kiindulópont szerint a zsidók „apja az ördög”, aki „a Nílus partjáról Németországba juttatta őket”.¹³ A kötet nagy részében tematikusan ismerteti a zsidók típusait (erről lentebb bővebben írok), a befejezésben pedig – mintegy pozitívnak szánt végkifejletként – arról a náci idillről beszél, amikor a zsidókat elűldözték az országból. A könyv szövegvilága igen kezdetleges, s nem csupán azért, mert öt-hat éves gyerekeknek íródott, hanem mert az óvónőképzőt végzett Elvira Bauernek szemmel láthatóan komoly gondjai voltak a német nyelvhelyességgel. Érdeemes megjegyezni, hogy ezzel nem volt egyedül: a *Der Stürmer* és a *Stürmer-Verlag* számos publicistája és szerzője hasonló problémákkal küzdött.

Az 1938-ban megjelent *Mérges gomba* összességében csak valamivel volt színvonalasabb Bauer borzalmas művénel. Képeit a *Der Stürmer* profi grafikus, Philipp Ruprecht, művészneven Fips festette, és általánosságban – ha nem is színvonalasak – jobbak, mint Elvira Bauer mázolmányai. A könyv felépítése ez esetben is követ egyfajta logikát: kimon-

⁸ Hiemer, Ernst: *Der Pudelmopsdackelpinscher und andere besinnliche Erzählungen*. Nürnberg, 1940.

⁹ Goebbels, Joseph: *Napló*. Budapest, 1997. 1939–1940. évek bejegyzései.

¹⁰ Schmidt, Anke: *Kinder- und Jugendliteratur im Dritten Reich*. München, 2010. 7.

¹¹ *Der Stürmer*, 48/1933.

¹² Schmidt: *Kinder- und Jugendliteratur im Dritten Reich*, 62.

¹³ Bauer, Elvira: *Trau keinem Fuchs auf grüner Heid, und keinem Jud bei seinem Eid*. Nürnberg, 1936. 3.

dottan a zsidók kategorizálására törekszik, így különböző élethelyzetekben mutatja be őket. Tizenöt olvasmányt tartalmaz, mindegyikük egy képpel és rövid képaláírással kezdődik, majd ezt követi a tulajdonképpeni főszöveg, végül valamennyi egy versikével végződik, amely a történet lényegét foglalja össze. A *Mérges gombát* érdekes módon már a náci korszakban, 1938-ban (azaz nem sokkal kiadását követően) „ifjúságra veszedelmes olvasmánynak” nevezte az SS neumünsteri zsidóügyi referense, Herbert Hagen. Hagen ugyanis úgy vélte, az ilyen művek „primitív utcai erőszakra és pogromokra gyújtogatnak”, amit nem tartott összeegyeztethetőnek a zsidóság szervezett és szisztematikus kifosztásával. Emiatt javaslatot tett a tankönyv támogatásának csökkentésére.¹⁴ Véleménye valószínűleg egybevágott egy sor pártértelmiségi álláspontjával, mindazonáltal a Streicher és Hiemer által képviselt primitív antiszemitizmust a náci pártvezetés továbbra is elfogadhatónak tartotta.

A nemzetiszocialisták zsidóképe valójában meglehetősen ősi volt, az általuk hangoztatott vádak évszázados, nemritkán középkori eredetű antiszemita előítéleteken alapultak. A *Mérges gombában* egy anya kisfiának „elmagyarázza a mérgező zsidók különböző típusait: a zsidó kereskedelmi ügynököt, a zsidó telekspekulánst, a kóser hentest, a zsidó doktort, a kikeresztelkedett zsidót és az összes többit”.¹⁵ Mind a *Mérges gomba*, mind a *Ne bízz a rókában* kimondottan ügyelt arra, hogy a „jellegzetes zsidókat” részletesen is bemutassa a gyerekeknek; közben persze minden esetben igyekezett felkelteni bennük a viszolygást vagy az ismeretlentől való félelmet. Nézzünk néhány ilyen jellegzetességet!

A zsidók testi jegyei és a képek

Az antiszemita mindig is előszeretettel emlegették a zsidók bizonyos testi jellegzetességeit, amelyek persze ugyanúgy felkelthették a velük szembeni gyűlöletet, mint belső tulajdonságaik, illetve társadalomban betöltött helyük. A náci ráadásul ezeket a külső jegyeket azért is fontosnak tekintették, mert ezzel a biológiai alapú antiszemitizmust is könnyebben meg lehetett magyarázni: a zsidó más, mint a német, és ez testi jegyeiben is erőteljesen megmutatkozik. A zsidók fizikai jellegzetességeit természetesen nem a náci faji teoretikusok kívánták először vizsgálni. Amerikában például már a 19. század második felében felmerült problémaként, hogy a zsidók ugyanannak a fehér rassznak a tagjai-e, mint az európaiak.¹⁶ A *Mérges gombában* Ernst Hiemer leírja, hogy „a zsidók haja göndör, mint a négerké”.¹⁷ A zsidók esetében a náci olyan „faji jegyeket” tartottak fontosnak hangsúlyozni, mint a nagy orr, a lúdtalp vagy a duzzadt ajak. A szövegben – ami egyébként egy fajelmélet-órai feleletet örökít meg a zsidók külsejéről – az egyik gyerek elmondja, hogy „a zsidók szeme húsosabb, mint a mienk. A szemén nyomban látni, hogy a zsidó hamis, álnok faj.”¹⁸ Bár az antiszemita frazeológia és a náci fajelmélet egyaránt igyekezett szakszavakat kitalálni a zsidó testi jegyekre, és próbált valamiféle tudományos keretet adni önmagának, valójában ezek színvonala semmiképpen nem lépett túl a „szép” és a „csúnya” kategóriáin.¹⁹

Természetesen a fenti testi jegyek mindegyike megjelenik az olvasókönyvek képein is, szinte minden esetben eltúlzottan, karikatúraszerűen. Mindenképpen érdemes megjegyez-

¹⁴ Paul, Gerhard: „Von Judenangelegenheiten hatte er bis dahin keine Ahnung” – Herbert Hagen, der Judenreferat des SD aus Neumünster. <http://www.akens.org/akens/texte/info/33/333407.html> (letöltve: 2015. dec. 28.)

¹⁵ Hiemer, Ernst: *Der Giftpilz*. Nürnberg, 1938. 7.

¹⁶ Gilman, Sander: *The Jew's Body*. New York, 1991. 169–190.

¹⁷ Hiemer: *Der Giftpilz*, 10.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Gilman: *The Jew's Body*, 169–190.

ni, hogy a velük éles kontrasztba helyezett németek egyáltalán nem nyújtanak kellemes látványt. Bár mind karcsúak és magasak, egészében majdnem mindig rettenetesen merevek, ridegek, már-már embertelenek. Főleg a nők esetében mondható el, hogy egész küllemük-ből hiányzik mindenféle gyengédség vagy elengedettségek. Ez egyébként nem feltétlenül a rajzoló ügyetlenségén múlt, hanem a korszak hivatalos művészetének a hatását tükrözte.

A bevándorló zsidó alapvető sajátossága, hogy esetében könnyű hangsúlyozni a zsidók német néptől idegen karakterét. Nála még hangsúlyosan jelennek meg olyan jellegzetességek, mint a szakáll, a kaftán, a pajesz. A zsidóság keleti eredetét a német antiszemita soha nem felejtették el emlegetni: az 1913-as *Ahasvérus boldog vándordala* című versben²⁰ például az „örök zsidó”, Ahasvérus önmagát „idegen pusztaság kitaszítottjának” nevezi, záró sorai-ban pedig azzal búcsúzik: „Így hát tovább játszom vakmerőségem jövedelmező játékaikat / és tovább követem ázsiai vérem különös, titokzatos, előttetek rejtett céljait.”²¹ A *Mérges gomba* egyik olvasmánya a bevándorló zsidók esetében nem felejt el megemlíteni, hogy piszkosak: „Nézd ezeket a kreatúrákat! – kiáltja Fritz. – Ezeket az egészségtelen zsidó orrokat! A tetves szakállukat! Ezeket a mocskos, elálló füleket! A görbe lábukat! A lúdtalpukat! A mocskos, zsíros ruháikat! Nézd, hogyan hadonásznak a kezükkel! Hogy alkudoznak! Hát emberek az ilyenek?”²²

De bármennyire is undorítóknak láttatták a bevándorló zsidókat, a nácik kifejezetten hangsúlyozták, hogy nem emiatt tekintik őket veszélyesnek, hanem azért, mert képesek alkalmazkodni: „...ha elég pénzt gyűjtenek, akkor leteszik mocskos öltözéküket, lenyíratják szakállukat, tetvetlenítik magukat, csinos ruhát öltenek, és úgy tesznek, mintha nem lennének zsidók.”²³ A nácik szemében a zsidók beilleszkedési készsége azt jelentette, hogy be akarnak furakodni a többségi társadalomba, hogy azt belülről bomlasszák. A *Pudelmopsdackelpinscher* egyik példázatában egy orvos, aki egy galandférget hajt ki a betegből, elmondja, hogy a féreg bejutásakor szinte láthatatlan és látszólag ártalmatlan, csak a gazdaszervezeten hízik óriásivá és kártékonyvá – majd hozzáteszi: „...pontosan úgy, ahogyan a zsidók is teszik a népekkel.”²⁴

A zsidók gyökértelensége az antiszemita egyik első számú vádjá. Magyarozataként a nemzetiszocialisták számos okot neveztek meg: Hitler szerint az „idealista lelkiület” hiánya miatt nem is lehetett hazájuk.²⁵ A *Ne bízz a rókában* ezzel szemben a középkori eredetű „bolygó zsidó”-monda magyarázatával él: amikor Krisztus a Golgotára menet megpihent, egy zsidó „káromkodva” üldözte el a háza elől, amiért Jézus örök vándorlásra kárhoztatta.²⁶ A Stürmer-Verlag olvasókönyvei azonban többnyire egyszerűen megelégszenek azzal a magyarázattal, hogy a zsidókat az ördög teremtette, ezért vándorolnak.

A rabbiknak mint a zsidók lelki vezetőinek a nemzetiszocialisták megkülönböztetett figyelmet szenteltek. Julius Streicher például egy akasztott rabbit ábrázoló amulettet hordott

²⁰ Ez a vers egy zsidó szerző, Paul Meyer munkája, aki ezzel kigúnyolta, egyben azonban igen pontosan szemléltette is a jellegzetes antiszemita vádakot.

²¹ Meyer, Paul: *Ahasversfröhlich Wanderlied, 1913* – lásd például itt: Diebow, Hans: *Der Ewige Jude*. München–Berlin, 1937.

²² Hiemer: *Der Giftpilz*, 15.

²³ Uo.

²⁴ Hiemer: *Der Pudelmopsdackelpinscher*, 50.

²⁵ Hitler: *Mein Kampf*, 242.

²⁶ Bauer: *Traukeinem Fuchs aufgrünerHeid...*, 7.

a nyakában.²⁷ A rabbi figuráját a *Mérges gomba* úgy jellemzi, hogy „egy férfi, aki úgy néz ki, mint a hosszú szakállú ördög”.²⁸ Az adott kontextusban egyébként egy fiatal zsidó fiút, Sollyt vizsgálztatja a zsidó vallás és erkölcsiség kérdéseiből, ami keretet ad a Talmud ismeretetésének. A zsidó vallás szent könyvét a náci előszeretettel emlegették antiszemita propagandájukban, néha egészen légből kapott állításokat fogalmaztak meg, bár ezek természetesen nem rugaszkodtak el túlzott mértékben az antiszemita közhelyektől. A *Mérges gomba* például ilyen Talmud-idézetet vélt ismerni: „A nem-zsidókat arra teremtették, hogy a zsidókat szolgálják, ők azok, akik építenek, vetnek, szántanak, és aratnak. A zsidók arra teremtettek, hogy mindent készen kapjanak.”²⁹ A zsidó vallást Streicher különböző kiadványai egyébként is előszeretettel tüntették fel démoni színben. Ennek egyik eszköze a régi vérvád emlegetése volt, amelyről már a *Der Stürmer* című újság is leírta, hogy „ha bárhol a világon olyan holttestet találnak, ahol a halál oka nem megállapítható, az emberek rögtön rituális gyilkosságra gyanakszanak”.³⁰ A *Mérges gomba* egy másik történetében, amelyben a zsidók egy tehenet vágnak le, a rabbi alakja ismét felbukkan: „Jön egy hosszú késsel a rabbi, és felvágja [a tehén] torkát. Az állat kínok között elvérzik. A zsidók közben körülötte állnak – és nevetnek.”³¹ Az állatkínzást a történet összeköti a vérváddal: „Hallottál a rituálékról? [kérdi a zsidókat megleső két gyerek egyike a társától.] Egy-egy ilyen alkalommal a zsidók fiúkat és lányokat, férfiakat és nőket gyilkolnak meg. Ők az emberbőrbe bújt ördög.”³²

Az általános iskolásoknak szánt olvasókönyvekben felbukkan a zsidó ügyvédek alakja, bár a velük szembeni vádak még ezekhez az egyébként sem túl magas színvonalú művekhez képest is rendkívül esetlenek. A *Mérges gomba* ügyvédekről szóló tematikus olvasmánya a legrövidebb az egész könyvben – látszik, hogy Ernst Hiemer egyszerűen nem tudott olyan vádat megfogalmazni, amely egyrészt gyerekek számára is érthető, másrészt kellően elborzasztó. Ehelyett egy olyan történetet közölt, amelyben két egymással perlekedő asszonyt ugyanaz az ügyvéd képviseli, aki mindkettejüktől bekasszírozza a honoráriumát, majd mindkettejüket bűnösnek mondja ki. Azután a bíróval együtt távozva a tárgyalóterem előtt megbeszélük: „Nagyszerű üzletet csináltunk, Silberstein kolléga úr. Megfosztottuk a két gójt egy szép kis összegtől, amit most a saját zsebünkbe tömhetünk.”³³ Elvira Bauer valamivel találékonyabbnak bizonyult az ügyvéd-probléma megoldásakor: ő a tematikus olvasmányban arról mesélt, hogy az ügyvéd egy parasztsaládtól a per időtartama alatt rengeteg honoráriumot szedett be, szépen meghízott (ezt egyébként fizikailag kell érteni, ahogyan az olvasmányhoz mellékelte ábra mutatta is), míg Michel, a parasztember feleségével együtt teljesen elszegényedett.³⁴ A náci előszeretettel hangoztatták azt a vádat, hogy a hatalomra lépésüket megelőző időszakban a német jogszolgáltatás zsidó kézben volt, amit olyan állításokkal egészítettek ki, hogy „a zsidó nyugodtan lophat, ha visszakövetelik tőle, akkor egyszerűen csak mindent le kell tagadnia. A zsidó bíróság ügyis neki ad igazat.”³⁵

²⁷ Sigmund, Anna-Maria: *A náci asszonyai*. Budapest, 2001. 287.

²⁸ Hiemer: *Der Giftpilz*, 17.

²⁹ Hiemer: *Der Giftpilz*, 18.

³⁰ *Der Stürmer* – Ritualmord-Sondernummer, 5/1934, 1.

³¹ Hiemer: *Der Giftpilz*, 39.

³² Hiemer: *Der Giftpilz*, 36.

³³ Hiemer: *Der Giftpilz*, 36.

³⁴ Bauer: *Trau keinem Fuchs auf grüner Heid...*, 21.

³⁵ Hiemer: *Der Giftpilz*, 19.

Az ügyvéddel ellentétben az orvos figuráját meglehetősen egyszerű volt démoni színben lefesteni az általános iskolásoknak: a legtöbb gyerek amúgy is fél a doktortól. A zsidó orvos a Stürmer-Verlag kiadványaiban szadista kéjgyilkos, élveteg, pederasztá szexuális ragadozó – rémálomszerű lény. Az egyik olvasmány már külsejét is meglehetősen részletességgel írja le: „Az ördögi arc közepén egy hatalmas, erősen görbe orr foglal helyet. Szemüvege mögött bűnöző szempár villog. Előreugró ajkán vigyor játszik. Egy vigyor, amely mintha csak azt mondaná: Végre! Végre megvagy, kicsi német leány!”³⁶ Előzőleg a „kicsi német leány” az orvos rendelőjéből egy kislány segélykiáltásait, majd egy férfi sátáni kacaját hallotta. Egy akkori német kisdíák később visszaemlékezett, hogy ez a történet annak idején nagyon izgatta a fantáziáját, kíváncsi volt, mi is történhetett a rendelőben, de erre az olvasókönyv semmiféle magyarázatot nem adott.³⁷

A zsidó orvos gonoszsága jelenik meg abban a történetben is, amikor egy haldokló zsidó megmentése érdekében „az orvos elmegy egy német kórházba, hogy kipróbálja a gyógyszer. A kísérletezés során három német hal meg, és még többen mennek tönkre.”³⁸

Az olvasókönyvek számos különböző kereskedőt jelenítenek meg, a házalóktól kezdve az áruház-tulajdonos nagykereskedőig. Közös tulajdonságuk a csalás és a haszonlesés. Ezt egyébként Ernst Hiemer annyira egyértelműnek tekintette, hogy egyik történetében egy német parasztszöveg egyszerűen faképnél hagyja a zsidó házalót, csak annyit közölve, hogy a hölgy „már túlságosan is jól ismeri a zsidókat”.³⁹ A zsidó hentesről elhangzik, hogy rossz minőségű húst árul gójoknak, minősíthetetlen higiéniai körülmények között – olyan húst, amelyet ő maga vagy más zsidó nem enne meg.⁴⁰ Ezek a vádak persze egy nagykereskedővel szemben már nem állták volna meg a helyüket, ezért az ő esetükben pénzéhes természetüket emelték ki: Aaron Kahn áruház-tulajdonos például egy éhező németet kislányával együtt dob ki az utcára, ahelyett, hogy megkönyörülne rajtuk.⁴¹ A társadalmi szolidaritás tökéletes hiányának iskolapéldájaként igyekeznek bemutatni a „zsidó Salomont”, aki a világháborúban soha nem járt a front közelében sem, helyette „otthon maradt, és gyűjtötte a profitot”.⁴² A náci értékrend szerint persze a hadi szolgálat a népközösség minden tagjának kötelessége, aki ez alól kivonja magát, az a nemzet ellen követ el vétséget.

A zsidó kereskedő amúgy az olvasókönyvek szerint nem egyszerűen nyereszkesedik, hanem kifejezetten a németek tönkretételére törekszik. Olvasmányok szólnak arról, hogyan fosztanak ki német parasztokat, például Elvira Bauer *Der Vieh Jude* című olvasmányában⁴³ (a kifejezés nagyjából állatkereskedő zsidót jelent, bár ezzel korántsem lehet visszaadni azt az elképesztő durvaságot, amelyet az ilyen összetett szó magában rejt, szó szerinti fordítása talán a baromzsidó lehetne) vagy a kis Paul dühéről szóló elbeszélésben, ahol egy parasztcsalád földjét egy telekspekuláns csalja ki, és a gyermek „legszívesebben széttörnén a vizeskancsót a kreatúra fején”.⁴⁴

³⁶ Hiemer: *Der Giftpilz*, 32.

³⁷ Knopp: *Hitler gyermekei*, 200.

³⁸ Bauer: *Trau keinem Fuchs auf grüner Heid...*, 29.

³⁹ Hiemer: *Der Giftpilz*, 27.

⁴⁰ Bauer: *Trau keinem Fuchs auf grüner Heid...*, 19.

⁴¹ Bauer: *Trau keinem Fuchs auf grüner Heid...*, 17.

⁴² Hiemer: *Der Giftpilz*, 51.

⁴³ Bauer: *Trau keinem Fuchs auf grüner Heid...*, 13.

⁴⁴ Hiemer: *Der Giftpilz*, 25.

A kereskedőével összefügg a bankár figurája, már csak azért is, mert a vele szembeni náci vádak lényegében ugyanazok voltak, legfeljebb a lépték volt egy kicsit más. A bankárokat be lehetett úgy mutatni, mint a megtestesült pénzéhséget. Mind a nagykereskedő, mind a bankár kiválóan alkalmas volt az egyik kedvelt antiszemita vád hangoztatására, nevezetesen, hogy a zsidók sokkal gazdagabbak, mint a nem-zsidók, és hogy ez a gazdagságuk természetesen tisztességtelenül szerzett vagyon. Az általános iskolai olvasókönyvekben ezt is végtelenségig leegyszerűsítették: „A zsidó istene a pénz – írta például a *Mérges gomba*. – És azért, hogy pénzt szerezzen, a legnagyobb bűnököt is elköveti. [A szöveg ezen a ponton nem részletezte a bűnököt, bár az efféle homályos kijelentések egyáltalán nem idegenek az antiszemitizmustól.] Addig nem nyugszik, amíg rá nem ülhet egy nagy zsák pénzre, amíg a pénz királyává nem válik.”⁴⁵ A meglehetősen eseten vádakon átűt az osztálygyűlölet: a pénzes zsidóval szembeni ellenszenv általában a szegény körülmények között élő, nem túl magasan képzett népréteg gazdagok elleni haragjára épít.

A nemzetiszocialisták előszeretettel hangsúlyozták, hogy a velük legélesebben szembenálló politikai irányzatok, vagyis a kommunizmus és a demokrácia beteges eszmerendszerek, amelyeket a zsidóság hozott létre. „A szovjet zsidó egy követ fúj New York-i fajtársával” – írta az *Örök zsidó* című kiadvány,⁴⁶ azaz a náci végső ellensége a zsidóság, álljon bármely politikai oldalon. Természetesen az olvasókönyvek igyekeztek bemutatni, hogy politikusként a zsidók mennyi kárt okoztak a német népnek, és erre olyan konkrét példákat is felhasználáltak, mint a világháborút közvetlenül követő időszak. Így például a *Mérges gomba* egyik olvasmánya egy bizonyos Hartmann nevű munkás politikai eszméléséről ír: a rendes munkásember a történetben rájön, hogy a kommunista mozgalom vezetői zsidók és nemzetellenesek. „Fütyülünk Németországra, az a lényeg, hogy nekünk jól menjen a sorunk” – adja a szájukba a tankönyv, amivel egyértelműen jelezni kívánja, hogy mennyire elvetemült emberekről is van szó.⁴⁷

Az antiszemita vádak ugyan a zsidó faj egészét gyűlölik, a zsidó ellenségkép mégis elsősorban a zsidó férfit célozza, a zsidó nővel szemben megfogalmazott vádak ennél jóval elmosódottabbak, és mindenképpen jóval ritkábban is hangzanak el.⁴⁸ A zsidó férfi ezzel szemben igazi szörnyetegként jelenik meg. Szexuális étvágya kielégíthetetlen, amit saját „fajtája” nem képes kielégíteni, ezért vágyik olyannyira a nem-zsidó, ez esetben a német nőre. Elvira Bauer így fogalmazta meg: „A zsidó, ó szerencsétlen! Zsidó nő neki nem kell! Azt hiszi hát, nagyon okos, ha magának német nőt lop. De nézzetek csak erre a képre, egymáshoz sehogy sem illenek. Mert német nő oldalán, mily szánalmas, nézzétek hát! Jobb lenne az a zsidónak, ha minden német nőt békén hagyna, és a zsidó nőnél maradna.”⁴⁹ Elsőre talán furcsának hat, hogy ennyire nyílt szexuális utalások jelennek meg egy kisgyerekeknek szóló tankönyvben, de Streicher újságja hasábjain amúgy is előszeretettel alkalmazott pornográf utalásokat, és ezek egyéb kiadványaiban is feltűntek. A fajgyalázás vádja a harmincas évek Németországában elég gyakorinak számított, általános volt, hogy nyilvánosan meghurcoltak ilyen párokat, így a német kisiskolások közül valószínűleg sokan láthattak ilyen esetet.⁵⁰

⁴⁵ Hiemer: *Der Giftpilz*, 42.

⁴⁶ Diebow: *Der Ewige Jude*, 121.

⁴⁷ Hiemer: *Der Giftpilz*, 46.

⁴⁸ Gilman: *The Jew's Body*, 5.

⁴⁹ Bauer: *Trau keinem Fuchs auf grüner Heid...*, 25.

⁵⁰ Evans: *A Harmadik Birodalom hatalmon*, 120.

A fajgyalázást a propaganda többnyire német nő–zsidó férfi viszonyaként mutatta be, és elsősorban a nő szégyenének tekintették, ugyanis ez teljességgel ellenkezett a német nő nácik által kívánatosnak hirdetett képével. Szintén Elvira Bauer könyvében jelenik meg egy divatos fiatalasszony, akit apja szid, amiért „ugyan egy vérből valók, de a lány önzésből mégis a zsidó Sali Rosenfeldhez jár pénzért és szép ruháért”. Az apa ezt követően azt is hozzáteszi: „...egy jó tehén mellé tacsót nem köthetünk a szekér elé. Ilyen nincs, és nem is lehet.”⁵¹ A náci faji teoretikusok előszeretettel használtak ilyen meredek hasonlatokat annak alátámasztására, mennyire természetellenes is a különböző emberfajok közti nemi érintkezés.

A zsidó perverzitás másik példájaként a pederasztiát tárták a gyerekek elé. A fentebb már ismertetett házi orvos rendelőjében történt ki nem fejtett eset valószínűleg egy kislánynon elkövetett nemi erőszak volt, amely után a doktor „zsíros ujját már nyújtotta” a következő német leány után.⁵² Ugyancsak a *Mérges gomba* írja le Hans és Else (érdekes a hasonlóság Jancsi és Juliska német nevével) találkozását az Idegen Emberral: az Idegen cukorkát kínál nekik, „de ezért mindkettejüknek vele kell menniük”.⁵³ A történetben megint csak észrevehető az egyszerű, propagandaszempontról azonban ügyes húzás: nem derül ki, hogy egész pontosan *miért* akarja az idegen, hogy a két gyerek vele menjen. Mindenesetre az egész szövegkörnyezet és főleg a visszataszítóan gonosz küllemű, napszemüveges férfit ábrázoló kép arra utal, hogy valami egészen rettenetes dologra készül. Azok a történetek, amelyekre itt a pederasztiával kapcsolatban utaltam, akár a gyermekgyilkosság és a rituális gyilkosság képzetkörébe is beleillenek – valószínűleg éppen ez volt a szerző, Ernst Hiemer szándéka.

A nácik antiszemita olvasókönyvei egyértelmű céllal születtek: be akarták bizonyítani a német kisiskolásoknak, hogy a zsidók ördögi lények, a rendes emberek esküdt és született ellenségei, akikkel lehetetlen egy levegőt szívni. Ugyanakkor mindig igyekeztek valamiféle kontrasztot mutatni: a zsidókkal szembeállították a németeket. „Ez itt a német – írta Elvira Bauer olvasókönyvében –, büszke férfi, aki küzd és dolgozik. Mivel szép és merész, a zsidó örökön gyűlöli.” Ezzel szemben: „Íme, a zsidó, mindenki látja, a legnagyobb gazember az egész országban. Azt hiszi, ő a legszebb a világon, mégis oly ronda, itt jól látható.”⁵⁴ A zsidó és a német közti kontraszt mutatkozik meg azokban az olvasmányokban, ahol német gyerekek egymás között sugdolózza szidják a zsidókat. Másutt például két nő felháborodva beszél arról, hogy „ezek a papok még mindig hajlandók zsidókat keresztelni, és beeresztik ezt az egész bűnöző hordát a templomainkba”.⁵⁵ Megint másutt egy társaság durva gúnyolódással elüldözi az őket egyébként sörre meghívó Salomont, aki „mint az ördög fut ki a vendéglőből”, majd egyikük röhögve közli, hogy „kár, amiért olyan hamar elment, még a fejére szerettem volna olvasni egy verset”.⁵⁶ A németek viselkedését ezekben a szövegekben igen nehéz lenne szimpatikusnak vagy kulturáltként nevezni, bár a nemzetiszocialista nevelés általában is törekedett a megelőző századok során kialakult erkölcsi normák leépítésére. A tankönyvek nemcsak elfogadhatónak, hanem egyenesen követendő példaként ábrázolták a kirekesztő magatartást. A kirekesztés végső példáját Elvira Bauer adja, amikor könyve utolsó oldalain örömnépként mutatja be a zsidók kiutasítását Németországból: itt éles kont-

⁵¹ Bauer: *Trau keinem Fuchs auf grüner Heid...*, 25.

⁵² Hiemer: *Der Giftpilz*, 32.

⁵³ Hiemer: *Der Giftpilz*, 29.

⁵⁴ Bauer: *Trau keinem Fuchs auf grüner Heid...*, 6.

⁵⁵ Hiemer: *Der Giftpilz*, 23.

⁵⁶ Hiemer: *Der Giftpilz*, 51.

rasztot igyekeznek mutatni a zsidók „szemtelenége” és a németek viselkedése között, azonban nem túl sikeresen. „Most minden iskola szép lesz, a zsidóknak menniük kell, kicsinek és nagyoknak, sírás-rívás nem segíthet, de a harag és a düh sem.”⁵⁷ A mellékelt képen a zsidók a német gyerekek örvendezése közepette vonulnak ki az iskolából, s bár Bauer egy zsidó kislányt is odarajzolt, aki egy német lányka haját húzza, alapvetően a német gyerekek gúnyos öröme határozza meg a kép egészét. A Hitlerjugendről Bauer leírja a következőket: „A német Führert szeretik, az Úristent félik, a zsidókat megvetik, s mert nem az ő fajtájuk, el kell bukniuk.”⁵⁸

Összegzés

A fentiekben leírt tankönyvek képet adnak egy olyan társadalomról, amely alapvető értéknek tekintette a gyűlöletet, az erőszakot és a kirekesztést. Megmutatják a náci törekvését, hogy világképüket már a legfiatalabbakba beleneveljék. Nem állíthatjuk egyértelműen, hogy önmagukban kinevelhették azt a fiatalságot, amely hajlandó volt gyilkolni a Harmadik Birodalom érdekeiért. Ugyanakkor nem felejthetjük el, hogy nem álltak önmagukban, hanem egy általános mentalitás megjelenési formái, amely az oktatás minden szintjén megjelent. Noha Elvira Bauer és Ernst Hiemer tankönyvei már a maguk korához képest is extrém módon fogalmazták meg az antiszemita vádakot, nem voltak idegenek a politikai elit által elfogadott, sőt kívánatosnak tekintett szemléletmódtól. Olvasásukkor figyelembe kell vennünk, hogy a nemzetiszocialista Németország nevelési rendszerében vagy akár a szélesebb társadalomban alig találkozhattak a gyermekek olyan állítással, amely az ezekben az olvasókönyvekben megjelenő gyűlöletkeltő propagandát cáfolta volna. Ellenkezőleg: az antiszemita, illetve a más népeket lenéző faji gondolat a németországi oktatás minden szintjén jelen volt, így ezek a tankönyvek tulajdonképpen egy tünetegyüttes leglátványosabb, de a tipikustól nem túlságosan eltérő velejáróinak tekinthetők.

⁵⁷ Bauer: *Trau keinem Fuchs auf grüner Heid...*, 37.

⁵⁸ Bauer: *Trau keinem Fuchs auf grüner Heid...*, 41.

V. LÁSZLÓ BERNÁT

Keresztesharc a nyilaskereszt ellen

Bangha Béla nyilasellenes publicisztikája, 1936–1940

A magyar történelmi emlékezet hamarabb köti Bangha Béla jezsuita páter nevéhez a protesztánsellenesség, a klerikális antiszemitizmus, a fajvédelem és a reakció hívószavait, mint a következőket: javaslat a nyilas párt betiltására, nyilasellenes publicisztika, náciellenesség vagy antifasizmus. Dacára annak, hogy az utóbbiak integráns részét képezték Bangha világnézetének, és majdhogynem kizárólagos témáját adták sajtómunkássága második felének, a páterről szóló, radikálisan eltérő konklúziókra jutó szakirodalomnak még az apologetikus vonala sem idézte fel ezeket. Előre is fontos leszögezni, hogy tanulmányomban nem kíséreltem meg felmenteni Bangha pátert a zsidóellenesség és a felekezeti intolerancia vádjai alól, hiszen egyetlen zsidótárgyú írása sem mentes a vehemens antiszemitizmustól. Ennek ellenére történelmi torzítás lenne elhallgatni a tényt, hogy Bangha Béla a harmincas évek második felének kiemelkedő nyilasellenes írója volt. Írásom ezen a ponton kívánja vitatni a korábbi Bangha-kép tételeit, és a páter munkásságának egy eddig fel nem tárt oldalát akarja megmutatni.

Bangha Béla nyilasellenes írásai elkerülték az utókor figyelmét. A kérdés és a korszak olyan neves tekintélyei is a valósággal szöges ellentétben lévő konklúziókra jutottak, mint Gyurgyák János, Ungváry Krisztián vagy Gergely Jenő. Ungváry a páter munkásságát végső soron burkolt nyilas programnak ítélte,¹ Gyurgyák *Magyar fajvédők* című monográfiájában külön fejezetet szentelt Banghának, együtt tárgyalva őt Méhely Lajos nyilas fajbiológussal és Milotay István nyilas publicistával,² Gergely pedig egyenesen arra jutott, hogy a pátert „halálakor inkább a szélsőjobboldali, nyilas sajtó vallotta magáénak”, mint a konzervatív.³ Egy újabb tanulmány hosszasan részletezi a magyar katolikus egyház nyilasellenes állásfoglalásait, ám Bangháról nem tesz említést.⁴ S végül az egyetlen esszé, mely egyáltalán érinti Bangha náciellenes cikkeit, egy szó híján ignorálja a páter nyilasellenes munkáit.⁵

¹ Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus*. Budapest–Pécs, 2012. 245., 242.

² Gyurgyák János: *Magyar fajvédők*. Budapest, 2012. 73–86.; uő: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Budapest, 2001. 299.

³ Gergely Jenő: *A politikai katolicizmus Magyarországon, 1890–1950*. Budapest, 1977. 48–49.

⁴ Fazekas Csaba: *A magyar katolikus egyház és a „fasizmus”*. In: Miklós Péter (szerk.): *Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról*. Szeged, 2010. 214–222. Hasonlóan nem beszélnek a kérdéstről Szolnoky Erzsébet: *A páter. Bangha Béla a sajtó apostola*. (Győr, 1998.), illetve Petrich Antal: *Száz év a magyar jezsuiták múltjából*. (Eisenstatt, 1991.)

⁵ Orvos Levente: *Bangha Béla (1880–1940). Az egyik legnagyobb magyar apostol életét beárnyékoló vádak*. Miles Christi, 8. köt. (2006) 38–55. Az írás sajnos egyszerre próbálja felmenteni Banghát a zsidóellenesség vádja alól, és „ismeri el” közben, hogy a páter inspirálta Szálasi Ferencet.

Felvetődik a kérdés: ha Bangha Béla munkásságának ilyen komoly részét tette ki a nyilasellenesség, akkor miként lehetséges, hogy ezt a szakirodalom figyelmen kívül hagyta? A válasz a páter halála után közvetlenül kialakult Bangha-kép formálói körül keresendő. Bangha Béla első életrajzát Nyisztor Zoltán jezsuita szerzetes, Bangha közeli ismerőse írta meg,⁶ és ez a munka szolgált – Molnár Antal, a kérdés szakértője szerint – az „összes későbbi értelmezés” alapjául,⁷ Bangha Béla összegyűjtött munkáit pedig Bíró Bertalan jezsuita atya válogatta és kommentálta.⁸ Ezeket a meghatározó munkákat fellapozva rögtön szembeötlik, hogy sem Nyisztor életrajza, sem a Bíró-féle válogatás nem kezeli korrekt módon Bangha örökségét. Nyisztor ugyanis egyetlen említést sem tesz Bangha nyilasellenes csörtéiről, Bíró pedig önkényesen válogat Bangha zsidótémájú és nyilasellenes írásai közül, láthatóan szándékosan hagyva ki a páter egyes esszéit. A két papszerző motivációjáért egyébként nem kell sokat kutatni: Nyisztor Zoltán nyilas-szimpatizáns volt, aki emigráns életrajzában hosszas tirádát szentelt Szálasi Ferenc „nemes lelkületének és tiszta szándékainak”,⁹ Bíró Bertalan pedig több munkát publikált az eugenika és a faji antiszemitizmus témájában.¹⁰ A két nyilasbarát író érthető okokból saját képére próbálta formálni Bangha emlékezetét, kevés jót téve ezzel egykori paptársuk megítélésének. Jellemző, hogy a Banghát nyilas kontextusban elhelyező írások nem is közvetlenül a pátertől idéznek, hanem az összegyűjtött műveit szerkesztő Bíró Bertalan kommentárjaiból.¹¹ Bíró azonban tudatosan kihagyta Bangha faji antiszemitizmussal szemben kritikus írásait a páter összegyűjtött műveiből.¹²

Hogy valaki faji vagy vallási alapon gyűlöli-e a magyarság zsidó részét, különösebben sokat nem számít, és mindössze a Horthy-kor antiszemitizmusát jellemzi, hogy egy csupán vallási alapon zsidóellenes pap már pozitív kuriózumnak számít. Mindazonáltal fontos kiemelni, hogy a korabeli források a nyilasbarát Bangha képével teljesen ellentétes benyomást keltenek. Mindjárt két nekrológ, mely a páter 1940-es halálakor megjelent, egyértel-

⁶ Nyisztor Zoltán: *Bangha Béla élete és műve*. Budapest, 1940.

⁷ Molnár Antal – Szabó Ferenc SJ: *Bangha Béla SJ emlékezete*. Budapest, 2010. 16.

⁸ Bíró Bertalan (szerk.): *Bangha Béla SJ összegyűjtött munkái*. 1-30. köt. Budapest, 1941–1942. (a továbbiakban: ÖM.)

⁹ Nyisztor Zoltán: *Vallomás magamról és kortársaimról* (1969), illetve hasonló értelemben: *Ami a vallomásból kimaradt* (1971). Nyisztor szavait lelkendezve idézi egy önjelölt „irodalomtörténész” szélsőjobboldali honlapokon: ifj. Tompó László: Szálasi Ferencről egy katolikus papnak a megszkottól eltérő vallomása: „Egy nemes lelkű és tiszta szándékú férfival állok szemben”, *hunhir.info*, 2011. május 6. (hozzáférés: 2015. július 3.) Nyisztor egyébként az emigráns nyilas sajtó aktív szereplője volt, és ő kezelte Fiala Ferenc hungarista író Szálásiról szóló hagyatékát. Lásd: Nyisztor Zoltán: *F. F. regénye*. Nemzetőr, 1976. 320. sz.

¹⁰ Bíró Bertalan: *Eugenika*. Budapest, 1935.; uő: *Keresztység és fajiság* I. és II. Magyar Kultúra, 26. köt. (1939) 3. sz. 75–76., ill. 4. sz. 113–114. Bíró utóbbi tanulmányaiban a nyilas propaganda mellett teszi le a voksát, kifejtve, hogy a zsidókat a keresztiség sem teszi elfogadhatóvá, és a zsidókkal való vegyes házasság olyan, mint a négekkel való fajfertőzés. Ez utóbbi nézetével messze meghaladta a püspöki kar és a katolikus elit álláspontját az antiszemitizmus terén. Lásd: Fazekas: *Magyar katolikus egyház*, 219.

¹¹ Gárdonyi Máté: *Az antiszemitizmus funkciója Prohászka Ottokár és Bangha Béla társadalom- és egyházképében*. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, 2005. 200–201.

¹² Lásd például a következő, *Összegyűjtött munkáiból* kimaradt cikket: b. b.: *Erkölcsei eltérés van*. Magyar Kultúra, 9. köt. (1921) 232., vagy a következő feljegyzést: *Jezsuita Levéltár*, VI., 9. doboz, Bangha Béla hagyatéka, 1923. február 2-ai feljegyzés a hit ellen vétőkről. Az írások azon részét, melyet valóban feldolgozott Nyisztor és Bíró, az utókor történészei jórészt egyszerűen ignorálták.

mű megvilágításba helyezi Bangha munkásságát. A náciellenes *Magyar Nemzet* publicistája, Lendvai István azt írta, hogy a „keresztény származás báránybőrébe bújt” „mai ordások”, azaz a nyilasok elleni harcban hiányolni fogja Bangha tollát.¹³ Ezzel szemben a nyilas *Magyarság* egy *Nyílt ellenfél* című cikkben emlékezett meg Bangháról, kiemelve, hogy „Bangha páter írásaiban és szónoklataiban [...] összetűzésbe került a [...] nyilaskeresztes mozgalommal”.¹⁴

Banghát valójában a nyilas mozgalom terjedése, amit ő „a szellem bolsevizálódásának” nevezett,¹⁵ nagyon is aggasztotta, a nácik birodalmi terjeszkedése, különösen az *Anschluss* pedig mélyen felkavarta.¹⁶ Kritikusai rendre felrötták a páternek, hogy az olasz fasizmussal szemben megengedő volt,¹⁷ pedig Mussolini rendszerét már 1922-ben támadta,¹⁸ naplója pedig tele van római tartózkodása idejéből fasizmusellenes megjegyzésekkel a totalitarizmus szeleit zászló módjára követő, szervilis paptársairól.¹⁹

Bangha büszke volt arra, hogy „a nemzetiszocializmus világnézeti veszedelmére mi már akkor felhívtuk a figyelmet, amikor Magyarországon vagy semmit sem tudtak a mozgalomról, vagy csak a szokásos magyar külpolitikai tájékozatlansággal titkon drukoltak a nacionalista hullám sikerének”.²⁰ Való igaz, hogy a *Magyar Kultúrában* már 1932-ben azt írta a páter, hogy a fajelmélet nevetséges és igazolatlan bolsevista eszme, ami rövid úton nemcsak a zsidók, de a katolikusok vesztére is fog törni.²¹ Bangha elolvasta Adolf Hitler *Mein Kampf*ját, és lesújtó véleménye volt a könyvről: kiábrándító, ellentmondásos, unalmas, hibás, bűzös, demagóg műként jellemezte azt. Mivel Bangha nem foghatta a liberális demokrácia pártját a nácizmussal szemben – és konzervatív katolikusként nyilván nem is akarta ezt tenni –, érvelése sajátos formát öltött: a nácizmust a liberális individualizmus szülöttének nevezte, a fajiságot, a véreszmét pedig a szekuláris egyéni központú logika végeredményének, a régi liberalizmust felváltó „új, sovíniszta liberalizmusnak”. Bangha szavaival Hitler „*hihetetlen könnyelműséggel keveri össze a nép, a faj s az állam gondolatát [...] Neki a [...] vér, a faj minden. Ez az a bálvány, amelynek mint istenségnek hódol [...] Részben éppen annak köszönheti káprázatos sikerét, hogy brutális erővel adott hangot annak a divatos téveszmének, amely a mai túlzó nacionalizmust jellemzi, főleg annak a fajimádó sovínizmusnak, amelyet joggal nevezhetünk korunk uralkodó s legnépszerűbb herezisének. A tömegönzés, a kollektív önimádat a nemzetté bővített én abszolút kultusza,*

¹³ [Lendvai István]: *Bangha páterrel* (1940). In: uő: *Nomád leveleiből*. Budapest, 1942. 83–85.

¹⁴ Molnár Gyula (szerk.): *Bangha Béla, a nagy sajtóapostol 1880-1940*. Budapest, 1940. 28. Gyurgyák János lábjegyzetben tesz futó említést a cikkről. Gyurgyák: *Fajvédők*, 82., 24. jegyzet; uő: *Zsidókérdés*, 299., 141. jegyzet

¹⁵ *ÖM*, XI. 419.

¹⁶ Molnár–Szabó: *Bangha*, 288.

¹⁷ Csonka Rózsa: *A klerikális reakció az ellenforradalom győzelméért*. Budapest, 1952. 53–66.

¹⁸ Bangha Béla: *Kell-e nálunk fasizmus?* Új Nemzedék, 1922. november 26. In: *ÖM*, XXVII. köt. 422–424.

¹⁹ Molnár–Szabó: *Bangha*, 289–290.

²⁰ Bangha Béla: *Korképek* (1937). In: *ÖM*, XXVIII. 487. Bangha Béla név nélkül vagy szignóval ellátott, általában *Tollhegygel* címen megjelent rövid sajtószurkálódásait Bíró *Korképek* néven gyűjtötte egybe, azonban itt is kihagyott több b. b. szignóval megjelent *Tollhegygel*-cikket. Ezeket Bangha írásai között kezelem, míg az azonosíthatatlan szerzőjű *Tollhegygel*-cikket az általa csupán szerkesztett írások között. Bangha fontos szerepéről a *Tollhegygel*-rovat alakításában mindent elmond, hogy halála után a rovat egy hétig teljesen kimaradt. Lásd: *Magyar Kultúra*, 27. köt. (1940) 9. sz. 149. skk.

²¹ Bangha Béla: *A fajelmélet értéke*. *Magyar Kultúra*, 19. köt. (1932) 1. sz. 155–157. In: *ÖM*, XI. 363.

a XIX. és XX. századnak a hisztériáig fokozott bálványimádata. Csak egy »isten« van, s az a nemzet, a vér, a magamfajtákkal kiszélesített én.”²²

A nyilasok izzadtságzagú kísérletei, hogy önálló és külföldi inspirációktól független eszmeiségként fessék le hungarizmusukat, nem tévesztette meg a pátert. Mint írta, semmi kétsége nem volt afelől, hogy a nyilasok egyszerűen a „rosenbergi újpogány gondolat prókátorai”,²³ ahogy a *Magyar Kultúra* is kiemelte egy tanulmányában, hogy a hazánkra veszélyes nyilas eszme „betűről-betűre való lekopírozása a horogkeresztes gyakorlatnak”.²⁴ A páter, nem találván különbséget Sztálin, Hitler és Szálasi erőszakos állampártisága és totalitarizmusa között, így írt: „A magyar nyilas és horgos mozgalomnak ugyanaz a bűne, mint a többi diktatúrának: erőszakos és illetéktelen beavatkozással rendet teremteni, s a bolsevizmust új, jobboldali eszmeizmussal kikergetni”. Bangha attól tartott, hogy ha a hatalom „az imperatori pózokat majmoló tehetségtelen imitátorok kezeiben [volna, az] bizonyos végzetes nemzetrombolásnak lenne nálunk okozója.”²⁵ Bangha különösen a nyilasok fennhangosan hangoztatott keresztény jelszavait tartotta veszélyesnek. „Rengeteg újpogány eszmét csempésznek be az ifjú magyar agyvelőkbe” – figyelmeztetett 1939-ben –, melyek „szakítani akarnak [...] Szent István gondolatával”. Hitler legalább nyíltan támadta a katolicizmust, de „a mi kis rosenbergjeink [...] sunyin kötnek bele az Egyházba” – írta.²⁶

Éppen ezért a páter nagy hangsúlyt fektetett a hungarizmus keresztény jelszavainak teológiai cáfolatára, illetve annak kiemelésére, hogy náciellenessége katolikus alapon nyugszik. Noha a hungarista eszme lefektette, hogy a politikai egyházat „zsidó találmánynak” tekinti, egyfajta konkurenciának, mellyel „a harc elkerülhetetlen”,²⁷ mégis keresztény közszereplők, még katolikus püspökök is kifejezték szimpátiájukat, vagy félrenéző passzivitást tanúsítottak a nyilas mozgalommal szemben.²⁸ Bár a nyilasokkal való nyílt konfrontálódást a püspöki kar nem támogatta, a Bangha által vezetett katolikus sajtó mégis nyílt vagy kevésbé nyílt módszerekkel tűzte tollára a nyilasokat. A fő kódszó az „újpogányság” veszedelme volt, melyben az „új” egyértelműen a náciizmusra és a hungarizmusra utalt, és nem az ekkor már közel száz éves marxizmusra. Jellemző, hogy a jelzót is mindig a nyilas sajtó vette magára.²⁹ Már maga a hungarizmus mint kifejezés is bosszantotta Banghát, aki a Prohászka Ottokártól kölcsönzött³⁰ szó „sűrű emlegetésében”, a „prohászka bárány játszá-

²² Bangha Béla: *Hitler iskolája*. Magyar Kultúra, 21. köt. (1934) 1. sz. 117–121. In: ÖM, XXIV. 478–480. [Kiemelés tőlem – L. B.] A *Magyar Kultúra* hozzá is tette 1938-ban, hogy a nemzetiszocializmus egy új pogány vallás szintjére emeli a vérkultuszt, új vallással, új liturgiával, új templommal, mely a kereszténység legyőzésére tör. Lásd: Muckermann Frigyes SJ (Bécs): *Levél egy nemzetiszocialistához*. Magyar Kultúra, 27. köt. (1938) 5. sz. 136.

²³ *Tollhegyyel*. Magyar Kultúra, 26. köt. (1939) 1. sz. 127. Alfred Rosenberg náci teoretikus volt.

²⁴ Közi-Horváth József: *A magyarországi nemzetiszocialista pártok története, programja és jelenlegi állása, I. és III. rész*. Magyar Kultúra, 27. köt. (1938) 2. sz. 48–52., ill. 4. sz. 116–117.

²⁵ Bangha Béla: *Jelszavak uralma*. Sajtószemle, 12. köt. (1938) 2. sz. 1. In: ÖM, XXVIII. 575.; Bangha Béla: *Korképek (1937)*. In: ÖM, XXVIII. 487–488.

²⁶ *Tollhegyyel*. Magyar Kultúra, 26. köt. (1939) 1. sz. 127.

²⁷ *Haditörténeti Levéltár*, Personalia 308, Gömbös Ernő anyaga, *Út és Cél* c. Szálasi-gépirat, 8-9.

²⁸ Fazekas: *Magyar katolikus egyház*, 218–219.

²⁹ *Tollhegyyel*. Magyar Kultúra, 27. köt. (1940) 5. sz. 80. („Olyan dolog ez, mintha a tömeg közé bekiáltjuk, hogy tolvaj!, és erre pontosan csak egy ember kezd a sértés ellen hevesen tiltakozni.”)

³⁰ Prohászka hungarizmusának és Szálasi hungarizmusának kapcsolata külön tanulmányt igényelne. Én személyesen elfogadottnak tartom a kapcsolat felvetését a két hungarizmus között, és Prohászka-t a későbbi nyilas eszméhez jóval közelebb álló gondolkodónak tartom.

sában” megtévesztést látott,³¹ a nációk szájából „az Úristennel való példálózásban” pedig „egyszerű káromlást és szofisztikus fogalomcsúsztatást”.³²

A páter érvei nem csupán maró publicisztikából álltak, hanem a katolikus apológia sajátos náciellenes válfajának termeléséből is. Bangha arról írt, hogy a faji kiválasztódást, a szociáldarwinizmust istenségnek tekintő nációk sohasem lesznek összhangban a kereszténységgel: „Ha valaki a természetet egyszerűen azonosítja az istenséggel, arra nézve persze a Tízparancsolat és a keresztény erkölcsötörvény nem bír jelentőséggel. Ez azonban merő pogányság s a személyes Isten tagadása, sőt hozzátehetjük: a logika csúsztatása is. Mert Isten nem azonos a természettel, hanem a természetnek végső oka, a sokszerű természeti törvény közös szerzője.”³³

A páter ezek mellett azt is kiemelte, hogy a valódi kereszténység nem a nem kereszténynek tekintett csoportokkal szembeni fizikai és gazdasági harc, s az egyház nem a nacionalizmus kisinasa.³⁴ A valódi kereszténység és a pogány „frázis-kereszténység” teljesen eltérő értéket képviseltek, írta Bangha. Az előbbi „az alázat, türelem, bűnbocsátás”, az utóbbi az ember „legalantasabb érzéseinek és szándékainak” való tapsolás, „rágalmazás”, „fekete gyűlölet”.³⁵ Az előbbi Krisztus keresztje, míg az utóbbi „halovány, nyomorult kópiája” az igazinak,³⁶ egy „keresztényellenes és magyarellenés”,³⁷ „veszélyes [és] ártalmas [...] mozgalomnak” a szimbóluma.³⁸

A nyilasok „alantas szándékai” a páter értelmezésében: radikális államosítás, vagyonekobzás, antiszemita szociálpolitika. A vádakat, hogy az egyház érdektelen lenne a társadalmi kérdések iránt, elutasította, és a nyilasokat több ízben nevezte még a kommunistáknál is kommunistábbnak.³⁹ Mivel az egyházi iskolák államosítása éppen úgy részét alkotta a nyilas, mint a kommunista programnak, ez a pont könnyű támadási felületet biztosított a páter számára, ahogy az a nyilas megnyilatkozás is, miszerint „munkatáborba” küldenék „a magyar és magyar közé éket verő” „főpapokat”.⁴⁰ A páternek nem volt kétsége, hogy a nyilasok, éppen, mint a németországi nációk, államilag támogatnák majd a katolikusellenes propagandát.⁴¹ Ezt Bangha „pogány harcnak” nevezte „az egyház ellen”,⁴² s az államosított

³¹ *Korképek (1940)*. In: ÖM, XXVIII. 511–512.

³² Incze István [Bangha Béla]: *A meztelenség kultusza Németországban*. Magyar Kultúra, 26. köt. (1939) 12. sz. 359–360.

³³ Incze [Bangha]: *A meztelenség kultusza Németországban*, 359–360.

³⁴ *Tollhegyyel*. Magyar Kultúra, 26. köt. (1939) 8. sz. 256.

³⁵ *Tollhegyyel*. Magyar Kultúra, 27. köt. (1940) 2. sz. 30.

³⁶ *Korképek (1935)*. In: ÖM, XXVIII. 436–437.

³⁷ *Korképek (1938)*. In: ÖM, XXVIII. 495.

³⁸ Bangha Béla: *Vergődés a magyarság fogalma körül*. Magyar Kultúra, 26. köt. (1939) 18. sz. 132–133.

³⁹ Bangha: *Vergődés*, 132–133.; *Korképek (1940)*. In: ÖM, XXVIII. 522, 702–703.

⁴⁰ *Tollhegyyel*. Magyar Kultúra, 27. köt. (1940) 7. sz. 128.; Közi-Horváth József: *A magyarországi nemzetiszocialista pártok története, programja és jelenlegi állása, II. rész*. Magyar Kultúra, 25. köt. (1938) 3. sz. 75–78.

⁴¹ Bangha Béla: *Jézus Krisztus nemzetiszocialista megvilágításban*. Magyar Kultúra, 26. köt. (1939) 13–14. sz. 10–13.

⁴² Bangha Béla: *Fény és árny a kereszténység mai arculatán*. Magyar Kultúra, 26. köt. (1939) 8. sz. 227–230.

oktatásról konkrétan ki is emelte, hogy „ilyen igazságtalan, gyűlölködő, de egyúttal ostoba támadásban a katolikus vallásos iskoláknak még nem volt részük”.⁴³

Míg egyes katolikus vezetők büszkék voltak a nyilasokkal való együttműködésükre, addig Bangha a nyilas részről érkező támadásokban látott érdemet. „Mi katolikusok büszkék lehetünk arra, hogy főleg mi – vagy, ahogy az újpogányság propagandistái kissé túlozva mondják; egyedül mi – vagyunk az ő hajmeresztő elveiknek konok és határozott ellenzői. Az ilyen vád mindenkinek csak becsületére válhatik” – írta.⁴⁴ Igazán akkor kerül éles megvilágításba a páter érvelésének radikálisan nyilasellenes hangja, ha olyan írások mellé helyezük téziseit, mint Nyisztor Zoltán 1944-es cikke az *Egyházi Lapok*ban. Itt Bangha későbbi életrajz-írója azzal érvelt, hogy míg a liberálisok az egyház „született ellenségei”, addig a nyilasok „elbitangolt gyermekek”, „visszaédesgethető bárányok”.⁴⁵ Bangha, látván kollégái hiszékenységét, rámutatott a „[nyilas]mozgalom veszedelmére”, „ügyesen leplezett manóverére”, miszerint „kereszténységet hangoztatva” „akarják pusztítani az Egyházat, hadakozni a katolikus nevelés ellen [és] katakombákba kergetni vissza a hitéleti kereszténységet”. A páter szerint „olyan óriult paradoxon ez, amelyben széles tömegek elképesztő szellemi elkorcsosulása, a fogalmak körül való homályos tapogatózása, a logikától való nagymértékű eltávolodása lepleződik le”. Végül soron azonban mégis csak fájt neki a keresztény jelszó alatt meghirdetett harc egyháza ellen: „A legújabb koroknak volt fenntartva ez a vívmány: hogy a kereszténység ellen keresztény jelszó alatt izennek háborút” – kesergett.⁴⁶

Nyisztor arra hívta fel olvasói figyelmét, hogy nem szabad az egyháznak a liberálisokkal együttműködnie, és ezt a fajta baloldali-katolikus koalíciót Bangha is elvetette.⁴⁷ Mindazonáltal a páternek választ kellett adnia a nyilasok totalitárius és diktatórikus állameszméjére, és ezért – ha nem is a liberális demokrácia, de – a konzervatív, katolikus jogállam szükségessége mellett tette le a voksát. „Mintha a világ ráunt volna a szabadság gondolatára” – kezdte a páter *Jelszavak uralma* című 1938-as cikkét –, mintha „megbabonázta” volna az embereket az eszme, melyet Bangha az „erős kéz”, „totalitarizmus”,⁴⁸ „diktatori önkény”⁴⁹ és „rendőrállam”⁵⁰ szavakkal illetett. Ezekkel szemben a páter egy katolikus körök-

⁴³ *Korképek (1940)*. In: ÖM, XXVIII. 522. [Kiemelés tőlem. – L. B.] Jellemző, hogy amikor a nyilas *Magyarság* egy áldoztató katolikus pap képét rakta borítójára, a *Tollhegyel*-rovat megkérte a lapot, hogy ne ábrázoljanak efféle dolgokat, amíg az államosítás programját szerepeltetik „kalózbogójukon”. Lásd: *Tollhegyel*. Magyar Kultúra, 17. köt. (1940) 1. sz. 15.

⁴⁴ Incze [Bangha]: *Meztelenség*, id. mű.

⁴⁵ Nyisztor Zoltán: *Olvadni a csillagokban*. *Egyházi Lapok* (1944), 1. sz. 1–2.

⁴⁶ Bangha Béla: *A mai katolikus sajtóprobléma*. Magyar Kultúra, 27. köt. (1940) 6. sz. 83–85.

⁴⁷ *Korképek (1939)*. In: ÖM, XXVIII. 512.; Bangha: *Vergődés*, id. mű. Ennek ellenére a *Magyar Kultúra* felröptette a náciknak, hogy eszméjük tagadja a változatosságot, „a sokféleségek gazdag pompáját”. Lásd: Somogyi József: *A fajmítosz szellemtörténeti háttere*. Magyar Kultúra, 25. köt. (1938) 5. sz. 139–142. Ugyanezen tanulmány második része pedig a „zsidó-keresztény monoteizmus” hagyományát vette védelmébe, kiemelve a „vak náci zsidógyűlölet” tarthatatlan alattomoságát. „Nem képes az emberi fantázia olyan gyalázatosságot, alávalóságot kitalálni”, szölte a cikk, „amit kétségtelen tényként, fenntartás nélkül rá ne szórának a megvetett zsidóságra. Az északi faj jellegzetes képviselője Siegfried [...] a zsidóság tipikus megszemélyesítője azonban nem Mózes vagy Salamon, hanem az áruló, pénzsóvár Júdás. Az északi nő mintaképe a milói Vénusz, a zsidóké Luxemburg Róza”. Lásd: Magyar Kultúra, 25. köt. (1938) 6. sz. 170–173.

⁴⁸ Bangha: *Jelszavak uralma*, 575.

⁴⁹ Bangha: *Fény és árny*, id. mű

⁵⁰ *Tollhegyel*. Magyar Kultúra, 26. köt. (1939) 9. sz. 287.

ben talán kevésbé népszerű gondolatot, a hagyományos magyar szabadságeszmét elevenítette fel. Mint írta, a haza végső soron az állampolgári szabadság elvére épül, és ezért a szabadságot eltipró szörnyállam gondolata magától értetődően hazafiatlanság, és nem sokban különbözik a kommunista nemzetköziségtől.⁵¹ Ezért a vezérelvet és a diktatúrát a páter magyartalannak tartotta, „pogány elvnek”, mely ellenkezik Szent István intelmeivel és állameszméjével. A páter szerint nem létezett olyan pillanata a magyar nemzeti tradíciónak, amelyre hivatkozhatnának a nyilasok, amikor a diktatúrát követelik, hacsak nem „talán az asztalfiókban őrzik valaki az eredeti rovásírásos pálcikákat, amelyeket azonban csak ő ismer s ő tud megfejteni?”⁵² Az általa felvázolt állameszme „nem liberális demokrácia” volt, „de nem [is] fasizmus, sem horogkereszt, sem parancsuralom”,⁵³ csupán a hitéleti szabadság és „a kereszténység védelme a zsarnoksággal s izgatással szemben”, mely „akár vörös, akár barna, akár zöld oldalról jöjjön [is], mindnyájunknak szent ügye”.⁵⁴ Hogy a szabad államban Bangha a hitéleti szabadság lehetőségét látta meg, arra *A kereszténység sorsdöntői óráiban* című írásában is utal. Ebben a második világháború kitörésekor írt cikkében úgy fogalmaz, hogy a totalitárius államban „nemcsak tenni nem szabad ezentúl másképp, mint ahogy az uralmon lévő irányok akarják, hanem hinni sem, tudni sem, gondolni sem, imádkozni sem [...] Lelki átgúny és birtokbavétel ez.”⁵⁵ A páter másutt is hozzátette, hogy az efféle államban a parlamentarizmus pajzsa nélküli katolicizmus védtelen marad a fajvédelem és az antiszemitizmus rémeivel szemben.⁵⁶ Hasonló dilemmák Varga László jezsuita atya és Világosi Gáspár *Magyar Kultúrában* megjelent írásaiban lelhetők fel.⁵⁷

A zsidó származású katolikusok védelme folyamatos témát adott a páter működésének a nyilas és náci veszély növekedésével. Amikor egy zsidó származású katolikus hölgy levelet írt a *Magyar Kultúrának*, melyben élesebb állásfoglalást követelt a faji antiszemitizmussal szemben, a páter egyetértő választ írt, melyben tisztázta, hogy „igaza van, a keresztény szeretet nem állhat meg a faji határoknál, s e gondolatnak mi szívesen és gyakran adunk kife-

⁵¹ Bangha: *Jelszavak uralma*, 576.

⁵² *Tollhegytel*. Magyar Kultúra, 26. köt. (1939) 11. sz. 352.

⁵³ *Korképek (1936)*. In: ÖM, XXVIII. 468.

⁵⁴ *Korképek (1938)*. In: ÖM, XXVIII. 495.

⁵⁵ Bangha Béla: *A kereszténység sorsdöntő órái*. Magyar Kultúra, 26. köt. (1939) 9. sz. 260–261.

⁵⁶ Bangha: *Hitler iskolája*, 475., 482.

⁵⁷ Varga László SJ arra jutott, hogy a totális állam kérdéskörét sem dogmatikailag, sem erkölcsileg nem szabad megkerülni. Cikke szerint a totális államban az „erkölcs legfőbb és egyetlen normája az államérdek lesz, vagy helyesebben az, amit a mindenkori vezetők a nemzet szent érdekének nyilvánítanak. Ami azzal összhangban van, az erkölcsileg jó, s ami vele ellenkezik, rossz [...] Az ilyen erkölcsösség tulajdonképpen minden erkölcs tagadása s azért kifogatja az állami lét alapjait: lezülleszt a egyént, mivel merő dolgozó és harcos állattá aljasítja. Szellemi életét megbénítja, és értéktelen tömeglényé változtatja”. Felfogása szerint a sajtó elnyomása, a demokrácia letörése és az államrendőrség „teljesen kikapcsolják [...] a hatalom minden ellenőrzését [...] S ha a történelemből valami törvényszerűséget ki lehet olvasni, azt kétségtelenül tudjuk, hogy semmivel sem szoktak az emberek olyan könnyen visszaélni, mint a hatalommal”. A diktatúra Varga szerint „teljes csődbe vinné a nemzetet”, ezért a parlamentarizmus és a demokrácia fenntartása „jog és kötelesség”. Lásd: Varga László SJ: *A totális állam*. Magyar Kultúra, 26. köt. (1939) 15–16. sz. 51–53. Világosi Gáspár hasonlóképp a fasiszta olasz és a náci német példa elutasítása mellett történelmi példát hoz: „Parlamentre [...] Magyarországnak szüksége van, mert senki sem mindenható, mindenki követhet el hibákat, s kell, hogy legyen ellenzék, amely kritizál”. Világosi Gáspár: *Parlamentarizmus vagy magyar parlament?* Magyar Kultúra, 26. köt. (1939) 17. sz. 99–100.

jezést”.⁵⁸ Bangha valóban nem írt kesztyűs kézzel, amikor a faji antiszemitizmus elítéléséről volt szó. Cikkeiben a „radikális antiszemitizmus”,⁵⁹ a nyilas „zsidóüldözés”⁶⁰ nem volt más, mint „torz jelenség”,⁶¹ „a gyűlölet krédója”,⁶² „bűn és örület, amit a vallás és tudomány keréketörésével a fajimádat és vérkultusz nevében elkövetnek”.⁶³ A zsidótörvények által sújtott keresztényeket „bajbajutott embereknek” nevezte,⁶⁴ akikkel „vétek történt és igazságtalanság”,⁶⁵ és akiknek megvédéséért „a végsőkig el kell menni”.⁶⁶ A zsidótörvényeket szerinte „a katolikus lélek” „ridegen elutasítja”.⁶⁷ Helyette a páter szeretetet akart látni a kitért/katolizált zsidókkal szemben, és a lenézés és megvetés időszakának végét.⁶⁸ Szavai erős helytállásról és nemes lélekről tesznek tanúbizonyságot – már csak azt kellett volna hozzátennie, hogy a ki nem keresztelkedett zsidókkal szembeni diszkrimináció is elfogadhatatlan.

A nyilas válasz Bangha eszme-futtatására többek között Méhely Lajos önjelölt nyilas fajbiológus részéről érkezett. *Lassan páter a keresztrel!* című írásában Méhely azt üzenté Banghának, hogy ne akarja „Budapest valamennyi zsidaját megkeresztelni”, mert így a páternek „a feje glóriája egyre halványodik, azelőtt oly’ érces hangja egyre halkul, fényes igazságai fakultan oszlanak szét az őszi párákon, s apostoli igézete erőtlenül pattan le a magyar keblekről”.⁶⁹ Ám ez csupán egy szegmense a Banghát ért nyilas inzultusoknak. Nyilas körökben már tiltólistán szerepeltek lapjai,⁷⁰ postaládájában pedig rendre ott fogadták őt a nyilasok *Láthatatlan front* nevű csoportjának levelei, melyek mocskolódo és megfélemlítő üzeneteket tartogattak számára.⁷¹ A páter egy alkalommal arra is figyelmes lett, hogy egy vidéki templomban nyilasok egy csoportja közvetlenül a háta mögött merte becsmérlni a katolicizmust.⁷² Az eset okkal emlékeztethette őt az 1920-as évek azon időszakára, amikor szélsőjobboldali csoportok szervezett osztagokkal zavarták meg miséit.⁷³

⁵⁸ *Korképek* (1936). In: ÖM, XXVIII. 461. Lásd még egy korai állásfoglalását: „A kereszténység, mint vallás [...] nem utasíthat el magától senkit azért, mert véletlenül zsidónak született.” Bangha Béla: *A hazafias zsidók*. Új Nemzedék, 1920. március 21., 1-2. In: ÖM, XXVII. 293.

⁵⁹ Bangha: *A mai katolikus sajtóprobléma*, id. mű

⁶⁰ *Tollhegyyel*. Magyar Kultúra, 27. köt. (1940) 8. sz. 143.

⁶¹ *Tollhegyyel*. Magyar Kultúra, 26. köt. (1939) 17. sz. 127.

⁶² Bangha: *Hitler iskolája*, 479.

⁶³ *Korképek* (1937). In: ÖM, XXVIII. 488.

⁶⁴ *Tollhegyyel*. Magyar Kultúra, 26. köt. (1939) 17. sz. 127.

⁶⁵ *Korképek* (1938). In: ÖM, XXVIII. 506.

⁶⁶ Bangha Béla: *A zsidókérdés körül*. Magyar Kultúra, 27. köt. (1939) 1. sz. 523–526.

⁶⁷ *Tollhegyyel*. Magyar Kultúra, 26. köt. (1939) 1. sz. 30–31.; Bangha: *Vergődés a magyarság fogalma körül*, id. mű.

⁶⁸ ÖM, XXX. 214–215.

⁶⁹ Méhely Lajos: *Lassan páter a keresztrel! Bangha Bélának útravalóul*. Budapest, 1935. 4.

⁷⁰ *Korképek* (1939). In: ÖM, XXVIII. 512.

⁷¹ *Korképek* (1938). In: ÖM, XXVIII. 496.

⁷² *Korképek* (1937). In: ÖM, XXVIII. 487. „Nézzétek, tisztára, mint egy zsidó templom. Itt a rabszolgakereskedő Mózes, amott a terméscsaló József.”

⁷³ Ekkorra Bangha lapjainak minden számába jutott legalább négy-öt nyilasellenes szurkálódás vagy értekezés. A nyilas veszély elleni harc láthatóan a lapok teljes kapacitását lekötötte. Rajniss Ferencet a *Magyar Kultúra* például „csúfos kudarcnak” nevezte, Imrédy Béla nyilasbarát megnyilatkozásait is tollvégre tűzte, a nyilas vezetőket pedig „a haza sírásóinak” hívta. *Magyar Kultúra* megállapította, hogy a nyilas programban „nincs magyar jövő”. *Tollhegyyel*. Magyar Kultúra, 27. köt. (1940) 6. sz. 111. (Rajniss); 7. sz. 127. (Imrédy); 12. sz. 210. (sírások); Hudyma Emil: *A nemzetbiológiai intézet életrajza*, uo. 17. sz. 67–68. (nincs magyar jövő).

Bangha Béla azonban egy vállrándítással elintézte a személyes támadásokat. Válasza a *Láthatatlan front*nak annyi volt, hogy az „éretlen és sunyi lesipuskás társaság” tegyen elletne panaszt a püspöknél, ha nem tetszik nekik, hogy politizál;⁷⁴ Méhelyről pedig közölte, hogy tevékenysége „elszomorító”.⁷⁵ Mint írta, szerinte semmire sem jók „a [faji] disszimilációs propaganda” „veszélyes méretei”. Itt az olyan esetekre gondolt, mint amikor például Petőfi Sándor fajiságát is vizsgálni akarták.⁷⁶ Semmi sem igazolja „a fajok megvetését”, írta a páter. Úgy vélte, egy „olyan tévedés”, mint a faji gyűlölet, „sohasem győz”,⁷⁷ s hogy „valamikor az emberek a hajuk gyökeréig szégyellni fogják, hogy a tudomány nevével ennyire visszaéltek”.⁷⁸ A *Magyar Kultúra* a harmincas évek végén tucatszámra közölte az igényes fajeszme-ellenes tanulmányokat, melyek közül kiemelkedett Bárd János prefektus munkája.⁷⁹

A páter nyilasellenes tevékenysége persze nem lehetett volna teljes a részletes, pontos és cselekvő ellenhadjárat terve nélkül. Ahogyan azt sejteni lehetett, Bangha a sajtóban látta legfontosabb fegyverét, hiszen *Hitler misztériuma* című cikkében is kijelentette, hogy a náci sikerének titka nem más volt, mint a modern, szervezett sajtó. Bangha ezért meg akarta szervezni az ellentámadást, „a magyar katolicizmus szellemi rohamosztagát”,⁸⁰ mely letöri az „álkeresztény sajtót”,⁸¹ és elhozza „a keresztény leszámolást”.⁸² Bangha az olyan drámai

⁷⁴ *Korképek* (1938). In: ÖM, XXVIII. 496.

⁷⁵ *Tollhegygel*. Magyar Kultúra, 27. köt. (1940) 3. sz. 45.

⁷⁶ Bangha: *Vergődés a magyarság fogalma körül*, id. mű. A Petőfi-ügyről hasonlóan ír: Lendvai István: *A faji lélekről* (1939). In: Lendvai: *Nomád leveleiből*, 63.

⁷⁷ *Tollhegygel*. Magyar Kultúra, 27. köt. (1940) 7. sz. 128.

⁷⁸ Bangha: *Jézus Krisztus nemzetiszocialista megvilágításban*, id. mű.

⁷⁹ Bárd amellett érvelt, hogy „a keresztény világnézet szerint a lélek az egész embert átjárja, összetartja, élte. Mint a szenttamási filozófia mondja: a lélek conprincipiuma a testnek. Mindebből közvetlenül is következik, hogy a léleknek fizikai–biológiai szempontból is felsőbbisége van a test fölött.” Bárd rámutatott, hogy Alfred Rosenberg eszmeiségében „a lélek fajt jelent”, ezért „lehetetlen a lélekkel nem számoló fajelméletet beleállítani a keresztény világnézetbe”. „Nem teheti magáévá a keresztény világnézet híve bizonyos fajbiológusok vér-imádatát sem” – folytatta. „A keresztény világnézetben nem a vér, hanem a lélek lehet ennek egyedüli alapja. Aki a vérben látja a kultúra és vallás forrását, az a legdurvább materializmust követi el, amit az Egyház kerekén tilt kezdet óta”. Bárd János prefektus: *Modern fajelmélet és keresztény világnézet, I. és II. rész*. Magyar Kultúra, 26. köt. (1939) 6. sz. 171–174., ill. 7. sz. 204–207. [Kiemelés az eredetiben.] Hermann János cikke ugyanekkor a biológia saját érveivel támada a fajelméletet. Mint írta, „az egészen tiszta faj sorsa végzetes” a degenerációra hajlamos gének gyakori kiütése miatt. Ám végső soron ő sem tulajdonított mitikus szerepet a vérnek. „A vér nem egyéb, mint szállítmányozó folyadék a testben”, vélte. Hermann János: *A vér mítosza mikroszkóp alatt*. Magyar Kultúra, 26. köt. (1939) 9. sz. 274–275. Külön figyelemre méltó Vajtai István tanulmánya, mely a következőképp érvel: Ha a magyar faj értékét alapvetően és elvitathatatlanul pozitív dologként értékeljük, akkor ezzel tagadjuk a morális és erkölcsi nevelés súlyát, hiszen mi már faji alapon állva felsőbbrendűek vagyunk, morálisan visszafejlődni felsőbb fajiságunk miatt pedig nyilván nem lehet. Mint írta, ezért nyilas szempontból „kereszténynek lenni annyi”, és nem is lehet több, „mint a faj árulójának lenni”. Ezt a nézetet természetesen „öngyilkos ábrándnak” tartotta, mely „maga a pusztulás”. Vajtai István: *Fajimádat és parasztramantika*. Magyar Kultúra, 26. köt. (1939) 24. sz. 231–233. Hasonló tanulmányokat még lásd a *Magyar Kultúrában*: Bartucz Lajos: *A magyar nemzettest rassz-elemei*. 26. köt. (1939) 1. sz. 22.; Trencsén Ferenc OSD: *A Harmadik Birodalom ifjúsága*. 5. sz. 86.; Blazovich Ottó SSB alperjel: *Kereszténység és germánság*. 22. sz. 198–200.

⁸⁰ Bangha Béla: *Hitler misztériuma*. Magyar Kultúra, 20. köt. (1933) 1. sz. 559–560.; *Tollhegygel*. Magyar Kultúra, 26. köt. (1939) 15–16. sz. 95.

⁸¹ Bangha: *A mai katolikus sajtóprobléma*, id. mű

pillanatok idején, mint Hitler hatalomra jutásakor és a második világháború kitörésekor is a sajtóban, a filmben, a rádióban, a művelődésben és az oktatásban látta a leghathatósabb eszközöket a nácizmussal szemben. „Ellenségeink”, a „római hóhérok” és a „félvad germánok” „legfőbb ereje és fegyvere a tévedés, a hazugság és a bűn”, és ezek ellen kell folytatni a „könyv- és röpiratharcot”, a „prédikációkat katakombákban”, a „tanítást az egyetemi katedrákon”.⁸³

A tömegek megnyerésének dilemmája Bangha esetében külön kérdéskört jelentett. A páter módszerei egészen a modern politikai mozgalmak propagandáját idézték, és XI. Piusz pápa okkal mondhatta, hogy Bangha módszerei „bolsevikiek”.⁸⁴ A páter, látván a totalitárius rendszerek sikeres agitációját, megállapította, hogy az embereket túl könnyű meggyőzni demagóg szólamokkal. „Az emberek nagy része mindig a radikalizmust keresi, mindenben a szélsőségekért rajong. Tegnap szélsőszozialista volt, ma mindennap hét zsidónak inná a vérért” – írta.⁸⁵ Ráadásul ehhez járult a katolikus náci- és nyilasellenes érvelés teológiai mivolta, mely a legtöbb ember számára elérhetetlen szellemi magaslaton állt.⁸⁶ Ezért Bangha az „igazi, élő kereszténység” alapjaihoz akart nyúlni, melyek „megmenthetik Európát a szorongató ellentétek tüzes poklától”, a „hangoskodó újpogány eszméktől”.⁸⁷ A *mai katolikus sajtóprobléma* című 1940-es cikkében így fogalmazta meg utolsó évének legnagyobb dilemmáját: „A katolikus sajtónak épp ezért egyik éles problémája: miképp világosítsa fel s ábrándítsa ki [...] ezeket a megtévedt embereket, s miképp értesse meg velük, hogy amit ők követnek, az nem kereszténység, hanem annak éppen ellenkezője?” Bangha arra jutott, hogy az egyháznak végképp ki kell törnie a templomi szertartások és a „gyerekszoba” korlátai közül, és aktívan kell részt vennie a náciikkal szembeni küzdelemben.⁸⁸

Bangha legrészletesebb náciellenes értekezése *Egy fel nem használt hadsereg* című 1939-es írása volt, melyben a világiak és a világi katolikus intézmények szerepét emelte ki keresztesharcában. Mint írta, célja „egy egészen új hadsereg talpra állítása volt a krisztusi ország védelmében”. A cikk nem a lelkipásztori teendők lekicsinylése volt, hanem a koncentrált erők szükségének éles meglátása: „Kiindulásunk ez: a katolikus helyállás nagy feladatai a jelen sorsdöntő korszakban komoly megoldásra nem juthatnak bizonyos nagystílusú és újszerű munkálatok egész sora nélkül, melyek a szoros értelemben vett lelkipásztori feladatkörön messze kívül fekszenek. Ma a tömegek nagy részét csakugyan a korszellem oly szörnyű messzeségbe sodorta el az Egyháztól, s a vallási igazságtól, hogy [rájuk] a pusztá lelkipásztori és iskolai munka révén [...] viszonylag már csak kicsiny részben hatunk [...] Gondoljunk csak az újpogányság sokmillió, részben értelmiségi tömegeire [...] [Ezekben az esetekben] a leglángolóbb lelkipásztori buzgóság is kárba vész, [a] lelkipásztornak kezét-

⁸² *Tollhegygel*. Magyar Kultúra, 26. köt. (1939) 1. sz. 30.

⁸³ Bangha Béla: *Az egyházi és a mai diktatúrák*. Magyar Kultúra, 21 köt. (1933) 117–121. In: ÖM, XXIV. 474–475.; Bangha: *A kereszténység sorsdöntő órái*, id. mű. Ugyanezekben a napokban, 1939 októberében Varga László jezsuita atya *A sötétség hatalma és a világosság fiai* című írásában a nácizmust „a sátán modern pogány szentírásának” nevezte, egy „föltétlenül démoni jelenségnek”, melynek seregei leigázzák a világot. Hitler „szabadságot ígér, és rabszolgaszíjra fűz [...] intézményesíti az embertelenséget” – írta. Magyar Kultúra, 26. köt. (1939) 19. sz. 147–148.

⁸⁴ *Jezsuita Levéltár*, VI., 9. d., Bangha Béla hagyatéka, *Audienciám a Szentséges Atyánál* című gépíratos feljegyzés, 1926. április 3.

⁸⁵ Bangha: *A mai katolikus sajtóprobléma*, id. mű

⁸⁶ Bangha Béla: *A katolikus fellendülés belső gátlásai*. Magyar Kultúra, 26. köt. (1939) 15–16. sz. 70–74.

⁸⁷ Bangha Béla: *A világnézeti háttér*. Magyar Kultúra, 26. köt. (1939) 21. sz. 179.

⁸⁸ Bangha: *A mai katolikus sajtóprobléma*, id. mű.

lábát megköti a közhatalom vagy a közgondolkodás elpogányosodása, [az] ígihirdetőbe erőszakkal belefojtják a szót [...] s az újpogány eszméket esetleg hatósági nyomással terjesztik.” Noha a cikk elején a páter még Németországról beszélt, hozzátette, hogy „könynyelműség” lenne azt hinni, hogy Magyarországon ilyen helyzet nem alakulhat ki. Mint írta, egyszer már volt nálunk Tanácsköztársaság, és egyszer már láthattuk, milyen mélyre süllyedhet az ország. Ráadásul Magyarország „átveszi a külföld minden fordulatát”, következésképp a náciizmus „pillanatok alatt itt teremhet”. A páter sorai, ismerve a náci megszállás és a nyilas hatalomátvétel történetét, látónoki benyomást keltenek: „Az újpogányság nálunk is lehetséges, és máris gyakran mutatkozó támadásaival szemben tehát éppúgy fel kell készülnünk, mintha az ellenség máris a nyakunkon volna, s máris új jelek, nem Krisztus keresztje felé orientálódnának a tömegek. Amikor a vész már beteljesedett a fejünk fölött, akkor ügyis hasztalan minden elővigyázati intézkedés; a gátat nem akkor kell építeni, amikor az árvíz már itt van [...] akkor későn lesz már arról elmélnünk, mit kellett volna tennünk, hogy a váratlanul ránk törő újpogány gátszakadást megelőzzük.”⁸⁹

Míg a náciizmus általános eszméjével szemben Bangha csak a felvilágosítás és a sajtóharc eszközeit javallotta, addig a hazai és ezért közvetlenül elérhető nyilasok esetében radikális megoldási javaslatokkal élt. A nyilas eszmét „bűnnek” nevezve „társadalom és nemzet ellen”, a páter arról írt, hogy a kaszáskereszteseket, nyilaskereszteseket és egyéb mozgalmárokat egyszerűen börtönbe kell vetni.⁹⁰ Hasonlóképp a nyilasokkal szimpatizáló írók, képzőművészek, zenészek és publicisták bojkottálását is követelte, és „sorompót” akart látni a nyilasbarát közélet körül.⁹¹ Bangha a *Magyarságnak* és a többi hungarista lapnak egyébként sem adott volna teret. Mint írta, a nyilasoknak a „torkára kell forrasztani a szót”, és szimplán nem szabad hagyni, hogy lapjaik megjelenjenek. „*Sajtóbetyároknak* nem jár sajtószabadság”, közölte a páter.⁹² 1940-ben pedig, mikor egy nyilas lap arról beszélt, hogy a katolikusok „gyűlöletet szítanak” a magyar közéletben, Bangha a következőképp felelt nekik: „Ha ezen a címen kell megszüntetni valamit Magyarországon, akkor akár népszavazással, akár tollvonással az ő mozgalmukat és az ő lapjukat kell!”⁹³

Konklúzióm az, hogy Bangha Béla páter nem hogy a nyilasok körében mozgott volna a magyar közélet 1930–1940-es éveiben, mint ahogyan azt korábban gondolták,⁹⁴ hanem egyenesen a legharciasabb nyilasellenes katolikus írók közé tartozott. A páter helyesen és idejekorán mérte fel a nyilas és nemzetiszocialista veszélyt, és aktív, konkrét, tételes programja volt „az újpogány gátszakadás” leküzdésére.⁹⁵ Nyilas- és náciellenes cikkei mellett tollvégre tűzte a parlamentarizmus ügyét, az olasz fasiszta modell kritikáját, továbbá támadta a rasszista fajelméletet, és felszólalt – publicistaként és újságalapítóként érthető módon – a sajtószabadság ügye mellett is. Utóbbi elvétől egyedül a nyilas lapok esetében tért el, melyeket következetesen betiltatott volna. Eközben legfőbb orgánumban, a *Magyar Kultúrában* számos cikk jelent meg szerkesztése alatt, melyben érett és felkészült írók fejtették ki kritikájukat a nyilas mozgalommal, a nemzetiszocializmussal, a totalitarizmussal és főleg a fajelmélettel szemben. Bangha Béla egész életében harcosan küzdött nézeteiért, és hitt abban, hogy nemcsak beszélni kell, hanem cselekedni is. Saját bevallása szerint

⁸⁹ Bangha Béla: *Egy fel nem használt hadsereg*. Magyar Kultúra, 26. köt. (1939) 13-14. sz. 3–7.

⁹⁰ *Korképek (1936)*. In: ÖM, XXVIII. 460.

⁹¹ *Korképek (1937 és 1938)*. In: ÖM, XXVIII. 487., 503.

⁹² *Korképek (1939)*. In: ÖM, XXVIII. 518., 468. [Kiemelés az eredetiben.]

⁹³ *Korképek (1940)*. In: ÖM, XXVIII. 522.

⁹⁴ Gergely: *Politikai katolicizmus*, 48–49.

⁹⁵ Lásd mindenekelőtt *Egy fel nem használt hadsereg* című cikkét, 89. jegyzet.

nem szerette sohasem a „jámbor papolást”.⁹⁶ A páter pontosan tisztában volt az általa megrohant ellenség halálos erejével, ám – mint írta – nézeteiért bármit kész volt vállalni, akár „halált [is] a bárd alatt”, „elégést máglyákon”.⁹⁷ Munkásságában egyedül a klasszikus antiszemita nézetek megtagadásának és a liberális oldallal való együttműködés felvetésének hiánya fájó, hiszen ez egyértelműbbé tehetné volna állásfoglalását az utókor számára. A páter örökségét kezelő jezsuita atyák nyilas és fajbiológiai szimpátiáinak következtében a történeti emlékezet nem jegyezte fel Bangha munkásságának talán legnagyobb, záró fejezetét.

⁹⁶ *Korképek (1937)*. In: ÖM, XXVIII. 487.; Bangha Béla: *Nagy kérdések útján*. Budapest, 1922. 78.

⁹⁷ Bangha: *Az egyház és a mai diktatúrák*, id. mű.

GAUSZ ILDIKÓ

Végvármustra francia módra

Jacques Bongars a magyarországi császári-királyi határvédelmi rendszerről (1585)

Hosszú évszázadok távlatából is sikertörténetként rajzolódik ki a IV. Henrik francia király (1589–1610) által kiépített diplomáciai kapcsolatrendszer, amely jó érzékkel kiválasztott politikusainak köszönhetően példaértékűen működött. Az egész Európára kiterjedő hálózat kulcsfigurái között olyan államférfiak szerepelnek, mint Nevers hercege,¹ Villeroy,² Bellièvre,³ Sillery,⁴ d'Ossat,⁵ Duperron,⁶ Sancy,⁷ Savary de Brèves és Jacques Bongars. Ez utóbbinak a nagy nevek között is megkülönböztetett szerep jutott, s ezt az uralkodó 1598. június 12-én Párizsból hozzá írt levele így sommázza: „...és ha a múltban rosszul is bántak Önnel, biztosíthatom, hogy a jövőben kárpótolva lesz érte, mert miután a háborúnak véget vettem, ennek elrendelésére lehetőségem lesz”.⁸

Az orléans-i születésű diplomata, Jacques Bongars (1554–1612)⁹ nagyon fiatalon kezd el filológiával foglalkozni. Ókori szerzők szövegeinek kiadója és magyarázója, a németalföl-

¹ Louis de Gonzague, Nevers hercege (1539–1595), olasz származású politikus és hadvezér, aki elszánt katolikusként részt vesz a Szent Bertalan-éji mészárlás kitervelésében, végül IV. Henrik egyik legfontosabb bizalmasa lesz.

² Nicolas IV de Neufville, Villeroy márkija (1542–1617), az utolsó Valois uralkodók politikai tanácsadója, majd Sully mellett IV. Henrik külügyekért felelős minisztere.

³ Pomponne de Bellièvre (1529–1607), lyoni származású politikus, aki egy ideig III. Henrik egyik legfőbb pénzügyi és diplomáciai tanácsadója. IV. Henrik francia király (1574–1589) szintén igényt tart szolgálataira, s kancellárjának nevezi ki.

⁴ Nicolas Brulart de Sillery (1544–1624), III. Henrik diplomatája, majd IV. Henrik pecsétőre és kancellárja.

⁵ Arnaud d'Ossat (1537–1604), politikus és egyházi férfi, aki római kiküldetése alatt közbenjár a Szentszéknél IV. Henrik feloldozásáért, a nantes-i ediktum jóváhagyásáért és a király Valois Margittal kötött házasságának érvénytelenítéséért.

⁶ Jacques Davy du Perron (1556–1618), bíboros, költő és hitvitázó. IV. Henrik római küldötteként szintén szerepet vállal abban, hogy a pápa feloldozza a francia királyt a kiközösítés alól.

⁷ Nicolas de Harlay, Sancy ura (1546–1629), diplomata és politikus, a svájci gárda fővezére, IV. Henrik pénzügyi tanácsának tagja.

⁸ „*Si, par le passé, vous avez esté maltraisté, je vous assure que vous en serez récompensé à l'avenir, car j'auray ci-après bon moyen d'y donner ordre, estant débarassé de la guerre.*” (Cod. 7127. 25. fol. 98r)

⁹ Jacques Bongars (latinizált alakban Jacobus Bongarsius) családja a francia–belga határon fekvő Thiérache vidékéről származik. Űkapja, Guillaume, VIII. Károly (1483–1498) idején királyi tanácsos, a nièvre-i, gien-i és orléans-i íjászok parancsnoka, dédapja, Lambert XII. Lajos (1498–1515) alatt királyi tanácsos. Édesapja, Gérard Bongars királyi lovászmester, Noue várának ura, valamint Chesnay és Bauldry birtokosa, Maga Jacques Bongars is Bauldry és Chesnay ura megjelölést visel-

di filológus, Justus Lipsius¹⁰ műveit olvassa rendszeresen, s 1581-ben Pompeius Trogus¹¹ egyetemes történetét jelenteti meg Justinus¹² kivonatolásában.¹³ Miután bejárja a német tartományokat, Itáliát és Németalföldet, Konstantinápolyba indul, s útja során megismerkedik Magyarországgal is. Élményei olyan meghatározók, hogy a későbbiek során folyamatosan figyelemmel kíséri a magyar nép sorsát. A német nyelvet könnyedséggel, a latint eleganciával beszélő Bongars 1585 végén már bizonyosan a későbbi IV. Henrik (ekkor még csak Navarra királya és a francia trón várományosa) szolgálatában áll, 1593-tól pedig hivatalosan is az uralkodó protestáns német hercegekhez küldött megbízottja lesz. A vervins-i béke¹⁴ után a meggyengült, de még mindig elég erős Habsburg-ház spanyol ágának visszaszorítására törekvő IV. Henrik számára ez volt az egyik legfontosabb politikai pozíció. Jacques Bongars ebben a feladatkörben nagyon sokoldalúan tevékenykedik. Erről nem csupán emlékiratai és szövegkiadásai tanúskodnak, hanem a Kelet- és Észak-Európában zajló eseményekről adott tudósításai is, amelyek megbízható forrásul szolgáltak többek között Jacques-Auguste de Thou¹⁵ *Egyetemes Történelmének* több fejezetéhez.

Bongars fiatal korától kezdve szenvedélyesen szereti a könyveket, és egész életében arra törekszik, hogy ritka kiadásokból gazdag könyvtárat hozzon létre. Megvásárolja a strasbourgi püspökségi könyvtárnak,¹⁶ valamint Jacques Cujas¹⁷ jogtudós bibliotékájának több fel-

te mindaddig, amíg el nem adta (1594, 1597) ezt a két földterületet németországi adósságai kiegyenlítésére. A családi címerpajzs negyedelt: a 2. és 3. mezőben egy fészken ülő pelikán, a 3. és 4. mezőben öt párkányra osztott csíkozás látható.

¹⁰ Justus Lipsius (1547–1606), németalföldi jogtudós, filológus, az újsztoicizmus vezérideológusa, akinek művei olvasott kézikönyvek voltak Magyarországon is. Az *Epistola de peregrinatione italica* (1587) című intő levél az itáliai utazások szükségességéről több magyar útleírás és utazó ihletője.

¹¹ Pompeius Trogus (cc. i. e. 1. sz. – i. sz. 1. sz.), római történetíró az Alpokon túli Galliából. Az Augustus korabeli római történetírás Róma-centrikus annalista historiográfiai hagyománnyal szakítva írja meg 44 könyvből álló *Historiae Philippicae* [Történelem Philipposz óta] című művét. Szerdahelyi István (szerk.): Világirodalmi Lexikon. 10. köt. [P–Praga]. Budapest, 1986. 728.

¹² Justinus (cc. i. sz. 3. sz.), római történetíró. Műve, az *Epitoma Historiarum Philippicarum* [Phillipposz történetének kivonatos elbeszélése], Pompeius Trogus történeti munkája nyomán készült. Szerdahelyi István (szerk.): Világirodalmi Lexikon. 5. köt. [Im–Kamb]. Budapest, 1977. 828.

¹³ Justinus, Trogi Pompeii Historiarum philippicarum epitoma, ex manuscriptis codicibus emendatior... In eandem notae, excerptiones chronologicae et variarum lectionum libellus J. Bongars auctore. Paris, 1581.

¹⁴ 1598-ban II. Fülöp spanyol és a IV. Henrik francia király között VIII. Kelemen pápa közvetítésével kötött béke, az 1595-ben kitört spanyol–francia háború lezárása.

¹⁵ Jacques Auguste de Thou (Thuanus) (1553–1617), francia történetíró, államférfi. III. Henrik tanácsadója, majd IV. Henrik alatt a párizsi parlament nagykamarájának (Grand'Chambre) elnöke. Legjelentősebb munkája, az 1604–1607-ben megjelent *Historia sui temporis* az 1546–1607 közötti eseményeknek állít emléket latinul 138 könyvben, francia fordításban csak halálát követően jelenik meg 1715-ben. Bongars-ral együtt kulcsfigurája az egész Európára kiterjedő protestáns információhálózatnak. Lásd: Teszelszky, Kees: *Magyarország és Erdély képe Németalföldön a Bocskai-felkelés és Bethlen Gábor hadjáratai idején. 1604–1626*. In: Kármán Gábor – Kees Teszelszky (szerk.): Bethlen Gábor és Európa. Budapest, 2013. 212–213.

¹⁶ A strasbourgi karthauzi kolostor és püspökségi könyvtár ügye hosszasan foglalkoztatta IV. Henriket, több levélváltás tárgyát képezte a könyvtár, a kincsek kiváltása. 1598. június 12-én ezt írja a király a küldöttének: „Jamais affaire ne m'a donné tant de fâcheries que celle de cette Chartreuse de Strasbourg.” (Cod. 7127. 25. fol. 96r). A strasbourgi székesegyház könyvtárát Heddo (Edo) püspök alapította a 8. században, majd utódai tovább gyarapították a 9–10. század során. A könyvritkaságoknak és régiségeknek köszönhetően hamarosan Franciaország egyik legértékesebb gyűj-

becsülhetetlen értékű darabját. Unokatestvérével, Paul Petau-val¹⁸ osztozik Pierre Daniel,¹⁹ a híres orléans-i jogtudós Fleury-apátságban őrzött könyvtárán, de Friedrich Sylburg,²⁰ valamint a metz-i ferences kolostor több értékes kötetét is megszerzi. Halálakor körülbelül 500–600, rajzokkal és metszetekkel díszített kéziratot és több mint 3000 nyomtatványt, közöttük 1300 ősnymtatványt tartalmazott a *Bibliotheca Bongarsiana*. Könyvtárának értékét növeli a kor tudósainak tollából, olykor magától Bongars-tól származó számos megjegyzés, kommentár. Bongars könyvgyűjteményét végrendeletében barátja, René Gravisset²¹ fiára, Jacques-ra hagyja, akinek nagykorúságáig Georg Michael Lingelsheim²² humanista tudós látja el a kollekciónak felügyeletét. Miután az ifjú Jacques Gravisset²³ Bernbe házasodik, és a kétszázak tanácsának tagja lesz, 1622-ben magához veszi a könyvtárat, s 1632-ben azzal a kikötéssel hagyja befogadó városára, hogy elkülönített, nyilvános helyen őrizték az értékes gyűjteményt. A 18. században Johann Rudolf Sinner,²⁴ majd a 19. században Hermann Hagen²⁵ készítette el a *Bibliotheca Bongarsiana* többé-kevésbé teljes katalógusát.

Bongars halálakor számos hivatalos irat, levelezés volt birtokában, amelynek legértékesebb darabjait két külön gyűjteményben helyezték el. Az orléans-i ingatlanában talált dokumentumokat időrendi vagy tematikus rendezés nélkül nyolc kötetbe foglalták *Mémoires* címmel, s a francia nemzeti könyvtár, a *Bibliothèque nationale de France* fondjai²⁶ között vették őket lajstromba. A berni városi könyvtár (*Burgerbibliothek Bern*) is több, Bongars

teményévé fejlődött. A nyomtatás elterjedése jelentősen felduzzasztotta az állományt a székesegyház prédikátorainak, a város tanácsosainak felajánlásából. Ez a könyvtár a 16. század végéig maradt fenn, amikor 1584–1597 között a protestáns támadások következtében a templom kincseivel együtt szétszóródott. Bongars mellett IV. Frigyes pfalzi választófejedelem (1583–1610) is részesült a kötetekből, amelyeket először Heidelbergbe, majd a császári csapatok 1622. decemberi betörése után Rómába, a Vatikáni Könyvtárba szállíttatott utódja. Erről lásd: Grandidier, Philippe André: *Essais historiques et topographiques sur l'église cathédrale de Strasbourg*. Strasbourg, 1782. 361–363.; Cuissard, Charles: *Bongars et l'affaire de la Chartreuse de Strasbourg. 1591–1600*. Orléans, 1895. 16–18.

¹⁷ Jacques Cujas (Cujacius) (1522–1590), francia jogtudós, aki a humanista jogtudomány minden területén maradandót alkot, így szövegkritikai munkái is jelentősek (*Observationum et emendationum libri XXVII*. 1556–1596). A római jogemlékek felkutatója, a következő jogásznemzedék kiemelkedő képviselőinek (Du Pasquier, De Thou, Joseph Scaliger stb.) mestere.

¹⁸ Paul Petau (Paulus Petavius) (1568–1614), orléans-i születésű tisztviselő, tudós, aki értékes gyűjteményt hoz létre kéziratokból, nyomtatványokból (*Petaviani*). Bongars unokatestvére anyai ágon.

¹⁹ Pierre Daniel (1531–1604), orléans-i születésű ügyvéd, filológus, tudós, a Fleury-apátság (Saint-Benoît-sur-Loire) *bailli*-ja.

²⁰ Friedrich Sylburg (1536–1596), német klasszika-filológus, a latin, a francia, az ógörög nyelv kiváló ismerőjeként maga is ír verseket.

²¹ René Gravisset (1560–1630), gazdag lyoni kereskedő és bankár, Bongars közeli barátja, aki strasbourg-i házát a diplomata rendelkezésére bocsátja.

²² Georg Michael Lingelsheim (cc. 1556–1636), a Rajnai Palotagrófság fejedelmi tanácsosa, késő humanista jogtudós, Bongars közeli barátja.

²³ Jacques Gravisset (1598–1658), az utód nélküli Bongars keresztfia s hatalmas könyvtárának örököse.

²⁴ Sinner, Johann Rudolf: *Catalogus codicum mss. Bibliothecae Bernensis annotationibus criticis illustratus addita sunt specimina scripturae ex codicibus variae aetatis, tabulis sculptis exhibita et praefatio historica*. 3 tomi. Bern, 1760–1772.

²⁵ Hagen, Hermann: *Catalogus codicum Bernensium Bibliotheca Bongarsiana*. Bern, 1875.

²⁶ Bibliothèque nationale de France, Département des manuscrits, Français 7125-7132.

emlékirataihoz hasonló kéziratot őriz,²⁷ mivel Strasbourgban, állandó tartózkodási helyén is jelentős mennyiségű anyagot hagyott hátra, amelyet utólag Bazelba, majd Bernbe szállítottak könyveivel együtt. Leveleit – amelyek közül 1588–1598 között 144-et Joachim Camerarius²⁸ nürnbergi orvos-botanikushoz címzett – több kiadásban adták közre.²⁹ A német hercegekhez, azok tanácsadóihoz, illetve német és francia tudósokhoz írt leveleit 1668-ban fordították franciára lényeges csonkításokkal.³⁰

A berni városi könyvtár kéziratgyűjteményében a Cod. 468. számmal jelzett lapok³¹ között található Bongars magyar vonatkozású útinaplója, amely nyomtatásban is megjelent Hermann Hagen kiadásában 1874-ben, majd 1879-ben.³² Magyar fordítását részben Szamota István adta közre.³³ Bongars 1585-ben törökországi követsége alkalmával utazik keresztül Magyarországon és Erdélyen, s ekkor ébred fel érdeklődése a török veszedelem kapcsán egész Európa figyelmének középpontjában álló magyar nemzet jelene és múltja iránt. A francia diplomata állítása szerint 1585-től áll Navarrai Henrik szolgálatában,³⁴ de a naplójából nem derül ki egyértelműen, hogy már az év első felében is érvényben volt-e megbízatása.³⁵ Azonban a királyi Magyarországon, Erdélyen és Havasalföldön keresztül tett szokatlanul hosszú körutazása, a naplójában több helyen is említett ajánlóleveleinek száma,³⁶ a franciaországi vallásháborús zavargások híre, amely távozásra készítette,³⁷ erre

²⁷ Cod. 42A, 139, 140, 141, 143, 149B.

²⁸ Joachim Camerarius, ifjabb (1534–1598).

²⁹ *Epistolae ad Joachimum Camerarium scriptae et historicis ac politicis documentis instructae nunc primum editae*. Leyden, 1647.; *Jacobi Bongarsi et Georgii Michaelis Lingelshemi epistolae*. Strassburg, 1660.; *Lettres latines de M. de Bongars, résident et ambassadeur sous le roi Henri IV*. Paris, 1668.; *Lettres de Jaques de Bongars, résident et ambassadeur du roi Henri IV vers les électeurs, princes et états protestants de l'Allemagne*. La Haye, 1695.

³⁰ Az 1668. évi kiadásból kihagyták a protestánsokra kedvező vagy a Szentszékkal ellenséges részt, s majd csak az 1695. évi kiadásban jelentettek meg ezek közül néhányat.

³¹ A 2. fol. 17r-29v, 34r-v számú kézírás tartalmazza az úti beszámólót (*Diarium ad iter Hungaricum pertinens*), további számok többek között, az 1143–1571. évi jelentősebb erdélyi eseményei krónikáját (3. fol. 30r-33v), a magyarországi és erdélyi római feliratok eredeti helyszíni gyorsírási jegyzeteit (12. fol. 178r-185v), illetve a *Rerum Hungaricarum scriptores varii* függelékének kézíratos korrektúráját (18. fol. 245r-256v).

³² Hagen, Hermann: *Jacobus Bongarsius. Ein Beitrag zur Geschichte der gelehrten Studien des 16.–17. Jahrhunderts*. Bern, 1874. 62–72.; Hagen, Hermann: *Zur Geschichte der Philologie und zur Römischen Litteratur*. Berlin, 1879. 144–160.

³³ Szamota István: *Bongars J. útazása Bécsből (Erdélyen át) Konstantinápolya. 1585*. In: uő: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. 1054–1717. Budapest, 1891. 163–182.

³⁴ 1598 közepén Bongars ezt írja IV. Henriknek: „Il y a treize ans, que je continue le service de V. M. sans autre deffain, que de la servir.” (Cod. 7128. 3. fol. 5r)

³⁵ Kohldorfer-Fries szerint a rendelkezésre álló források alapján egyértelműen bizonyítható, hogy az utazás ideje alatt már Navarrai Henrik szolgálatában állt. Lásd: Kohldorfer-Fries, Ruth: *Diplomatie und Gelehrtenrepublik. Die Kontakte des französischen Gesandten Jaques Bongars (1554–1612)*. Tübingen, 2009. 30. Ezzel szemben Anquez szerint nem helytálló ez a feltételezés, szerinte ugyanis bizonyosan tanulmányi úton volt 1585-ben. Ezt azzal magyarázza, hogy Bongars önmagát is *peregrinator*ként jelöli, az emlékkönyvét (*Album amicorum*) bejegyzők pedig igen nemes, igen művelt, igen istenfélő francia úrnak vagy Bauldry urának aposztrófálják. In: Anquez, Léonce: *Henri IV et l'Allemagne d'après les mémoires et la correspondance de Jacques Bongars*. Paris, 1887. XX–XXI.

³⁶ Egyes kutatókat éppen az ajánlólevelek juttatnak arra a következtetésre, hogy magánemberként utazott Bongars és Le Normant: „Auch reisten Bongars und Le Normant privat. Dies lässt sich aus dem Umstand ableiten, daß sich die beiden um verschiedene Empfehlungsschreiben be-

enged következtetni. Ezt erősíti meg a császári–királyi határvédelmi rendszerről írt részletes számadása, hiszen a hagyományos francia szövetség jegyében III. Murád szultán (1574–1595) ekkor már kapcsolatban állt Navarrai Henrikkel. Magyarországon hatalmas erődítményeket figyel meg, amelyeket II. Rudolf a törökök ellen építtetett, mivel az 1568. évi drinápolyi békét követően is folyamatosak az összecsapások a török–magyar határon. Bár a tizenöt éves háború kirobbanásáig (1591) közel negyedszázadon keresztül nem indul komolyabb oszmán támadás Magyarország ellen, mégis ezeket az esztendőket az állandó portyák és határ menti végvári összecsapások jellemzik. A Közép-Európát a törökkel szemben oltalmazó új magyarországi határvédelmi rendszer az 1570-es évekre épül ki, s az Adriai-tengertől az erdélyi határig szervezetileg hat végvidéki főkapitányságra tagolódik,³⁸ amelyek központjai közül Győrben és Kassán is megfordul a francia küldött.

Az útinapló nyelve alapvetően francia, de német és latin szavak, illetve szókapcsolatok, mondatok is keverednek az írásba, amelynek száraz és szűkszavú stílusa arra enged következtetni, hogy nem a nagy nyilvánosság számára, hanem – egy titkos küldetés eredményeként – belső használatra íródott. Mivel Bongars figyelme elsősorban a császári–királyi határvédelmi rendszer feltérképezésére irányul, alapvetően lassan halad, hosszú napokat tölt el az egyes állomáshelyeken, s naplóját végig pontos adatokkal vezeti. A földrajzi neveket többnyire helyesen írja át, törekszik a több nyelven történő beazonosításukra, pontos fordításukra. A nyomtatott kiadás elírásai azzal magyarázhatók,³⁹ hogy Hagen a 16. századi magyar és erdélyi történelem részleteit kevéssé ismerve gyakran hibásan veszi át Bongars útközben papírra vetett, nagyon rosszul olvasható kézírását.⁴⁰ A távolságok tekintetében azonban sok a tévedése a francia küldöttnek is, becslései a térképészeti ábrázolások kezde-

mühen und an den Grenzen lange warten mussten.” Lásd: Klöti, Thomas – Mittenhuber, Florian: *Von Wien nach Konstantinopel*. In: Mittenhuber, Florian – Engler, Claudia (Hrsg.): Jacques Bongars: Humanist, Diplomat, Büchersammler. Bern, 2012. 52.

³⁷ „*Ut autem me e medio peregrinatorum cursu turbatae patriae nuntius revocavit et in hoc mare infame naufragiis incidi.*” Lásd: *Epistola XLVIII. Jacobus Bongarsius Bodryanus Justo Lipsio S.* In: Burman, Pieter (Hrsg.): *Sylloges epistolarum a viris illustribus scriptarum tomi quinque. Quo Justo Lipsii, et ad eum virorum eruditorum epistolae continentur Leidae, [1724]* 50.

³⁸ Pálffy Géza: *Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16-17. században*. Pápa, 2000. 14.

³⁹ Frei-Stolba, Regula: *Jacques Bongars (1554–1612), homme d'état et homme de lettres et son voyage à Constantinople*. In: Baumann, Victor Henrich (éd.): *La politique éditiale dans les provinces de l'Empire romain, IIème–IVème siècles après J.-C. Actes du IIIe Colloque Roumano-Suisse, La Vie Rurale dans les Provinces Romaines: Vici et Villae*. Tulcea, 1998. 44. 31. l.j.

⁴⁰ Bongars legendásan nehezen olvasható gyorsírása mindmáig akadályozza hatalmas mennyiségű kézíratos hagyatékának feldolgozását és kiadását. Diplomáciai levelezésének jelentős része több nyelven is nyomtatásra került, de a *Codices Parisienses* és *Bernenses* magyar történelem tekintetében is rendkívül gazdag anyagai még felfedezésre várnak. A könyvtáralapító Teleki Sámuel gróf (1739–1822), aki különös gondossággal igyekezett a magyar nemzeti történelmet érintő minden lejegyzett ismeret, forrás felkutatására, összegyűjtésére, felfigyelt Bongars Cod. 140. szám alatt Bernben őrzött anyagára. 1777 januárjában levélben kérte barátját, Robert Scipio Lentulus bárót (1714–1786), hogy segítsen neki a kijegyzetelt számokról másolatot készíttetni a nehezen olvasható kézíráshoz kellően értő emberrel: „*Vous trouverez sans doute dans votre ville un habil homme qui sera en état de faire ces copies sur les originaux quoique très difficile a lire & qui voudra bien s'en charger.*” Teleki Sámuel Lentulusnak. Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely. Tf 1169. Ms. 285. fol. 5.2v.

tén még igen hozzátételgesek.⁴¹ Megkülönböztetett figyelmet fordít a meglátogatott méltóságok nevének, a vidéken állomásozó katonai alakulatok létszámának, valamint a felkeresett földrajzi települések neveinek pontos feljegyzésére, azaz a megbízójához szóló jelentések megfogalmazásához szükséges adatok megőrzésére.

Megbízatása mellett Bongars, aki – ne feledjük – a kései reneszánsz embere is, tudományos célokat is kitűz, hiszen ahelyett, hogy egyenes úton Konstantinápolyba menne, hosszú kitérőt tesz a keresztény területeken, s lejegyzi az általa megfigyelt természeti jelenségeket. Az ifjú utazók természettudományos és alkímiai érdeklődéséről a *Rerum Hungaricarum scriptores varii*⁴² forrásgyűjtemény függelékének⁴³ ajánlásában így ír utazótársához: „Nem szólok magának a földnek és a talajnak a különféle minőségéről és a levegőnek és a kigőzölögéseknek éltető vagy halálos erejéről. Ezeket te is tudod, Guillaume fivérem, hogy benne van a fémek és ásványi gőzökben, amelyeket a Földanya magában hord, és a zöldellő fű közé arany tincseket, a sebes folyók hordaléka közé aranydarabokat rejt.”⁴⁴ Az antik, illetve középkori maradványok sem kerülnek el az érdeklődését, s megfigyeléseit a műemlékeken található feliratok szövegével, időnként saját magyarázó megjegyzéseivel egészíti ki. Feliratokról készített másolatait, amelyeket 15 évvel később maga is megjelentet az utazás közvetlen tapasztalatán nyugvó⁴⁵ *Rerum Hugaricarum* függelékében, Theodor Mommsen a *Corpus inscriptionum latinarum* részeként adja közre⁴⁶ az erdélyi epigráfia első művelői között.

A Habsburg Birodalom határainak védelme érdekében nagymértékben rá volt utalva Magyarországra, ezért a bécsi Udvari Haditanács felállítását követően (1556) komoly gondot fordítottak arra, hogy erős várakkal tegyék védhetővé. Bongars útja ennek a határvédelmi vonalnak több pontját is érintve a háború pusztításaitól megkímélt vidékeken vezet keresztül. Komoly erődítményeket, szép városokat és megmunkált földeket lát a francia utazó, és a közbiztonság hiánya miatt sem panaszkodik. A szárazföldi közlekedés körülményeiről nem sokat árul el ugyan naplójában, mivel azonban az 1585. esztendő tavaszi–nyári hónapjairól többen feljegyezték a kellemetlenül nagy hőséget, a nyár derekáig tartó aszályt és a gyenge gabonatermés miatt fellépő éhínséget, majd pestisjárványt,⁴⁷ feltételezhetjük, hogy

⁴¹ „[...] mindegyik adat tartalmaz valami részgazságot, kivéve talán Bongars közlését, aki a számokban megbízhatatlan, nála például Tokaj másfél mérföldnyire fekszik a Tiszától.” Koroknay Gyula: *A kallói vár*. In: A nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve. 1959. Budapest, 1961. 77.

⁴² Bongars, Jacques (Red.): *Rerum Hungaricarum scriptores varii*. Historici, geographici. Francofurti, apud haredes A. Wechel, C. Marnium et J. Aubrium, 1600.

⁴³ *Appendix ad res Hungaricas, in qua Transylvanicae inscriptiones veteres nonnullae & annales exscripti de templis Leutschoviensi et Coronensi*. [Függelék a magyar forrásokhoz, amelyben számos régi erdélyi felirat továbbá a löcsei és a brassói templomokból lemásolt időrendi jegyzék található.] In: *Rerum Hungaricarum*, 617–631.

⁴⁴ „Taceo terrae ipsius & glebarum varia ingenia: & aëris atque vaporum aut vitalem aut mortiferam vim. Ista tu, Guillelme frater, non ignoras esse a spiritibus illis metallicis & mineralibus, quibus Terra parens ita grauida est, vt etiam Aureos cinnos, virides inter cespites; & inter torrentium fluuuorum arenulas, aureas glebas proiciat.” In: *Rerum Hungaricarum*, 620.

⁴⁵ Kövér Lajos: *A XVIII. század magyarságképe elfeledett francia források tükrében*. Szeged, 2006. 21.

⁴⁶ Mommsen, Theodor: *CIL, Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae. Inscriptiones Aegypti et Asiae, inscriptiones provinciarum Europae graecarum, inscriptionum Illyrici partes I-V comprehendens*. Pars prior. Berlin, 1873. 154–156.

⁴⁷ Szilágyi Sándor (kiad.): *Monumenta Hungariae Historica 2. Scriptores 21. Szamosközy István történeti maradványai. 1. 1566–1586*. Budapest, 1876. 221–227.; Rác Lajos: *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején*. Szeged, 2001. 123.

akadtak nehézségei. Bécsből április 12-én többen indulnak együtt útnak, így elkíséri Guillaume Le Normant⁴⁸ és Felix von Herberstein,⁴⁹ aki édesapja, a Nagybányát és környékét haszonbérbe vevő Felician von Herberstein ajánlólevelei révén a társaságnak segítségére lesz a Konstantinápolyba érkezésig (július 13.).

Pozsony és Magyaróvár érintésével jut el a küldöttség az első jelentős végvári erődítményhez, hogy ezt követően hosszú, felderítő jellegű megbízatását Erdély, majd Havasalföld felé folytassa. Győr [*Raab, Tjuri, Javarino*] várát Szász Móric herceg kezdte erődíteni 1552-ben. Az 1580-as évektől azonban állandó zavarok voltak a zsoldfizetések körül, aminek következményeként a portyák is gyakoribbá váltak. A végvidéki főkapitányságok egyik legjelentősebb központjához tartozó területen Bongars tizenkét várat számlál össze⁵⁰ Teuffel András [*Andres Tevel*] főkapitány (1574–1588)⁵¹ vezetése alatt, amelyekben 5000 gyalogos és 3000 lovas katona teljesít szolgálatot. Győr falait 1400 katona mellett nyolc bástya⁵² védelmezi. Helyőrsége 700 német és 300 magyar gyalogos, továbbá 400 huszár,⁵³ akik közül ágyúlövésnyi távolságig két lovas egység, mintegy a város előbástyái mindennap felderíti a környéket 25-25 huszárral. A győri végvidék részét képezi továbbá a 16. század második felében a királyi és a hódoltsági területek közötti határvidékre kerülő és végvárrá alakuló Szent-Márton hegy, azaz Pannonhalma [*St. Märtenberg*] vára, amely szintén bekerül a francia követ feljegyzéseibe.

Különleges helyet foglalt el a végvárak láncolatában Komárom [*Comorn*], hiszen a naszádos flotta központjaként kiemelt szerepkörrel rendelkezett. Komárom az ott állomásozó magyar naszádos katonasággal, azaz a dunai folyami flottával közvetlenül Bécs védelmét szolgálta. 1566 után kizárólag idegen származású főkapitánya⁵⁴ parancsnoki jogkörrel rendelkezett a végvárban állomásozó német katonaság, valamint az erődítmény melletti városban szolgáló naszádosok és magyar huszárok felett egyaránt. A vár egyedi fekvését olasz építészei azzal tették még különlegesebbé,⁵⁵ hogy a nyugati oldalra széles árkot terveztek, aminek következtében az erődítményt minden oldalról víz övezte. Az újolasz erődítési rendszer elvei alapján kőből és téglából háromszög alakúra tervezték, négy bástyával, mell-

⁴⁸ Guillaume Le Normant (Guilielmus Normantius) (?–1621), Bongars egykori orléans-i iskolatársa, Jean Le Normant öccse. Később alkímista, természettudós, orvos.

⁴⁹ Bobory Dóra: *Felician Herberstein (1540–1590) stájer főúr rövid életrajza és magyar kapcsolatai David Reuss gyászbeszéde alapján*. Lymbus, (2005) 5.; Mátyás-Rausch Petra: *A szatmári bányavidék története a Báthoryak korában (1571 – 1613). Az arany és ezüstbányászat művelése és igazgatása*. Doktori értekezés. Pécs, 2012. 118–119.

⁵⁰ Győr, Pápa, Devecser, Csesznek, Vázsony, Tihany, Szigliget, Veszprém, Palota, Tata, Gesztes, Pannonhalma. Vö. Villányi Szaniszló: *Győr-vár és város helyrajza, erődítése, háztelek- és lakossági viszonyai a XVI. és XVII. században*. Győr, 1882. 42.

⁵¹ Bedy Vince: *Győr katolikus vallásos életének múltja*. Sopron, 1939. 87.

⁵² 1, Rába v. magyar-bástya, 2, Császár-bástya, 3, Új-bástya, 4, Közép-bástya, 5, Szentdombi-bástya, 6, Duna-bástya, 7, Püspökvári-bástya, 8, Sforzia-bástya. Villányi: *Győr-vár és város helyrajza*, 43–44.

⁵³ Vö. Veress D. Csaba: *A győri vár*. Budapest, [1993]. 59.

⁵⁴ Kivéve Pálffy Miklós két időszakát: 1584–1589 és 1594–1600. Pálffy Géza: *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16-17. században*. Történelmi Szemle, 39. évf. (1997) 2. sz. 284.

⁵⁵ Filippo di Novara Torrielli, Giovanni Battista, Giovanni Maria de Speciecasa, Pietro Ferabosco. Kecskés László: *Komárom az erődök városa*. Budapest, 1984. 63., 75.

védkekkel, árkokkal, s golyóöntő és lőporgyártó műhelyekkel.⁵⁶ A Dunába ömlő Vágon [Wag] és a Dunán [Danube] 10-11 darab 22 evezős naszád három ágyúval felszerelve tartja ellenőrzés alatt a partokat. Komárom helyőrsége csak 400 ember, de 200 huszár és jónéhány drabant járja folyamatosan a vidéket, hogy a törököket távol tartsa. Pálffy Miklós⁵⁷ [Niclass Balfy von Erdvod auff Pibersburg]⁵⁸ főkapitányságától (1584–1589) kezdve mind gyakoribbak az összetűzések a komáromi helyőrség és az esztergomi, illetve a székesfehérvári török őrségek között. Főkapitánysága alatt a komáromi őrséget is jelentősen megnövelték: 1585-ben Komáromban 400 német zsoldos, 200 huszár, 4 drabant és 33 naszád volt, Tatán pedig 320 főre emelkedett a helyőrség létszáma.⁵⁹ 1585-ben a komáromiak a tataiakkal is több portyában vettek részt, de a törökök és magyarok gyakran bocsátkoztak csatába zárt hadszíntéren is, bár az 1562-ben I. Szulejmán és I. Ferdinánd között létrejött fegyverszünet egyik pontja megtiltotta a két birodalom alattvalói közötti bajvívást.⁶⁰ 1585. április 10-én Ernő főherceg panasszal fordult a budai pasához, s a megsokasodott bajviadatok betiltását követelte. Levele szerint a török végvárbeliek a palotaiakat, veszprémieket, pápaiakat, tataiakat és a győrieket gyakran hívják ki bajviadalra, amelynek visszautasítását szégyenletesnek tartják.⁶¹ Bongars maga is elbeszéli azt a történetet, amikor 11 komáromi keresztényt párbajra hívott 11 székesfehérvári török. A francia utazó érkezése előtt tíz nappal a törökök a Pálffy Miklóstól, Ferdinand Samaria érsekújvári és De La Roche tatai kapitánytól elszenvedett vereséget igyekezvén ellensúlyozni a város szomszédságában táboroztak. Megjelenésüket azonnal három ágyúlövessel jelezték, így adva tudtukra, hogy észreveték őket, és ezzel figyelmeztetve a szomszédos települések lakóit is.

Tata [Thates] várát Bongars mindenekelőtt mint Habsburg Mária királynő (1521–1526) egykori lakhelyét említi, ahol márványbányák, valamint hideg és meleg vizes források találhatóak. A diplomata által közölt dátummal (1563) ellentétben kilenc éves török megszállás után 1566-ban Thury Györgynek és Salm Miklós győri főkapitánynak sikerült visszafoglalnia a várat⁶². Ezt követően az akkori haditechnikának megfelelően jól megerősítették, de gyenge pontja volt elhelyezkedése. Lapályon feküdt, éppen ezért tartotta Ortelius a hegyen fekvő gesztesi várat erősebbnek, mint az árkokkal, bástyával védett tatai várat.⁶³ Földrajzi

⁵⁶ „...le chateau, qui est en triangle garny de quatre bastions, contrescarpe, parapettes etc., de son arsenal, faiseurs de poudre, canons etc.” Hagen: *Zur Geschichte der Philologie*, 147. Vö. Reinhold Lubenau úti feljegyzései 1587-ből: „Vannak benne [Komárom vára] szép hadszertárak is, tele mindennemű hadiszerral, van lőpormalma, ebben folyamatosan, s naponta lőport állítanak elő.” Haraszi Sándor – Pethő Tibor (szerk.): *Útikalandok a régi Magyarországon*. Budapest, 1963. 86.

⁵⁷ Pálffy Miklós előbb magyar királyi főkamrás (1581–1600), majd komáromi (1584–1589), érsekújvári (1589–1600), végül esztergomi főkapitány (1595–1600) volt. Lásd: Pálffy Géza: *A három részre szakadt ország. 1526–1606*. Budapest, 2009. 30.

⁵⁸ Pálffy Miklós báró Fugger Máriával 1583-ban kötött házassága hozományaként Vöröskő (Bibersburg) várát is megszerzi.

⁵⁹ Borovszky Samu: *Komárom vármegye és Komárom. Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest, [1911.] 448.

⁶⁰ A török–magyar bajvívásról: Szilágyi Sándor (szerk.): *Monumenta Hungariae Historica* 2., 237–239.

⁶¹ Takáts Sándor: *A török–magyar bajviadatok. (III.)*. Budapesti Szemle, 151. köt. (1912) 427–429. sz. 74.

⁶² Szegő Pál: *Végváraink szervezete a török betelepülésétől a tizenöt éves háború kezdetéig. 1541–1593*. Budapest, 1911. 91.

⁶³ Náczy József: *A Vértes vidékének történelmi műemlékei*. Archaeologiai Közlemények, 22. évf. (1899) 154.

helyzete miatt fontos pont volt, azonban gyengeségei folytán csupán fedező, biztosító szerepet töltött be. Feladata elsősorban a kisebb török csapatok visszaverése és a nagy ellenséges hadseregek felvonulásának késleltetése volt. Bár a francia követ nem tesz említést róla, de tudjuk, hogy a vár további kibővítése és új védőművek építése Rosenberg Kristóf György várkapitánysága alatt, éppen az utazó látogatása idején történt (1575–1586).⁶⁴ Az úgynevezett Rosenberg-bástya után 1578–1586 között épült fel az itáliai hadmérnökök tervei alapján Tata egyetlen újolasz típusú bástyája, a Kecse-bástya.

Az 1580-as években itáliai hadmérnökök vezetésével a kor legmodernebb elveinek megfelelően a Nyitra jobb partján a cseh–morva rendek jelentős támogatásával építették⁶⁵ Érsekújvár [*Castel novo, Ovivar, Newheusel*] erődítményét. A vár kulcsfontosságú volt, hiszen gazdasági és kereskedelmi szempontból fontos területeket védett, ugyanakkor Erdély és Bécs felé is meghatározó stratégiai szerepe volt. Az érsekújvári vár egy vizesárokmal körülvett, szabályos hatszög alakú, újolasz bástyás erődítmény hat bástyával.⁶⁶ Alapjait Oláh Miklós esztergomi érsek (1552–1568) rakta le 1545-ben, ezért eleinte Oláh-Újvárnak nevezték. Ez a Nyitra bal partjára épült, s négy sarokbástyás, téglalap alaprajzú szerkezetet mutatott.⁶⁷ A védekezés feltételei azonban itt kedvezőtlenebbek voltak, ezért már 1571-ben úgy határoztak, hogy elbontják, s a Nyitra jobb partján építenek egy korszerű kőből emelt erődítményt. Az építkezés 1580–1588 között zajlott, s az újonnan épített városba hat falu lakosságát telepítették.⁶⁸ Bongars látogatása idején – ahogyan írja – még nem fejeződött be az építkezés, olyannyira, hogy Giulio Baldigara olasz építész 1585 novemberében még maga irányította a munkálatokat. Érsekújvár helyőrségét 400 huszár és drabant, továbbá körülbelül ugyanennyi német gyalogos alkotta.

Kassán [*Caschau, Cassau*] a Hans Rueber 1584. márciusi halálát követően ideiglenes főkapitánnyá kinevezett Ferdinand Nogarol fogadja Bongars-t. Az olasz gróf, aki egy személyben a szepesi kamara elnöke és szatmári kapitány is, 500 német gyalogosnak, a környékbeli falvakban pedig 400 lovasnak parancsol. A vidéken sóbányákat és sóforrásokat lát az utazó, s feljegyzi a Tiszába [*Teissa*] ömlő Hernádot [*Connert*]. Bongars utazásával egy időben a burgundi francia Claude Roussel Tokaj [*Tockai*] kapitánya (1584–1591), aki innen írja francia nyelvű leveleit Clusiushoz, a híres botanikushoz, meleg szívvvel szólva a magyar földről.⁶⁹ Szívélyes fogadtatásban részesül Bongars a Tisza [*Teissa*] és a Bodrog [*Bottroc*] összefolyásánál „Tokaj omladozó várában” is, 300 német zsoldos és 200 huszár állomáshelyén. A vár állapotára vonatkozó megfigyelései minden valószínűség szerint helytállóak lehetnek, mivel az erődről az 1580-as évekre vonatkozóan csak építési adatok állnak rendelkezésre.

⁶⁴ Vizi László Tamás: *A végvári rendszer kiépülése a Győri Főkapitányság területén. Különös tekintettel az 1568–1593 közti időszakra.* Veszprémi Történelmi Tár, 2. évf. (1989) 69.

⁶⁵ Pálffy Géza: *A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig.* (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz). Történelmi Szemle, 38. évf. (1996) 2-3. sz. 202.

⁶⁶ 1, Forgách-bástya, 2, Sierotin-bástya, 3, Frigyes-bástya, 4, Császár-bástya, 5, Ernst-bástya, 6, Cseh-bástya.

⁶⁷ G. Etényi Nóra: *A 17. századi közvéleményformálás és propaganda Érsekújvár 1663-as ostromának tükrében.* Aetas, 10. évf. (1995) 1-2. sz. 100.

⁶⁸ Balás György: *Újvár (Érsekújvár) várépítészeti rendszere és katonai szerepe.* Hadtörténelmi Közlemények, 1. évf. (1888) 209.

⁶⁹ „...il nous fauldroy appaiser Dieu et nous conuertj, que sans faulte il nous seroit fauorable et nous feroit victorieux sur ceste genz barbare quj domine de si long temps, et tant tyranniquement ce beau royaulme dhongrie quest certes le plus beau et bon pais que Ion porroit voir.” Istvánffy Gyula: *A Clusius-Codex mykologiai méltatása.* Budapest, 1900. 279.

kezésünkre. Tokajjal kapcsolatban 1583–1595 között Johannes Paulus Cattaneo felső-magyarországi és kassai építésszt említik legtöbbször, akiről viszont csak a rábízott pénzekkel kapcsolatos peres iratok, illetve öngazoló levelek maradtak fenn. Jellemző eset három falu jobbágyainak panasza 1585-ből. Cattaneo nagy mennyiségű mész szállítását rendelte meg tőlük a várhoz, de a leszállított mészért csak részben tudott fizetni.⁷⁰

Csapy Kristóf kapitánysága alatt (1583–1594) áll Kálló [*Calo*] Bongars látogatása idején. Leírása szerint a vár tizennégy évvel korábban épült – vagyis 1571-ben –, majd szokatlanul hosszan értekezik az erőd történetéről. Szerinte a törökök akartak itt várat építeni, ezért az elpusztított Kálló közelében 1569–1570 telén a hódoló falvak jobbágyaival nagy mennyiségű faanyagot hordattak össze, hogy a következő tavasszal megkezdjék az építkezést. Hans Rueber kassai és Christoph von Teuffenbach szatmári főkapitány azonban megelőzte őket, s még télen elkezdték a munkálatokat. A naplóból kiderül, hogy Bongars nem jut be a város palánkján belülre, ugyanis csupán három bástyát számol össze a „rendkívül mocsaras vidéken”, ahol tüzéségben és egyéb hadi kellékekben nincs hiány.⁷¹ A helyőrség 200 német zsoldosból áll, ezenkívül szép számmal vannak itt huszárok és szabadhajdúk is. A vár magyar katonáinak számát nem említi, de tudjuk, hogy fele arányban magyarok is voltak az erődben. Ugyanebből az évből ugyanis adatunk van arra, hogy a turai vállalkozáson részt vevő kállói katonaság létszáma 350 fő volt;⁷² ez körülbelül az egész kállói helyőrség létszámának felelhet meg, beleértve a huszárokat is. Összehasonlításképpen nem érdektelen megemlíteni, hogy ugyanebben a vállalkozásban ecsedi Báthori István 700, a tokaji kapitány 200 katonával vesz részt.⁷³

A felső-magyarországi főkapitányságon belül az erdélyi fejedelemséggel határos tiszántúli területeken az 1560-as évek közepén jött létre a szatmári vagy más néven tiszántúli főkapitányság Lazarus von Schwendi javaslatára. A Tiszától keletre fekvő végvárok és vármelegyek hadügyét hatékonyabban lehetett így biztosítani és szervezni.⁷⁴ A szatmári erőd és a város jelentőségét Bongars is felméri, sőt a vár korábbi történetére is utal, amikor a Szamos folyó [*Schomouch*] által közrefogott sziget impozáns erődjét mutatja be.⁷⁵ Hallott az erődítési munkálatok során alkalmazott különleges technikáról is, amelynek során a folyó medre áthelyezésre került. I. Ferdinánd király még 1543-ban adta örök birtokul Szatmárt és Németit a három somlyói Báthory testvérnek, Andrásnak, Kristófnak és Istvánnak, akik Szatmár fölött a Szamos folyó vizének új medret ásattak, az egész várost szigetbe foglalták,

⁷⁰ Détsky Mihály: *A tokaji vár története*. Tokaj, 1995. 33.

⁷¹ „*Calo est une petite forteresse a trois bastions en lieu marescageux assez bien fournée de munitions et artillerie...*” Hagen: *Zur Geschichte der Philologie*, 152.

⁷² Turán a szolnoki bég 1585. augusztus 24-én nagyszabású vásárt tartott, ahol a kassai, kállói, egri, tokaji és szatmári magyar vitézek és német csapatok is megjelentek, hogy a vásáron rajtaüssenek. Ecsedi Báthori István a vállalkozásban 500 huszárral, 200 drabanttal vett részt, hozzá csatlakozott Kassáról 200 huszár és 100 sárga és vörös kabátos német gyalogos. Kállóról Mágochy Péter 350 magyar és német harcossal, Tokajból Claude Roussel 100 huszárral, 50 lövésszel és 50 német zsoldossal vett részt, Egerről 300 huszár és 200 drabant, Szatmárról 100 huszár, 50 lövész és 300 szabad hajdú érkezett. A vállalkozásban résztvevő csapatok összes száma tehát 2500 fő volt. Vö. Gömöry Gusztáv: *A turai kincs. Rajtaütés 1585. augusztus 24-én*. Hadtörténelmi Közlemények, 7. évf. (1894) 680–685.

⁷³ Koroknay: *A kállói vár*, 73–88.

⁷⁴ Pálffy: *A török elleni védelmi rendszer*, 198–199.

⁷⁵ „...*belle forteresse cinq bastions, bel arsenal et 35 belles pieces, située en un isle d'une lieuë de tour faite par la Schomouch, qui ferme la forteresse de deux costez, garnis non obstant de leurs fossez plains d'eau.*” Hagen: *Zur Geschichte der Philologie*, 153.

és azon hatalmas földvárat építettek a folyó bal partján.⁷⁶ A váron kívül mély árok húzódott, amely a Szamosból nyerte a vizet, s védelmi okokból nem fagyhatott be. Szatmár [*Sagkmar*] olyan tekintélyes erőddé lett ezáltal, hogy annak parancsnoka az egész vármegyét felügyelete alatt tartotta. 1565-ben Báthory István romboltatta le a várat.⁷⁷ Lazarus von Schwendi ideiglenesen kijavíttatta, majd elkezdődött a várnak az akkori legmodernebb olasz módszer szerinti megerősítése. Schwendi több ezer embert hajtott össze Szatmárból és a szomszéd vármegyékből, és újból helyreállíttatta a sáncokat és a bástyákat. Az ötszögletűre épített Szatmári vár 1569–1573 között készült el Giulio Baldigara tervei szerint, s az így kulcsfontosságúvá lett erődítmény kormányzója a 16. századi Habsburg fennhatóság idején szinte kizárólag német származásúak voltak.⁷⁸ Bongars látogatása idején az éppen távollévő Ferdinand Nogarol, szatmári és tiszántúli főkapitány (1579–1588)⁷⁹ helyettese, Konrad Dräxl (Drexler) [*Trechsel*] fogadja a küldöttséget, aki az 1580-as években egy zászlónyi német gyalogos kapitánya Szatmár várában.⁸⁰ Bongars rendkívül erős várnak látja Szatmárt 35 ágyúval, helyőrségét 700 német, 300 huszár s számos szabadhadjú alkotja. A követség távozása után, még az 1585. év második felében Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király kibékül II. Rudolf császárral, és egyezségük értelmében Szatmárt is visszakapja, így az ismét erdélyi birtokká lesz.⁸¹

A küldöttség Máramaros vidékén keresztül éri el Erdélyt, ahol közel egy hónapot kénytelen várakozni. Bongars tökéletes pontossággal húzza meg a határt a Partium (*partes regni Hungariæ*) és Erdély között, sőt arra is visszautal, hogy felsőbb útszakaszán azt a vidéket érintette, amelyet Szapolyai János az 1538. évi váradi béke értelmében szerzett meg Erdéllyel együtt.⁸² Sokat kell várniuk az Oszmán Birodalom adófizetőjének, Erdélynek a területére való belépésre, de végül Felician von Herberstein stájer főúr (1540–1605) Guillaume Le Normant-nak írott ajánlólevele megnyitja az utat számukra, hogy a Kárpátokon átkelve, Havasalföldön keresztül pontosan három hónappal a bécsi indulásuk után⁸³ megérkezzenek Konstantinápolyba. Az útinapló július 13-i dátumnál megszakad, s Bongars kéziratosa jegyzetei sem szolgálnak további hasznos információkkal. 1585. augusztus 4-én a kö-

⁷⁶ Borovszky Samu (szerk.): *Szatmár vármegye története II. A Hunyadiak korától, a vármegyei első jegyzőkönyv idejéig. 1437–1593.* Budapest, 1908. 436.

⁷⁷ Gausz Ildikó: *Tokaj és környéke 1564–1565 között, avagy elfelejtett „haditudósítók” helyszíni jelentései.* Aetas, 30. évf. (2015) 3. sz. 190–191.

⁷⁸ Pálffy Géza: *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei.* Hadtörténelmi Közlemények, 108. évf. (1995) 1. sz. 124.

⁷⁹ Pálffy Géza – Perger, Richárd: *A magyarországi török háborúk résztvevőinek síremlékei Bécsben (XVI–XVII. század).* Fons, 5. évf. (1998) 2. sz. 230.; Pálffy: *Kerületi és végvidéki főkapitányok,* 285.

⁸⁰ Pálffy: *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer,* 161.

⁸¹ Fodor Ferenc: *Szatmárvár. Egy török és kuruckori végvár életrajza.* Hadtörténelmi Közlemények, 3. évf. (1956) 3-4. sz. 98.

⁸² „2 Juin. Le lendemain Dimanche apres disner partys de la et passè les montagnes et boys entrè en la Transsylvanie (car jusques icy c'est de la Hongrie devouèe au Roy Jehan par accord).” Hagen: *Zur Geschichte der Philologie,* 154.

⁸³ Kerülő útvonala miatt Bongars még a téli utazások átlagánál is lassabban jutott Konstantinápolyba. Így például Gabriel de Luetz, Aramon urának 1547-ben a Portára indított követsége január 5-én indult Párizsból, és április 6-án (tehát három havi utazás után) ért Drinápolyba, a szultán téli fővárosába, míg Bongars esetében a Bécs-Konstantinápoly szakasz vett ennyi időt igénybe. Vö. Meletiadis, Charis N.: *Voyager à la Renaissance : Du voyage érudit aux ambassades françaises dans l'empire ottoman.* Synergies Sud–Est européen, (2008) No. 1. 162.

vet még bizonyosan Konstantinápolyban tartózkodott, majd hamarosan gyors, célirányos úton visszatért hazájába.

Jacques Bongars a hagyományos francia–oszmán szövetség ügyét szolgálva pontos információkat gyűjt a császári–királyi határvédelmi rendszerről. Három kulcsfontosságú erődítmény is szerepel útvonalán: a közvetlenül Bécset védő Győr, a dunai hadfelvonulási és utánpótlási útvonalat biztosító Komárom, valamint a lengyel korona által is támogatott Erdély növekvő politikai és katonai szerepének köszönhetően hangsúlyos szerephez jutó Szatmár. A törökellenes védelmi rendszer központjai a bécsi Udvari Haditanács elképzeléseiben is kiemelt szerepet játszottak, amit az is bizonyít, hogy ezekben szinte kizárólag német származású, azaz feltétlen császárhű főkapitányok kerültek kinevezésre.⁸⁴ A Habsburg Birodalom keleti határain a Magyar Királyság határvédelmi rendszerének kikémlése ellenére Bongars mélységes ellenszenvet érzett az erőszakos oszmán uralommal szemben, később írt leveleiben Európát új kereszties hadjáratra szólítja fel ellenük. Azon méltatlankodik és csodálkozik, hogy a keresztény fejedelmek ahelyett, hogy a hitetlenekkel szemben összefognának, széthúznak, s egymással torzsalkodnak. Elítéli „a Franciaország vesztére törő” II. Fülöp spanyol királyt, aki a pápától arra kér engedélyt, hogy a Magyarország védelmére fenntartott erőket saját hódításaihoz használhassa. De szégyenletesnek tartja a német hercegek közömbösségét is a szultán előrenyomulásával kapcsolatban, s mindazokat, akik az oszmánokkal szembeszállnak, a „*nostris*” (mieink) táborához sorolja. Hogy értékelni tudjuk feljegyzéseinek jelentőségét, nem szabad elfelejtenünk, hogy a későbbi IV. Henrik milyen nagy hitelt adott szavának, s hogy ahhoz a diplomata elitréteghez sorolta, amely a legkényesebb, legnehezebb kérdések rendezését kapta feladatul. Sőt Jacques Bongars-nak olyan nagy becsülete volt a Rajnán túli vidékeken s a kora újkori Európát beszövő diplomatahálózat politikusainak körében, hogy az általa szolgáltatott információk a 16. századi magyarságképnek egyik legerőteljesebb formálójává váltak. Jelentései, levelezése, filológiai munkássága, melyek nagy része még feldolgozásra vár, több évszázad távlatából is felbecsülhetetlen forrásként szolgál a 16. század végén zajló hatalmi harcok tanulmányozásához.

⁸⁴ Pálffy: *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer*, 125.

KŐSZEGHY ZSOLT

Egy magyar diplomata Borisz Godunov országában: Zalánkeményi Kakas István és Georg Tectander Moszkóviája

A nemzetközi és a hazai történettudományi műhelyekben az utóbbi években különösen népszerűvé váltak azok a témák, amelyek egy ország és egy nép adott korban észlelt jellegének, jellemzőinek bemutatását helyezik a kutatás fókuszába. Ez alól nem kivétel az ELTE Történeti Ruzsisztikai Tanszéke sem, ahol már hosszú ideje születnek olyan publikációk, amelyek azt dolgozzák fel, hogy milyen képpel rendelkezhetett egy nyugat-európai diplomata vagy akár egy utazó, vagy egyszerű kereskedő a kora újkori Oroszországról.¹ Meggyőződésem szerint mindenképpen szükség van arra, hogy az országot az adott történelmi korban ott járt utazók látószögéből érzékeljük és értékeljük. Orosz szempontból gyakorlatilag mindenki nyugati utazónak számít, aki az országba nyugati irányból nyert belépést. Ezeknek az utazóknak a sorát gazdagítja a magyar diplomata, Zalánkeményi Kakas István, valamint a szászországi születésű Georg Tectander von Jabel, aki titkári minőségében kísérelte el a magyar követet hosszú útjára, amelynek végcélja nem is Oroszország, hanem a szafavidák² által uralt Perzsa Birodalom volt. Zalánkeményi személye már csak azért is fontos a számunkra, mert ő volt az egyik első olyan magyar személy, akit egy európai nagyhatalom uralkodója küldött Oroszországon keresztül egy hasonlóan hatalmas birodalomba, Perzsiába a jogász végzettségű Tectanderrel együtt. A kettejük nevéhez köthető mű, amelyet cikkemben be kívánok mutatni, kiválóan megmutatja, milyennek látta egy császári szolgálatban álló magyar követ Oroszországot Borisz Godunov uralkodásának idején, a 17. század első éveiben, megmutatja továbbá a korabeli követjárások természetét s annak viszontagságos voltát. Figyelmem fókuszában ez a két személy, pontosabban az általuk voltaképpen közösen készített mű, az *Iter Persicum* áll. Ahhoz azonban, hogy meg tudjuk érteni Zalánkeményi és Tectander művének jelentőségét, szükséges röviden felvázolni azt a történelmi és történetírói közeget, amelyben maga az *Iter Persicum* született.³

¹ Radnóti Klára: *Európa Moszkóvia-képe a XV–XVI. században*. Budapest, 2002.; Szvák Gyula: *Moszkóvia és a nyugat*. Budapest, 1988.

² A Perzsa Birodalomban a Szafavida-dinasztiába tartozó sahok uralma 1501-től 1731-ig tartott. Az általunk tárgyalt korszakban volt hatalmon a dinasztia egyik legjelentősebb uralkodója, I. Abbász sah (1587–1629), aki a perzsák birodalmát ismét komoly hatalmi tényezővé tette.

³ Tectander, Georg: *Iter Persicum. Kurze doch ausführliche und wahrhaftige Beschreibung des Persianischen Reiss*. Meissen, 1609. A műnek létezik egy korábbi kiadása is 1608-ból, ez azonban elveszett.

Zalánkeményi Kakas István alakja a magyar és nemzetközi történetírásban

Az egyik legképzettebb magyar diplomata életpályája és titkárával közösen írt műve méltatlanul háttérbe szorult a magyarországi kutatásban. A történetírás hosszú évekig mintha megfeledezett volna a nagy formátumú utazóról, s a huszadik század második felében is inkább irodalomtörténeti oldalról közelítettek az *Iter Persicum*hoz. Sokkal kevésbé vették figyelembe annak meglehetősen fontos történeti vonatkozásait. Zalánkeményi és Tectander művével a szakirodalomban első ízben egy porosz születésű, de Oroszországban élő és alkotó történész, Friedrich von Adelung grandiózus munkájában találkozhatunk.⁴ Az 1846-ban kiadott kétkötetes mű egészen 1700-ig veszi sorra és elemzi az Oroszországba látogató külföldi utazók leírásait, köztük Zalánkeményi Kakas István⁵ és Georg Tectander munkáját.⁶ Magyar szerző először viszonylag későn, 1892-ban közölt részleges fordítást és értekezést Zalánkeményiről. A Nagybecskerekben megjelent művet Szamota István jegyzi, a kötet pedig a *Régi magyar utazók Európában* címet viseli. Ebben a könyvben található a mű első magyar nyelvű kritikai fordítása.⁷ A kor színvonalán kiváló munkának számított; a fordító számos más utazó – Herberstein,⁸ Mayerberg,⁹ Contarini,¹⁰ Olearius,¹¹ Jenkinson¹² – munkájával veti össze a magyar utazó és titkára leírását. Néhány évvel később, 1897-ben Szinyeyi József közöl szócikket Zalánkeményiről a *Magyar írok élete és munkái* című lexikon ötödik kötetében,¹³ túlzottan sok adattal azonban nem szolgált. Ezt követte a huszadik század elején egy életrajzi könyv, amely az általunk tárgyalt diplomata életpályájának szentel figyelmet. A Veress Endre által írt, 1905-ben kiadott mű nemcsak Zalánkeményi Oroszországon át Perzsiába tartó utazását teszi vizsgálat tárgyává, hanem részletesen bemutatja életpályáját.¹⁴ A maga korában páratlanul precíz és adatgazdag mű azonban teljesen életrajzi ihletésű; nem elemzi részletesen Zalánkeményi és Tectander Oroszországról írt művét. A következő, témánkba vágó műre egészen 1955-ig kellett várni, amikor Nyíreő István közölt egy rövid értekezést a Földrajzi Közleményekben.¹⁵ 1983-ban jelent meg Tardy Lajos cikke a *Régi magyar követjárások keleten* című kötetben,¹⁶ amely szintén bemutatja

⁴ Adelung, Friedrich von: *Kritisch-literarische Übersicht der Reisenden in Rußland bis 1700*. 2. Bd. St. Petersburg, 1846.

⁵ Adelung: *Kritisch-literarische Übersicht*, II. 127–136.

⁶ Adelung: *Kritisch-literarische Übersicht*, II. 136.

⁷ Szamota István: *Régi magyar utazók Európában 1532–1770*. Nagybecskerek, 1892.

⁸ Herberstein, Sigmund Freiherr von: *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, Wien, 1549.

⁹ Mayerberg, Augustin Freiherr von: *Iter in Moscoviam, ad Tsarem et Magnum Ducem Alexium Mihailowicz*. Köln, 1679.

¹⁰ Contarini, Ambrogio: *Questo e el Viazo de misier Ambrosio Contarini*. Venezia, 1487.

¹¹ Olearius, Adam: *Ausführliche Beschreibung der kundbaren Reyss nach Muscow und Persien*. 1647. 2. Ausgabe: 1656.

¹² Jenkinson, Anthony: *The voyage of M. Anthony Jenkinson into Russia, wherein Osep Napea, first Ambassador from Emperour of Moscovia to Queene Mary, was transported into his Countrey, Anno 1557*. In: *The Principail navigation, voiages and discoveries of the English nation*. Comp. Richard Hakluyt, London, 1589. 333–347.

¹³ Szinyeyi József: *Magyar írok élete és munkái*. 5. köt. (Iczés–Kempner). Budapest, 1897. Online: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/k/k10033.htm>.

¹⁴ Veress Endre: *Zalánkeményi Kakas István, 1558–1603*. Budapest, 1905.

¹⁵ Nyíreő István: *Kakas István utazása Moszkván át Perzsiába*. Földrajzi közlemények, 79. évf. (1955) 67–73.

¹⁶ Tardy Lajos: *A XVI. század végének magyar diplomatája: Kakas István*. In: *Régi magyar követjárások keleten*. Budapest, 1983. 158–164.

Zalánkeményi utolsó utazását. Az 1980-as évek végén Szvák Gyula idézte többször is a magyar utazó sorait a *Moszkóvia és a nyugat* címet viselő könyvében,¹⁷ s két évvel ezt követően, 1990-ben Mary György elkészítette az *Iter Persicum* majdnem teljes, a követi beszédet azonban nem tartalmazó fordítását.¹⁸ 1993-ban találkozunk egy Bencsik Gábor által írt rövid, lexikonban található összefoglalással,¹⁹ s 2002-ben Radnóti Klára is idézte Zalánkeményi és Tectander közös leírását a nyugat-európai Oroszország-képet bemutató művében.²⁰ Megállapíthatjuk azonban, hogy témánkban 1905 óta nem született sem monográfia, sem pedig nagyobb terjedelmű tanulmány.

Orosz részről a kutatás eddig meglehetősen keveset reflektált e műre. A 19. század közepén az egyik, ha nem a legnagyobb orosz történész, Vaszilij Kljucsevszkij külön könyvet szentelt az oroszországi követjárások történetének,²¹ de nem szentel figyelmet Zalánkeményi és Tectander alakjának. A huszadik századi történészek közül M. A. Alpatov tett kísérletet a korbeli Nyugat-Európa Oroszország-képének az összefoglalására,²² de témánkban orosz részről átfogó szintézis eddig még nem született. Az orosz történészek körében a tizenhetedik század eleji források tekintetében más szerzők – Margeret,²³ Massa,²⁴ Olearius – számítanak meghatározónak, és sajnálatos módon a mai napig nem szentelnek kellő figyelmet a császári követ beszámolójának.

Oroszország-leírások a 16. századból és a 17. század elejéről – Zalánkeményi és Tectander művének helye forrásban

A történeti közgondolkodás szereti idézni azt a jól ismert mondást, hogy orosz részről Európára csak I. Péter cár vágott ablakot. Ez a hangzatos kitétel természetesen nem jelenti azt, hogy korábban semmilyen diplomáciai kapcsolat ne létezett volna a moszkvai Oroszország és Európa más államai között. A moszkvai fejedelemség tulajdonképpen III. Iván uralkodásának kezdetekor (1462) került vissza Európa diplomáciai térképére. Ezt követően kimutathatóan megszorodtak a nyugatról érkező követjárások Oroszországban.²⁵ A legtöbb szerző ráadásul erre az időre teszi a korlátlan cári autokrácia kialakulását is, amely a külföldiek számára a legszokatlanabb, egyben a legmegdöbbentőbb tapasztalat volt, amellyel Oroszországban találkoztak.²⁶ E rövid írás keretei közt nincs mód arra, hogy részletesen foglalkozzunk a korszak valamennyi Oroszország-leírásával, de röviden bemutatjuk az országról szóló leírások jellegét, illetve azok megszorodásának okait.

¹⁷ Szvák: *Moszkóvia és a nyugat*, 136–140.

¹⁸ Monok István (szerk.): *Magyar utazási irodalom, 15–18. század*. Budapest, 1990. 313–360.

¹⁹ Bencsik Gábor: *Kakas István*. In: *Magyar utazók lexikonja*. Szerk. Balázs Dénes. Budapest, 1993. 188–191.

²⁰ Radnóti: *Európa Moszkóvia-képe*, 110.

²¹ Kljucsevszkij, V.: *Szkazanyija inosztrancev o Moszkovszkom Goszudarsztve*. Moszkva, 1916. 264.

²² Alpatov, M. A.: *Csto znal poszolszkij prikaz o Zapadnoj Jevrope vo vtoroj polovinye XVII v.* In: *Isztorija i isztoriki. Isztoriografija vszeobscej isztorii*. Moszkva, 1966.

²³ Margeret, Jacques: *Estat de l'Empire de Russie et Grand Duché de Moscovie*. Paris, 1607.

²⁴ Massa, Isaac: *Een coort verhael van beginn oorspronck deser tegenwoordige troebelen in Moscovia, totten jare 1610 int cort overloopen ondert gouvernement van diverse vorsten aldaer*. 1610.

²⁵ Erről részletesebben lásd: Alpatov, M. A.: *Russzkaja isztoricseszakaja miszl i Zapadnaja Jevropa XII-XVII vv.* Moszkva, 1973. 456.

²⁶ Erről részletesebben lásd: Kljucsevszkij: *Szkazanyija inosztrancev o Moszkovszkom Goszudarsztve*. 264.

A moszkvai Oroszországot bemutató leírások a 16. század első negyedében kezdtek megszáporodni, amelynek döntően egyház- és politikatörténeti okai voltak. A római egyház tekintélye Luther és a reformáció korában a mélypontra süllyedt, ráadásul az Oszmán Birodalom is komoly veszélyt jelentett Európára nézve. Ilyen helyzetben a pápa figyelme szükségszerűen fordult a távoli keresztény birodalom felé, amelyet a pápai hatalom szinte az egész 16. században egy törökök elleni potenciális szövetségesként kezelt. Ezzel párhuzamosan felmerült az oroszok katolizálásának a terve is, ennek a küldetésnek az irreális voltára majd csak a század vége felé, 1581-ben fog rámutatni a híres pápai legátus, Antonio Possevino. Ez a történelmi helyzet szükségszerűen vezetett ahhoz, hogy Európa műveltebb olvasóközönsége körében megnőtt az érdeklődés a távoli, már-már egzotikusnak mondható Moszkóvia iránt. 1515 után sorra jelennek meg azok az írások, amelyek III. Vaszilij országát mutatták be. Fontos rögtön megjegyezni, hogy szerzőik közül sokan – Alberto Campense,²⁷ Paolo Giovio²⁸ és Johannes Fabri²⁹ – nem részesültek abban a szerencsében, hogy el is juszanak orosz földre. Ebből adódóan sok leírás bővelkedik a hallomás útján szerzett, minden valóságálapot nélkülöző megállapításokban, sőt bizonyos források nem mentesek a naiv, kitalált rémtörténetektől sem. E szerzők számára Oroszország egy ismeretlen világ volt, tele számos furcsasággal, Nyugat-Európában szokatlan dologgal. A leírások mindegyike tartalmaz visszatérő elemeket, olyan sztereotípiákat, amelyekkel jogosan vagy épp jogtalanul az orosz államot és népet jellemezték. Épp ez adja az *Iter Persicum*, valamint a témába vágó összes mű értékét: a kora újkori Oroszország olyan szféráját mutatják be, amelyről az orosz források hallgatnak, hiszen számukra az orosz hétköznapi élet megszokott dolognak számított.

Az országról szóló leírásokat azonban éppen ezért erős forráskritikával kell kezelnünk, s ez még azokra a szerzőkre is igaz, akik valóban eljutottak Oroszországba. Közülük egyértelműen kiemelkedik a német Sigmund Herberstein, aki már 1517-ben járt Moszkóviában, ahová 1526-ban még egyszer visszatért.³⁰ A Miksa császár követeként orosz földön járt szerző műve a *Rerum Moscoviticarum Commentarii* címet viseli, s az egyik, ha nem a legjelentősebbnek mondható 16. századi forrásnak számít. 1549-ben jelent meg Bécsben,³¹ amit még több kiadás követett, s több nyelvre is lefordították. A mű ilyenformán Európa legismertebb Oroszország-könyvévé nőtte ki magát, s olyan, szinte kötelező olvasmánnyá vált az országba utazók számára, mint egy enciklopédia. Zalánkeményi és Tectander is hivatkoztak Herberstein leírására, átvéve belőle több elemet is. Megállapítható tehát, hogy nagyjából 1550-ig leginkább az itáliai és a német Oroszország-recepció volt a meghatározó,

²⁷ A holland származású, de Itáliában élő Alberto Campense műve 1523-ban született, s először 1543-ban adták ki Velencében. Erről részletesebben: Adelung, Friedrich von: *Übersicht der Reisenden in Russland bis 1700*. Amsterdam, 1960. 181–184.

²⁸ Como város püspökének, Paolo Giovioinak a műve 1537-ben jelent meg Rómában, s hamar elterjedt Itália művelt olvasóközönsége körében. Hasonlóan Campenséhez, ő sem járt Oroszországban, így műve bővelkedik a máshonnan átvett, esetleg hallomás útján szerzett információkban. Adelung: *Übersicht*, 187–191.

²⁹ A svájci származású Johannes Fabri híres teológus és a reformáció esküdt ellensége volt. Az I. Ferdinánd szolgálatában álló Fabri 1525-ben találkozott III. Vaszilijnak Spanyolországból visszatérő két követével, akiktől információt szerzett szülőföldjük viszonyairól. Fabri sem járt azonban soha Oroszországban. Az ennek ellenére jelentősnek mondható műve 1525-ben jelent meg Tübingenben. Adelung: *Übersicht*, 184–186.

³⁰ Radnóti: *Európa Moszkóvia-képe*, 19.

³¹ Radnóti: *Európa Moszkóvia-képe*, 20.

s Zalánkeményi és Tectander műve is az 1600 után újra feléledő német irányvonalba illeszkedett.

Az 1550-es évekre tehető az a folyamat, melynek során Európa többi országa is felfedezte magának a moszkvai Oroszországot. Ebből a korszakból egyértelműen kiemelkednek az angol szerzők leírásai, ami természetesen szorosán összefüggött azzal, hogy az angol kereskedők és a *Muscovy Company* ebben az időszakban folyamatosan komoly privilégiumokat kaptak IV. Ivántól, s szinte teljesen megszerezték a Perzsiából Oroszországon keresztülhaladó kereskedelem feletti ellenőrzést. Az angol kereskedők oroszországi központja a Dvina folyó torkolatánál fekvő Kholmogory volt, amelyet maguk az angol kereskedők alapítottak 1554-ben. Kholmogory városa mellett épült ki 1584-ben az a kereskedőtelep, amelyből később kialakult Arhangelszk városa, amely egészen I. Péter koráig az orosz külkereskedelem egyik legfontosabb központjának számított.³² Ebben a helyzetben nem csoda, hogy sok angol leírás látott napvilágot Moszkóváról, s az első jelentős értekezés Richard Chancellor nevéhez fűződött. Chacellor 1553 és 1556 közt tartózkodott Oroszországban VI. Edward angol uralkodó megbízásából, s nemcsak Arhangelszkbe, hanem Moszkvába, IV. Iván udvarába is eljutott.³³ Értekezése többször is megjelent, általában más szerzők által összeállított könyvek fejezeteként. Ezek közül az úgynevezett *Haklyut's Collection* a legfontosabb, melynek első megjelenési időpontja nem ismert, annyi azonban bizonyos, hogy a 17. század folyamán még több kiadást is megért.³⁴ A Chancellor-féle küldöttséggel együtt Moszkvában járt Steven Burrough 1556-ban írt műve a fent említett leírással együtt fontos forrása az angol–orosz kereskedelmi kapcsolatoknak s a korabeli nyugat-európai ember látószögén keresztül bemutatott Oroszország-képnek. Angol részről mindenképpen említést érdemel továbbá Anthony Jenkinson, aki 1557 és 1571 közt öt alkalommal is járt orosz földön, találkozva IV. Ivánnal is, s bejárva az egész országot, értékes beszámolókat közölve Oroszországról.³⁵

1570 után továbbra is számos angol leírás jelent meg Oroszországról, azonban ebben az időszakban újra megszaporodnak az itáliai és a német szerzők művei is, sőt erre az időre tehető dán és svéd utazók műveinek felbukkanása. Már 1572-ben megjelent az első jelentős svéd utazó, Paul Juusten munkája. Abo városának püspöke három évvel korábban, 1569-ben járt IV. Iván országában, mégpedig III. János svéd király követeként.³⁶ Európa északi felén ebben a korszakban több jelentős Oroszországgal foglalkozó útleírás jelent meg, közülük mindenképpen ki kell emelni a dán Jakob von Ulfeldt írásait, akit II. Frigyes dán uralkodó 1575-ben és 1578-ban is Oroszországba küldött népes küldöttség élén.³⁷ Mivel mindketten követség tagjaként, illetve vezetőjeként jártak az országban, leírásaik sokkal hi-telesebbnek mondhatók, mint azoké, akik nem jártak ott.³⁸

Az 1580-as évek fontos követe volt az itáliai származású Antonio Possevino, aki az egész 16. század egyik, ha nem a legjelentősebb értekezését írta IV. Iván Oroszországról. A pápai

³² Scheltjens, Werner: *De invloed van ruimtelijke veranderingen op operationele strategieën in de vroeg-moderne Nederlandse scheepvaart: een case-study over de Nederlandse scheepvaart in de Finse Golf en op Archangel*. Groningen, 2009. 25.

³³ Poe, Marshall: *A people born to slavery. Russia in early modern European ethnography 1476–1748*. Ithaca, 2000. 241.

³⁴ Adelung: *Übersicht*, 200–204.

³⁵ Adelung: *Übersicht*, 198–200.

³⁶ Adelung: *Übersicht*, 244–252.

³⁷ Adelung: *Übersicht*, 273–283.

³⁸ Adelung: *Übersicht*, 273.

legátus terjedelmes műve a korabeli Moszkóvia szinte minden szegmensét bemutatja, legelősebben az uralkodói hatalomra és a pravoszláviára reflektál. Ez nem meglepő, ha tekintetbe vesszük azt a tényt, hogy Possevino kettős céllal érkezett orosz földre: közvetítenie kellett a nagyfejedelem és a lengyel uralkodó között a béke érdekében, továbbá rá kellett volna vennie IV. Ivánt egy törökök elleni háborúra. Az előbbi célt sikerrel teljesítette a legátus, az utóbbiban viszont kudarcot vallott. A művelt jezsuita már külön tervet is kidolgozott arra, hogyan lehetne Oroszországot katolizálni, sőt az uralkodóval is volt szerencséje rövid eszmecsereét folytatni vallási kérdésekről.³⁹ A pápa követe azonban végül arra a megállapításra jutott, hogy az orosz népet nagyon nehéz lesz katolizálni. Az 1580-as években így Rómában lekerült a napirendről az oroszok római hitre történő áttérítésének programja, s az 1600-as években már lényegesen kevesebb pápai küldöttség fordult meg orosz földön.⁴⁰

A 16. század utolsó húsz évének forrásai közül mindenképpen ki kell emelni az angol és holland szerzők objektívabb írásait. Angol részről Jerome Horsey és Giles Fletcher számítanak a legjelentősebb szerzőknek. Az angol kereskedő Horsey-t I. Erzsébet királynő küldte Oroszországba, hogy az ottani angol kereskedők és az orosz hatalom viszonyát felügyelje. 1573-ban érkezett Moszkvába, ahol a *Russia Company* egyik vezetőjeként egészen 1591-ig élt, megszakítás nélkül.⁴¹ Hosszú, ám meglehetősen zavaros értekezést közölt IV. Iván uralkodásáról, viszont rendkívül értékes fejezetekben mutatja be a cári hatalom jellegét az *opricsnyina* ideje alatt. A hányatott sorsú, többször börtönben is sínylődő Horsey csak jóval később, 1621-re tudta elkészíteni kéziratát, amely először 1626-ben jelent meg Londonban,⁴² majd hosszú időre a feledés homályába merült.

Az angol szerzők közül a legátfogóbb és legobjektívebb írás minden kétséget kizáróan Giles Fletcher nevéhez köthető, aki 1588-ban szintén I. Erzsébet követségének tagjaként járt Oroszországban. Művében, amelyet már 1591-ben kiadtak⁴³ „*Of the Russe Commonwealth*” címen, a korabeli orosz állam és társadalom szinte minden szegmense bemutatásra kerül. Az angol szerző az ország éghajlatától kezdve az orosz nép jellemzésén át az uralkodói hatalomig szinte minden fontosabb aspektusnak figyelmet szentel, így műve – hasonlóan Herberstein leírásához – a moszkvai Oroszország sajátos enciklopédiájává lett. Időközben bizonyítást nyert, hogy az angol utazó nemes egyszerűséggel több fejezetet is átvett Herberstein művéből, például az orosz tél leírását, Moszkva építészetének, valamint az orosz koronázásnak a bemutatását.⁴⁴ A korábban egyetemen tanító Fletcher szinte irodalmi igényességgel megformált leírása széles körben vált ismertté az Oroszországba utazó külföldiek előtt, olyannyira, hogy még Zalánkeményi Kakas István is bizonyíthatóan vett át tőle különböző elemeket.

Ebből az időszakból II. Rudolf császár követének, Niklas von Warkotschnak⁴⁵ a leírása emelhető még ki, aki 1589 és 1594 között három alkalommal is járt Fjodor cár udvarában, továbbá az 1590-es évekre tehető a különböző holland expedícióknak az elindulása a Jeges-tenger és a későbbi Arhangelszk térségébe. Jan Huyghen van Linschoten már 1588-ban járt

³⁹ Radnóti: *Európa Moszkóvia-képe*, 33.

⁴⁰ Erről részletesebben: Kljucsevszkij: *Szkazanyija inosztrancev o Moszkovszkom Goszudarsztve*, 27.

⁴¹ Erről részletesebben: Berry, Lloyd – Crummey, R. O.: *A Rude and Barbarous Kingdom. Russia in Accounts of the Sixteenth-Century English Voyagers*. Madison, 1968. 262–270.

⁴² Poe: *A people born to slavery*, 244.

⁴³ Poe: *A people born to slavery*, 242.

⁴⁴ Radnóti: *Európa Moszkóvia-képe*, 30.

⁴⁵ Erről részletesebben: Adelong: *Übersicht*, 401–427.

Lappföldön és a Dvina torkolatvidékén, értékes leírást adva a térség népeiről és zord természeti adottságairól; Cornelis Nay és Willem Barents pedig Szibéria északi részét tették vizsgálat tárgyává, midőn beszámolót készítettek 1594-re datálható expedíciójukról.⁴⁶ A holland utazók – hasonlóan az 1580-as években orosz földön járt flamand utazóhoz, Oliver Brunelhez – már komolynak mondható térképekkel rendelkeztek az országról, aminek a későbbiekben sok holland kereskedő vette hasznát.

Zalánkeményi Kakas István és titkára, Georg Tectander Borisz Godunov uralkodásának kellős közepén, 1602-ben érkeztek Oroszországba. Fontos hangsúlyozni, hogy eredeti úti céljuk nem Oroszország, hanem Perzsia volt, és természetesen nem a Zalánkeményi által vezetett követség volt az egyetlen, amelyet II. Rudolf uralkodása alatt orosz földre küldött. Két évvel a magyar diplomata nevével fémjelzett küldöttség után érkezett meg Borisz Godunov udvarába a császár újabb küldöttsége, amelyet Heinrich von Logau báró vezetett, aki szintén közölt egy rövid, ám fontosnak mondható leírást Oroszországról és annak lakóiról.⁴⁷ Művét sohasem adták ki, viszont kéziratban ma is megtalálható Bécsben. A rövid leírás kiválóan kiegészíti az *Iter Persicumot*, ami nem csoda, ha tekintetbe vesszük, hogy a Perzsiából Prágába tartó Georg Tectander 1604-ben Moszkvában találkozott a Heinrich von Logau vezette küldöttséggel, sőt még az audiencián is volt módja részt venni Borisz cár színe előtt.⁴⁸ Ekkor jelent meg először a cár előtt az *Iter Persicumot* végül kiadató Georg Tectander, így jogosan feltételezhető, hogy a műben bemutatott audienca ezt az 1604-es alkalmat dolgozta fel. Logau és Tectander sorai tehát egymás kiegészítéseként is felfoghatók, s a két leírás számos egyezést mutat.

Zalánkeményi Kakas István és Georg Tectander mindössze három évvel a *szmuta*, tehát az úgynevezett Zavaros Időszak előtt járt e távoli országban. Éppen ezért e forrás a Zavaros Időszak kitörésének ok-okozati összefüggéseiről közöl rendkívül értékes leírást. Az Oroszországgal foglalkozó része kiválóan beilleszthető az 1600 és 1613 közti évekre eső nyugat- és közép-európai forrásanyagba. A korszakból számos jelentős forrás maradt ránk, s külön érdekessége ezeknek a leírásoknak, hogy szinte kivétel nélkül IV. Iván uralkodásával kezdik az oroszországi bajok okainak felvázolását. Az ekkoriban Moszkóviában járt Conrad Bussow (1611),⁴⁹ Jacques Margeret (1607) és Isaac Massa (1610) leírásaihoz képest tehát a Zalánkeményihez köthető mű számos ponton egyezést mutat, azonban bizonyos pontokon szélsőségesebb a magyar diplomata útleírása: sok esetben túlzóan pozitívan vagy éppen szélsőségesen negatívan viszonyul Oroszországhoz, különösen annak lakóihoz és vallásukhoz.

Zalánkeményi Kakas István karrierje és Oroszországba kerülésének rövid összefoglalása

Az 1600-as évek elején II. Rudolf császár rendkívül szorult helyzetben volt. Az Oszmán Birodalom fénykorát élte, s javában zajlott a magyar hadszíntéren a tizenöt éves háború, amelyben a két hatalmas birodalmon kívül ekkor már Erdély is érintett volt, de a császár számára a legveszélyesebb ellenségnek természetesen a Fényes Porta számított. Ilyen történelmi szituációban került sor a Német-római Birodalom és Oroszország diplomáciai kap-

⁴⁶ Adelung: *Übersicht*, 459.

⁴⁷ Adelung: *Kritisch-literarische Übersicht*, II. 135.

⁴⁸ Adelung: *Kritisch-literarische Übersicht*, II. 147.

⁴⁹ Bussow, Conrad: *Verwirrter Zustand des Russischen Reichs unter Regierung derer Czaren, Fedor Iwanowiz, Boris Gudenow, und sonderlich derer Demetrorium, auch Basili Susky, und des hierauf erwehlten Königlichen Pohlischen Prinzen Uladislai von Anno 1584 biss 1613*. Lübeck, 1617.

csatlófelvételére, bár magát a külpolitikai aktust tekintve a moszkvai Oroszország a császár számára nem a célt, pusztán az eszközt jelentette egy másik hatalmas birodalommal történő szövetség kiépítésére. 1602-ben ugyanis II. Rudolf császár elhatározta, hogy viszonzza a szafavida-dinasztiába tartozó Abbász iráni sah 1600-ra datálható követségét, s elküldi követeit Perzsiába. Ebben minden valószínűség szerint az angol követ, sir Anthony Shirley közbenjárása is szerepet játszott.⁵⁰ A követség vezetőjévé a kor egyik híres diplomatáját, Zalánkeményi Kakas Istvánt nevezte ki.

Zalánkeményi európai mércével mérve is a kor egyik legképzettebb diplomatájának számított. 1558-ban született Kolozsváron tehető család gyermekeként. Kiváló oktatásban részesült: a bécsi egyetemen szerzett jogi doktorátust, de látogatta a bolognai és a padovai egyetem előadásait is, s Erdélybe már nagy műveltségű férfiúként tért vissza, tökéletesen beszélve számos nyugat-európai nyelvet. Nagy tudása és széles látóköre felkeltette az erdélyi fejedelemt, Báthory Zsigmond érdeklődését, aki 1590-ben udvarába hívta, s törvényszéke egyik bírójává tette.⁵¹ 1593-ban a törvényszéki bírót már az a megtiszteltetés érte, hogy ő vezethette a fejedelem Angliába küldött delegációját, így lehetősége nyílt arra, hogy a korszak egyik legerősebb uralkodója, I. Erzsébet angol királynő előtt mondjon beszédet.⁵² Európa egyik legismertebb diplomatájává vált. Báthory Zsigmond uralkodása után az új fejedelmet, Báthory Andrászt is szolgálta. A fejedelem titkáraként számolt vele, aki számos jelentős megbízást kapott. 1599-ben járt először a császár prágai udvarában, ahol Báthory András fejedelem parancsára béketárgyalásokat folytatott II. Rudolffal. Még ez év novemberében visszatért Erdélybe, hazáját ekkor azonban már II. Mihály havasalföldi fejedelem foglalta el. 1600-ban Zalánkeményi – vélhetően menekülési céllal – feleségét Tirolba küldte, Botzen városába. Ugyanebben az évben Mihály vajda és a kolozsvári tanács három házát is elkobozta, ő azonban ki tudta eszközölni a császárnál, hogy jogtalanul elvett házait visszakapja. Ennek ellenére úgy döntött, hogy elhagyja a folyamatos háborúktól sújtott Erdélyt, s Tirolba, botzeni birtokára költözik. Az új lakhely megválasztása természetesen nem volt véletlen, mivel a művelt erdélyi diplomata második felesége, Römer Zsuzsanna udvarhölgy volt Habsburg Mária Krisztierna főhercegnőnél, aki Báthory Zsigmond felesége volt. Zalánkeményi az erdélyi fejedelem udvarában ismerkedett meg a főhercegnővel, s rövidesen az egyik bizalmasa lett. Mária Krisztierna 1599-ben elhagyta Erdélyt, visszatért Grazba, és szorgalmazta Zalánkeményi költözését is, akinek Stájerországban birtokot is adományozott. A művelt diplomatát az Erdélybe történő visszatérés gondolata olyannyira nem foglalkoztatta, hogy még a Kolozsvár környéki birtokait is eladta, s feleségével együtt immár végérvényesen Botzen városában telepedett le. A főhercegnő révén azonban a császári udvarban is gyakori vendégnek számított.⁵³

Ilyen előzmények után nem volt meglepő, hogy Rudolf császár is őt szemelte ki a Perzsiába tartó követség vezetőjének. Zalánkeményi elfogadta megbízást, s augusztus 27-én kíséretével útnak indult Prága városából.⁵⁴ A követség célja az volt, hogy a császár megnyerje magának Abbasz sahot szövetségesül egy az Oszmán Birodalom ellen indítandó háborúhoz. A császár motivációja könnyen érthető: a tizenöt éves háború miatt szorult hely-

⁵⁰ Ács Pál: *Kakas István utolsó követútja a Kaszpi-tenger mellé*. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Ghesaurus*. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára, rec.iti, Budapest, 2010. 581.

⁵¹ Bencsik: *Kakas István*, 188–191.

⁵² Nyíreő: *Kakas István utazása Moszkván át Perzsiába*, 67–68.

⁵³ Erről részletesebben: Veress: *Zalánkeményi Kakas István*, IV-V. fejezet.

⁵⁴ Erről részletesebben: Veress: *Zalánkeményi Kakas István*, IV-V. fejezet.

zetben lévő Rudolf célja nem lehetett más, mint a törökök kétfrontos harcra kényszerítése. Ezt nyomatékosítandó, a császár levelet is küldött követe által a sahnak, amelyben biztosítja őt, hogy állhatatosan folytatni kívánja a törökök elleni háborút.⁵⁵ Zalánkeményi tisztaban volt küldetése komolyságával és annak nehézségeivel is.

Útitársai közül ki kell emelnünk a szászországi jogászt, Georg Tectandert, aki a követ melletti titkári teendőket látta el. A fiatal kora ellenére nagy műveltséggel rendelkező titkár műve alapján tudjuk rekonstruálni a delegáció útját Perzsiába, ahonnan Zalánkeményi már soha nem tért haza.

A küldöttség tagjai hosszú és meglehetősen veszélyes útra vállalkoztak. Maga az utazás is számos veszélyt rejtett magában, azonban a legelrettetőbb minden kétséget kizáróan a hatalmas távolság volt. Perzsiába ugyanis Oroszországon keresztül vezetett az út, a császár küldöttjének mindenképpen, ugyanis már Magyarországon, a Hódoltság területén ellenségbe ütköztek volna, így nem maradt más választás, mint kerülő úton, Oroszországon át eljutni Perzsiába. A követség már az út elején súlyos nehézségekkel találta magát szembe. Lengyelország délkeleti területein ugyanis pestis pusztított, s ennek következtében a követek gyakran a szabadban éjszakáztak, mivel a járvány miatt a településeket nem merték érinteni. Tectander gyakran említi művében, hogy az utak rossz állapota is rendkívül megnehezítette az előrejutást. Ez egybevág számos más utazó, különösen Herberstein véleményével, aki szintén gyakran számol be arról, hogy a saras utak miatt lengyel és orosz területen közlekedni szinte lehetetlen, még nem szélsőségesen rossz időjárás esetén is: „...a rossz utak és hidak miatt az út innen egészen Moszkváig még jó időben is nagyon fárasztó. Moszkva városáig több mint hatszáz híd található az úton, van közöttük olyan, amely egy mérföldnél is hosszabb, és rendkívül rozoga állapotú.”⁵⁶ Mazóviát és Litvániát átszelve a küldöttség 1602. október 15-én Szmolenszk térségében érte el a lengyel–orosz határt. Itt, ahogy azt szinte minden orosz földön járt utazó megemlíti, hosszú napokig kellett várakozniuk a cár, Borisz Godunov küldöttségére. A császár küldöttsége ugyanis innentől már kizárólag orosz kísérek gyűrűjében mehetett tovább, s november 9-én el is érték a fővárost, Moszkvát. Néhány nappal később Zalánkeményit az a megtiszteltetés érte, hogy audiencián vehetett részt őfelsége a cár színe előtt. Borisz cár az ilyenkor szokásos bőséges élelmiszeren és egyéb ajándékokon kívül egy perzsa nyelven kiválóan beszélő tolmáccsal is ellátta Rudolf császár követeit.⁵⁷ Pár nap elteltével a küldöttség továbbindult Kazányba, ahova december 23-án érkeztek meg.⁵⁸ A telet itt kellett tölteniük, s mivel a tél Oroszországban meglehetősen hosszú ideig tart, csak 1603. május 11-jén folytathatták útjukat a Kaszpi-tenger felé, miután a Volga jege már felolvadt. Asztrahány városában mintegy két hónapot vesztegelt a küldöttség, a követek nem kis bosszankodására. Július 22-én Zalánkeményi és küldöttsége ki tudott futni a Kaszpi-tengerre, s augusztus 8-án hajójuk kikötött Langeran városában, amely már a Perzsa Birodalom fennhatósága alá tartozott. Innen a császári követ hírnököt küldött Iszfahán városába, hogy tudassa a sahot érkezésükről. Az ekkor már súlyosan beteg és teljesen legyengült Zalánkeményit társai hordágyon vitték, azonban ez sem menthette meg: 1603. október 25-én Lahidzsánban meghalt. Feljegyzéseit átadta titkárának, Georg Tectadernek, ingóságait pedig végrendeletében feleségére hagyta.⁵⁹ Tectander

⁵⁵ Ács: *Kakas István utolsó követútja*, 577.

⁵⁶ Tectander, Georg: *Iter Perscium*. Meissen, 1609. 16–17. Saját fordítás.

⁵⁷ Ács: *Kakas István utolsó követútja*, 577.

⁵⁸ Nyíreő: *Kakas István utazása Moszkván át Perzsiába*, 67–73.

⁵⁹ Ács: *Kakas István utolsó követútja*, 577–578.

sikerrel teljesítette a küldetést, eljutott a sah udvarába, majd súlyos nehézségek után 1604 szeptemberében visszatért Prágába.⁶⁰

A műről

Georg Tectander a hazatérés után pár hónappal úgy döntött, hogy megírja visszaemlékezéseit. Áttekintve a rendelkezésre álló forrásanyagot megállapítható, hogy a titkár tisztában volt az Oroszországról szóló, korábban megjelent könyvek létezésével: „Tudomásom van arról, hogy a választófejedelem és kegyes hercegek az ilyen és ehhez hasonló peregrinációkkal kapcsolatban tetszésüket nyilvánítják.”⁶¹ Műve nem titkolt célja volt többek között az is, hogy „ha a jövőben mások követségbe vagy más ügyekben ilyen helyekre küldetnek, minél jobban tudomásuk legyen ezen tájak sajátosságairól, nevezetességeiről, valamint a népek erkölcsseiről”.⁶² A szászországi titkár 1605. január 8-án nyújtotta be művét Prágában a császár udvarában, s 1609-ben Meissenben a leírás megjelent nyomtatott formában is *Iter Persicum* címen. Magyar nyelven a szöveget kétszer adták ki, 1892-ben és 1990-ben, az orosz nyelvű kiadás 1896-ra datálható. Minden, amit erről a veszélyes vállalkozásról tudunk, ebből a műből rekonstruálható.⁶³

A művet a magyar történeti és irodalomtörténeti hagyomány is Zalánkeményinek tulajdonítja, ennek megfelelően szinte kizárólag őt szokták szerzőként megjelölni, jóllehet, magának a műnek a megírása Tectander nevéhez köthető. Mégsem teljesen alaptalan a magyar kutatóknak az a törekvése, hogy e forrást a magyar utazási irodalomhoz sorolják. Tectander ugyanis a könyv bizonyos részeit a magyar diplomata feljegyzései alapján készítette, amelyre utal is, s a szöveg filológiai jellemzőiből sok esetben megállapítható, hogy melyek azok a részek, amelyek a követ, illetve titkára tollából származnak. Segítségünkre van továbbá az, hogy fellelhetők a műben olyan események és helyek leírásai is, ahol Zalánkeményi követi minőségében járhatott, ahová viszont Tectander valószínűleg nem juthatott el. Ezek a váltások sok esetben érzékelhetők, különösen, amikor a szerző egyes szám első személyről harmadik személyre, illetve többes szám első személyre vált. A fent felvázoltak is alátámasztják, hogy az *Iter Persicum* legalább két szerző feljegyzéseiből összeszerkesztett mű, nem beszélve itt arról a számos elemről, amelyet Tectander korábbi német szerzőktől vett át.

Az *Iter Persicum* lehangsúlyosabb része Oroszországgal foglalkozik. A műben számos olyan információ és sztereotípiák találhatók az országról és annak lakóiról, amelyeket más egykorú források is megerősítenek, illetve említenek. Ilyen szempontból a mű kiválóan illeszkedik a 16-17. századi Oroszország-leírások sorába, érdekes elemekkel gazdagítva azokat. Olvasásakor azonnal feltűnik az a dichotómia, ahogyan Tectander az országhoz és az orosz néphez viszonyul. A szöveg egy részében kimondottan objektívan nyilatkozik, azonban megtalálható számos olyan visszatérő elem, amely a legtöbb 1602 előtti leírásban is szerepelt. Ezek a szélsőségesen negatív megállapítások a későbbi korokban is gyakran megjelentek. Fontos megjegyezni, hogy a követek az országba érkezés után szinte alig érintkezhetek bárkivel is, természetesen kivéve az őket kísérő prisztávokat. Ebből adódóan számos

⁶⁰ Tardy: *A XVI. század végének magyar diplomatája*, 158–164.

⁶¹ Tectander: *Iter Persicum*, Saját fordítás, 1-2.

⁶² Tectander: *Iter Persicum*, I-II. saját fordítás 1-2.

⁶³ A műnek két magyar fordítása is készült, azonban egyik sem teljes, hiszen nem tartalmazzák Zalánkeményi követi beszédét, amelyet az orosz uralkodó, Borisz Godunov előtt mondott el. A két fordítás: Szamota: *Régi magyar utazók Európában*, 1–37., valamint Monok (szerk.): *Magyar utazási irodalom*, 313–360.

hallomás útján szerzett információt vagy egyenesen hamis állításokat is lejegyeztek, amelyek forrásértéke azonban, ha ugyan más szempontból is, de szintén rendkívül fontos. Ezek a kitételek érzékletesen jelzik ugyanis, milyen kép élt Nyugat-Európa emberében a korabeli Oroszországról.

Moszkóvia és lakói – ahogy a császár követsége látta

Zalánkeményi és Tectander közösnek tekinthető írása bővelkedik azokban a sztereotípiákban, amelyek a korban Oroszországról és lakóiról már régóta közszájon forogtak Nyugat-Európában. Tectander rögtön megemlíti, hogy Oroszországba külföldiként senki sem léphet be, és általánosságban véve senki sem mozoghat szabadon uralkodói engedély nélkül: „Annyira zárt ország, hogy a nagyfejedelem engedélye és menlevele nélkül titokban sem megszökni, sem pedig az országba belépni nem lehet.”⁶⁴ Ez egybevág a 16. századi és a későbbi szerzők leírásaival. Herberstein már 1516-ban említi, hogy külföldiek Oroszországban engedély és kíséret nélkül egy lépést se tehetnek, s a IV. Iván idején ott járt Heinrich von Staden is arról számol be, hogy a határokat, különösképpen „az ország nyugati határait az oroszok nagy erővel őrzik”.⁶⁵ Később egy orosz zsoldban álló francia tábornok, Jacques Margeret 1606-os írásában megerősíti az oroszoknak ezt a külföldiekkel szemben tanúsított korántsem barátságos eljárását, azonban a követekkel szembeni bánásmódra leginkább a svéd követ, Paul Juusten panaszkodott 1569-es útja alkalmával. A svéd püspök szerint a határon a prisztávok minden aranyból és ezüsből készült dísztárgyát elvették, levetkőztették, kigúnyolták, majd arra kényszerítették, hogy három napig bezárva kenyéren és vízen éljen, s csak ezután engedték továbbutazni Moszkva felé.⁶⁶ Ha ilyen durva bánásmóddal a Zalánkeményi vezette küldöttségnek nem is kellett szembesülni, annyi világosan kiderül a leírásból, hogy minden követségnek hosszas procedúrát kellett elviselnie a határon. A protokoll szerint ugyanis amint egy nyugat-európai küldöttség elérte az orosz határt, azonnal jelenteniük kellett, milyen ügyben szándékoznak beutazni az országba, s még azt is meg kell várniuk, hogy a futár visszaérjen Moszkvából az uralkodói engedéllyel vagy éppen elutasító válasszal. Ha már sikerült a követeknek belépniük az országba, egy lépést sem tehettek egyedül. Afféle tisztes rabságba kerülnek, a melléjük kirendelt prisztáv és az örök kötelesek voltak őket kísérni mindenhova. Nem kevésbé fontos feladatnak számított a külföldiek oroszoktól történő tudatos elszeparálása. Tectander így ír erről: „Ahogy mi is, úgy előttünk már mások is megtapasztalhatták Moszkóviában ezt a szokást, amelyhez olyan erősen tartják magukat, mintha törvény lenne. E szerint a követekkel és küldöttekkel senkinek sem szabad szót váltania. Ennek talán az lehet az oka, hogy egyfajta lebecsülést jelentene a nagyfejedelem részéről az, hogy ha azokkal, akiket hozzá küldtek, valaki más is beszélni akarna. Elképzelhető az is, hogy azt gondolják, nem tudnánk illendően társalogni velük, vagy talán attól félnek, hogyha a követ több emberrel is beszélhetne, sok titkuk kiderülhetne.”⁶⁷ A prisztávokat kivéve senkinek nem volt szabad beszélnie a külföldi követekkel, s ők maguk sem válhattak szót az oroszokkal, ezt több más 16. századi utazó – Herberstein, Ulfeldt és Chancellor – is megerősíti. A 17. században a francia Jaques Margeret is arról számol be, hogy az örök senkit sem engedtek be a követek szállására, s maguk a küldöttek sem hagyhatták el felügyelet nélkül a szállásukat, illetve ha el is hagyták, egyáltalán

⁶⁴ Tectander: *Iter Persicum*, Saját fordítás. 36.

⁶⁵ Staden, Heinrich, von: *Aufzeichnungen über den Moskauer Staat*, Cram. Hamburg, 1964. 60.

⁶⁶ Adelung: *Übersicht*, 246.

⁶⁷ Tectander: *Iter Persicum*, 20. Saját fordítás.

nem volt szabad beszélniük a helyiekkel, s gyakran csak a szabad ég alatt engedték éjszakázni a követeket.

A helyzet nappal sem volt jobbnak mondható. Az utak rendkívül rossz állapota miatt csak nagyon lassan tudtak haladni, s ha ez még nem lett volna elég, az orosz kísérők mindent megtettek annak érdekében, hogy a követek útja a lehető leghosszabb ideig tartson. Tectander a következőképpen ír: „...kerülőutakon vezettek minket, hogy lehetőleg ne érjünk túlságosan hamar Moszkvába. Véleményem szerint ez a pestistől való félelmük miatt lehetett, hiszen fertőzött vidékről érkeztünk. A követnek azt hazudták – ugyanis ez a nép hajlamos hazugságra, csalásra és mindenféle egyéb bűnre –, hogy ezt parancsra teszik, melynek célja az, hogy a követ úr pihent maradjon, és az utazás során ne fáradjon el túlzottan. Naponta hét mérföldet is könnyedén megtehetünk volna, azonban nem haladtunk, csak hármat-négyet. Annak ellenére, hogy a követ átlátott ezeken a család kifogásokon, bele kellett nyugodnia, s hagyni, hadd menjenek tovább a dolgok hasonlóképpen.”⁶⁸ Súlyos problémát jelentett továbbá, hogy az út sok esetben sűrű erdőségeken és mocsárvidékeken vezetett keresztül, így a küldöttség csak alig néhány mérföldet tudott haladni naponta. A pápai legátus, Antonio Possevino pedig egyenesen azt állítja, hogy kísérőik a nehezen járható utakon szaporították meg lépteiket, ahol pedig könnyebben lehetne haladni, ott szándékosan lassították a haladást.⁶⁹

Az orosz nép jelleméről közkézen forgó sztereotípiák sok esetben rendkívül túlzóan jelentek meg, s nagyban függtek attól, hogyan bántak a szerzővel látogatása alatt. Oroszországot a korban sokan úgy tartották számon, mint a barbárság hazáját. Véleményével Tectander nem állt egyedül. Már Barberini is leírta, hogy az „összes bennszülött nagy barbár”, s Mayerberg sem festett sokkal kedvezőbb képet az oroszokról, amikor arról írt, hogy milyen dölyfösek, s magukat minden más népnél előbbre valónak tartják. Jacques Margeret is hasonlóképpen látta az oroszokat. „A nép durva és műveletlen, nagyon udvariatlan, ravasz és hitszegő, nem tiszteli sem a törvényt, sem a lelkiismeretét.”⁷⁰ Massa 1614-es leírásából már hiányoznak ezek a szélsőségesen negatív kitételek, amin nincs mit csodálkozni, hiszen a holland diplomata sokkal jobb bánásmódban részesült, mint más nyugat-európai társai, mivel Hollandia ebben a korban Oroszország legfontosabb kereskedelmi partnerének számított. A holland kereskedők – hasonlóan az angolokhoz – számos kiváltsággal rendelkeztek az országban, s a két ország széleskörű diplomáciai kapcsolatokat ápolt.⁷¹ A Tectander által felsorolt negatív sztereotípiák jóval később, 1633-ban is megjelentek Adam Olearius művében, különösen az oroszok csalárdsága. Több szerző is említi továbbá – elítélő hangon – az orosz nép és az alkohol kapcsolatát. A korai szerzők közül Contarini és Campense az alkoholizmust nemzeti gyengeségnek tartotta. Véleményük szerint az orosz emberek számára teljesen természetes dolog volt a napi szintű lerészegedés, sőt egyenesen lenézték azokat, akik nem hódoltak ennek a szenvedélynek.⁷²

A delegáció november 9-én érkezett Moszkvába. Az utókor szerencséjére Georg Tectander az itteni viszonyokról is részletes leírást ad. A Zalánkeményi vezette küldöttséget tágas házban szállásolták el, amelyet Tectander tiszta és gondosan berendezett épületként mutat

⁶⁸ Tectander: *Iter Persicum*, 20–21. Saját fordítás.

⁶⁹ Radnóti: *Európa Moszkóvia-képe*, 87.

⁷⁰ Radnóti: *Európa Moszkóvia-képe*, 110.

⁷¹ Lásd bővebben: Isaac Massa levelei a Staten Generaalnak, 1614, 1621.

⁷² Erről részletesebben lásd: Kampenszkij, A.: *O Moszkovii. In. Rosszija v pervoj polovinye XVI veka: vzgljad iz Jevropi*. Moszkva 1997. 106.

be. Ettől a pillanattól kezdve a követek nem hagyhatták el a házukat, a városba engedély és kíséret nélkül nem mehettek be, sőt lovaikat is a prisztávok itatták helyettük. Ez az eljárás nem példa nélküli az Oroszországról szóló leírásokban. Herberstein és az itáliai származású Possevino, valamint az angol Richard Chancellor is megemlíti, hogy egyáltalán nem volt szabad elhagyniuk a házat, még élelmet sem vásárolhattak maguknak, hanem mindent a prisztávok hoztak nekik öfelsége a nagyfejedelem asztaláról.⁷³ Zalánkeményinek és társainak ebből következően semmiben nem kellett hiányt szenvedniük: naponta többször is kaptak élelmet az uralkodó költségén. Szerzőnk így ír erről: „...mindent, amire szükségünk volt, a szállásunkra hozták: ételt, ital, méhsört, sört, borpárlatot, húst, kenyeret, vaját, tojást, tyúkokat és minden egyebet, mindezt a nagyfejedelem költségére.”⁷⁴ Az audiencia előtti hetekről s így a Moszkvában töltött időről több forrásban is találunk említést. A követek bezárását és egy bizonyos fajta tisztas rabságban tartását Zalánkeményihez és Tectanderhez hasonlóan több Moszkóviában járt szerző is megemlíti. Tectander jó körülményekről és bőséges ellátásról ír, azonban a forrásanyagban találunk utalást ennek ellenkezőjére is. A jóval korábban, az 1520-as években Moszkóviában járt Sigmund Herberstein például megemlíti, hogy a szállásukon még ágy sem volt.⁷⁵ Még a dán követ, Jakob von Ulfeld is arra panaszkodott 1578-as útja során, hogy csak és kizárólag birka- és csirkehúst kapott, halat már nem, és az ivóvíz is erősen szennyezett volt.⁷⁶

Külön érdekessége az *Iter Persicum*nak, hogy arról az időszokról számol be, amelyet követően nem sokkal a moszkvai Oroszország történetének egyik legsúlyosabb háborújába, az úgynevezett Zavaros Időszakba sodródott. A legtöbb nyugati utazó, különösen Isaac Massa és Jacques Margeret a harcok kitöréséért Borisz Godunovot teszik felelőssé. Feltűnő, hogy az *Iter Persicum*ban nem találhatók szélsőségesen negatív kijelentések Borisz cárról. Szerzőnk nem vádolja a cárt azzal, hogy Dmitrij cárevics megölése árán került trónra. Ebben a kérdésben a mű jelentősen eltér az 1600 és 1613 Oroszországban járt szerzők munkáitól. A szintén német nyelven író Conrad Bussow állítása szerint Borisz nemes egyszerűséggel „két bérgyilkossal megölette”⁷⁷ a gyermek trónörökösöt. Jacques Margeret is tudni véli, hogy Borisz Godunov gyilkoltatta meg 1591-ben Uglicsban a gyermek Dmitrijt, IV. Iván legkisebb gyermekét. Isaac Massa is ezzel vádolja írásában Borisz Godunovot, az 1591-es eseményeket tartva a Zavaros Időszak legfontosabb okának. Hogy miért hiányzik a Borisz Godunovot negatív színben feltüntető eszmefuttatás szinte teljesen Zalánkeményi és titkára művéből, nehéz megállapítani. Feltételezhetjük azonban, hogy mivel Tectander csak titkári minőségében és csak rövid ideig járt Moszkóviában, nem juthatott hozzá sok releváns információhoz a Borisz Godunov uralkodását megelőző éveket illetően.

Georg Tectander az ország földrajzi jellegzetességeiről is értekezik. Oroszországot igen nagy kiterjedésű, ám gyéren lakott országgént írja le, amelyben várost szinte alig talál. Ez megfelel a tényeknek: a 17. század elején Oroszország Európa legnagyobb kiterjedésű, ám legkisebb népsűrűséggel rendelkező országa volt. A többi szerzőhöz – Contarinihez, Herbersteinhez és Chancellorhoz – hasonlóan Tectander is termékeny országnak látta Oroszországot, s említést tesz az alacsony árakról is. Szerzőnk felhívja azonban az olvasó figyelmét a bőség rendkívül esetleges voltára. Előfordulnak ugyanis Oroszországban olyan évek

⁷³ Radnóti: *Európa Moszkóvia-képe*, 86–91.

⁷⁴ Tectander: *Iter Persicum*, 25. Saját fordítás.

⁷⁵ Radnóti: *Európa Moszkóvia-képe*, 87.

⁷⁶ Adelung: *Übersicht*, 283.

⁷⁷ Bussow, Conrad: *Verwirrter Zustand des Russischen Reichs*. In: Adelung: *Kritisch-literarische Übersicht*, II, 52.

is, amikor rossz a termés, és a lakosoknak ilyenkor bizony súlyos éhínségekkel kell megküzdeniük. Tectander éppen egy ilyen időszakban járt az országban, s írásában reflektál is az 1601 és 1603 közé eső úgynevezett nagy éhségre. A 17. század egyik legnagyobb éhínsége sújtotta ekkor Oroszországot, s a császári követek elől aligha lehetett elrejtetni ennek egyértelmű jeleit. Tectander a következőképpen reflektál a nagy éhségre. „Szinte teljesen hihetetlen, de úgy hallottuk, hogy a városban többször is előfordult, hogy a pékektől az emberek olyan pirogot vettek – ezt majdnem úgy készítik, mint nálunk a fánkot, csak mindenféle húst szokás belesütni –, amelybe a hullákról levágott húst sütötték bele. Ezeket később vagy elfogyasztották, vagy eladták. Mikor ez kiderült, több embert is felelősségre vontak. Sokan éhen haltak, akik pedig túléltek az éhínséget, rablók áldozataivá váltak; erről még hosszan tudnék írni.”⁷⁸ Erről az éhínségről Margeret és Isaac Massa is beszámolt. Az előbbi megemlíti, hogy „1601-ben óriási éhínség kezdődött az országban, amely mintegy három évig tartott. [...] Megszokott látvány volt, hogy az apa megölte feleségét és gyerekeit, vagy az asszonyok ölték meg férjüket vagy akár gyermekeiket abból a célból, hogy elfogyaszszák.”⁷⁹ Még néhány rémeset felsorolása után szerzőnk megállapítja, hogy „csak Moszkva városában 120 ezer ember halt éhen, s akkor az ország többi részét még nem is számoltuk”.⁸⁰ Margeret azon kevés nyugati szerzők közé tartozik, akik szemtanúként élhették át a nagy éhség borzalmait. A francia szerző leírása szerint szemtanúja volt annak, hogy egy asszony egy parasztot magához csalt a piacról, majd megölte három társával, hogy lovát, majd holttestét megegye.⁸¹ A kannibalizmus fent vázolt változatának valóságtartalma természetesen megkérdőjelezhető, Tectander és Margeret írása azonban jól érzékelteti az éhínség borzalmait, amiről néhány évvel később Isaac Massa is említést tesz. A holland diplomata szerint emberi ész fel sem tudja fogni, milyen sokat kellett szenvednie az orosz népnek ezekben az években.⁸² Az éhen halt emberek pontos számának meghatározásában a legkülönbözőbb adatokkal találkozunk. Conrad Bussow az áldozatok számát 500 ezer főre teszi csak Moszkvában, ami mindenképpen túlzó. Bussow szerint maga az éhínség akkorra eszkalálódott leginkább, amikor 1604-ben a Logau vezette császári küldöttség Moszkvába érkezett.⁸³ Ebben a tekintetben mindenképpen Zalánkeményi írása számít hitelesebbnek, ugyanis a császári követtség látogatása az 1601 és 1603 között zajló nagy éhség kellős közepére esett, tehát a magyar követ által vezetett küldöttség éppen abban az időszakban járhatott Moszkvában, amikor a borzalmak a tetőfokra hágtak.

Tectander részletes jellemrajzot készít művében az ország lakóiról, elemezve az oroszok vallásos életét is. Ezen a ponton azonban elveszti objektivitását, és az eddigi viszonylag mérsékelt hangnemet erősen negatív viszonyulás váltja fel Oroszország lakóihoz. A műben itt fordulnak elő a legnagyobb számban túlzó, erősen kétségbe vonható vagy egyértelműen hamis állítások. Az még a kevésbé bírálható elemek közé tartozik, hogy Oroszországban az emberek rossz modorúak és elutasítóak az idegenekkel és a más vallásúakkal szemben. Tectander megállapítja, hogy az oroszok saját magukat a leghívebb keresztényeknek tekintik, azonban életvitelükkel ennek éppen az ellenkezőjére adnak példát. Szerzőnk szerint „saját magukat a legigazabb vallás híveinek és a legjobb keresztényeknek tartják, minket azonban nem ismernek el kereszténynek, hanem kertelés nélkül pogányoknak neveznek.

⁷⁸ Tectander: *Iter persicum*, 43. Saját fordítás.

⁷⁹ Margeret: *The Russian empire*, 59.

⁸⁰ Margeret: *The Russian empire*, 59.

⁸¹ Szvák Gyula: *Cárok és kalandorok*. Budapest, 1982. 65.

⁸² Tectander: *Iter Persicum*, 44. Saját fordítás.

⁸³ Adelung: *Kritisch-literarische Übersicht*, II. 70.

Ők maguk viszont annyira istentelen, gátlástalan, becsstelen és hazudós emberek, hogy mindent nem is lehet róluk leírni. Mivel fél évig közöttük éltünk, eleget tudtunk meg róluk. Véleményem szerint ezen a helyen a paráznság, a fajtalanság és más bűnök annyira elszaporodtak, mint sehol máshol a világon. A tízparancsolatot nem tartják be, s ha jól értettem, nem büntetik szigorúan annak megszegőit. A gyilkosok vagy más bűnözők két-három évnyi börtönbüntetés után még elvetemültebbek, mint azelőtt. Egyébként pedig röghöz kötött szolgák.” A szászországi titkár művében még egészen marginálisnak tűnő dolgokra is kitér, amikor a köznép romlottságát igyekszik bizonyítani: „...az oroszok állatias, faragatlan és durva emberek, akik tányér és kés nélkül esznek, s az ételt puszta kézzel ragadják meg. Többnyire mézsört és pálinkát⁸⁴ isznak.”⁸⁵ Tectander nem az egyetlen utazó, aki lesújtó véleménnyel bírt az orosz népről. Már a 16. századi szerzők is túlnyomó részt elítélően nyilatkoztak az oroszok jelleméről. Barberini és Mayerberg ezzel kapcsolatos kijelentéseire már utaltunk. A Tectanderhez időben legközelebb lévő Jacques Margeret is hitszegő, csalárd és gonosz embereknek nevezi az oroszokat, akik a törvényt egyáltalán nem tisztelik.⁸⁶ Adam Olearius is hosszasan sorolja azokat a bűnöket, amelyek szerinte az oroszoknál igen nagy számban fordulnak elő. Ez szinte teljesen egybevág a Tectander által leírtakkal.⁸⁷ A római katolikus vallású titkár nem mulasztja el kritikával illetni magát a pravoszláv vallást sem. „Ügy értesültem, hogy Szent Pál és a romlott görög hit követőinek nevezik magukat. [...] Az előkelő emberek saját bálványiszobrot vásárolnak maguknak a templomban, ahol ezt fel is szentelik, és otthonukban körbeagatják festett táblácskákkal és gyertyákkal, gyakran felgyújtván így a házakat és a portákat. Minden háztartásban – legyen gazdájuk szegény vagy gazdag – található egy bálványkép a szoba bejáratával szemben. A házakban az asztal felett egy festett táblácska lóg, amely Szent Miklóst, Szent Vazult vagy a négy arkangyalt ábrázolják. Számtalan szentjük van, akiket imádnak. Felszentelésük után akkora nagy becsben tartják őket, mintha legalábbis élő személyek lennének. Saját bálványt bárki vásárolhat magának, ezek ugyanis minden mennyiségben kaphatók a piacon.”⁸⁸ Szerzőnk megítélése szerint az orosz papok rendkívül műveletlenek, sőt a tanulást veszélyes dolognak tartják, mert szerintük az ellentétes a vallással. Ebből adódóan – véli Tectander –, aki írni és olvasni tud, akár már a legmagasabb egyházi főméltóságokat is betöltheti. Ez az aspektus egyébként hangsúlyosan kerül elő Possevino és Fletcher írásaiban is, olyannyira, hogy a pápai legátus az ország katolizálásban a legfontosabbnak az akadémiák létrehozását tartotta. Az *Iter Persicum* beszámol többek között arról is, hogy amikor Zalánkeményi betért egy pravoszláv templomba, egy pap azonnal ott termett, s megkérdezte, mit keres ott, sőt, egyáltalán keresztény-e. Ez a bánásmód nem egyedül az általunk vizsgált forrásban jelenik meg. Barberino már 1565-ös útja alkalmával arra panaszkodott, hogy „az oroszok egyáltalán nem engednek be idegeneket a templomaikba”.⁸⁹ Megállapítható azonban, hogy Tectander az oroszok vallását is jóval negatívabban ítéli meg, mint más szerzők. Legkorábbi forrásaink közül Giovio és Campense is kiemeli, hogy az orosz emberek mélyen vallásosak, és a nyugatiaknál jobban követik az evangéliumot. Maga Possevino is meglehetősen

⁸⁴ A német eredetiben a „brandtwein”, tehát a *brandy* szó szerepel. A bor kiégetett, koncentrált javát holland és angol kereskedők hozták be Oroszországba.

⁸⁵ Tectander: *Iter Persicum*, 56. Saját fordítás.

⁸⁶ Radnóti: *Európa Moszkóvia-képe*, 110.

⁸⁷ Olearius: *Ausfürliche Beschreibung*, 77–82.

⁸⁸ Tectander, *Iter persicum*, 45. Saját fordítás.

⁸⁹ Barberino, Raffaello: *Relazione di Moscovia scritta da Raffaello Barberino al Conte die Nubarola, Anversa, li 16 Ottobre 1565*. In: *Übersicht*, 237.

pozitívan ítélte meg az oroszok vallásos életét, azonban ennek a pozitív megítélésnek egyértelműen politikai okai voltak.⁹⁰ A pápai legátus leírása abban a tekintetben egyezést mutat az *Iter Persicum*mal, hogy az orosz népet vallásosságában is rendkívül műveletlennek tartja.⁹¹ Az oroszok vallástalannak és rossz kereszténynek titulálása a 17. században már markánsabban jelenik meg több szerzőnél is. 1633-ban Adam Olearius is azt írja, hogy bár a görög hit követőinek tartják magukat, nem teljesen aszerint élnek, s tetszésük szerint mindenfelét hozzátesznek, s gyakran tévutakra kalandoznak.⁹²

Összegzés

Írásom végén röviden összegzem azokat az információkat, amelyeket a legfontosabbnak tartok az általam bemutatott témával kapcsolatban. Mint azt már korábban említettem, Zalánkeményi Kakas István sohasem tért vissza az útról. Feljegyzéseit azonban átadta Georg Tectandernek, aki így megírhatta nagy művét, amelyben számos fontos információt hagyott az utókorra az orosz népről, a pravoszláv vallásról, a cári hatalomról, az ország földrajzi adottságairól s az idegenekkel való bánásmódról. A mű jelentőségét az adja, hogy ez az első releváns forrásunk arról, hogy a magyarok körében milyen kép élhetett az oroszokról a tizenhetedik század elején. Mivel Zalánkeményi és Tectander műve Borisz Godunov uralkodásának idejére esik, s szerepelnek benne a nagy éhségről szóló észrevételek is, a forrás elengedhetetlenül fontos a röviddel látogatásuk után kitört Zavaros Időszak ok-okozati összefüggéseinek megértéséhez is. Maga a mű összevethető többek között Isaac Massa, Jacques Margeret, valamint Conrad Bussow műveivel, ily módon az *Iter Persicum* fontos elemét alkotja Borisz Godunov uralma, valamint a Zavaros Időszak éveinek kutatásának. Ha a Habsburg Birodalom és Oroszország diplomáciatörténetét tesszük vizsgálat tárgyává, akkor is megkerülhetetlen a magyar diplomata utazása és műve. Bár a mű nagyrészt mérsékelt hangnemben mutatja be Oroszországot és annak lakóit, a leírás bizonyos részei fontosak lehetnek a ruszofóbia kutatásának szempontjából is. Maga az *Iter Persicum* nem tekinthető olyan grandiózusz műnek, mint Margeret vagy akár Isaac Massa leírásai, ez azonban természetesen mondható, hiszen a francia katonát és a holland kalandort Oroszország és annak története érdekelte, műveiket is ennek a témának szentelték, a magyar diplomata és küldöttsége azonban csak köztes állomásnak tekintette a moszkvai Oroszországot Perzsiába menet. Éppen ezért Zalánkeményi és titkára nem adnak a fent említett szerzőkhöz hasonló részletes leírást, s egyébként is mindössze szűk egy évet töltöttek az országban, így jóval kevesebb információval rendelkezettek, mint fent említett társaik. Ennek világos következménye az, hogy az *Iter Persicum* – legalábbis eddig – viszonylag alulreprezentált a nemzetközi publikációkban, s inkább csak Magyarországon foglalkoznak Zalánkeményi alakjával, művét viszont rendkívül ritkán vizsgálják az Oroszország-kép kapcsán.

Zalánkeményi és társai a kora újkori Oroszország számos vetületéről jutottak információhoz, s bár az írás kétségkívül számos pletykát és hallomásból szerzett történetet tartalmaz, maga a mű megfelel annak az általános tendenciának, amely a kora újkori Oroszországról szóló értekezésekben megnyilvánul. Kívánatos volna, hogy ez az útleírás is kellő figyelmet és több publicitást kapjon a nemzetközi ruszisztikai kutatásokban. Maga a mű még fontosabbá válik, ha annak műfajára tekintünk. Az útleírás, pontosabban az angolszász történészek által történeti etnográfának nevezett műfaj számos, eddig még kiaknázatlan

⁹⁰ Radnóti: *Európa Moszkóvia-képe*, 146.

⁹¹ Radnóti: *Európa Moszkóvia-képe*, 150.

⁹² Olearius: *Ausfürliche Beschreibung*, 104–105.

anyagot tartalmaz, amelyek feltárása a mai napig zajlik. Fontosnak tartom, hogy a kutatás előre haladtával az *Iter Persicum* és Zalánkeményi Kakas István alakja is méltó helyre kerüljön.

„...meg kell érteni azt is, mi történhetett volna”

Interjú Frank Costigliola amerikai történésszel

Frank Costigliola a University of Connecticut történelemprofesszora, évtizedek óta az amerikai külkapcsolatok huszadik századi történetének hiteles krónikása. Több kiemelkedő történészegyesület tagja, 2009-ben a Society for Historians of American Foreign Relations (SHAFR, Amerikai Külkapcsolatok Történéseinek Egyesülete) elnöki tisztét töltötte be. Legfontosabb munkái: Awkward Dominion (1984, borítóján egy, az 1920-as évekből származó magyar bélyeggel!), Roosevelt's Lost Alliances (2012). Legutóbbi munkája 2014-ben jelent meg; szerkesztőként kiadta George F. Kennan naplóját The Kennan Diaries címmel.

Miként látja ön a történelmet mint diszciplínát? A történelemírás melyik aspektusa a legfontosabb az ön számára?

Azt gondolom, hogy a történelem, a filozófia, az irodalom, a vallás és a tudományok az emberi tapasztalatszerzés fő területei. A történelem valóban alapvető és örök érvényű jelentőséggel bír, hiszen végtére is minden történelem, kifogyhatatlan intellektuális forrás. Mindig fel lehet tenni új kérdéseket a múlttal kapcsolatban, és mindig találhatunk új dokumentumokat, legalábbis majdnem mindig, és ezeket új módon értelmezhetjük.

A történetírás számos aspektusa fontos számomra. Az ember megpróbál megérteni valamit, ami intellektuális kihívás. Megpróbálja megérteni, mik voltak a történelmi tényezők okai, igyekszünk megérteni egy adott személyt a múltból. Megpróbálok felfedezni a lehetőségeket, hogy mi történhetett volna, és majdnem mi történt, de azután sohasem történt meg. Az 1920-as évekről írt könyvem például arra az időszakra koncentrál, amikor az emberek nyilvánvalóan nem voltak tudatában, hogy nagy világválság fenyegeti őket, s egy olyan háború utáni rendszert építettek, amiről azt hitték, tartós lehet, és sokáig fog fennállni.¹ A Rooseveltről írt könyvem a második világháborús szövetség folytatásának lehetőségét vizsgálja.² Egyszóval az ember megpróbálja megtalálni azt a hajszálvékony átmenetet, amely a valóban megtörtént, az esetleg megtörténhetett volna és aközött van, ami aztán nem történt meg. Úgy gondolom, ahhoz hogy az ember megértse, mi is történt valójában, meg kell értenie azt is, mi történhetett volna.

Ön szerint mi a történelemírás célja? Csak egy érdekes történet elmeséléséről van szó, vagy netán identitás-megerősítésről, esetleg az ön által is említett új interpretációkról?

Azt hiszem, mindezek együttesen. Úgy értem, a történelem egy izgalmas történet. Számos történet létezik; a történelem egyszerűen egy jó sztori. És úgy hiszem, a múlt bőven szolgál-

¹ Costigliola, Frank: *Awkward Dominion: American Political Economic, and Cultural Relations With Europe, 1919–1933*. Ithaca, NY, Cornell University Press, 1984.

² Costigliola, Frank: *Roosevelt's Lost Alliances: How Personal Politics Helped Start the Cold War*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 2012.

tat tanulságokat, és ez az egyik jogalapja annak, hogy közpénzeket fordítsanak a történelem kutatására és megírására. A történelem bővelkedik a múltból származó tanulságokkal, amelyek igen fontosak lehetnek a jelenre nézve. A történelem ugyan nem ismétli önmagát, de bizonyos dilemmák, problémák és feltevések igenis ismétlődnek. Olyan dolgokat láthatunk például az elmúlt néhány évben, melyekről azt hittük, már rég letűntek, mégis megjelennek. Fontos ismerni, hogy bizonyos országok hogyan viszonyultak a különböző problémákhoz a múltban.

Egyetért azzal a megállapítással, hogy a történelemírás túlságosan felaprózódik?

Azt gondolom, ez valóban probléma, de ilyen világban élünk. Globalizált a világ, az emberek hangsúlyozzák a különbségeket és egyediségeket, bár szerintem létezik átfogó kép. De úgy hiszem, különböző emberek különböző történelmet írhatnak. Egy mindent átfogó szintézis nagyon izgalmas lenne persze, és a különböző területek szintézise is fontos. S ezek a szintézisek meg is fognak születni. Az, hogy sok ember kis területre koncentrál, még nem jelenti, hogy mások nem készíthetnek nagy és átfogó elemzéseket. Várjuk azt a briliáns történészt vagy történészeket, akik képesek lesznek a nagy, mindent átfogó kép megírására.

Mi a véleménye arról az állításról, hogy az amerikai történetírás túlságosan izolált, befelé forduló, és nem eléggé nemzetközi vagy összehasonlító jellegű?

Szerintem ez már megváltozott és tovább változik, és komoly tudatos erőfeszítések állnak amögött, hogy a kutatásokat nemzetközi alapra helyezzük. A SHAFR például napjainkban szemléletében és jellegében már sokkal inkább nemzetközi, és próbál az is maradni. Egyetértek tehát azzal, hogy létezik ilyen probléma, de szerintem a kezelésével már foglalkozunk.

Milyennek látja a kapcsolatot a történészek és az olvasóközönség között?

Nos, azt gondolom, lehetne jobb is. A történészeknek úgy kellene írniuk, hogy az átlagember is elolvassa a könyveket és cikkeket, de ez nem könnyű feladat. Tulajdonképpen némi-
leg én is csalódtam is voltam, mert azt gondoltam, hogy a Roosevelt-könyvem nagyobb közönség számára lesz fogyasztható, és használták is a felsőoktatásban és hasonló helyeken. A könyvben remek történetek, lenyűgöző történelmi szereplők jelennek meg, s a második világháború diplomáciája és a hidegháború kialakulása a huszadik század legnagyobb története. De például tudom saját rokonaimtól, akinek ajándékoztam a könyvből, hogy nem jutottak el a végéig. Talán túl nagy kihívás volt számukra, valami hibádzik, talán a túl sok részlet vagy valami más. Igen hosszú, meglehetősen komoly, és a fejezetek is elég hosszúak. Egy rövidebb változat talán nagyobb olvasótáborra talált volna.

Mit tart az Egyesült Államok történelme legfényesebb és legsötétebb fejezetének?

Azt hiszem, az amerikai kivételesség gondolata túl van dimenzionálva, ami szerintem fel van fújva, de ha valóban van olyan terület, ahol az Egyesült Államok kivételes és lenyűgöző, akkor az az, ahogy a bevándorlókat képes az országba integrálni. Léteznek persze más országok is, amelyek jó eredményeket érnek el ezen a területen, de az Egyesült Államok szétmállasztja a más népekhez tartozók kultúráját, amikor azok ide érkeznek, és amerikai-
vá válnak egy vagy két generáción belül. Így volt ez a múltban, és így lesz a hispán és más bevándorlókkal is. A legsötétebb fejezet pedig valószínűleg a faji probléma. A rabszolgaság kérdése még mindig velünk élő történet. Az Egyesült Államok egészében véve befogadó volt a bevándorlókkal szemben, de a bőrszín még mindig problémát jelent, és az afro-amerikai történet még ma is problémákkal terhelt, amint azt 2015-ben is jól látni. Egy másik terület,

ahol az Egyesült Államok pozitívumokkal és negatívumokkal is rendelkezik, de én inkább a mínusz részre helyezném a hangsúlyt, a vibráló gazdaság a hatalmas egyenlőtlenséggel, amely nagyobb itt, mint bármely más fejlett ipari országban.

Melyik könyve – és írt már jó néhányat – jelentette a legnagyobb kihívást, és miért?

A *Roosevelt's Lost Alliances* volt a legnagyobb kihívás. Már csak azért is, mert a második és harmadik könyvem publikálása között közel húsz év telt el, ami igen-igen hosszú idő, noha közben számos tanulmányom látott napvilágot. Egyrészt nehéz volt a módszertan kialakítása: el akartam végezni bizonyos dokumentumok részletes elemzését, emellett beszélni akartam érzelmekről és kultúráról. S választ kellett találnom arra a kérdésre is, hogy mi is az az eredeti mondanivaló, amit erről az ismert történetről el akarok elmesélni. Azt hiszem, hosszú időn át nem is voltam biztos benne. Az a történet, amit el akartam mondani, végül az volt, hogy a Szövetségesek mit tettek a világháború alatt, hogy egyben maradt ez a szövetség, és miért esett végül szét, és mi volt a hidegháború eredete. Ez volt a fő csapás, és ehhez igazítottam a módszertant. Nagy kihívás volt, és erre a könyvemre vagyok a legbüszkébb. Nagyon szeretem a könyv szereplőit.

Melyik az a történelmi monográfia, amelyet leginkább csodál, és miért?

Azt hiszem, Willard Sunderland *The Baron's Cloak*-ja az, amely csodálatos vegyítése a helyi, regionális, nemzeti és nemzetközi történelemnek.³ A szerző remekül mozog a határon át, csakúgy, ahogyan a báró tette, és az orosz birodalom életének, halálának és a Szovjetunió formájában való újjászületésének nagy történetét meséli el egy olyan személy tevékenységén keresztül, aki bizonyos szempontból marginális figura, de mindenütt jelen volt.

Van-e kedvenc történelmi alakja?

Valószínűleg Franklin Rooseveltt, és sok szempont miatt. Szeretem George Kennant is, de ő túlságosan kötekedő. Tisztelem és szeretem őt, de azt hiszem, s ez talán ironikus megjegyzés, hogy Kennan nem szeretne engem. Franklin Rooseveltet imádom, Kennannal inkább gondolatilag tudok azonosulni. Kennan remek író volt. De ami különösen lenyűgöző számomra, az Kennan tevékenységének az a része, ami magyarázatra szorul, és azt gondolom, van is rá magyarázatom. Számomra Kennan nem mint hidegháborús harcos, hanem mint a hidegháború kritikusa igazán érdekes. Olyasvalaki volt, aki még 1946–1948-ban is, amikor a feltartóztatás politikáját hirdette, nagyon ambivalens érzéseket táplált a Szovjetunió körbezárásával kapcsolatban. Úgy érezte, kettészakad, és érdekes látni érzelmi viaskodását: szeretetét az orosz emberek iránt, neheztelését a szovjet kormánnyal szemben, ambícióját, hogy befolyást gyakoroljon, aggodalmát, hogy a feltartóztatás politikáját eltúlozzák és militarizálják – mindezen erők és érzelmek együttese teszi Kennant igazi unikummá. Szinte bizarrnak, de érdekesnek találom, hogy Kennan mindvégig az orosz emberekkel azonosítja magát, sokszor még az orosz vezetőkkel is, és arról beszél, mi megy végbe legbelső gondolatainkban, és erről mesél nekünk. S hosszú időn át az amerikai vezetők elfogadták, amit

³ Sunderland, Willard: *The Baron's Cloak: A History of the Russian Empire in War and Revolution*. Ithaca, 2014. A könyv Roman Federovich von Ungern-Sternberg (1885–1921) német arisztokrata személye köré szerveződik, aki tiszti rangban szolgált a cári hadseregben, és az orosz polgárháborúban a bolsevista oldal ellen harcolt a kelet-szibériai hadszíntéren. A háború vége felé elfogták és kivégezték. A könyv az ő életén keresztül mutatja be a cári Oroszország utolsó évtizedeit.

mondott, mondván „Oh, Kennan mondja, ő szakértő, biztos tudja”. De kérdezem én, honnan tudja? Meglengette varázspálcáját, és az emberek hosszú időre bűvöletbe estek.

Van kedvenc történésze, akár kortárs, akár olyan, aki már nem él?

Valószínűleg Walter LaFeber, aki a fő tanácsadóm volt a Cornell Egyetemen, és számos csodálatos könyvet írt.⁴ Az egyik igazán figyelemreméltó dolog vele kapcsolatban az, hogy sokféle témában írt könyveket, és mindezek mellett nagyszerű tanár volt.

Ki Ön számára az amerikai történelem hőse, ha van ilyen, és miért éppen ő?

Azt hiszem, Franklin Rooseveltt, de vannak azért mások is, mint Lincoln és Washington, akik csodálatraméltó emberek voltak. Franklin Rooseveltt nem volt intellektuális típus, de nagyfokú érzelmi intelligenciával rendelkezett, adaptív volt, és remek politikus, épp ez kell a túléléshez. Azt hiszem, képes volt felnőni a feladathoz – úgy értem, a második világháború utáni időszakra irányuló elképzeléseit képes volt változtatni az idő folyamán. Újra és újra kockára tette az életét, hogy találkozhasson Churchill-vel és Sztálinnal, és így tovább.

Ön szerint mi a hidegháború fő tanulsága, már ha van egyáltalán?

Azt hiszem, két dolgot is kiemelhetek. Nem hiszem, hogy a hidegháború elkerülhetetlen volt, de igenis hiszem, hogy ez következik be, amikor a kulturális különbségek felerősítik a politikai különbségeket, az emberek elkezdnek félni, és aztán politikusok ebből a félelemből demagóg módon előnyt kovácsolnak, felnagyítják a politikai különbségeket, és végül az ideológia átveszi a főszerepet. A hidegháborúnak nem kellett szükségszerűen megtörténnie. Rivalizálás létezett az Egyesült Államok és a Szovjetunió között, de nem olyan mértékű, amivé aztán gerjesztették. A másik megszívlelendő dolog pedig az, hogy mennyire nehéz volt lezárni a hidegháborút. Úgy értem, ha nincs Gorbacsov, és kisebb mértékben Reagan, de elsősorban Gorbacsov, akkor még mindig tartana a hidegháború. És elkedvetlenítő azt látni, hogy miután befejeződött, milyen gyorsan a terror elleni háborúban találtak magunkat.

Most éppen min dolgozik?

Egy könyvön, ami Kennannal és Oroszországgal foglalkozik. Azt vizsgálom majd, hogy Kennan belső énye és Oroszországhoz való viszonyulása milyen kapcsolatban van egymással. Nagyon is ambiciózus könyv lesz, de rövidnek kellene lennie, és nagy élmény lesz, de most még csak a kutatómunkánál tartok.

Van ideje saját területén kívül eső könyvekre is? Ha olvas mást is, melyek azok?

Nem igazán fordul elő, de azért olvasok, mivel érdekel például a paleoklimatológia – a klímaváltozás millió éveken keresztül. Ez olyan, mint a történelem: változás az időkön át. Olvasok könyveket a jégkorszakokról és hasonlóról. Szeretek egyébként régészetről is olvasni. Inkább magazinokban megjelenő cikkeket olvasok, de a *New York Times*-t is, szóval próbálok lépést tartani a dolgokkal. De egy egész könyvet elolvasni, tudja, az sokszor túl nagy feladat. Inkább kisebb részleteket olvasok.

⁴ Walter LaFeber jelentősebb könyvei: *The New Empire: An Interpretation of American Expansion, 1860–1898*. Ithaca, 1963.; *The American Age: U.S. Foreign Policy at Home and Abroad Since 1750*. Norton, New York, 1989.; *America, Russia and the Cold War, 1945–2006*. New York, 2006. (A mű első kiadása 1967-ben jelent meg, a 2006-os bővített kiadás a tizedik sorban.)

Hogyan látja Magyarországot a huszadik és esetleg a huszonegyedik században? Ezt azért is kérdezem, mert ön már írt egy keveset Magyarországról.⁵

Csak nagyon keveset. Magyarországot nagyon érdekes országnak tartom, mert etnikailag nagyon eltér más országoktól, mert része volt a Monarchiának, mert a magyaroknak, ahogy beszélgettünk is róla, az amerikaiakhoz hasonlóan van egyfajta kivételesség-érzetük; továbbá mert úgy tűnik, Magyarországon erősebb a szélső jobboldal, mint a korábbi szovjet-blokk más országaiban, habár lehet, hogy ez utóbbiban tévedek. Sohasem jártam Magyarországon, de úgy hallom, fantasztikusan izletesek a süteményeik, és ez is érdekes szempont! Szóval úgy látom, olyan ország ez, ahol a történelem nagyon fontos – elég csak Trianonra gondolni –, olyan hely, ahol a történelem jelenleg is igen aktuális. Úgy látom, a veszély, ami fenn áll, s ez nem csak a magyarokra vonatkozik, az, hogy megismétlődnek az 1930-as évek hibái. Pedig azt hiszem, fontos lenne, hogy ezt elkerüljük. Valaki helyesen mutatott rá, hogy a második világháború borzalmaitól eltekintve, az, amit Hitler tett, tulajdonképpen Európa etnikai megtisztítása volt. Így a kisebbségi probléma, ami az egyik nagy kérdés volt a két világháború közti időszakban, 1945-re kisebb problémává zsugorodott, mert oly sok embert elűdöztek vagy megöltek, és ennek következtében etnikailag jóval homogénebb országok maradtak a háború után. Ez most ismét megváltozott az Európai Unió megnyílásával, és úgy látszik, a bevándorlás megint olyan helyzethez vezet, amikor etnikailag sokféle országok alakulnak ki Európában. Nem szabad megengedni, hogy ez a helyzet alkalmat teremtsen az 1930-as évek fasizmusához hasonló trendek megjelenéséhez.⁶

Professzor úr, köszönöm szépen az interjút.

Storrs, Connecticut, 2015. június 4.

Az interjút készítette és magyar nyelvre fordította: PETERECZ ZOLTÁN

⁵ Costigliola *Awkward Dominion: American Political Economic, and Cultural Relations With Europe, 1919–1933* című könyvében a két világháború közötti amerikai külpolitikát és pénzügyi aktivitást mutatja be Európában.

⁶ Az interjú a 2015-ös késő nyári Európát érintő migrációs krízis előtt született.

Frank Costigliola műveinek bibliográfiája

Könyvek

1. *Awkward Dominion: American Political, Economic and Cultural Relations with Europe, 1919–1933*. Ithaca, NY, Cornell University Press, 1984.
2. *France and the United States: The Cold Alliance since World War II*. New York, Macmillan, 1992.
3. *Roosevelt's Lost Alliances: How Personal Politics Helped Start the Cold War*. Princeton, Princeton University Press, 2012.
4. *America in the World: The Historiography of American Foreign Relations since 1941*, 2nd ed. New York, Cambridge University Press, 2014. (ed.)
5. *The Kennan Diaries*. New York, W. W. Norton, 2014). (ed.)
6. *Explaining the History of American Foreign Relations*, 3rd ed. New York, Cambridge University Press, 2016. (ed.)

Könyvfejezetek, szakkikkek

7. *The Other Side of Isolationism: The Establishment of the First World Bank, 1929–1930*. The Journal of American History, 59 (December 1972). 602–620.
8. *The United States and the Reconstruction of Germany in the 1920s*. Business History Review, 50 (Winter 1976). 477–502.
9. *Anglo-American Financial Rivalry in the 1920s*. The Journal of Economic History, 37 (December 1977). 911–934.
10. *American Foreign Policy in the 'Nutmacker': The United States and Poland in the 1920s*. Pacific Historical Review, 48 (February 1979). 85–105.
11. *John B. Stetson, Jr. and Poland: The Diplomacy of a Prophet Scorned*. In: K. Paul Jones (ed.): U.S. Diplomats in Europe, 1919–1941. Santa Barbara, ABC-Clio, 1981.
12. *United States-European Relations and the Effort to Shape American Public Opinion*. In: Gustav Schmidt (ed.): Konstellationen internationaler Politik 1924–1932. Bochum, 1983.
13. *The Failed Design: Kennedy, de Gaulle, and the Struggle for Europe*. Diplomatic History, 8 (Summer 1984). 227–251.
14. *Like Children in the Darkness: The Impact on Europe of the Kennedy Assassination*. Journal of Popular Culture, 20 (Winter 1987). 115–124.
15. *The Pursuit of Atlantic Community: Nuclear Arms, Dollars, and Berlin*. In: Thomas Paterson (ed.): Kennedy's Quest for Victory. Oxford, Oxford University Press, 1988. 24–56.
16. *The Americanization of Europe in the 1920s*. In: Gerald D. Feldman et. al. (ed.): *Konsequenzen der Inflation*. Berlin, 1989.
17. *France between the Superpowers, 1981–90*. In: Robert S. Jordan (ed.): Europe between the Superpowers. New York, St. Martin's Press, 1991. 115–154.
18. *Power and Language: The French Connection*. Contemporary European History, 3 (March 1993). 69–80.
19. *Kennedy and de Gaulle*. In: Robert Paxton (ed.): De Gaulle and the United States: A Centennial Reappraisal. Berg, 1993. 169–194.
20. *Lyndon B. Johnson, Germany, and the 'End of the Cold War'*. In: Warren Cohen – Nancy Tucker (ed.): Lyndon B. Johnson Confronts the World. New York, Cambridge University Press, 1994.
21. *L'image de la France aux États-Unis*. Les Cahiers de l'Institut d'Histoire du Temps Présent (Juin 1994). 93–110.

22. *An 'Arm Around the Shoulder': The United States, NATO and German Reunification, 1989–90.* Contemporary European History (July 1994). 87–110.
23. *Kennedy, the European Allies, and the Failure to Consult.* Political Science Quarterly (Spring 1995). 105–123.
24. *La réaction américaine au retrait de la France de l'Otan.* In: Maurice Vaisse – Pierre Mélandri Frédéric Bozo (dir.): La France et l'Otan Paris, 1996. 403–420.
25. *The Nuclear Family: Tropes of Gender and Pathology in the Western Alliance.* Diplomatic History (Spring 1997). 163–183.
26. *'Unceasing Pressure for Penetration': Gender, Pathology, and Emotion in George Kennan's Formation of the Cold War.* The Journal of American History (March 1997). 1309–1339.
27. *Culture, Emotion, and the Creation of Atlantic Identity, 1948–52.* In: Geir Lundestad (ed.): No End to Alliance. New York, St. Martin's Press, 1998. 21–36.
28. *'Mixed Up' and 'Contact': Culture and Emotion among the Allies in the Second World War.* International History Review (December 1998). 791–805.
29. *Language and Power in the Western Alliance.* In: Kathleen Burk – Melvyn Stokes (ed.): The United States and the European Alliance since 1945. New York, Berg, 1999. 101–125.
30. *The Vietnam War and the Challenges to American Power in Europe.* In: Lloyd C. Gardner – Ted Gittinger (ed.): International Perspectives on Vietnam. College Station, Texas A&M Press, 2000. 143–153.
31. *The Creation of Memory and Myth: Stalin's 1946 Election Speech and the Soviet Threat.* In: Martin Medhurst – H. W. Brands (ed.): Critical Reflections on the Cold War: Linking Rhetoric and History. College Station, Texas A&M Press, 2000. 38–54.
32. *I Had Come as a Friend': Emotion, Culture, and Ambiguity in the Formation of the Cold War.* Cold War History (August 2000). 103–128.
33. *Reading for Meaning: Theory, Language, and Metaphor.* In: Michael Hogan – Thomas G. Paterson (ed.): Explaining American Foreign Relations. New York, Cambridge University Press, 2004. 279–303.
34. *Defining and Doing the History of United States Foreign Relations: A Primer* (társszerző: Thomas G. Paterson). In: Michael Hogan – Thomas G. Paterson (ed.): Explaining American Foreign Relations. New York, Cambridge University Press, 2004. 10–34.
35. *Walter LaFeber: Scholar, Teacher, Intellectual.* Diplomatic History (November 2004). 625–235. (társszerző: Andrew Rotter).
36. *'Like Animals or Worse': Narratives of Culture and Emotion by U.S. and British POWs and Airmen behind Soviet Lines, 1944–1945.* Diplomatic History (November 2004). 749–780.
37. *The 'Invisible Wall': Personal and Cultural Origins of the Cold War.* The New England Journal of History, vol. 64 (Fall 2007). 190–213.
38. *Broken Circle: The Isolation of Franklin D. Roosevelt in World War II.* Diplomatic History, November 2008, 677–718.
39. *The Foreign Policy of Kennedy and Johnson in the Cold War.* In: Odd Arne Westad – Melvyn P. Leffler (ed.): Cambridge History of the Cold War, vol. 2 (2010). 112–133.
40. *After Roosevelt's Death: Dangerous Emotions, Divisive Discourses, and the Abandoned Alliance.* Diplomatic History January 2010, 1–23.
41. *Archibald Clark Kerr, Averell Harriman, and the Fate of the Wartime Alliance.* Journal of Transatlantic Studies, June 2011, 83–97.
42. *Pamela Churchill, Wartime London, and the Making of the Special Relationship.* Diplomatic History, September 2012, 753–762.
43. *Kennan Encounters Russia, 1933–37.* In: Choi Chatterjee – Beth Holmgren (ed.), Americans Experience Russia. London, Routledge, 2013. 50–66.
44. *Roosevelt's Body and National Power.* In: Emily S. Rosenberg (ed.): Body and Nation. Durham, Duke University Press, 2014. 125–146.

45. 45. *Personal Dynamics and Presidential Transitions: The Case of Roosevelt and Truman*. In: Brian Balogh – Bruce J. Schulman (ed.): *Recapturing the Oval Office*. Ithaca, Cornell University Press, 2015. 34–50.
46. 46. *'I React Intensely to Everything': Russia and the Frustrated Emotions of George F. Kennan, 1933–58*. *Journal of American History*, March 2016. 1075–1101.

Tünde-lét a fátylak mögött

Ruby Lal: Coming of Age in Nineteenth-century India. The Art of Playfulness. Cambridge University Press, Cambridge, 2013. 229 oldal

Az ún. „nyugati” közvélemény a muszlim világ nőinek fátylát vallásos börtönnek tartja, amely megfojtja az emberi létet, s amely csak a félelmek és az erőszak tárháza lehet, játéké egészen bizonyosan nem. A 2000-es évek franciaországi burka-vitáinak láttán sokakban feltámadhatott a gyanú, hogy a kérdés valójában összetettebb, mint amilyennek az identitás-háború mutatja. Sana Khan nemrégiben rámutatott, hogy a fátyol valójában bizonytalan határvonal, s mint ilyen, számtalan lehetőséget kínál a női tapasztalat és identitás számára: „Ha valaki a hidzsáb viselését választja, annak az egyén számára létező, azonban a külső megfigyelő által egyáltalán nem magától értetődő módon észlelhető értelme van. Ezen jelentések közötti különbséget csak az a nő képes meghatározni, aki a hidzsábot viseli. A muszlim nők vagy viselik vagy figyelmen kívül hagyják a hidzsábot, esetenként ez a választás önkéntes, máskor erőszak következménye...”¹

Ruby Lal legújabb könyvében a hasonló határterületekre koncentrálnak kapcsolja össze az indiai női identitás s ezen belül a muszlim női tapasztalat térbeli kereteit az oktatás 19. századi dilemmáival. A szerző eredendően a Mogul Birodalom specialistája, érdeklődése fokozatosan fordult a *gender* orientált kérdések felé. Egyetemi

tanulmányainak nagyobbik részét Delhiben végezte, azonban 1996 óta nem Indiában él, s jelenleg az USA egyik jelentős egyetemén, az Emory Universityn tanít. Első könyve, az egy évtizede megjelent *Domesticity and Power in the Early Mughal World* a Dél-Ázsia történetét oktató tanszékeken az olvasmánylista megkerülhetetlen elemévé vált. Ruby Lal második monográfiája hasonló sikerek elé néz.

Jóllehet a szerző programszerűen sem a könyv címében, sem előszavában nem „értékeli fel” a munkát, a *Coming of Age in Nineteenth-century India* több tekintetben a történelmi narratíva megújítását jelenti. Egyfelől magától értetődően használja az egyéni és csoportos, valamint kollektív női tapasztalat történetét arra, hogy a nacionalizmus egyik központi problémájáról, az oktatásról beszéljen, s felülírja az évszázados történelmi bölcsességet, amely arról szól, hogy sajnálatos módon a politika a legutóbbi időkig kizárólag férfiak terepe volt, ezért a politikatörténetben a férfiak élete felől kell közelítenünk, de örülni fogunk, ha írhatunk egy-két nőről is. Másfelől a tér és a társadalmi gyakorlat, közelebbről a városi tér használata és a társadalmi nemek közötti hierarchia kapcsolatát érzelmi alapra helyezi, egyesíti az érzelmi és térbeli fordulat elmúlt két évtizedének legfontosabb eredményeit. Ezt ismét csak magától értetődően hajtja végre, explicit módszertani fejtegetések nélkül.

Az „érzelmi fordulat” a történelemben egyszerre új és évszázados jelenség. Egyfelől olyan meghatározó európai gondolkodók hívták fel a történészek figyelmét az érzelmek fontosságára, mint Frederick Nietzsche vagy Walter Benjamin, a történészek azonban Johann Huizinga klasszikus műve után

¹ Khan, Sana: *On the meanings of hijab*
http://twocircles.net/2014may20/meanings_hijab.html?utm_source=feedburner&utm_medium=email&utm_campaign=Feed%3A+Twocirclesnet-IndianMuslim+%28TwoCircles.net+-+Indian+Muslim+News%29#.VL5k7S63Eph
(Letöltés ideje: 2015. március 22.)

nem kezdtek hasonló programba.² Annak ellenére, hogy Lucien Febvre már 1941-ban úgy fogalmazott, hogy az érzelmek története nélkül nem lehetséges történetírás, az erre a területre fókuszáló kutatási programokra és intézményekre a 2000-es évek közepéig kellett várni.³ Az érzelmi fordulat módszertana és módszerei nem egységesek. Az érzelmek történetének egyik legismertebb és legtöbbit hivatkozott szerzője, Barbara H. Rosenwein a fordulatot nem abban látja, hogy egy külön típusú történetírás jön létre, hanem inkább abban, hogy az érzelmek a narratívák részeivé válnak, hasonlóan ahhoz, ahogy ez a társadalomtörténet vagy a *gender* esetén történt, s a térbeliséggel történik jelenleg.⁴ Ruby Lal az idő és az *oral history* viszonya kezelésének szempontjából is újat alkotott. A könyv koncepciója a szerző személyes kapcsolatain keresztül, a szemünk előtt formálódik, s ezen kapcsolatok közül az egyik *oral history* interjújává alakul. Ez az interjú és a jelenbeli kapcsolatok közvetlenül és kimondva is hatnak a fejezetek tartalmára, a kutatási kérdésekre. Ezzel a szerző egyszerre ér el komoly esztétikai színvonalat és hitelességet.

Mindezen eredményeket letisztult szerkezeti tagolás és levéltárral kapcsolatos döntések közvetítik. A harmadik és negyedik fejezet egymáshoz szorosan kapcsolódó témái a formális oktatás és az indiai háztartás 19. század második felére jellemző hely-

zete. Ezek a részek gesztusokra irányuló „sűrű” leírásokat és szövegelemzéseket tartalmaznak, amelyek eredményeképpen a nők életminőségét és az életek kiteljesedését korlátozó strukturális korlátok kilátástalan labirintusa tárul elénk. Ezt a képet ellensúlyozza, átszínezi és teszi szabaddá a második és az ötödik fejezet, közrefogva az előbbieket. A második fejezet a vidéki, palota közeli erdőt, míg az ötödik fejezet a nyílt tőket és tetőteraszokat jelöli meg a szabadság és az étellel kapcsolatos energia tereiként. A szerkezet harmadik páros fejezete az előszó (*Prelude*) és a végző, amely az *oral history* kontextust mutatja be részletesen. A 19. századra vonatkozó kutatási kérdések döntően egy a 20. század elején született, előkelő muszlim családból származó nő saját életével kapcsolatos elbeszélésein és az ezekkel kapcsolatos történeti reflexiókon alapultak. Ennek azonban nem az az eredménye, hogy egy századokon át statikus, mozdulatlan, „keleties” szöveg áll elő.

A közelmúlt és az évszázados múlt közötti párbeszéd hozadéka az, hogy a 19. századi indiai nők oktatásával kapcsolatos problémafelvetést nem az államközpontú vagy nacionalista narratíva irányítja, hanem a tapasztalat története. Ruby Lal ezzel megragadja a generációk közötti folyamatosság lényegét, s elkerüli, hogy a változások intézmények vagy fontos személyiségek történetét jelentsék. Ruby Lal egyetért azzal a Partha Chatterjee által két évtizede megfogalmazott tétellel, miszerint a nők mozgásteret a 19–20. század fordulóján, majd a 20. század elején szűkült Indiában.⁵ Ezt a képet Dél-India, valamint Bengál hindu közösségére vonatkozóan Mytheli Sreenivas, illetve Tanika Sarkar a közelmúltban részletesen is kibontotta.⁶ Ruby Lal annyiban közöl újat,

² Airlie, Stuart: *The history of emotions and emotional history*. Early Medieval Europe, vol. 10. (2010) No. 2. 235–241.

³ Vö. Febvre, Lucien: *La sensibilité et l'histoire. Comment reconstituer la vie affective d'autrefois?* Annales d'histoire sociale, Tome 3. (1941) No. 1-2. 5–20.

⁴ Rosenwein, Barbara H.: *Problems and Methods in the History of Emotions*. Passions in Context, 1. (2010); Sullivan, Erin: *The History of the Emotions: Past, Present, Future*. Cultural History, vol. 2. (2013) No. 1. 93–102. A térbeli fordulat recepciójához lásd: Gyáni Gábor: „Térbeli fordulat” és a város-történet. Korunk, 18. évf. (2007) 7. sz. 4–14.

⁵ Chatterjee, Partha: *Colonialism, Nationalism, and Colonialized Women: The Contest in India*. American Ethnologist, vol. 16. (1989) No. 4. 622–633.

⁶ Sreenivas, Mytheli: *Wives, Widows and Concubines. The Conjugal Family Ideal in Colo-*

hogy egyrészt a mozgástér szűkülését a muszlim közösségre, egy ma számos tekintetben hátrányos helyzetű kisebbségre vetítve mutatja be, másrészt azokra a pillanatokra koncentrál, amelyek a hindu–muszlim–perzsa kulturális közeg felbomlásához és tagolódásához kapcsolódnak. Ez utóbbi lépéssel olyan multikulturális miliőt tesz láthatóvá és vonzóvá, amelyről sokkal kevesebb szó esik, mint a 20. század elejétől jellemző erőszakos hindu–muszlim konfliktusról. Ruby Lal fő tétele ebben a könyvében az, hogy a 19. század második felében a muszlim háztartásokban élő előkelő nők mozgástere és szabadsági foka azért csökkent, mert a férfiak jelenléte a női térben felerősödött, illetve az urbanizációval csökkent azoknak a tereknek a megközelíthetősége, amelyek korábban a szabadság tereit jelentették. Ez nem csak az erdőkre és kertekre igaz, de a szomszédságra (*mohalla*) is, mivel egyre kevésbé épültek ki olyan háztartások közötti kapcsolatok, amelyeket nők alkottak. A tér ilyen szűkülését a nők oktatását segítő szöveggyűjtemények és tankönyvek nemcsak nem gátolták, de elő is segítették. Az ezekben megjelenő családkép a tisztelgetreméltóságot (*sharafat*) egyre szorosabban kötötte össze a nők napi tevékenységének teljes ellenőrzésével.⁷ Ruby Lal másik központi tézise az első és a negyedik fejezetben bomlik ki. Eszerint a 19. század második felében sem a gyereklány, sem a nő nem létezett igazán: a lányokat kora gyerekkoruktól arra nevelték, hogy a majdani,

háztartáson belüli női szerepeknek megfeleljenek, miközben a felnőtt nők önálló döntési szerepkörrel egyre kevésbé, illetve csak azokban az átmeneti terekben rendelkeztek, amelyek a gyermekkori szabadság és anyalánya kapcsolat színtereit jelentették. Vagyis a tetőkön.

Források tekintetében a könyv nem még ismeretlen, újonnan felfedezett források feltárására és bevonására törekszik. Éppen ellenkezőleg: sokszor kiadott, a hindi és az urdu irodalom születése szempontjából alapvetőnek tekintett alkotások választásait és karaktereit elemzi, hogy aztán ezeket a szerzők élettapasztalatához kösse. A második, harmadik és negyedik fejezet főszereplői maguk a művek, illetve a szerzők, akik férfiak. Az ötödik fejezet ebből a struktúrából kilépve valóban létezett női életutakra alapozza a narratívát.

A második fejezet a klasszikus eposz, a *Shakuntala* története óta ismert toposz 19. század eleji írott változatát járja körbe: azt, ahogyan a majdani szerelmesek a szabadban, az erdőben egymásba botlanak, s ez a találkozás kiközlenti őket gyermekkori keretei közül, s szembefordítja őket a családi hagyománnyal. A 19. század elején az Insha írói nevű, urdu nyelven alkotó szerző a Rani Ketki (körülbelül: Ketki hercegné-asszony) című műben a palota körüli teret állította a középpontba, s a történetet rurális vidékre helyezte. Az épületek belső terei kevésbé hangsúlyosak és kidolgozottak a nem épített környezet emberi cselekvéssel, drámai változásokkal és vágyakkal áthatott világához képest. A történetben Ketki az, aki a két család összecsapásának nyomán szarvassá változtatott herceg nyomát követi, vagyis a nő játssza a vadász és a jövődöbéli párját kiválasztó és felkutató szerelmes szerepét. A történet jelentős, mivel bekerült a későbbi évtizedek szöveggyűjteményeibe, azonban eltűnt belőle mind a természet, mind a fiatal nő akaratot érvényesítő energiája.

A nők formális iskoláztatásának problémájáról szóló harmadik fejezet egyik fő-

nial India. Orient Paperback, Hyderabad, 2009.; Sarkar, Tanika: *Hindu Wife, Hindu Nation: Community, Religion, and Cultural Nationalism*. Indiana University Press, 2010.

⁷ A *sharafat* fogalmáról lásd bővebben: Pernau, Margrit: *Ashraf into middle classes. Muslims in nineteenth-century*. Delhi, 2013. Ez a kötet szinte Laléval egyszerre jelent meg, és szintén a muszlim családok 19. századi átalakulását elemzi. A két kötet közötti tartalmi kapcsolatot erősíti, hogy Pernau is az érzelmi fordulat szellemében dolgozó történészek közé tartozik.

szereplője a hindu Raja Shiv Prasad, a gyarmati állam alkalmazásában álló úttörő tankönyvszerző, aki nem volt hajlandó az urdut és a hindit két külön nyelvnek tekinteni, a muszlimok indiai jelenlétét civilizációs hanyatlással azonosította, s nem szimpatizált korának hindu vallási megújulást szorgalmazó irányzataival sem; főleg nem azokkal, amelyek Indiától távol is működtek. Ruby Lal hangsúlyozza, hogy a szöveggyűjtemények a 19. század közepén és utolsó harmadában nem új állapotot teremtettek, hanem a létező normákat rögzítették, stabilizálták. „Azokat a korábban létező körülményeket figyelembe véve, amelyek között a lányok és nők otthoni taníttatása folyt [...] Shiv Prasad számára lehetetlen lett volna a megszokottól eltérő modellek leírása [...] így annyit tett, hogy a példaként használt nők történeteit az otthoni környezetből az iskolába vitte.” (112. old.) A tiszteletreméltóság keretei között a női műveltségnek ellentmondásos szerep jutott: egyfelől a társadalmi rutin megkövetelte, hogy a nők tudják a vallási rituálékhoz (temetés, Id-ünnepek stb.) kapcsolódó szövegeket, másrészt azonban az írástudás nem volt kívánatos. Ha a nő komolyabb műveltségre tett szert, az nem saját kiteljesedését, hanem férje karrierjét szolgálta. Ezt a viszonyt legplasztikusabban a klasszikus indiai irodalom legtöbbre tartott alakjához, Kalidasához kapcsolódó, a didaktikus szöveggyűjteményekben másfél évszázada visszatérő történet mutatja: Kalidasza felesége kezdetben műveltebb volt férjénél, s a férfi tulajdonképpen ennek megváltoztatása érdekében kezdett komoly tanulmányokba, amíg végül korának legjobb költője lett.

A negyedik fejezet öt 19. századi muszlim szerző családi élettel kapcsolatos szövegeit veszi alapul. Ezek elemzésekor fontos szerepet kap a középkorból származó, Indiában perzsa nyelven született szövegek és elvek továbbélése és átértékelődése. Ez is egy olyan aspektusa a könyvnek, amely eltér a megszokott időkezelési gyakorlattól, s megengedi azt, hogy a történész több, egy-

mástól évszázadokra levő korszak szövegeinek szakértője legyen, s bemutassa az ezek közötti kapcsolatot. (Ruby Lal első könyve a Mogul Birodalom korának hatalmi-uralkodó logikáját és működését fejtegette a társadalmi nemek aspektusából.) A háztartások struktúrájának 19. század közepi változásával foglalkozó negyedik fejezet tézise szerint „a nők életének és a férfiak [női terekben való] jelenlétének párhuzamos hangsúlyozása erőteljesen befolyásolja a tiszteltre méltó háztartást”. (126. old.) Az erőteljesebb jelenlét háttérben az állt, hogy amint a háztartás egyre inkább elkülönült a mohallától, s önálló, részben szakrális térré alakult, a családfő háztartáson belüli tanácsadó és normaadó szerepe erősödött. A fejezet fő szövege a Nazem Ahmad által írt Mirat-ul-Uroos (Mennyasszony tükre), amely egy női testvérpár, Ashgari és Akbari életén keresztül definiálja a jó és rossz attitűdöket és választásokat. A nevek beszédek, hiszen Akbari azt jelenti, „nagyra törő”, míg Ashgari azt, hogy „kicsi”. A szövegben az utóbbi az engedelmes, s ezen keresztül jó életet élő nő, míg Akbari a saját útját szeretné járni, a háztartási munkában tökéletlen, megbecsülést nem kap, és szerencséje sincs az életben. Ruby Lal ugyanakkor felveti, hogy Akbari példája annyira karakteres, hogy egyrészt számos olvasó-tanuló lány szimpátiáját kiválthatta, másrészt a valóságban létező minta lehetett.

Lehetett volna például ő Ashraf-un-nisa, aki egy elithez tartozó közép-indiai muszlim családban született 1840-ben, s minden tiltás ellenére tinédzserként, eredeti elképzelése mellett éveken át kitartva, rejtve és önerőből tanult meg urdu nyelven írni, majd számos családi tragédiát követően, gyermekei és férje elvesztése után, az 1880-as és 1890-es években oktatási területen jelentős és eredményes karriert futott be Pandzsáb tartomány akkori fővárosában, Lahórban. Bibi Ashraf története áll az ötödik fejezet középpontjában, amely a zárófejezet is egyben. Ashraf ellenálló volt az életében jelentkező traumákkal szemben, s ugyanúgy újra-

indult, új életpályát épített fel, mint ahogy tizenévesen újra és újra leült éjszaka, hogy segítség nélkül megtanuljon írni. Gyermekkorában tudásvágyát akkor sem adta fel, amikor nagybátyja az 1850-es években elküldte a háztól az Ashraf mellé kirendelt tanítónőt, mivel a nőről megtudta, hogy a kor erkölcsi normáival szembemenve újrarázódott. Ez az elkötelezettsége életének későbbi szakaszában, a Victoria Girls School elismertetése és fejlesztése révén áttörést eredményezett, sikerült a közösség hozzáállását megváltoztatnia, ezzel lányok százai számára nyitva ki a világot. Izgalmas epizód az, amikor az iskola számára autóbust vásárolt és alakított át úgy, hogy a lányokat kívülről ne lehessen látni. A lépés miatt keresztútba került, a szülők egy része a busz sötétsége és fullasztó levegője miatt panaszkodott, másik részük szerint a függöny egyetlen rezdülése is megbonthatta a *purda* zártságát, ami számukra elfogadhatatlan volt. Ashraf azonban minden akadály ellenére továbbment a saját útján, s amikor hatvanhárom évesen meghalt, a gyarmati kor egyik legizgalmasabb életművét hagyta hátra, melyet egyik aktivista barátnője írásban is dokumentált. A záró fejezet tovább nyitja a teret, nemcsak Közép-India vidéki városait fűzi egybe Delhi és Lahór kulturális metropoliszaival, hanem a gyermekkorát egy generációval később, az 1940-es években átélő nő, Fatima Mernissi önéletrajza révén az iszlám kultúrkör egy másik szegletét, a marokkói városokat és azok vidékét is. Világossá válik, hogy a sűrűn beépített városnegyedek egymáshoz érő tetői Marokkóban is a szellemi és fizikai szabadság terei voltak a nők számára, s a vidéki lét is hasonlóképpen csökkentette a kötelezettségek súlyát. Fatima Mernissi anyja számára lehetségesek voltak a kompromisszumok. A nagycsaládi lét, különösen anyósa uralmi igényeivel szembeni ellenállását azzal fejezte ki, hogy nem volt hajlandó részt venni a családi közös étkezéseken, s emellett folyamatosan vitázott férjével a nukleáris családmódel és a nacionalizmus kapcsolatáról:

„Azt gondolod, hogy az által, hogy mind össze vagyunk zárva ebben az abszurd házban, elég erőssé válhatunk ahhoz, hogy kitegyük a külföldi hadseregeket? [...] Ez a hagyomány megfojt engem [...] Jobban tennék az arabok, ha hagynák, hogy minden egyén eldöntse, hogy mit akar lenyelni.” (196. old.)

Ruby Lal nem egyszerűen elbűvölő történeteket rekonstruál, amelyek már több mint egy évszázada a történészek szeme előtt hevernek, mégis majdnem elvesztek. A könyv minden fejezete újraértelmezi a városi tér, a társadalmi nemek és az egyszerre nemzetépítő és gyarmati 19. század kapcsolatát. A történettudomány legutóbbi évtizedeinek „fordulatai”, a térhasználat, nyelv, az érzelmek története és a *gender–herstory* természetesen kapcsolódnak össze a muszlim kultúrával összefonódó indiai térben.

Hiányérzet éppen abból adódhat, hogy a tetőre mint metaforikus és fizikai térre koncentráló utolsó fejezet tágabbra nyitotta a kereteket, mint a megelőző négy. Ez ugyanis egyszeri ugrás a világ egy másik pontjára, amelyhez hasonló másik fejezetben nem történik. Az ötödik fejezet Mernissi története nélkül is „működött” volna. Másfelől azonban ez az ugrás felveti azt a lehetőséget, hogy a muszlim közösségek jelentős részére kitekintve a női tapasztalat és oktatás *global history* felé nyitó narratívája is megszülessen a könyvből. Ez az inkonzisztens szerkezet egyfelől jelzi, hogy egy teljesebb projekthez egy teljes kutatócsoportra lett volna szükség, másfelől arra is rávilágít, hogy indiai szubkontinensről érkező történészek annak ellenére is ritkán nyitnak Dél-Ázsiánál tágabb perspektíva irányába, hogy ők maguk gyakran nem Indiában írják fontos munkáikat.

A könyvvel kapcsolatos legfontosabb dilemma mindamelllett az, hogy vajon hiányzik-e belőle a háztartások, lakások és lakónegyedek strukturális jellemzőinek, illetve az ezeket használó társadalmi csoport vagy a milió szisztematikus társadalomtörténeti bemutatása. A válasz bizonyos fokig ízlés és

történetírói iskolák kérdése. Az a tény, hogy efféle táblázatokat nem találunk, arra mutat, hogy a szerző úgy látta, az élettörténeteken és egyedi tapasztalaton alapuló történelmi beszédmód nem hozható egy tető alá a strukturális keretek narratívájával. Ruby Lal a csodára koncentrált: úgy érezhette, a jövedelmi és foglalkozási viszonyok kibontásával éppen a tér és az élettörténet közötti kapcsolat új olvasata nem jönne létre. Valószínűsíthető ugyanakkor, hogy egy a lokális társadalmi viszonyokra fókuszáló, a könyv elejére helyezett fejezet megoldhatta volna a dilemmát a szerkezet szétesése nélkül.

Összességében a kötet esztétikai élményt nyújt, egyben az alkalmazott módszerek átvételére ösztönöz, így hamarosan világszerte bekerülhet mind a Dél-Ázsiával, mind a *gender* kérdésekkel komolyan foglalkozó történészek és hallgatók által legkeresettebb kötetek közé. A szélesebb körű recepciót egyelőre a kötet e-könyv változatának magas ára korlátozza.

BALOGH RÓBERT

A történész (mű)helye

A történész műhelye. Szerk. Kovács Kiss Gyöngy, Komp-Press Kiadó – Korunk, Kolozsvár, 2015. 265 oldal

A *történész műhelye* című kötet szerkesztője, Kovács Kiss Gyöngy szerint a történész, a „történész mestersége” és maga a történelem a tárgya a tizennégy, egyazon körkérdésre adott válaszokat tartalmazó kiadványnak.¹ A szerkesztő 2014 novemberében címzettjeit arra kérte, hogy „mondják el a történetírás aktuális dilemmáival és/vagy szorosabban vett kutatási területük historiográfiai helyzetével kapcsolatos gondolataikat, továbbá – ezekhez kötődve – saját történetírói ars poeticájukat”. (9–10. old.) Azt, hogy ezt ki, milyen formában tette, és eszmefuttatásában mekkora teret szentelt saját történetének elbeszélésére, a szerzők belátására bízta. A beküldött szövegeket változatlan formában publikálta, anélkül, hogy azokat egymáshoz vagy meggyőződéséhez igazította volna.

Összesen húsz történész, művészettörténész és régész kapott felkérést, akik közül tizenkilencen el is vállalták a feladatot. Mi-

tán időközben néhányan visszaléptek, a kötetben tizennégy, nagyjából azonos terjedelmű szöveg olvasható. A szerzők a szakma elismert képviselői. A szerkesztő indoklása szerint mindegyikük szorosan kötődik a Korunk-műhelyéhez, úgy is, mint a *Korunk* folyóirat szerzője, és úgy is, mint a Korunk Akadémia történelmi előadássorozatának meghívott előadója. A válaszadók közül Egved Ákos egy korábbi generációhoz tartozik, tízen az 1940-es és 1950-es években születtek, hárman pedig a Kádár-rezsim első évtizedének szülöttei. A kötet érdeme, hogy különböző korszakok és eltérő szakterületek képviselőit, illetve erdélyi és magyarországi kutatókat egyaránt találunk a szerzők között. Ami meglepő, hogy nincsenek jelen a szakma nő képviselői, és ezzel a nézőpontok pluralitása csorbát szenved.

A válaszadók nevének abc sorrendje szerint közölt szövegek mindenikét szerzőjének fényképe, életrajzi adatainak ismertetése és főbb munkáinak felsorolása vezeti be. Ezek együtt jelzik, hogy a kiadvány célzottan a szélesebb nagyközönséghez szól, ami a *Korunk* olvasói és a Korunk Akadémia előadássorozatának ismerői számára bizonyára nem meglepetés. A szövegek olvashatóságát könnyíti a legtöbb esetben mellőzött jegyzetapparátus és a több helyen érvényesülő közvetlen, esetenként a publicisztika műfajának jegyeit is magán viselő stílus. Mivel a népszerűsítő kiadványok jellemzően nem elméleti vagy módszertani kérdésekkel foglalkoznak, és feltételezhetően a hasonló problémákat körüljáró szakkönyvek jutnak el legkevésbé a szélesebb közönséghez, a kiadvány e tekintetben is hasznosnak tűnik. Itt azonban azt is meg kell jegyezni, hogy elméleti és módszertani kérdésekkel a szerzők nem mindegyike foglalkozik, másrészt ezek tárgyalásának a mélysége is különböző.

A szövegek témáját illetően vannak átfedések, s ezt nem csupán a válaszadók bi-

¹ Csorba László: *A gúzsba kötve táncolás mámorea*; Egved Ákos: *A székely politikai identitás 1790 és 1848 között*; Fodor István: *A régmúlt kövületeinek vizsgálata a változó időben*; Gyáni Gábor: *A nemzeti versus transznacionális történetírás dilemmái*; Hermann Róbert: *A magyar hadtörténetírás múltja, jelene és jövője*; Kovács András: *Hogyan lettem történész?*; Kövér György: *Ars poetica helyett*; Marosi Ernő: *Recepció, önreflexió, művészettörténet*; Miskolczy Ambrus: *Történetírás valahol a tudomány, a politika s az irodalom határain*; Rainer M. János: *„...az emlékezet is konfrontálódott a történetírás múltképeivel”*; Romsics Ignác: *Személyes történelem (1977–2014)*; Sipos Gábor: *Beszélgetés az erdélyi történetírásról*; Tomka Béla: *A jelenkortörténet kutatása: kinek az eszköze?*; Zsoldos Attila: *„...elég jól elvagyunk, ha hagyunk minket békében dolgozni”*.

zónos tekintetben hasonló helyzete, hanem a közzétett írások keletkezésének kontextusa, az önreflexiót kiváltó körlevél tartalma is magyarázza. Ebben tételesen is szó esett a globalizáció jelenségének és az új kutatási irányzatok intézményesülésének történetírásra gyakorolt hatásáról. Felmerült a történetírás tudományos jellegét megkérdőjelező ismertelméleti szkepticizmus felerősödésének a problémája. Tematizálódott a múlt (igaz) elbeszélésének igényével fellépő narratívák pluralizálódása. A szerkesztő az internethasználat elterjedésének történetírásra gyakorolt hatására is rákérdezett. A felvetett problémák nem új keletűek, azonban továbbra sem vesztek el aktualitásukat.

A történetírás szakszerűsödése a modern nemzetállamok kiépítésének folyamatával esik egybe, s miután az előbbi a nemzeti identitás megerősítése tekintetében is mozgósítható, a nemzet mint értelmezési keret a 19. századi történettudomány számára magától értetődő volt. A globalizáció folyamatának előrehaladtával a történelem kizárólag nemzeti keretek között való értelmezése a múlté lett. A kötetben Gyáni Gábor a nemzeti és a transznacionális történetírás sajátosságairól és kilátásairól értekezett. A történetírás nemzeti perspektívája a szerző szerint részben történelmietlen, másrészt pedig anakronisztikus. Ez az oka annak, hogy Gyáni Gábor szerint kizárólag a történelem nemzeti fogalmának dekonstruálásával teremthető meg az a történelmi térképzet, amely megfelel a múltbeli adottságoknak.

Némiképp erre a problémára kínál megoldást Tomka Béla, aki a hatalom emlékezetpolitikai programjából indult ki, mely kihívás a jelenkortörténet-írás vonatkozásában a legerőteljesebb. A jelenkortörténet speciális helyzetének okait feltárva a szerző arra kérdezett rá, hogy milyen módon mérsíkelhető a politikával szembeni kiszolgáltatottság mértéke. Az egyik lehetséges utat az a megközelítés jelentené, amely a közelmúltat explicit módon mint az aktuális je-

lent meghatározó „eseményeket” tenné vizsgálat tárgyává. Ehhez a társadalomtudományi módszerek adaptálása szükséges, amit megkönnyíthet a politika- és társadalomtörténeti kérdések megfelelő súlyozása. Az összehasonlítás módszerének alkalmazása szintén segítség lehet a jelenkortörténet instrumentalizálásának korlátozásában, ugyanis a módszer szükségképpen megköveteli a történész adott témától való eltávolodását, nem melleleg új perspektívát kínál. Ez utóbbi miatt, tudatosítja az előfeltevéseket, segít felismerni a kutatási eredmények partikularitását.

A politikatörténet mellett megjelenő gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet számos új kutatási szakirányának intézményesülése választóvonal a történetírás történetében. Kövér György szerint e tekintetben az *Alltagsgeschichte*, a *gender history* és a *microstoria* irányzatainak Magyarországon való elterjedése folytán az ezredforduló képezi a korszakhatárt. A struktúrákat kutató történetírói irányvonal ezt követően sem tűnt el nyomtalanul, de nyilvánvalóvá vált, hogy az új tapasztalatoknak be kell(ene) épülniük a történeti munkákba. Marosi Ernő szerint a gazdaság- és társadalomtörténethez hasonlóan a művészettörténet-írás szemléletváltása is egy nemzedéki idő alatt zajlott le.

Miközben a globalizáció és a történetírás új irányzatainak intézményesülése is a változás irányába hatott, a 2010-es években a politika, Rainer M. János 20. századi tapasztalatok tükrében nyilvánvalóan túlzó megfogalmazása szerint, „példátlan méretű beruházásokkal” (180. old.) segíti a nemzeti-konzervatív emlékezetpolitika kanonizálását. A kötet több szerzője is kifejtette, hogy az 1989-es állapotok a történetírás helyzete szempontjából kedvezőek voltak. Ennek több oka is volt, melyek közül legfontosabb az ideológiai korlátok megszűnése és a „levéltárak forradalma”, melynek révén elgördültek a kutatás előtt álló mesterséges akadályok. A rendszerváltásnak a történetírás szempontjából azonban nemcsak pozi-

tív, hanem a jelen kötetben negatívként értékelt, hosszabb távú hatásai is tapasztalhatók. A szakmát több irányból is kihívások érték. Ezek egy része a politika felől érkezett, másik része pedig a társadalom kis és nagyobb közösségeinek „örökségesítő” (*patrimonialisation*) igényeként jelentkezett.

Az aktuális hatalom emlékezetpolitikai törekvéseinek jellege szemléletesen példázható a Horthy-korszak és Horthy Miklós személyének megítélésével, mely a közel-múltban jelentős átalakuláson ment keresztül. Többek között ezt mutatta be Romsics Ignác, aki pályájának 1970-es évektől 2014-ig való elbeszélésével és ezen időszakban megjelent műveinek kontextualizálásával közvetetten a Kádár-korszak kultúrpolitikájának vonásait és a Fidesz-kormány emlékezetpolitikai törekvéseit is vázolta. A szerző Bethlen Istvánról szóló, 1991-ben megjelent életrajzában a korábbi kánonhoz képest a Horthy-korszakkal megengedőbb volt, így azt olyan korlátozott parlamentáris rendszerként mutatta be, amelynek a fasiszta vagy egyéb típusú diktatúrákhoz semmi köze sem volt. Véleményét azóta több helyen is kifejtette, adott körülmények között azonban úgy véli, hogy olyan kiegyensúlyozott szakmai álláspontot képvisel, amely politikai használhatatlansága miatt mára „a szellemi lövészárkok közötti senki földjére került”. (204. old.)

Fodor István és Zsoldos Attila is egyetértett abban, hogy habár Magyarországon a rendszerváltás az őstörténetírás, illetve a középkor kutatásának vonatkozásában is korszakhatár volt, a cezúra közel sem annyira éles, mint a jelenkortörténet-írás esetében. Fodor István úgy vélte, hogy az 1980-as években az őstörténet-írásra nem nehezedett politikai nyomás. A magyar szellemi élet egészére vonatkozóan megjegyezte, hogy „ezek voltak a legkellemesebb és legreményteljesebb évek”. (60. old.) A középkortörténet esetében hasonló volt a helyzet, és ez Zsoldos Attila szerint a Kádár-kori kultúrpolitika azon vonásának a következménye volt, mely a középkort a magyar tör-

ténelem egyfajta „előzményének” tekintette, ezért jobbnak látta minél előbb túlesni rajta, „miként az a kellemetlen, de általában nem túlságosan drámai lefolyású gyermekbetegségek esetében is tanácsos”. (251. old.)

Nem kis része volt a 20. századi diktatúráknak abban, hogy a történetírás a szélesebb nagyközönség perspektívájából némiképp hitelét veszítette. A kommunikatív emlékezet történetírói beszédmódtól való eltávolodása a rendszerváltást követően vált nyilvánvalóvá. Ehhez társult az internet széles körű használatának elterjedése, mely az ismeretek ellenőrzésének lehetőségét csökkentette. A globalizáció jelenségével mindez úgy függ össze, hogy a nemzeti határok elhalványulásával nem valamilyenfajta „identitásvesztés” következett be, hanem éppen ellenkezőleg, egyre több, önmagukat külön entitásként megfogalmazó és ehhez a múltat is felhasználó közösség tűnt fel. Ez az oka annak, amit Egyed Ákos a székely politikai identitás 1790 és 1848 közötti alakulását vizsgáló tanulmányának elején nyugtáztott, hogy tudniillik közismert jelenség az identitáskutatás fellendülése. (33. old.)

A kötetben a történetírói beszédmóddal párhuzamosan létező, annak szabályaihoz nem alkalmazkodó múltértelmezések több helyen is negatív értékelést kaptak.² Fodor István a történetírás rendszerváltás utáni helyzetét hanyatlónak látta, és ezt részben a szabadság jegyében felvirágozott dilettáns őstörténet-kutatás (61. old.) elterjedésével indokolta. Zsoldos Attila hasonlóképp zavarónak tekintette a rendszerváltást követően megjelenő laikus nézeteket. A „történeti misztika” (254. old.) terjedésének okát

² A szerkesztő körlevele szerint „az ezredforduló fontos új jelensége az internet egyre szélesebb körökben történő elterjedése. Ez a Gutenberg-paradigmát alapjaiban módosító fejlemény nemcsak az ellenőrzött ismeretekhez, hanem a legkülönbözőbb dilettáns nézetekhez, sőt olykor a legnagyobb sarlatánosságokhoz való hozzáférés lehetőségét is kitágította. Ennek következményei szinte beláthatatlanok.” (9. old.)

azonban nem csupán az internethasználat általános elterjedésében és az önjelölt történészek „kutatói” tevékenységében látta. A szabados szövegértelmezés lehetőségére emlékeztetve írta, hogy a szakmailag helytálló interpretációk is alkalmasak arra, „hogyan dilettánsok jobb sorsra érdemes tudományos publikációkból kiragadott és félreértett »bizonyítékokra« hivatkozva ágáljanak a maguk igaza mellett”. (255. old.) Ezzel együtt a szerző azon véleményének is hangot adott, mely szerint, ha ez az ára annak, hogy a történeti kutatómunka eredményei a szűk szakma határain kívül is hozzáférhetőek legyenek, akkor ez az ár megfizethető.

Csorba László, Romsics Ignác és Zsoldos Attila is kifejtette azon episztemológiai álláspontját, mely szerint abszolút mértékben objektív történetírás elképzelhetetlen, ugyanakkor a történész alkotói szabadsága – a regényíróval ellentétben – nem korlátlan. A történetírás valósághoz való viszonyának tekintetében a szakma szabályainak alkalmazása (tudniillik a források feltárása és a forráskritika, a jelentőséggel bíró tények mindenikének ismertetése, az állítások szövegszerű alátámasztása stb.) kulcsfontosságú jelentőséggel bír. Úgy vélik, hogy ezen szabályok betartásával a történetírás a fikcióhoz képest a valóság viszonylatában más minőséget képvisel. Sipos Gábor a történetírás valóságreferenciájának problémájára nem tért ki, azonban éles határvonalat húzott „mítosz” és történetírás közé. Ezek egyidejű létezésében azonban semmiféle problémát nem látott, „csak a kettőt nem kell összekeverni” – írta. (222. old.)

Miskolczi Ambrus délutáni teázás közepette jegyzett eszmefuttatásában a problémát más oldalról közelítette meg. Ő úgy vélte, hogy a történetírás legnagyobb ellensége nem az interneten terjedő, ellenőrizetlen tudásanyag, hanem „önmaga, az általa termelt historiográfiai unalom”. (153. old.) A kérdés Hermann Róbertnek a hadtörténetírás múltjáról, jelenéről és kilátásairól szóló értekezésében is megjelent. Míg a történetírás más válfajai esetében a történeti mun-

kák társadalmi beágyazottsága a kérdés, a hadtörténet-írásnak a tudományos integritása is problematikus. Ez persze nem az „unalomnak”, hanem részint a hadtörténeti kérdések – változó mértékű – elhanyagolásának, részint pedig a hadtörténet-írás stílusának és a hazai gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténethez képest is alulmaradó módszertani megalapozottságának a következménye.

Miközben a szakma fontosabb kérdéseiről az erdélyi történészek a magyarországi kutatókhoz hasonló nézeteket vallanak, az 1945 utáni erdélyi magyar történetírás korszakai a magyarországihoz képest némileg más képet mutatnak. Erről leginkább Kovács András szövege tanúsodik, aki pályaválasztásának körülményeiről és szakmai tevékenységének eddigi alakulásáról írt. A szocialista korszak lehetőségeinek ismertetésével a szerző képet nyújt a kolozsvári értelmiség mozgásterének alakulásáról a 20. század második felében. Habár 1945 után az erdélyi magyar történészek az impérium- és rendszerváltás miatt kétszeresen is nehéz helyzetbe kerültek, az államszocializmus időszakában is születtek kimagasló eredmények. Elsősorban a Kriterion Könyvkiadó „Fehér könyvek” sorozatában jelentek meg maradandó művek, melyek kiadására az 1970-es években megenyhült politikai légkörben nyílt lehetőség. A magyarországi helyzettel ellentétben Romániában az 1980-as évek a szükségszerű bezárkózás időszaka volt, így a rendszerváltás is nagyobb változásokat hozott. Az ideológiai kényszer megszűnése és a források hozzáférhetőségében bekövetkezett változások is élesebbek voltak. Sipos Gábor tett említést arról, hogy Jakó Zsigmond hosszú távra tervező tanári és szervezői munkájának érdeméért az Erdély középkori és kora újkori történetére vonatkozó források kiadásának tekintetében mára látványos eredmények születtek. Hasznosításuk nem csak az erdélyi kutatók számára adott, hiszen az 1989-es változások a határok megnyitását is magukkal hozták, ami az együttműködést megkönnyítette. Si-

pos Gábor szerint azonban az alighanem egyirányú „párbeszéd” még hagy kívánnivalókat maga után.³

A szerzők egy része a kórkép megrajzolás mellett a problémák megoldására lehetséges alternatívákat is javasolt; természetesen a közzétett szövegek értéke nem kizárólag ebben rejlik. A kiadvány folytatása is elképzelhető lenne. Érdekes és minden

bizonytalanságos volna például egy hasonló kötet, amelyben a történelemtudomány mai állásáról nem történészek, hanem a rokonszakmák (szociológia, néprajz, politológia, nyelvészet) képviselői mondanák el véleményüket.

BOTH NOÉMI ZSUZSANNA

³ „Annak is nagyon örülnénk, ha az Erdély történetének valamely szeletével foglalkozó magyarországi kutatók nemcsak dicsérik, hanem valóban hasznosítanák azokat a forráskiadványokat, monográfiákat, tanulmányokat, amelyeket az erdélyi szakemberek tettek közzé az elmúlt évtizedekben.” (218. old.)

Simonyi óbester és a többiek

Réfi Attila: A császári-királyi huszárság törzstiszti kara a francia forradalmi és napóleoni háborúk korában. (1792–1815). MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nádasy Ferenc Múzeum, Budapest – Sárvár, 2014. 514 oldal

Hadtörténetírásunk örvendetes sebességgel „termeli” a prozopográfiai jellegű adattárakat, archontológiákat az egykori magyar fegyveres erők tisztikaráról. A sort Bona Gábor nyitotta, aki több átdolgozott kiadásban, összesen hat kötetben dolgozta fel az 1848/1849-es szabadságharc honvédseregének teljes tisztikarát. Kovács István a szabadságharc lengyel légiójának teljes névtárát állította össze, óriási adatgazdagsággal és a rá jellemző olvasmányos stílusban, melyet még egy adattárba is át tudott menteni. Másik szabadságharcunkról Heckenast Gusztáv és Mészáros Kálmán állított össze egy ki kicsodát, az utóbbi a kuruc tábornokokat és brigadérosokat külön kötetben is feldolgozta. Szakály Sándor az 1919 és 1945 közötti időszak katonai elitjét vizsgálta, a közelmúltban pedig a legendás „Vkf 2” vezetőiről állított össze névtárat.

Réfi Attila monumentális munkájáról, mely tíz év kutatómunkájának gyümölcse, bátran elmondhatjuk, hogy illeszkedik e sorba, egy szempontból viszont némileg elűt a többi kötettől. Réfi olyan korszakot választott ugyanis, amikor önálló magyar hadügy, kizárólag magyarnak mondható nemzeti hadsereg nem létezett. Volt a császári-királyi hadseregen belül viszont egy csapatnem, a huszárság, melyet „magyar lovasságnak” is neveztek, és melynek tisztikara mindenképpen vizsgálatra érdemes. De hogy kicsit elkalandozzak a recenzált műtől, ez elmondható ezernyi más területről is ebben az időszakban. Az 1711 és 1848 közötti korszak hadtörténete, azon belül a (császári-királyi) hadsereg és a (magyar) társada-

lom kapcsolata valósággal *terra incognita* történetírásunkban, melyet sokáig közhelelyek, történészről történésre hagyományozódó felületes kijelentések, hamis legendák töltöttek ki, vagy éppen a közöny hallgatása vette körül. A Habsburg Monarchia kíméletlen bírálataiban különös szövetségre lépett a kurucos nemzeti romantika és az elsősorban a függetlenségi harcokra fókuszáló hazai marxista történetírás. Nemzeti tudatunkból ezért kiváló (vagy legalábbis jelentős hatású) államférfiak és történetesen katonák nemzedékei hullottak ki azért, mert a Habsburg-dinasztia szolgálatában álltak. Réfi Attila műve meglehetősen jelentős nagyságú fehér foltot „tüntetett el” 282 huszárőrnagyként, alezredesként és ezredesként szolgáló személy biográfiai adatainak kigyűjtésével és életrajzi vázlatainak összeállításával. A könyv időbeli fókuszusa a francia, avagy napóleoni háborúk periódusa, mely lévén meglehetősen hosszú és vérzivataros időszak, a közhiedelemmel ellentétben számtalan lehetőséget kínált a gyors előmenetelre, katonai karrierre, az „arisztokratikusnak” bélyegzett császári-királyi hadseregben is.

A szerző rendkívül alapos historiográfiai bevezetése önmagában is kiválóan használható a korszak kutatói számára. Réfi Attila nemcsak a tárgyalt periódusról nyújt ropant hasznos áttekintést, hanem magáról a huszár csapatnemről is. A második fejezetben ismerhetjük meg a kutatás tárgyát és alapvető forrásait, melyek az ezredtörténeteken (a könyv számtalan helyen korrigálja az ezekben szereplő adatokat), szűkszavú sematizmusokon és gyakran pontatlan életrajzi lexikonokon kívül nagyrészt a bécsi *Kriegsarchiv* fondjai. A szerző által néhány mondatban felsorolt levéltári egységek pusztá említése némileg elfedi azt az óriási munkát, ami az adatgyűjtés mögött meghúzódik. A korszakban még nem létezett kor-

szerűnek mondható, egységes személyügyi nyilvántartás a császári-királyi hadseregben, így Réfi Attilának elsősorban az alakulatok felől kellett megközelítenie ezeket a személyiségeket, és áttekintenie a huszárezredek nyilvántartásán kívül sok más lovasági csapatnem, sőt akár gyalogosezred mustrajegyzékét vagy állománytábláját. Hogy az adatgyűjtést keretek közé szorítsa, kénytelen volt mellőzni a kizárólag a különböző rövid életű huszár szabadcsapatokban, az inszurrekciós lovasságnál és az elvileg szintén a huszár csapatnembe tartozó, de pusztán reprezentációs szerepű Magyar Királyi Nemesi Testőrségben szolgáló törzstiszteket.

A harmadik és negyedik fejezetben a szerző a huszárság kialakulását és jelentőségét tárgyalja, illetve a korszakban létezett huszárezredek elsősorban a szervezet és személyi összetétel szempontjából vizsgálja, s kiváló leírást kapunk a Nádor-huszárezred 1800. évi szervezéséről.

A bevezető fejezetek után jutunk el a huszár törzstiszti kar fontosabb jellemzőit bemutató részhez, melyben a szerző összegzi a 282 életrajz alapján lesűrhető tanulságokat, kutatási eredményeket. Történetírásunk, elsősorban a két világháború között, úgy tartotta, hogy a huszárezredek tisztikara is fokozatosan „elnémetesedett” a francia háborúk idejére. A szerző azonban a törzstisztek származási helyének elemzésével arra a következtetésre jutott, hogy 65 százalékuk a Magyar Királyság területéről származott, és nagyjából a felük etnikailag is magyar volt. Ez utóbbi eldöntése a korszakban persze nem egyszerű feladat, és a kortársak számára nem is volt túlzottan releváns kérdés. A huszárságnál végzett szolgálata révén számos nem magyar tiszt is végül a magyarságba integrálódott, olyan erős volt a csapatnem nemzeti karaktere. Erre Réfi Attila számos példát idéz.

A szerző Hajdu Tibor kutatásainak mintájára, aki a bécsújhelyi katonai akadémia magyar növendékeinek származási helyét vizsgálta, a huszártörzstisztek születési he-

lye alapján vont le következtetéseket. Bizonyos vármegyék és régiók (Pozsony környéke, Pest megye, székely székek) már ekkor is felülreprezentáltak voltak a tiszti utánpótlásban, ám érdekes módon bizonyos sűrűn lakott és jelentős nemességgel rendelkező dunántúli megyék (Győr, Moson, Veszprém, Zala) alig-alig adtak jelentős katonai személyiséget a császári-királyi hadsereg huszárságának. E tény a szerző e vármegyék elenyésző szellemének tulajdonítja. A közeli Vas megyéből ugyanakkor 13 törzstiszt származott. A hazai délszlávokat érthető módon elenyésző számban találjuk a huszár tisztikarban, hiszen az ő hagyományos katonai karrierjük a határőr-ezredekhez kötődött. Réfi Attila természetesen vizsgálja az ebben a korszakban már kevésbé fontos felekezeti hovatartozást is, melynek arányai nem is okoznak különösebb meglepetést, és nagyjából az országos arányokat tükrözik, kivéve a görögkeleti vallásúak csekély számát, de ez a délszlávok és románok által a hadseregben betöltött hagyományos, határőrtiszti szerepre vezethető vissza.

Ezt követően a könyv a katonai karrier alakulását vizsgálja a huszár törzstiszti karban. A pályafutásukat közlegényként kezdők száma meglepően magas, a 40 fő 14,2%-ot tett ki. Ez jól jelzi a hadsereg meritokratikus szellemét, melynek megteremtésén Mária Terézia és II. József fáradozott. A szerző is hangsúlyozza, hogy széles katonatömegek számára nyilván nem volt perspektíva a tábornoiki rang elérése, ám nem is volt *ab ovo* lehetetlen, mint a dualista Monarchia időszakában, amikor a tiszti kinevezés érettségihez kötése lényegében kizárta a középosztály alatti rétegeket a katonatiszti pályáról. A széles körű írástudatlanság azonban a legnépesebb társadalmi csoport, a jobbágyság számára korábban is gátolta az előmenetelt. Még egy „forradalmi seregnek,” az 1848/1849-es honvédseregnek sem volt paraszti származású törzstisztje! Réfi Attila kutatásaiból azonban az is kirajzolódik, hogy a hadsereg a társadalmi mobilitás talán legfontosabb színtere volt az időszak-

ban, aminek nagy lökést adhatott a Katonai Mária Terézia-rend esetleges elnyerése, melynek révén még a főnemességbe való emelkedés sem volt lehetetlen. A tiszti pálya a gyakori háborúk ellenére ritkán zárult a csatamezőn, hősi halállal. A szerző adatai szerint 23 fő vesztette életét harci cselekmény következtében, a zöm még hosszú nyugdíjas éveket élvezhetett katonai szolgálata után. Némi kitekintést kapunk a huszártörzstisztek katonai pályáján kívül eső tevékenységére is, ami általában gazdálkodásban, politikai tevékenységben, esetleg diplomáciai küldetéseken merült ki. A leg-sajátosabb feladat alighanem Adam von Neipperg gróf ezredesnek, az 1. huszárezred nyalka parancsnokának jutott, aki 1814-ben a száműzött Napóleon feleségének, Mária Lujzának az elcsábítását kapta feladatul Metternich kancellártól.

A könyv hatodik fejezete tartalmazza az életrajzi adatokat az elért legmagasabb rendfokozat szerinti bontásban, de a könyv végén egységes mutató segíti a tájékozódást. Az életrajzok tartalmazzák a teljes nevet, annak különféle *predicatura*ival, a születési helyet és időt, a szülők nevét és a katonai előmenetel állomásait (nemcsak a huszárezredekben, hanem más alakulatokban is) a pályakezdéstől a nyugdíjazásig. Ismertetésre kerülnek az elnyert kitüntetések és címek, illetve a karrier egyéb fontosabb mozzanatai, így a sebesülés, fogságba esés és a kiemelkedő katonai teljesítmények is. A házastársak és gyermekek nevét szintén megismerhetjük. Természetesen a szerző nem minden személy esetén tudta fellelni ezeket az adatokat.

A legtöbb történeti adattárhoz hasonlóan, a korszak iránt érdeklődő olvasónak az életrajzok konkrét keresés nélküli olvasgatása is roppant érdekes elfoglaltság. A hu-

szárságnál teljesített szolgálat jó kiindulópont volt egy magasra ívelő katonai karrierhez, amiről számos ismert tábornoki név, Johann Klenau, Frimont János, Gyulay Albert, Hadik Károly, Ott Károly stb. tanús-kodik. Akadnak köztük tudós emberek is, mint Lipszky János ezredes, a kiváló térképész. Bizarr esetekről is olvashatunk, mint például Amede Ferenc gróféról, akit egy féltékeny férj gyilkolt meg, vagy Bánffy Györgyről, aki anyagi gondjai miatt a Szamosba ölte magát.

A könyv elsősorban a Nemzeti Múzeum képgyűjteményére támaszkodva nagyjából ötven személyről tartalmaz portrét a korszak fontos szereplői mellett. A kötet mellékletében a szerző közli a huszárezredek törzstiszti karát ezredenkénti bontásban, rendfokozatuk és szolgálatuk időrendje szerint.

Hadtörténetírásunk egy értékes és jól használható kötettel lett gazdagabb, amit a témát övező nemzetközi érdeklődés miatt érdemes lenne angolul vagy németül is közreadni, annak ellenére, hogy a kötet végén a szerző angol és német rezümében összegzi megállapításait. Hogy a téma világszerte figyelemre számíthat, arra jó példa az egyre növekvő érdeklődés a Napóleon ellen harcoló hadseregek iránt, ami a korszakról egy jóval kiegyensúlyozottabb képet alakíthat ki. Ugyanakkor az osztrák történetírás is régen adós a francia és napóleoni háborúk császári-királyi tábornoki karának feldolgozásával a recenzált kötethez hasonló életrajzi adattár formájában. Réfi Attila munkája e tekintetben is fontos, hiszen a huszár törzstiszti karból 100 fő karrierje végén tábornokká lépett elő.

LÁZÁR BALÁZS

Metszéspontok – Szulejmán, az angolszász történetírás és az irracionalitás

Pál Fodor: The Unbearable Weight of Empire. The Ottomans in Central Europe – a Failed Attempt at Universal Monarchy (1390–1566). Institute of History, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences (MTA BTK TTI), Budapest, 2015. 175 oldal

Fodor Pál kötete igényes külsejű – keményfedeles, cérnafűzött, mutatókkal és irodalomjegyzékkel ellátott, lábjegyzetelt – és kifejezetten érdekes, kiváló kismonográfia az Oszmán Birodalom kelet-európai expanziós törekvéseiről a kora újkorban.

Egy recenzió általában a fenti gondolatokkal végződik, vagy ha mégsem, akkor a „de” kötőszóval felvezetett erős kritika következik. Itt erről szó sincs, sőt! A recenzens szerint a kötet tartalma mellett komoly történetiszemléleti, módszertani jelentőséggel is bír. Ennek kifejtéséhez két rövid kitérőt érdemes tenni.

A kora újkorra vonatkozó újabb magyar szaktörténeti munkák szemléletét tekintve két fő csapásirány látszik kirajzolódni. Az egyik az akadémikus – szándékosan nem használom az akadémiai kifejezést, hiszen e szemlélet nem kötődik kifejezetten a Magyar Tudományos Akadémiához –, amely olyan köteteket „termel ki”, amelyek általában egy nagyon szűk témára koncentrálnak, abban „mindent” ki akarnak kutatni, terjedelmüket és módszerüket tekintve hosszúak, adatoltak, stílusukat tekintve pedig az objektívizáló, objektivitás látszatát keltő nyelvhasználatra törekszenek. A másik ezzel szemben inkább populáris, szélesebb témakört ölel fel, általában rövidebb, és sokkal inkább problémafelvető szándékkal lép fel, semmint a mindent kikutató – ez utóbbi a kora újkor forrásbőségére való tekintettel az esetek zömében nem is lehetséges – attitűddel. Mivel ez utóbbi munkák általában

nem pályázati vagy intézményi finanszírozással készülnek, jobban meg kell felelniük az „eladhatóság” szempontjának, hogy megtérüljön a befektetés. A két szemlélet elméletben nem zárja ki egymást, bár gyakorlatban az akadémikus megközelítésű recenzensek rendszeresen elmarasztalják a populáris igényű szakmunkákat, fő érveik a „rövid”, „nem elég lehatárolt” vagy a „nem kutat ki mindent, nem tár fel minden létező adatot”. Különösen aktuális újabban ez a kérdés, hiszen több konferencia is zajlott a „Mi a történetírás feladata, hogyan szólíthatna meg szélesebb tömegeket?” kérdéskörökben.

Fodor Pál kötetének jelentőségét e tekintetben az adja, hogy a szerző a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Központjának vezetője, maga is több akadémikus szemléletű alapművet írt. Jelen kötete viszont jól tükrözi azon – már sokszor kimondott – szándékát, célját, hogy a szaktörténetírást közelebb hozza az érdeklődőkhöz. Így kötete inkább áttekinthető, semmint „agyonadatolt”, nagyobb korszakot ölel fel, a szószaporítást kerülve rövid – bár ez viszonylagos, a célkitűzésekkel szemintem teljesen arányban van –, érdekes és szakszerű. Az akadémikus szemlélettől abban is eltér, hogy – míg az általában nem szereti a főszövegben a forrásidézeteket, illetve vendégszövegeket, addig – e kötetben számos, gyakran terjedelmes, de szemléletes forrásrészlet szerepel, vélhetőleg pontosan azért, hogy az olvasó figyelmébe ajánlja azokat. A recenzens számára mindenképpen fontos, hogy megerősíti, lehet és kell populáris jellegű szakkönyveket írni, és ezt lehet jól csinálni a „műfaj” keretei között.

A kötet másik szemléleti jelentősége az, hogy angol nyelven íródott. Az angolszász történeti művek alapvetően az általam populárisaként jellemzett irányt célozzák, és jól

látható szempont bennük az érdekességre, az adatátadás helyett az elméletalkotásra való törekvés. Ebbe a vonulatba illeszkedik Fodor Pál írása, különösen azzal, hogy rengeteg új és korábbi angolszász szakirodalmat idéz vagy éppen bírál. Emellett a magyar kora újkorral foglalkozók is egyre nagyobb számban publikálnak angolul, de ez még mindig nem elterjedt. Maga a szerző is kiemeli a bevezetésben, hogy sajnos korábbi műveinek egy része nem került be az angolszász recepcióba, amely gyakran kifogásolható munkákat is számon tart az Oszmán Birodalomról. Itt érdemes megjegyezni, hogy a kötet angol stílusa is nagyon élvezetes, kissé élőnyelvi, fordulatos, hovatovább izgalmas. Talán ennek a lendületességnek köszönhető három apróbb hiba: a kötet a „sheep” szót (juh, birka) a magyar használatnak megfelelően többes számba teszi, de az angol ezt az alakot nem használja; továbbá a magyarban közkeletű „konkrét, konkrétan” kifejezésre a „concrete” megfelelőt alkalmazza. Azonban ez utóbbi az angolban vasbetont is jelent, így helyette a „specific, definite” kifejezéseket használják a leggyakrabban, bár nem kizárólagosan. Valamint érdemes lett volna a következetesen alkalmazott „Hungary” (Magyarország) helyett a „Hungarian Kingdom” (Magyar Királyság) megjelölést használni.

A kötet tartalma jól felépített, problémák köre rendezett. A bevezetés három részből áll: reflexióból a szerző addigi kutatásaira, az angolszász szakirodalom bizonyos vonulatainak ismertetéséből, kritikájából, továbbá a kötet céljainak kijelöléséből. A szerző alapállítása az, hogy a magyar, tágabban vett közép-európai front vizsgálata megkerülhetetlen az Oszmán Birodalom történetének kutatásakor, tekintve az oszmánok „fixációját”, amely szerint a Habsburgok, illetve a Magyar Királyság vált az ősellenséggé és viszont. (11. old.) Fodor negatív példaként említi Giancarlo Casale kötetét, amely egyszerűen mellőzi ezt a frontot és eseményeit, miközben elemzi az oszmán stratégiát. (12. old.) A kötet fő kérdéscél-

vése ebből adódóan az, hogy az ebben a régióban folyó konfliktus hogyan határozta meg az Oszmán Birodalom „sorsát”. Nagyon fontos ez a kérdés abból a szempontból is, hogy definiálja a feldolgozási módszert: a szerző folyamatos interakcióban vizsgálja a Habsburg–magyar–oszmán konfliktust, azaz mindig belehelyezi azt a tágabb kontextusba. Így az idehaza viszonylag ritka komparatív szemléletet alkalmazza, amely végigvonul a kötetben. Ennek kapcsán felhívja a figyelmet egy fontos historiográfiai változásra: míg a korábbi történetírás az Oszmán Birodalmat önálló és sajátosan egyedi entitásként kezelte, addig egyre többen állítják párhuzamba – több-kevesebb sikerrel – európai jelenségekkel. (Ennek kapcsán illeti kritikával Fodor Baki Tezcan és Daniel Goffman kötetét, 18–20. old.)

A könyv első fejezete a Magyar Királyság meghódítását és annak előzményeit elemzi az 1370-es évektől az 1530-as évekig. Az első alfejezet címe is beszédes és igencsak „angolos”: „Miért háborúztak mindig az oszmánok? Néhány feltételezés”. A szerző egybehangzóan a korábbi szakirodalommal azt állítja, hogy a birodalom már az 1340-es évektől meglehetősen konzisztens külpolitikát folytatott. A háborúzás okaiként, szintén egybehangzóan a korábbi munkákkal, a valószínű háborút, az állam militarista jellegét és a háborús zsákmány fontosságát említi, ám ezek szerepét árnyalja saját kutatásokkal egészítve. (35–48. old.) A második alfejezet címe is felér egy állásfoglalással a „vált szemű” olvasó számára: „Az Oszmán Birodalom és Magyarország: az első szakasz”. A szerző alapvetően az oszmánok szakaszos hódításának elméletét képviselte korábbi kutatásaiban (főképpen Szakály Ferenc neve fémjelzi ezt a magyar historiográfiában), és teszi ezt most is, szemben a Perjés Géza nevével jelzett „szulejmáni ajánlat” és „actio radius” elméletekkel. Ez utóbbi leegyszerűsített alapállítása az, hogy Nagy Szulejmán nem is akarta meghódítani a Magyar Királyságot (részlegesen sem), belátva a birodalom alkalmatlanságát erre. Ezen elméle-

tekkel kapcsolatban a hazai historiográfiában a mai napig nincs kihirdetve „a győztes”. A harmadik alfejezet Szulejmán trónra kerülését és nyugati orientációját elemzi. Ennek kapcsán megállapítja, hogy a szultán stratégiai elképzeléseivel kapcsolatban máig nincs konszenzus: vagy eltökélt hódítóként tekintenek rá, vagy pedig kétségbe vonják a tudatos tervezést Szulejmán részéről. (57. old.) Ez utóbbi nézet sokféleképpen nyilvánulhat a szerző szerint. Legújabb példaként úgy, hogy feltételezik, Szulejmán tulajdonképpen a róla kialakított *image*, a hódító szultán követelményeibe gabalyodva kényszerűségből harcolt, megfelelve a kialakított állami propagandának. Egy másik variáció pedig az, hogy Szulejmánnak nem volt semmilyen stratégiája, csak *ad hoc* válaszolt a támadásokra, kihívásokra. (57–58. old.) Fodor arra hívja fel a figyelmet, hogy e nézetek „túlpörgetése” ahhoz a következtetéshez vezetne, hogy az akkori világ két szuperhatalmának vezetője (V. Károly és Nagy Szulejmán) valójában bolond volt. E helyett az események és az okok kontextusának értelmezésével érdemes foglalkozni. (59–60. old.) A recenzens számára mindenképpen érdekes, hogy miért akarja mindig minden történész racionálisnak tételezni a múltbéli szereplőket, illetve ha nem vélelmezzük őket annak, akkor hogyan lehetne modellezni az eseményeket az oksági összefüggések kikapcsolásával. Azaz, mi van, ha tényleg irracionálisak, avagy bolondok voltak? Fodor Pál Szulejmán uralmának végét tekintve szintén az uralkodó egyre irracionálisabbá válását jelzi és bizonyítja erre mutató tényekkel. Az utolsó alfejezet a Magyar Királyság meghódítását foglalja össze. E rész előnye az érdeklődő olvasó számára az, hogy nem „rágódik” a vitatott és máig nem eldöntött kérdéseken, hanem teljes természetességgel építi fel saját nézeteiből a mondandót. (1) A Magyar Királyság egyetlen nagy szerencséje volt a törökökkel szemben, hogy bekerült a Habsburg Birodalomba. (54. old.) Hogy ez szerencse volt, sokan vitatják a történészek között, hiszen a

Habsburg–magyar viszony gyakran igen elmentmondásos volt. (2) A Magyar Királyságot könnyedén legyőzték Mohácsnál. (77. old.) B. Szabó János újabb Mohács-kutatásai alapján a csatának voltak olyan momentumai, ahol volt esély a győzelemre. (3) Szapolyai János királyságához a velenceieknek is érdeke fűződött. Szapolyait Fodor a gyakori „sátáni törökbérenc”-képzet helyett inkább az oszmánok eszközeként mutatja be. (78. old.) (4) Az 1532-es események komoly fordulópontot jelentettek az Oszmán Birodalom számára, nemcsak Köszeg sikertelen ostroma miatt, hanem mert több fronton is vereséget szenvedtek, másrészt pedig a szultán politikája inntól egyre irracionálisabb irányt vett. Ez az állítás azt az alapvető kérdést feszegeti, hogy mikor irracionális egy történeti szereplő. Ha cselekedetei nem sikeresek? Ha a történész számára nem érthető? Ha az utólag visszatekintő történész, aki már látja az utóhatásokat, nem ért egyet azokkal? Ha valamilyen logikusan nem definiálható hatás alá kerül? Vagy valami egyéb esetben? A szerző elemzéséből a harmadik és negyedik megközelítésre lehet gyanakodni, mivel aszerint mutatja be Szulejmán hibáit, hogy mit kellett vagy lehetett volna csinálnia helyette, hogy túlfeszítette a birodalom anyagi és katonai lehetőségeit (86–89. old.), és hogy a róla kialakult és tőle elvárt hódító szultán szerepének hatása alá kezdett kerülni. (90–93. old.)

A második és egyben utolsó fejezet Szulejmán politikáját mutatja be 1541 és 1566 között. Ez, eltérve a hagyományos megközelítéstől, viszonylag kisebb hangsúlyt helyez az 1541. évi, illetve 1541 és 1544 közötti eseményekre, ellenben nagyon részletesen elemzi az 1551–1552-es évek várháborúit, amelyeket tágabb kontextusba helyezve megállapítja, hogy a birodalom öt fronton harcolt egyidejűleg (Magyar Királyság, a Mediterráneum, Irán, Irak, Hormuz), és sehol sem tudta maradéktalanul megvalósítani céljait. (103–125. old.) Azok a problémák, amelyeket Szulejmán nem tudott 1552-ben

megoldani a magyar fronton, végigkísérték életét. (129. old.) Mi készítette őt arra, hogy betegen és idősen még egy hadjáratot vezessen a Magyar Királyságba? A szerző szerint az, hogy komoly legitimációs válságba került, a nagy hódítóval szemben élete vége felé sem csökkentek az elvárások. Olyannyira nem, hogy Bécs elfoglalásának programja áthagyományozódott utódaira is. (132. old.)

Fodor Pál kötetének értékét talán úgy lehet legjobban összefoglalni, hogy hazai pályán kívánja verni az angolszász történetírást a témában: egy, az angolszász történet-

írásra jellemző, az angol szellemiséget (is) tükröző populáris jellegű szakkötet ez, amely azonban nem követi el a napjaink angol történetírására gyakran jellemző hibákat, mint például a kutatott téma nyelvének nem ismeretét, a források intenzív tanulmányozásának hiányát vagy ebből fakadóan csak korlátozott számú szakirodalom használatát.

ILLIK PÉTER

Az Egyesült Államok történelméről magyar szemmel

Lévai Csaba: *Amerikai történelem és történetírás. Válogatott tanulmányok, Könyvpont Kiadó – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2013. 411 oldal*

Az utóbbi időben örvendetes módon megszorodott az Egyesült Államok történetét tárgyaló hazai megjelenésű munkák száma.¹ Ennek a korábbinál erőteljesebben érzékelhető érdeklődésnek többek között valószínűleg az is az oka, hogy mára megjelent egy történész generáció, amely komoly szakmai érdeklődéssel fordul a tőlünk távol eső, ám az elmúlt évszázadban egyre nagyobb világ-történeti jelentőségre szert tevő ország történelme iránt. Ehhez a nemzedékhez tartozik Lévai Csaba, aki a Debreceni Egyetem oktatójaként kitartóan munkálkodik azon, hogy egyrészt közelebb hozza a szélesebb hazai szakmai közvéleményhez az Egyesült Államok történelmével kapcsolatos kutatások hazai és nemzetközi eredményeit, közvetítsen megválaszolásra váró szakmai kérdéseket, illetve saját maga is foglalkozzon ilyenekkel, másrészt historiográfiai vonatkozású írásokban elemezze a fontos szakmai tendenciákat.

A jelen kötet ennek megfelelően három témakörben közöl tanulmányokat: az amerikai történelem, a kapcsolódó historiográfia,

valamint elsősorban a magyar–amerikai kapcsolatok története szerepel a válogatásban. Az írások döntő többsége korábban már megjelent valamilyen tudományos kiadványban, de a szerző kibővítette azokat a legújabb kutatási eredményekkel. A tanulmányok többsége számos ponton kapcsolódik egymáshoz, szerves egészet alkotva, amit a tematikai részek összefüggései is erősítenek. Az alábbiakban nem feltétlenül abban a sorrendben tárgyaljuk majd a tematikus egységeket, ahogy a kötetben megjelentek.

A munka lehangsúlyosabb részének azon tanulmányokat érezzük, amelyek a magyar–amerikai kapcsolatok történetét dolgozzák fel a gyarmati korszaktól az 1850-es évekig. Ezekre az írásokra sok esetben jellemző a komparatív szemlélet, azaz a szerző kísérlete arra, hogy az Egyesült Államok történelmének egy adott jelenségét a magyar történelemből vett hasonló jelleggel összevetve tárgyalja. Ez a megközelítés szerencsésen kiegészíti a kapcsolattörténeti módszert, illeszkedik is ahhoz, amennyiben azonosságokat és különbségeket igyekszik tetten érni amerikai és magyar, illetve (egy tanulmány erejéig) lengyel viszonylatban. Ebbe a kategóriába sorolható e tematikus blokkban az az először itt megjelenő tanulmány, amely a birodalmi politika szempontjából vizsgálja és veti össze Magyarország helyzetét a Habsburg, illetve az észak-amerikai gyarmatok helyzetét a brit birodalmon belül a 18. században. (157–187. old.)

Amint arra Lévai rámutat, bár léteztek különbségek a két régió gyarmati státuszában, alapvetően sok hasonlóság figyelhető meg. Ezek egy része a gyarmatok elitjei és a birodalmi központ viszonyára vonatkozik, míg egy másik része arra a folyamatra, melynek során Magyarország, illetve az

¹ Közülük csak ízelítőül néhány: Vida István Kornél: *Hungarian Émigrés in the American Civil War: A History and Biographical Dictionary*. Jefferson NC, 2011.; uő: *Világostól Appomatoxig: Magyarok az amerikai polgárháborúban*. Budapest, 2011.; Glant Tibor: *Amerika, a csodák és csalódások földje. Az Amerikai Egyesült Államok képe a hosszú XIX. század magyar utazási irodalmában*. Debrecen, 2013.; Peterecz Zoltán: *Jeremiah Smith, Jr. and Hungary, 1924–1926: the United States, the League of Nations, and the Financial Reconstruction of Hungary*. London, 2013.

amerikai gyarmatok helyzete megváltozott a birodalmon belül. A szerző úgy látja, hogy a 18. század közepéig, jóllehet mindkét régióban érvényesült a centrum és periféria viszonyára általánosan jellemző alárendeltség az utóbbiak oldalán, valójában olyan kompromisszumok születtek gazdasági és politikai tekintetben a birodalmi és gyarmati elitek között, amelyek kölcsönösen elfogadhatók voltak számukra. Ennek az egyensúlyi helyzetnek vetettek véget a Mária Terézia és II. József, illetve a brit kormányzat által a század közepén elindított, elsősorban a birodalmi szerep felerősödéséből fakadó központosító reformok, amelyek sértették a helyi elit érdekeit. A szerző a magyar rendek és az amerikai gyarmatosok erre a centralizációs folyamatra adott reakcióit is hasonlóképpen ítéli meg, amennyiben mindkét elit központi hatalommal szembeszegülő csoportjai hevesen igyekeztek védelmezni korábbi helyzetüket, ellenállva a gazdasági és politikai központosító kísérleteknek, illetve vallási diszkriminációnak. Ez a folyamat a gyarmati identitás feladását eredményezte, amennyiben mindkét régióban a lokális identitás hirtelen előtérbe kerülése volt tapasztalható, ami új, nemzeti önazonosságot eredményezett.

Ezen túlmenően azonban az amerikai gyarmatokkal ellentétben a magyar rendek ellenállása a centralizációs kísérlettel szemben nem vezetett szakításhoz, II. József visszavonta rendeleteit, és öccse, II. Lipót, enyhítve a birodalmi centralizáció szigorán, összehívta a rendi országgyűlést. A szerző a birodalmi politika hasonlóságai mellett deklaráltan kevesebb figyelmet szentel a két államalakulat közötti különbségek bemutatásának és elemzésének, jóllehet egy összehasonlító igényű tanulmányban ezek is helyet kell, hogy kapjanak – jelenlétüknek megfelelő mértékben. Továbbá megjegyzendő a két elit közötti különbségekkel kapcsolatban, hogy az anyaállam közvetlen irányítása alatt lévő amerikai gyarmatok hagyományosan egymással kevésbé szoros kapcsolati rendszerben léteztek, mint a magyar rendek

(országgyűlés jellegű képződményről a forradalom időszakáig semmiképpen sem beszélhetünk), ami részben gátját képezte a közös fellépésnek és összefogásnak, valamint egy közös amerikai identitás kialakulásának is. Végül nem kerülheti el az olvasó figyelmét ebben a tanulmányban a két ország történelmének összevetéséhez felhasznált szakirodalmi anyag tekintetében az általános jellegű munkák túlsúlya.

Ugyancsak a kapcsolattörténet témaköréhez sorolható a könyv azon fejezete, amely azt vizsgálja magyar és lengyel példakön keresztül, hogy a 18. századtól a 20. század végéig miként viszonyultak a kommentátorok a forradalomhoz, különös tekintettel annak hatására saját államukra. Lévai tézise az, hogy megnyilatkozásaik végső soron saját történelmi eseményeik és körülményeik lenyomataként értékelendők. Bár azt ígéri, hogy az amerikai forradalom közép-kelet-európai történelemre gyakorolt hatását is tárgyalja (209. old.), valójában marad a két országnál, másrészt inkább azt vizsgálja, hogy a kortársak miként értékelték az amerikai forradalmat a saját szemszögükből, láttak-e párhuzamot saját államuk helyzetével, együttéreztek-e a felkelőkkel. A 18. századi kommentárok esetében egyértelmű szimpátiát mutat ki Lévai a központosító anyaország ellen lázadó gyarmatosok magyarországi recepciójában: hasonló állapot állapít meg a lengyelekről, így Tadeusz Andrzej Bonaventura Kosciuszkoról vagy Kazimierz Pulaskiról. Hasonló képet fest Lévai a 19. század vonatkozásában is; itt azonban ő maga veti össze az amerikai Függetlenségi Nyilatkozatot és az 1849-es magyar függetlenségi dokumentumot, és kevésbé a kortársak véleményét elemzi. Rámutat arra, hogy az elmaradt amerikai segítségnyújtás inkább a lengyelek számára okozott csalódást, és ezután csökkent körükben az érdeklődés a forradalom iránt. Lévai szerint a két világháború alatt és közötti időszakban alábbhagyott a figyelem, az érdeklődés újjáéledése a szocialista időszakra tehető, amikor a forradalom mibenlété-

vel kapcsolatban több kommentátor ambivalens álláspontot alakított ki a tömegek és az elitek viszonyát illetően, ám alapvetően pozitív érdeklődéssel fordultak a probléma felé. Ez a figyelem a rendszerváltás idején tovább erősödött, bár a szerző itt kevesebb forrást említ, mint a korábbi korszakokkal összefüggésben.

A fenti általános, nagy ívű kapcsolattörténeti elemzések mellett Lévai leszűkített témákon, egyes korabeli személyekhez kötve is tárgyalja az amerikai–magyar kapcsolatok mibenlétét a korai időszakban. Ide tartozik William Lee bécsi és berlini külügyi megbízott kinevezésének és működésének a tárgyalása. Ő 1778-ban foglalta el posztját, amit az amerikai kongresszuson belüli komoly hatalmi csatározások előztek meg, és hivatala elfoglalásának előkészítetlensége magában hordozta a kudarc lehetőségét. Nem sikerült elismertetnie az Amerikai Egyesült Államokat Béccsel, és visszahívták. Lévai rámutat arra, hogy több külső körülmény, így elsősorban Ausztriának a rebellis amerikaiakkal szembeni alapvető ellenszenvé, valamint az amerikai diplomáciai körökön belüli csoportok küzdelme határozta meg ennek a politikai játszmának a végkiemenetét.

Lévai összehasonlító elemzés keretében tárgyalja Alexis de Tocqueville és Bölöni Farkas Sándor Amerika-recepcióját, rámutatva azok különbségeire, amit eltérő kulturális és történelmi háttérükkel magyaráz a „tömegdemokráciát”, „társadalmi egyenlőtlenségeket” és „a rabszolgaságot” illetően. (277. old.) Bölöni Farkas esetében pozitívabb értékelést konstatál, akár az „érdem arisztokráciájáról” (284. old.), akár a rabszolgaság általa remélt megszűnéséről beszél.

A kapcsolattörténeti egységben található két olyan tanulmány, amelyek hasonló tárgyban születtek. A bor mint közös téma köti össze a Haraszty Ágostonról szóló, elsősorban szakirodalmi szemlét tartalmazó írást és a Thomas Jefferson magyar borokhoz való viszonyát bemutató tanulmányt. Az

utóbbi esetében a szerző nagy részletességgel dokumentálja azt a folyamatot, melynek során Jefferson jelentős és lelkes fogyasztója lett a magyar boroknak.

Ez utóbbi tanulmány már a kapcsolattörténet újvilági oldalát tárgyalja, hiszen Jefferson tekintetében amerikai perspektíva magyar irányultságát vizsgálja Lévai. Ugyanezt teszi Charles Loring Brace 19. század közepén született útleírásának elemzése kapcsán. A tanulmány döntő részben a kontextus feltárására törekszik, Brace tevékenységéről és ausztriai letartóztatásáról ejt szót a szerző, miközben Brace Magyarországról alkotott képéről alig tudunk meg bármi érdemlegeset, holott ez lenne az írás fő témája.

Az eszmetörténeti részbe két tanulmányt szerkesztett Lévai. Ezek közül az első Thomas Jefferson rabszolgaságról vallott nézeteit és rabszolgatartó gyakorlatát ismerteti szinte mindenre kiterjedő részletességgel és alaposan. Rámutat az alapvető ellentmondásra Jefferson természetjogi felfogása és az amerikai rabszolgaság valósága között. Lévai szerint ennek az ellentmondásnak a feloldása Jefferson általános világnézetének a tüzetes vizsgálatán keresztül található meg, amennyiben a feketéket több szempontból is alacsonyabb rendű népcsoportnak tekintette, így a rabszolga-felszabadítást is csak erős korlátok között (például a felszabadítottak kitelepítése) tudta elképzelni. Ráadásul a nyugati területeket nyitva akarta tartani a rabszolgaság terjeszkedése előtt, mert ezzel is a „feketék jólétének ügyét” remélte segíteni. (370. old.) Világos érvelés ez Lévai részéről, ugyanakkor azt az ellentmondást is érdemes lett volna tárgyalnia, amely a Jefferson által is vallott, a republikánus értékrendben kulcsszerepet játszó, szabad földtulajdonnal rendelkező, a közjó iránt elkötelezett, erényes farmer eszménye és a rabszolga munkaerőn alapuló mezőgazdasági rend között feszült.

A második tanulmány az USA és Tripoli 1801 és 1805 között vívott háborúját mutatja be, illetve annak jelentőségét tárgyalja. Az

amerikai civil állampolgárokat túszul ejtő és értük váltságdíjat követelő kalózállam egy rövid időre komoly feladat elé állította Jefferson. Meggyőzően mutatja be Lévai, hogy egyrészt a korabeli „európai nagyhatalmi politika összefüggései”, Jefferson külpolitikai gyakorlata (376. old.), az amerikai elnök kongresszusi felhatalmazás nélküli katonai beavatkozása mint precedens teszi különlegessé ezt a furcsa háborút, az elsőt, amelyben az Egyesült Államok története során részt vett.

A könyv legnagyobb terjedelmű egysége az Amerikai Egyesült Államok történelmének egy-egy problematikáját historiográfiai szemszögből vizsgáló tanulmányokból áll, amelyek mindegyike hiánypótló. Lévai az amerikai forradalom magyarországi recepcióját a szocializmus időszaka alatt (1949–1989) tekinti át, valamint Thomas Jefferson és egyik rabszolgája, Sally Hemings kapcsolatának amerikai médiabeli és történelmi fogadtatását, Carl Lotus Becker és a Magyarországon is ismert Daniel J. Boorstin történészek tevékenységét, valamint „az amerikai liberalizmus alakváltozásait”. Ami összeköti ezeket a tanulmányokat, az a szerző elkötelezettsége a történelmi és politikai kontextus mint magyarázó tényező és mint az elemzendő anyag tárgyalásának fő módszertani elve iránt. Az amerikai forradalom magyarországi recepciójának változásait Lévai a magyarországi politikai viszonyok, a Szovjetunió és az USA, valamint az USA és Magyarország közötti viszonyok változásával magyarázza. Ugyanakkor azt is megállapítja, hogy ezek pusztán „hangsúlyeltolódások”-hoz és „hangsúlyváltások”-hoz (26. old.) vezettek, s a forradalom polgári jellegét ebben az időszakban mindvégig a marxista-leninista felfogás paradigmájában értelmezték. A Kádár-rendszer végére pedig már a hivatalos marxista ideológia puhulásának eredményeképpen az amerikai forradalom értékelése is kezdett árnyaltabbá válni, illetve külföldi szerzők művei révén alternatív feldolgozásokkal is megismerkedhettek a hazai olvasók.

A kontextus hasonló, bár nem ennyire direkt hatásával számoló elemzésekkel találkozhatunk az amerikai történészeket tárgyaló tanulmányokban. Egyrészt megtudhatjuk, hogy az elsősorban az amerikai történelem korai időszakának különböző témáit, illetve historiográfiai kérdéseket kutató Becker progresszív, a korabeli reformtörekvések ihlette történetírói tevékenysége vagy későbbi relativizmusa, a tények konstruált természetének hangoztatása abból a meggyőződéséből fakadt, hogy a történelmi szemszöveget meghatározza társadalmi beágyazottsága, illetve a tudatosság a történelmi gyakorlat szabályait illetően. (Különösen a 62., 63. old.) Ugyanakkor ennek az álláspontnak a kialakításában Lévai szerint különböző amerikai történészek mellett saját egyéni élettörténete is szerepet játszott. Másrészt Boorstin esetében egyértelműen kiderül annak az ún. konszenzus történelmi iskolához köthető álláspontja, mely az 1950-es évek hidegháborús politikai kontextusának a terméke. Az amerikai liberalizmus alakváltozásai kapcsán a forradalomtól a hidegháború kezdetéig tartó időszakára vonatkozóan Lévai szintén az adott történelmi kontextust említi kauzális tényezőként. Lásd például a liberális paradigmaváltást a gazdasági megközelítéstől a faji jellegű kérdések irányába a két háború között. (153. old.) Végezetül, a Jefferson – Hemmings viszony kapcsán is azt emeli ki Lévai, hogy annak jelentősége, konstruálása és médiarecepciójának jellegzetességei annak tulajdoníthatók, hogy az eset több szállal kapcsolódik a mai USA elsősorban faji problémáihoz, illetve „miniatűr formában [...] [M]agában hordozza az amerikai történelem és nemzeti azonosságtudat néhány alapvető problémáját és ellentmondását”. (50. old.) A rabszolgatartó Jefferson és egyik rabszolgája közötti viszony bizonyítása és annak jelentősége a 20. század második felére válhatott olyan történelmi témává, amely a szélesebb amerikai közvélemény számára különösen fontos, morális kérdésekkel terhelt ügy lehetett.

Lévai Csaba kötete informatív, adatgazdag módon dokumentálja az Egyesült Államok főleg korai történetének, illetve történetírásának a kérdéseit. Munkája alapvető tájékoztató pont lehet az Egyesült Ál-

lamok történelme iránt érdeklődő szakmai és laikus olvasók számára egyaránt.

VAJDA ZOLTÁN

Az opera mint a filozófia művészi kifejtése

Bryan Magee: Wagner világképe. A nagy operák filozófiai háttere. Park Könyvkiadó, Budapest, 2013. 521 oldal

A kötet szerzője, Bryan Edgar Magee angol munkáscsalád sarja. A londoni Hoxtonban nőtt fel, egyetemi tanulmányait Oxfordban, illetve a Yale-en végezte történelem és filozófia szakon. Munkásságának középpontjában a modern kori nyugati filozófia kutatása, illetve annak a nagyközönség számára való bemutatása áll. Emellett zene- és színikritikusként, valamint műsorvezetőként is dolgozott s az 1970–1980-as években aktívan politizált a brit Munkáspárt színeiben.¹

Jelen munkája az első, magyar nyelvre is lefordított könyve. Fő célja annak elemzése volt, miként hatott a filozófia Wagner operáira. A könyvből megtudhatjuk ugyanis, hogy Wagner operáinak nagy többsége a felismerhetetlenségig különbözne az általunk ismert formától, ha azok szöveggönyvének megírását, illetve zenéjének megkomponálását megelőzően szerzőjük nem mélyed el alaposan egy-egy jelentős gondolkodó munkásságában, eszmerendszerében. Magee sorra veszi Wagner életútjának főbb eseményeit, kiemelt figyelmet szentelve a neves zeneszerző munkásságát és gondolkodását meghatározó eszmékre, filozófiai áramlatokra. Továbbá azt is részletesen elemzi, hogy egy-egy filozófiai rendszer

mennyire s milyen módon jelenik meg Wagner munkáiban. A könyvet ez a szemléletmód kétségtelenül kiemeli a Richard Wagner munkásságát bemutató kiadványok garmadájáról. Wagner személye és életműve ugyanis eleve megosztja a zenerajongó közönséget. A vele foglalkozó szakirodalom zöme pedig előítéleteivel csak tovább növeli a Wagnerrel szembeni tévhiteket. Ahhoz ugyanis, hogy Wagner gondolkodását s műalkotásainak eszmei hátterét megértsük, otthon kell lennünk mind a zene, mind pedig a filozófia világában. Wagner kritikusainak jelentős része nem felel meg ezen kritériumoknak, így törvényszerűen torz képet festenek a zeneszerzőről. Bryan Magee viszont a maga előképzettségével mintha épp erre a feladatra termett volna.

A mű első fejezete (*Első a zene*) általános zene- és operaelmélettel foglalkozik. Megtudhatjuk, hogy az operában a zene a döntő jelentőségű összetevő, s akár a legbugyutább történet, a cselekmény szinte teljes hiánya és a nevetségesen ostoba szöveg sem akadályozhatják az opera sikerét, ha a zenéje kimagasló minőségű. Azonban az operazene nem csupán zene, hanem a színpadi dráma elsődleges kifejezője is, vagyis a szépségen kívül drámai kifejezőerővel kell bírnia. Ezért a műfaj legkiválóbb művelői nemcsak a zenének voltak a mesterei, de lenyűgöző éleslátással bírtak a társadalmi és nemi viszonyok lélektanát illetően is. Ezen felismerések az opera zenéjébe átszűrve és beleplántálva, a színpadon ellenállhatatlan erővel kerítették hatalmukba a közönséget. A 19. század első felében az opera műfajának három jelentős irányzata létezett. A német romantikus operahagyományt Weber neve fémjelezte. Ebben a zenekarra hárult a feladat, hogy a főként természetfeletti eseményeket megformálja, hangszerelésére a németes „dússág” volt jellemző. A lírai stílusú olasz opera inkább egyfajta romantikus

¹ Jelentősebb munkái: *Modern British Philosophy* (1971), *Men of Ideas: Some Creators of Contemporary Philosophy* (1982), *The Story of Thought: The Essential Guide to the History of Western Philosophy* (1998), *The Story of Philosophy* (2001), *Karl Popper* (1973), *Philosophy and the Real World: An Introduction to Karl Popper* (1985), *Aspects of Wagner* (1988), *The Philosophy of Schopenhauer* (1997), *Popper* (1997), *Confessions of a Philosopher* (1998), *Wagner and Philosophy* (2001), *The Tristan Chord: Wagner and Philosophy* (2002).

realizmusra törekedett, melynek közép-pontjában rendszeren egy-egy szerelmi történet állt. A zenekarral szemben, amely az esetek többségében kíséretként, egyfajta zenei aláfestésként szolgált, hangsúlyosabb szerepet kaptak az énekszólamok. A jellemzően történelmi témákat feldolgozó francia opera a színpadi látványosságok, illetve a híres énekesek köre szerveződött. Általában öt felvonásból és egy balettből álltak, központi témájuk tömegjelenetekben, katonai parádékban és templomi körmenetekben bontakozott ki. A francia opera előkelő társasági esemény volt, amely a műfaj csúcsát jelentette

Az ifjú Richard Wagner mindhárom te-repen kipróbálta magát. Első operái a kísérletezgetések, a szárnypróbálgatások jegyében születtek. *A tündérek* (1834) német romantikus opera. *A szerelmi tilalom* (1836) Szicíliában játszódó olasz opera, melyet egyfajta tiltakozásként írt a polgári álszenteskedés, a puritanizmus ellen. *A Rienzi* (1840) történelmi témát feldolgozó, igazi „párizsi” opera. Ezután Wagner úgy döntött, nem ír több olasz és francia operát, mert azok már túljutottak zenitjükön. A német romantikus operában azonban még rengeteg lehetőséget látott, így a következő három darabját – *A bolygó hollandi* (1841), *Tannhäuser* (1845), *Lohengrin* (1848) – a német hagyomány bázisán alkotta meg. Ezek után úgy érezte, kimerítette a műfajban lévő lehetőségeket, ezért inkább egy időre leállt a komponálással, s az elkövetkező esztendőket tanulással, az opera műfajának jövőbeli lehetőségeiről való elmélkedéssel töltötte. Ezekben az években több teoretikus írást is publikált, melyek az opera megújulásának elméleti alapjait kívánták lerakni. Az elméleti alapot követően neki lát a *Nibelung gyűrűje* tetralógia, vagyis a *Ring* megalkotásának. Ezek librettója (*A Rajna kincse*, *A walkür*, *Siegfried*, *Az istenek alkonya*) már egyértelműen az újfajta wagneri opera jegyeit hordozza magán. 1854-ben megismerkedett Arthur Schopenhauer filozófiájával, melynek hatására reví-

deálta korábbi elméleti nézeteit, s a tudatos művészi alkotás helyett úgy vélte, az igazi művész meglövelve a spontán kreativitás zabolátlan hullámain. Ennek a schopenhaueriánus művészeti szemléletnek a jegyében született a *Trisztán és Izolda* (1859), *A nürnbergi mesterdalnokok* (1867), valamint a *Parsifal* (1882). A *Siegfried* második felének és *Az istenek alkonyának* zenéje szintén schopenhaueriánus ihletettséggű, de librettóik Wagner korábbi nézeteinek szellemében fogantak.

Az összefoglaló jellegű első fejezet után Magee a könyv második fejezetében (*Wagner, az Ifjú Német*) az Ifjú Németországnak nevezett irodalmi-politikai irányzat Wagnerre gyakorolt hatását veszi górcső alá. Az alig tizenkilenc esztendőes Wagner Heinrich Laube révén ismerkedett meg az eszmével, amelynek célja a német nemzet talpra állítása volt a napóleoni háborúk sorozatos megaláztatásait követően. Szellemi támaszát a brit parlamentarizmus eszmeisége, valamint a francia utópisztikus szocializmus jelentette. Az opera területén az irányzat az élvhajhász olasz opera érzékisége iránt mutatott érdeklődést. Az ifjúnémetek merész újításokat hirdettek a politikum és a művészetek világában. Mélyen megvetették apáik konzervativizmusát s hagyománytisztelőt. Az ifjú Wagner lelkét is feltűzelték ezek a gyűjtő gondolatok, melyek életművében a *Szerelmi tilalom* című operájában érhetőek tetten. A *Szerelmi tilalomban* azonban még vidám a végkicsengés, győz a korlátlan szexualitás. A hősök megmenekülését követően a nép orgiasztikus karneválba veti bele magát. A harmadik és negyedik fejezetekből (*Wagner, a baloldali forradalmár; Wagner, Feuerbach és a jövő*) megtudhatjuk, hogy Proudhon, valamint Bakunyin révén miként tett Wagnerre mély benyomást az anarchizmus filozófiája. Magával Bakunyinnal személyesen is megismerkedett az 1849-es drezdai felkelés előestéjén, amelyben mindketten vezető szerepet játszottak. Ennek leverését követően Bakunyin hosszú időre börtönbe, Wagner pedig száműzetés-

be kényszerült. Az anarchista eszmeiség mélyen beivódott Wagner pszichéjébe, s nagy hatást gyakorolt a *Ring* szövegkönyvére. Wagner gondolkodását azonban még inkább rabul ejtették Ludwig Andreas Feuerbachnak *A kereszténység lényege* című munkájában kifejtett nézetei. A szerző elsöpörte az ellentmondást, mely az egyházat támadó ifjú hegelianusok gyakorlati tevékenysége, illetve idealista ideológiájuk között feszült. A materializmus piederstálra került, s maguk az istenek is csupán a természetben élő emberi lények vallásos fantáziájának a termékei, saját önvalójuk fantasztikus visszatükröződései. Wagner életében Feuerbach volt az a gondolkodó, aki a Schopenhauerrel való megismerkedését megelőzően leginkább inspirálta a zeneszerző munkásságát. Mind a *Ring* librettója, mind az ebben a korszakban írott filozófiai és művészeti munkái (például *A jövő műalkotása*) magukon viselik Feuerbach eszméinek lenyomatát. Feuerbach Wagner számára azt a radikalizmust képviselte, „amely fel akarta szabadítani az egyént a fojtogató, tekintélyelvű eszméken alapuló elnyomás alól”. (71. old.) A *Ring* egészen tetten érhető Feuerbach társadalmi fejlődésmélete, amely szerint kezdetben az emberiség a világot irányító erőket isteni mivolttal ruházza fel, majd a történelem során az emberek szépen-lassan átveszik a hatalmat az istenektől, s magukra vállalják a felelősséget a világ sorsának irányításáért. Eszerint a *Ring* tulajdonképpen arról szól, hogyan lép a feuerbachianus fejlődésmélet szerint az általunk ismert világ a felnőtté válás útjára.

A *Wagner félrevezető megítélése* című fejezetben Magee megpróbálja racionálisan magyarázni a társadalomban mind a mai napig tapasztalható téves Wagner-képet. A munkásságát alaposan nem ismerő laikusok szemében Wagner fajúldozó protónáci, akit alaposan átitatott a német jobboldali hevület. Ez azonban megtévesztő, hiszen a jelen politikai ismérveit a múltra visszavetíteni anakronizmus és súlyos tévedés. A Wagnert fűtő nacionalista hevület a

19. században nemhogy nem tartozott a jobboldali-konzervatív értékek közé, de épp ellenkezőleg, baloldali értékrendnek minősült. A másik sokat támadott elemmel, az antiszemitizmussal is hasonló a helyzet. A kor németországi társadalmát s a politika valamennyi szegmensét átítatta a nyílt zsidóellenesség. Vagyis az antiszemitizmust akkoriban nem sorolták a jobboldal eszméi közé. Wagner negatív megítélésének másik oka Nietzsche folyamatos, a zeneszerzőt szapuló kirohanásaiban keresendő. Nietzsche becsmérő szavait sokan készpénznek veszik, s kritika nélkül adnak azoknak hitelt. Pedig a zseniális filozófus Wagnerhez fűződő kései viszonyát erősen a sértett érzelmek dominálták. Végül, de nem utolsósorban, Wagner torz megítéléséhez hozzájárultak az őt követő zeneszerző nemzedékek is. Wagner grandiózus és lehengerlő zenei munkássága szinte megfojtotta az őt követő zeneszerzőket, akik egyszerűen képtelenek voltak kilépni árnyékából. Ez többükben haragot, gyűlöletet szült, melynek eredményeképpen generációkon keresztül „zenei kiválóságok” ócsárolták nyilvánosan Wagner munkásságát.

Az ifjú Wagner mély meggyőződéssel hitte, hogy a művészet legfőbb célja az ember s az emberi élet természetének lehető legigazabb bemutatása. Az ember legmagasabb rendű megnyilvánulását a társadalomban betöltött tudatos szerepvállalásában látta. Vallotta, hogy a legharmonikusabb társadalmi és emberi viszonyokat kényszerítő eszközök nélkül, az emberek saját belátása révén lehet csupán maradéktalanul megvalósítani. Ez az elképzelése alapjaiban formálta át az operában megnyilvánuló jellemábrázolást. A könyv következő fejezete (*Az opera mint görög dráma*) rámutat arra, hogy a Wagner műveiben oly gyakran meglévő mitológiai elem célja az egyetemes értékek kifejezése. Ez teljesen új operafelfogást eredményezett, amelynek eredete az antik görög drámában gyökerezett. Wagner hitte, hogy az új opera alá fogja rendelni a zenét mint eszközt a célnak,

vagyis a drámai tartalom követelményeinek. Ezzel helyreáll a rend, mely a kortárs operában épp fordítva, a célt állította az eszközök szolgálatába.

A *Ring néhány vezérgondolata* című fejezet azt a folyamatot vizsgálja, ahogy az eredeti ötletből kikristályosodik a *Nibelung-tetralógia* szellemi vezérfonala. A kötet következő részében (*Wagner felfedezi Schopenhauert, Schopenhauer filozófiája, Wagner újragondolja értékrendjét*) Wagner életének egy rendkívül fontos fejezetével, Arthur Schopenhauer filozófiájának felfedezésével ismerkedhetünk meg. Ez a momentum hosszú távon – a zeneszerző haláláig – meghatározta Wagner további gondolkodását. Épp akkor ismerkedett meg a neves filozófus gondolataival, amikor közéleti kiábrándultsága művészi jövőjét is fenyegetni látszott, s Wagner már-már depresszióba zuhant. Schopenhauer révén új látóhatár tárult fel előtte, melyhez képest a politikum s a közélet világa jelentéktelenné degradálódott. Schopenhauer a mélypszichológia, a nemiség, a művészet s konkrétan a zene kérdéseiben Wagnerrel megegyező következtetésekre jutott. Oly mértékű eszmei átfedés volt közöttük, hogy ki lehet jelenteni, ha Wagnerben lett volna filozófiai találmány, maga is hasonló bölcséleti rendszert hozott volna létre.

Schopenhauer filozófiájának hatására Wagner újragondolta egész addigi értékrendjét. Feladta elemi erejű optimizmusát s fenntartás nélküli hitét egy jobb, boldogabb világ eljövételében. Schopenhauer pesszimizista filozófiája ugyanis nem kevesebbet állított, minthogy az emberiség sorsa óhatatlanul tragikus. Miután Wagner szívvel-lélekkel befogadta Schopenhauer rendszerét, nem maradt más választása, mint művészi alkotás közben tudatosá tenni kreatív intuíciónak tudattalan birodalmát. Úgy érezte, tudatos énjének filozófiai eszméi végre szerves egységbe kerültek kreatív intuícióival, és Schopenhauer filozófiájának köszönhetően kiteljesedhet saját művészi géniusza is.

A *fordulat* című fejezetből megtudhatjuk, hogy Schopenhauer filozófiájának megismerésekor Wagner már *A walkür* zenéjén dolgozott, s habár még a *Siegfried* és *Az istenek alkonya* komponálásába nem fogott bele, szövegeknyvük készen állt. Csupán három olyan operát (*Trisztán és Izolda*, *A nürnbergi mesterdalnokok*, *Parsifal*) írt tehát Wagner, melyek teljesen a schopenhaueri tanok által fogantak. Ezek pedig sorrendben a testi szerelemről, a művészetekről, illetve a zenéről szólnak. Vagyis azokról a dolgokról, amelyek révén Schopenhauer szerint kapcsolatot teremthetünk a tudattól független, lényegi világgal.

A könyv következő fejezetében (*A metafizika mint zene*) Bryan Magee a *Trisztán és Izolda* keletkezésével, annak megalkotásával foglalkozik. Magának az operának az alapötletét Schopenhauer azon elmélete indukálta, mely szerint a zene többé-kevésbé nyugtalanságot keltő, vágyakozást ébresztő, illetve nyugalmat és megegyedést hozó akkordok folyton váltakozó ritmusából áll. Ebben külön hangsúlyt kell kapjon a harmóniai „késleltetés”, mely disszonáns módon ébreszt kételyt a hallgatóban. Ez az a pont, mely lánggra gyújtotta Wagner képzeletét. A *Trisztán és Izolda* központi témája a szeretetehetség s az abból fakadó testi szerelem lett. Wagner ugyanis ifjú kora óta vallotta, hogy az ember legősibb, az egész személyiséget átható késztetése a szeretetehetség. A téma felmerült már több korábbi operájában is, de úgy érezte, hogy alkotnia kell egy olyan, tisztán zenei ihletettséggű szerelmi történetet, melyben a beteljesedés és a boldogság nem lesz osztályrésze a főhősöknek, mert ebben a világban az elérhetetlen.

A kötet soron következő fejezete (*A filozófia mint opera*) azt vizsgálja, hogy új operái mellett Wagner a magáévá tett schopenhaueri filozófia tanait miképpen adoptálja át saját szakterületére, az operába. Újragondolta az *Opera és drámában* megfogalmazott elméleteit. Ezeknek az átgondolt elveknek a publikálására 1870-ben a *Beetho-*

ven című hosszú tanulmányában, illetve 1871-ben *Az opera rendeltetéséről* címet viselő értekezésében került sor. A zene és a színpadi dráma házasítása révén a létezés és a látható világ belső mivolta, tulajdonképeni lényege tárul elénk az operai előadás során. A zenei és a drámai világ együttesen lehetővé teszi számunkra a teljes élet művészi interpretációját. Ez tulajdonképpen az új wagneri opera lényege.

A zene mint dráma című fejezet *A nürnbergi mesterdalnokok* kifejtésén keresztül érteti meg velünk Wagner újfajta zenedrámájának legjellemzőbb ismérveit, majd a következő fejezetben az utolsó Wagner operáról, a *Parsifal*-ról olvashatunk. Wagner művészi fejlődésének csúcspontján nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy a *Parsifal* opera keretein belül, a Grál-legenda felhasználásával egy grandiózus zenedrámában kifejtse Schopenhauer metafizikájának esszenciáját. Célkitűzésének sikerét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy műértő szakemberek szerint is a *Parsifal* zenéje a metafizikai akarát közvetlen megnyilvánulása. Ezért vezérmotívumai is zenekari eredetűek, s nem kötődnek a szavakhoz, melyektől Wagner amúgy is meg szeretett volna szabadulni. A jövőt már egyértelműen a szavak nélküli zenében, a tisztán zenekari muzsika sallangtalan metafizikájában látta.

A könyv utolsó fejezete (*Wagner és Nietzsche*) a zeneszerző sajátos kapcsolatát mutatja be a német (és egyetemes) filozófiatörténet egyik legemblematisabb alakjával, Friedrich Wilhelm Nietzschével. A filozófus nagyon sok adalékkal szolgál Wagner megértéséhez, mivel felbecsülhetetlen értékű információforrást nyújt egyik-másik, az előbbieken már tárgyalt és részletezett területen. Nietzsche révén tudjuk, hogy Wagner nem felületes ismeretekkel bírt a filozófia, a görög dráma, a vallás és az általános eszmetörténet területein, hanem mély tudással rendelkezett. Nietzsche maga tanúsítja, hogy Wagner mélységében fogta fel Schopenhauer filozófiájának lényegét, a görög drámát pedig eredeti és lényeglátó mó-

don értelmezte. Wagnerhez hasonlóan a fiatalkori Nietzschének is Schopenhauer filozófiája jelentette a legfontosabb szellemi táplálékot. Nem véletlen, hogy megismerkedésük évében (1868) Nietzsche egy Schopenhauer portréval lepte meg Wagnert káracsnyira. Kettejük kapcsolata azonban korántsem volt egyenrangú. Az ifjú Nietzschét elvárásolta Wagner talentuma, s kapcsolatukban az alá-fölérendeltség dominált. Míg a meglelt korú Wagner munkásságára szinte semmilyen hatással nem volt a fiatal filozófus, addig Nietzsche egész életpályáját jelentősen meghatározta a gényűz zeneszerzővel való kapcsolata. Magáévá tette a zeneszerző elképzeléseit a görög tragédiát illetően, sőt nem egy gondolatát tovább is fejlesztette. Ekképpen született meg 1872-ben Nietzsche tollából *A tragédia születése a zene szelleméből*, mely ízig-vérig wagneriánus munka. Az érzelmileg és szellemileg elbűvölt Nietzsche azonban egy idő után óhatatlanul elkezdte keresni saját, önálló útját. *Korszerűtlen elmékedéseinek* negyedik darabjában még mindig Wagner gényűzét és zsenialitását zengi, de a komponista ellenzenvonásainak oly mértékű kitergetése mellett, hogy az automatikusan kettejük kapcsolatának elhidegülését eredményezte. Wagner szelleme azonban ezt követően is démonként kísérte őt. Minden írásában Wagnerhez kanyarodott vissza, s ahogy telmult az idő, szinte megszállottjává vált a komponistának.

A kötet ezzel az utolsó fejezettel azonban nem ér véget. A szerző jó érzékkel ismerte fel, hogy Richard Wagner kapcsán az olvasóban önkéntelenül hiányérzetet keltene, ha nem esne szó a komponista hírhedt zsidóellenes nézeteiről. Ezért a könyv végén igen érdekes függelék olvasható *Wagner antiszemitizmusa* címmel: Wagner vehemens antiszemitizmusa szövevényes gyökerekre vezethető vissza. Magee három meghatározó forrást emel ki. Az első Wagner írásos és viszontagságos párizsi időszakig vezethető vissza, mely a komponista életében az egyik legnagyobb bukást jelentette.

Párizs operavilágának legfőbb tekintélyei Giacomo Meyerbeer és Jacques François Halévy voltak, mindketten zsidó származásúak, Wagner szerint mindketten másodrangú zeneszerzők. Wagner zsidóellenességének másik oka egész egyszerűen anyagi eredetű. II. Lajos bajor királlyal való megismerkedéséig folyamatosan megélhetési gondokkal küszködött, melyeken a legtöbbször kölcsönökkel próbált úrrá lenni. Hitelezőinek jelentős része a zsidóság köréből került ki, akik szakadatlanul üldözték, s az adósok börtönével fenyegették. Antiszemitizmusának harmadik oka politikai nézeteivel függött össze. Ifjú korától kezdve a magántulajdon létében látta a társadalom problémáinak fő okát. Mivel a kormányokat pénzelő milliomos kapitalisták és nemzetközi bankárok között ugyancsak jelentős számban voltak találhatóak zsidó származásúak, a magántulajdonnal való visszaélések mögött szintén a zsidóságot vélte felfedezni. Wagner ráadásul, a rá jellemző vehemenciával és megszállottsággal, fennhangon hirdette nézeteit. 1850-ben nyíltan hadat üzent a zsidóságnak. A *Neue Zeitschrift für Musik* hasábjain megjelentette hírhedtté vált, *A zsidóság a zenében* című tanulmányát. Eszerint a zsidóság képtelen bárminemű művészi produktum létrehozására, hiszen csakis az őt körülvevő külsődleges dolgok utánzására képes, amit elkerülhetetlenül a sekélyesség és felületesség jellemez. Mindazonáltal Wagner személyes kapcsolataiban szoros barátságokat is ápolt zsidó származású személyekkel. Közülük a legfontosabbak Samuel Lehrs, Heinrich Heine, Carl Tausig és Joseph Rubinstein voltak.

A szerző meggyőzően cáfolja azt a tévhitet, hogy Wagner nézetei hatottak volna Hitlerre, aki saját maga fedi fel a *Mein*

*Kampf*ban, hogy az első világháborús vereség volt az a fő tényező, mely kialakította a zsidósággal szembeni ellenérzéseit. A Harmadik Birodalomban ráadásul – a közhiédelemmel ellentétben – nem hogy nem ösztönözték Wagner operáinak előadásait, de jelentős mértékben csökkent előadásuk száma, míg ezzel párhuzamosan Puccini, Verdi és Mozart operáinak előadásszáma nőtt. Bizonyos Wagner operák (*Parsifal*) kifejezetten tiltólistára kerültek, míg mások (*A nürnbergi mesterdalnokok*, *Ring*) ideológiai mondanivalójuk folytán háttérbe szorultak. Hitler szerette ugyan Wagner zenéjét, több operája a kedvencei közé tartozott (például a *Rienzi*), ám ez kizárólag a *Führer* személyes érdeklődésének és rajongásának a megnyilvánulása volt. Mindezek után Bryan Magee azt kutatja, hogy Wagner operáiban vajon felismerhetők-e antiszemita jegyek. Sok kritikus ugyanis Wagner zsidóellenességéből azt a következtetést vonta le, hogy műveiben is megjelent a nyílt vagy burkolt antiszemitizmus. A szerző Wagner operáinak elemzését követően arra a konklúzióra jut, hogy nem mutathatók ki ilyen jegyek.

Összességében a könyv beváltja a hozzá fűzött reményeket; hiánypótló munka a javából. Wagner önéletrajzána, operái születésének és Nietzschevel való viszonyának olyan spektrumát tárja elénk, amelyek eddig nem kerültek előtérbe. Az operáinak háttérben megbúvó szellemi irányzatokról s egyben a komponista szellemi fejlődéséről olyan ismereteket nyújt, amelyek teljesen ismeretlenek voltak a hazai olvasóközönség előtt.

BARDÓCI-BIRÓ TEOFIL

A cenzúráról – cenzúrázatlanul

*François Cadilhon – Philippe Chassaigne –
Éric Suire (dir.): Censure et autorités
publiques. De l'époque moderne à nos
jours. P. I. E. Peter Lang, Bruxelles, 2015.
360 oldal*

A szólásszabadság és cenzúra kényes kérdéskörének magyarországi aktualitását mi sem bizonyítja jobban, mint az a botrány, amit egy valóságshow köztéri plakátjai váltottak ki a napokban.¹ Az eset jól illeszkedik abba a gondolatmenetbe, amely a tavaly Brüsszelben megjelent tanulmánykötet egyik fő medrét képezi: hol húzódik a határ „elfogadható és nem elfogadható” között a mindenkori társadalmakban? Hogyan változnak az úgynevezett „morális téren” belüli határvonalak – a kollektív érzékenység, toleranciaküszöb, tárgyalási feltételek a közhatalmi szervek (állam, egyház, lobbicsoportok...) és a közvélemény között? Bár a téma újfajta megközelítésben került górcső alá mintegy tíz éve, gyarapítva ezzel a francia szakirodalmat,² a jelen kötet szerzői egy mind időben, mind térben szélesebb kontextusba kívánják helyezni a borítón is kísértésként ijesztgető Madame Anastasie, a cenzúra szimbolikus személyének mibenlétét: a huszonhárom tanulmány különböző – egyértelműen változatos – nézőpontból mutatja be a cenzúra felfogásmodelljeit, alkalmazásának formáit, tárgyát, politikai játszmáit a 16. századtól egészen napjainkig.

A nemzetközi aspektust és kronologikus sorrendet követő tematikus felépítésű mun-

ka első fejezetében a cenzúra és a hetedik művészeti ág kapcsolatáról olvashatunk.

Jacques Portes az Egyesült Államok 1920-as éveiben megjelenő mozi mint új művészeti ág s egyben társadalom- és véleményformáló erőként számon tartott eszköz harcát mutatja be egy nemzeti, filmekre vonatkozó cenzúratörvény kialakítására irányuló törekvésekkel szemben. A kezdetektől fogva bizalmatlan fogadtatásban részesülő hollywoodi filmipar az öncenzúra útján igyekezett kitaposni ösvényét, melynek a híres *Hays Office* (1921) lett a megvalósítója. Az amerikai öncenzúra (amelyet az 1930-ban közreadott Hays-Kódex testesít meg), javaslatokból áll, nem konkrét tiltólista; éppen ezért, bár minden stúdiónak elvileg tiszteletben kellett tartania, nem létezett konkrét szankció azok számára, akik megszegték. Portes azonban rávilágít, hogy ez az egyetlen módszer, amely lehetővé tette, hogy a *Hays Office* elhárítson minden vitát, amely egy más cenzúraforma megteremtésére irányulna, ebben rejlik eredetisége.

Ugyanennek az általánosságban filmelenek érának az egyik sajátosságát emeli ki tanulmányában Sébastien Roffat: Walt Disney példáját elemzi, aki „idilli alternatívát” tudott nyújtani rajzfilmjeivel a hollywoodi filmipar emberekre – különösen bevándorlókra és gyerekekre – gyakorolt „rossz hatásával” szemben. Roffat abban látja Disney sikerének titkát, hogy az aggodalom léggömbjének közepette, amelyet a Hays-Kódex visszássága és a gazdasági válság váltott ki az amerikai mindennapokban, ki tudta fejezni termékeivel (különösen az 1934-es *Három Kismalac* című „művészi, mert erkölcsös” rajzfilmével) a szándékát: részt vállal a gyermekek felemelését célzó programban. Nem meglepő tehát, hogy ritka a Disney felé irányuló cenzúra ebben az időszakban – összegzi Roffat.

¹ <http://24.hu/belfold/2016/05/01/eltavolittatnak-az-adam-keresi-evat-plakatjait/> (2016. május 2.) A tárgyalt tanulmánykötet bevezetőjében Philippe Chassaigne aktuális francia cenzúrabotrányokra is hivatkozik.

² Lásd: Bourdelais, P. – Fassin, D. (dir.): *Les constructions de l'intolérable. Études d'anthropologie et d'histoire sur les frontières de l'espace moral*. Paris, 2005.

A mozi világának témakörét lezáró következő írás középpontjában Diderot *Apáca*-ja áll. Michel Figeac elénk tárja azt a háromfázisú cenzúrafolyamatot, ami végigkísérte a regényt 1796-os megjelenése, illetve az 1966-ban, majd 2013-ban megjelent két filmadaptációja kapcsán. A szerző úgy látja, nem véletlenül jelent meg tizenkét évvel Diderot halála után a regény: a mű ugyanis olyan témákat boncolgat, mint például a primogenitúra, a vallásos manipuláció, szadizmus, illetve képmutatás (lásd Madame *** leszbikus hajlama) – a kor számára túl kényes utalásokról, ha nem is teljes realitásokról van szó. Figeac ezután részletes képet ad az első *Apáca*-filmmel kapcsolatos cenzúrabotrány három lépéséről, mely a gaullista V. Köztársaság „egyik leghíresebb ügye lett”, s melynek legjellegzetesebb vonása az, hogy mivel társadalmi és intellektuális kérdés kerekedett belőle, kontra-reaktívává vált: még inkább felkeltette a nézők kíváncsiságát, sikert generált: 1967-ben feloldották a betiltást. Ráadásul, ahogyan azt a tanulmány írója alátámasztja, a filmet „diszkréción” és „letisztultság” jellemzi, nem provokatívabb, mint maga a regény. Végül a legújabb, 2013-as *Apáca* filmfeldolgozásának viszonylag csendes fogadtatásáról olvashatunk, mely alkotás „már nem valláskritika, hanem inkább óda a szabadsághoz” (67. old.), végső soron egy mindenki számára fogyasztható verzió, ahol Suzanne egy lázadó és győztesé váló nőt jelképez. Figeac befejezésképpen rövid áttekintést ad a film sajtóvisszhangjáról, amely egyértelművé teszi, hogy a mű kritikusi már nem cenzúrához folyamodnak, mint az 1966-os film esetében, hanem a média eszközeihez.

A második nagyobb témakört a cenzúra politikai és nemzetközi tétjének vizsgálata képezi.

Daniel Syrový írásában a Bécsben és Lombardia-Velencében 1815 és 1866 között működő cenzúra rendszerének bemutatására, legalábbis az azzal kapcsolatos benyomások ismertetésére vállalkozik. Az osztrák könyvcenzúra 18. század végétől a 19. szá-

zad közepéig terjedő történetének rövid felvázolása után – mely főként az előzetes cenzúrából és a külföldi könyvek alapos átvizsgálásából tevődött össze – Syrový „teoretikai kitekintést” és néhány „gyakorlati problémát” oszt meg az olvasóval az osztrák cenzúra olasz területen való alkalmazásának vonatkozásában. Bár a Habsburg cenzúra központja Bécsben volt, Milánó és Velence saját – igaz, nem teljes jogkörű gyakorló – cenzúrahivatallal rendelkezett. A szerző kutatásai szerint az osztrákok sok esetben „hanyagok”, illetve „túl engedékenyek” találták a helyi cenzorok tevékenységét, s egy konkrét példa rávilágít arra a rafinált/kifinomult módszerre, amellyel az olasz hivatalnokok kijátszották a Habsburg cenzúramódszereket. Syrový további vizsgálódásokat tűz ki célul, amelyek segítenek megérteni ezt a „társadalom-és irodalomtörténet szempontjából egyaránt fontos témát”. (84. old.)

A következő tanulmány az öncenzúra egy 20. századi különleges formáját hivatott bemutatni. Annie Stora-Lamarre elemzésének kiindulópontja az a rendőrségi kérdőívekre adott választípológia, amelyet a Közép- és Kelet-Európából Franciaországba érkező zsidó (askenáz) emberek adtak a honosítási eljárás során 1884 és 1930 között. A szerző szerint a múlt kitörlését és a reménybeli francia állampolgár asszimilációs törekvéseit jelzik az olyan típusú válaszok, amelyek igyekeznek megfelelni az előírt szabályoknak. (Arra a kérdésre például, hogy helyesen beszél-e Ön franciául, azt válaszolja, hogy tökéletesen, de az izraelita hangzású vezetéknevek megváltoztatása sem ritka.) Stora-Lamarre kiemeli, hogy a szóban forgó személyek új identitásmodellt alakítanak ki, melynek lényege „az állampolgárság elsőbbsége minden származásbeli és vallási hovatartozás előtt”. (98. old.) Ez az asszimilációs kísérlet azonban, a történelem vészidőszakát ismerve, kudarcra ért véget – zárja sorait a szerző.

Az eredetiség aspektusa játssza a főszerepet Laurent Martin az „Írók Nemzetközi

Parlamentjét” (PIE) bemutató munkájában. Először is a szervezet kialakulásának körülményeit tárja elénk a szerző. Az 1993-tól 2004-ig fennálló civil szervezet olyan neves irodalmi és közéleti személyiségek közreműködésével jött létre, mint Christian Salmon, Jacques Derrida vagy Pierre Bourdieu. A döntés (szomorú) apropója a radikális iszlám áldozatává vált Tahar Djaout író meggyilkolása volt. Martin széles skáláját sorolja azoknak a sokszor vitás kérdéseknek, amelyek a PIE megalakulása révén felvetődtek: Miért éppen írók? Mi is pontosan az író vagy a cenzúra? Meddig terjedhet a szervezet hatásköre? Hogyan kell elképzelni a finanszírozást? Hogyan lehet több a PIE, mint a „hely, ahol beszélhetünk”? – egy testület, amely valóban cselekvőképes? Ez utóbbira kapunk választ a tanulmány második részében, amely az úgynevezett „menedékvárosok” létrehozásáról és működési elvéről tudósít. A Derrida által „vendégszeretet politikának” titulált gesztus egy nyitott Európa szimbólumát festi le: az üldözött és menedéket kapott író végső soron „a bevándorlók szóvivője”. A PIE az anyagi terhek növekedésének, az intézményesülés hiányának, valamint az írók kimerültségének folytán 2004-ben feloszlott, mint ahogyan a csupán három számot megélt *Autodafé* (Könyvégetés) folyóirat is, amely több nyelven jelent meg. Martin végül hangsúlyozza, hogy az emberi jogok területén vívott küzdelemben két szempontból is eredeti a PIE szerepe: az alkotás, a képzelet szabadságát volt hivatott védeni, illetve konkrét szolidaritást mutatni a fenyegetett – különösen Algériában élő – írók irányában a menedékvárosok formájában, melynek rendszere ma is létezik, más néven.

„Az állami cenzúra szerinti történelemírás- és olvasás a kommunista Lengyelországban” címmel olvashatjuk Jakub Basista írását, amely tabutémát feszeget: a szovjet cenzúrárt körüllegő rejtélyes atmoszféra tényének megállapítását. Mindenki tudja, hogy létezett, ám a hivatal struktúrájának, működésének újrarajzolása nehéz feladat a

rengeteg megsemmisült (vagy inkább megsemmisített), illetve sokszor csak telefonon keresztül kommunikált „dokumentum” hiányában. A cikk írója először is egy a témában úttörő 1988-as munkára hivatkozik, mely már akkor leszögezte, hogy a cenzúrázás nagy része a szerkesztőségekre („hűségese írókra és párttagokra”) hárult, akiknek „pozitív üzenetet kellett közvetíteniük az őket körülvevő valóságról” (117. old.), valamint azt is hangsúlyozta, hogy kevés a hozzáférhető forrás. Basista ezek után a cenzúra intézményi keretrendszerét teszi vizsgálódásai tárgyává. Eszerint 1946-tól egészen 1989-ig a preventív cenzúra volt az uralkodó; a „szovjet paradigmák” erősítése volt a feladat, különösen az oktatás területén. Erre idéz példát a szerző egy „*underground*” képében (*Review from Moscow*), mely arról tanúskodik, hogy minden lengyel történelemkönyvet Moszkvába küldtek átnevezés céljából, s a megfelelő megjegyzésekkel ellátva küldték vissza azokat. A történelmi öntudat átformálásának egyéb módszerei is léteztek, s ezek bemutatásával fejezi be elemzését Basista: azoknak a konferenciáknak az elemzésével, amelyek az 1950-es évek elején az „új, progresszív, marxista” történelmi gondolkodásmódot sürgették. (126. old.)

Érdekesítő és újszerű megközelítés kibontakozását olvashatjuk Roberto Colozza tanulmányában, amely egy szociokritikai kutatás módszertani elveit mutatja be, melynek korpuszát a háború utáni francia és olasz baloldal – kommunista, szocialista, új baloldal – pártjai képezik. A szerző tipológiájának alapja három tengely mentén helyezkedik el: egyrészt Bourdieu cenzúrafogalma (cenzúra mint szimbolikus hatalom), másrészt Julien Freund konfliktusdefiníciója (amikor egy normát ütköztetünk egy szabállyal), valamint Norbert Elias és John L. Scotson által felállított két kategória: *established* (hagyományörzők) – *outsiders* (számkivetettek). Colozza megőrzi az előbbi szó használatát (*établis* mint az ortodox norma védelmezői), ám az utóbbi kife-

jezést lecseréli az *errant* (tévelygő, kóborló, utazó) terminusra. A szó ugyanis többértelmű: a latin *errare* (tévedni) és *iterare* (utazni) igékből jött létre. A két csoport tagjai mind önmagukat, mind egymást ezen fogalmak alapján definiálják. (Míg az etablisták a megfelelő norma védelmezői az errálók tévedéseivel szemben, addig ez utóbbiak felfedezőknak, újtóknak tartják magukat, szemben a mozgásra képtelen, *status quot* képviselő társaikkal.) A szerző ezek után az *errants*-csoportnak szentel különös figyelmet, taglalva annak szemantikai sajátosságait, valamint a nyugati képzeletben élő két kép (a *bolyongó zsidó* és a *kóborlovag*) jellemzőit. Kitér arra is, mi a különbség az előbbi felfogások és a fogalom modern használata között. Végül két példával szemlélteti a tipológia alkalmazását (Gilles Martinet és Leilo Basso).

A tanulmánykötet következő – harmadik – nagy fejezete a cenzúrát egy az előzőtől eltérő, értelemben vett kényes szemszögből igyekszik megközelíteni: a vallási kérdések, különösen a blaszfémia problematikáján keresztül.

David Nash a 16. és 20. század között Angliában és a Nyugaton lezajló szekularizáció összefüggésében vizsgálja a blaszfémia kérdését. Beszél ez utóbbi passzív, illetve aktív formájáról, valamint leszögezi, hogy a szekularizáció „vitathatatlanul biztosítja a lehetőséget, hogy másképp gondolkodjunk arról, ami szent”. Igaz, Nash szerint ezeknek a lehetőségeknek a határai az erkölcsi sztenderdek változásainak megfelelően alakulnak.

A következő tanulmány egy vallási csoporttal szembeni cenzúrahadjáratot tár elénk: a „jezsuitizmus betiltását” a 18. századi Bordeaux-ban. Éric Suire felvázolja azokat a tényezőket, amelyek az 1762-ben induló „ideológiai cenzúra” három lépését jellemezték: a jezsuita írások „ártalmassága alapján” összeállított (három) tiltólista (amelynek alapja a Guyenne-i parlament végzése), a jezsuitaellenes tradíció jelenléte Bordeaux-ban, valamint minden olyan tö-

rekvés leghevesebb cenzúrája, mely a Jézus-társaság védelmére kelt. (Louis-Jacques d’Audibert de Lissan érsek királyhoz intézett levelét például tűzre vettette a Guyenne-i parlament.) A szerző szerint az ügy egyedi példáját mutatja annak a változásnak, amely egyfajta „francia laicitás-felfogást” tükröz: a hatalom nem csupán arra formál igényt, hogy az egyházi rendet ellenőrizze, hanem a „teológiai vitákat” is felügyelet alá kívánja vonni.

A felvilágosodás korabeli Bordeaux Franciaország egyik legjelentősebb szabadkőműves központja is volt – tudhatjuk meg Lauriane Cros írásából, amely készülő diszsertációjára része. Thomas Lumière – ügyvéd s egyben elkötelezett szabadkőműves, aki végül halállal lakol „forradalomellenes” nézeteiért – könyvtárának elmélyült statisztikai tanulmányozásával (egy adott korszakon belül vásárolt könyvek száma a kiadás ideje, illetve helye alapján) Cros rávilágít arra, hogy a „kozmpolita” értelmiségi hogyan próbálta kijátszani mind a pápai, mind az állami cenzúrát. Lumière külföldi (főleg angol és holland) kiadásokat szerzett be – általában „tiltott kerülıutakon” keresztül (könyvkereskedők, árusok, rőfösök).

Rosanna Rion az egyház kulturális-polgári jogok területén betöltött (ezúttal pozitív) szerepét veszi górcső alá Franco 1936 és 1975 közötti diktatúrájának kontextusában. A szerző a nyelv mint szellemi örökség problematikájának ábrázolása után bemutatja, milyen erőfeszítéseket tett a katalán egyház a nevezett nyelv megőrzése érdekében a „társadalmi és nyelvi cenzúra” közepe. Míg az egyház egy része csupán a francoi diktatúra bábjaként funkcionált, addig a másik elkötelezett volt a „katalán kultúra túlélése” iránt, s egyfajta megtúrt belső ellenzékként hatásosabb tudott lenni, mint egy kívülről érkező ellenállás – összegzi gondolatmenetét Rion.

A katolikus egyház vallásszabadsággal kapcsolatos modernkori koncepcióváltását boncolja Philippe Roy-Lysencourt. Először a hagyományos dogmáról (az állam és egy-

ház összefonódása, sőt, inkább alá-fölérendeltségi viszonya, a kereszténység exkluzivitása) olvashatunk részletesebben; arról, hogyan ítélt el a pápaság minden ezzel ellenkező „liberális” véleményt, hogyan jelentett egyfajta cenzúrát ez a vallásszabadság-értelmezés. Ezután a II. Vatikáni Zsinat döntése alapján végbevitt gyökeres szemléletváltásról kapunk képet: a vallásszabadság ezen túl a „hamis vallások” híveire is kiterjed („az emberi személynek joga van a vallásszabadsághoz”), sőt ugyanolyan jogok illetik meg, mint „az igaz vallás” képviselőit, valamint az állam nem privilegizálhat egy vallást sem, ahogyan nem nyomhatja el a „hamis vallásokat”. A tanulmány írója végül ez előbbi doktrína következményeiről informál minket: a katolikus vallású államok társadalmi rendje ezzel elveszítette hagyományos alapját, a hivatalosan katolikus államok pedig megszűntek. A II. Vatikáni Zsinat valóságos „teológiai forradalmat” hajtott végre az állam és az egyház relációjában és vallásszabadság-felfogásában: Róma azokat a liberális elveket tette magáévá, melyeket évszázadokon keresztül elítélt.

Nagy-Britannia utolsó, 1976–1977 között zajló blaszfémia-perének komplex körülményeit írja le Philippe Chassaigne a fejezetet záró tanulmányában. Ez az összetettség véleménye szerint abban áll, hogy bár az 1960-as évektől kezdve egy egyre „engedékenyebbé” váló angol társadalomkép bontakozik ki, a homoszexuális *Gay News* újság elleni panasztevő nem egy közhatalmi szerv, hanem egy magánszemély volt: Mary Whitehouse, az „Olvasók, Nézők és Hallgatók Nemzeti Egyesületének” alapítója, a „csendes többség” képviselője, már ami a médiában megjelenő közkerkolcsöt illeti. A *corpus delicti* (James Kirkup verse), majd a per lefolyását megelőző tényezők bemutatása után a szerző részletes képet ad magáról a tárgyalásról s annak kimeneteléről. Újra a kontraproduktív jelenségébe ütközünk, hiszen Whitehouse jogi szempontból „fényes győzelme” ellenére vereséget szenvedett: Az 1000 font bírságra ítélt

Gay News olyan támogatókat tudhatott maga mögött, mint politikai pártok, értelmiségiek, sőt, maga Canterbury érseke (!). A blaszfémia mint bűncselekmény számos jogi vita tárgyát képezte, ám 2008-ban a Brown-kormány végleg az eltörlése mellett döntött – derül ki a tanulmány konklúziójából.

A kötet negyedik fejezete – követve a vallás és erkölcs kérdéskörének vizsgálatát – kifejezetten ez utóbbi aspektusból vizsgálja a cenzúra kérdéskörét: azokat az erkölcs védelmében tett hatalmi reakciókat mutatja be, amelyeket erkölcstelennek/obszcénnek titulált művészi alkotások váltottak ki a modern korban.

Kovács Ilona, aki a Sade márki műveivel szemben több évszázadon keresztül alkalmazott cenzúra jellegzetességeit elemzi írásában, először rövid történeti áttekintést ad az irodalmi cenzúra mint jelenség hivatkozási alapjairól (mindig a vallás és közkerkolcs nevében lép fel). A másképp gondolkodó” (239. old.), életének 27 évét börtönben töltő filozófus alakjának felvázolása után az általa gyakorolt öncenzúra kifejtése kerül a középpontba: a kéziratokban eszközölt javítások és átírások mind Sade esztétikai gondosságáról tanúskodnak, s arról, hogyan próbál az író ezáltal távolságot tartani saját maga és írása között. Sade műveinek francia (szinte kezdetektől fogva botrányokkal kísért) fogadtatásáról olvashatunk ezután, majd azokról a nehézségekről, amelyek az író irodalmi és filozófiai alkotásának vizsgálatánál merülnek fel: Sade márki szövegeinek azonosításáról, a szövegek műfaj- és stílusbeli változatosságáról, valamint a filozófus/író irodalom peremére való száműzetéséről. Az ezen belül megfigyelhető, fordításokkal kapcsolatos problematika bemutatása alkotja a tanulmány utolsó részének fő gondolatmenetét: Sade magyarországi recepciótörténetét. Az író munkássága egészen 1989-ig (ami egyben a hivatalos cenzúra megszűnésének évét is jelentette) tabu tárgyát képezte Magyarországon, csupán legendák és mítoszok alapján alkotott ké-

pet a nagyközönség Sade-ról. A fordítók, mint e tanulmány írója is, emellett tulajdonképpen adaptációkat alkottak, a libertinus szókincs és a Sade-i filozófia alapfogalmainak hiányában. Éppen azért a Sade-i életmű jelentőségének megítélésére még legalább fél évszázadot kell várunk – összegzi tanulmányát a szerző.

A szexualitás, a meztelen test ábrázolásának harmadik köztársaságbeli (1870–1914) szigorú cenzúráját tárgyalja Lise Mann. A „szeméremtséttel” (fizikai tett) és a „közérkölc megsértésével” (reklámozás, terjesztés) kapcsolatos vétségek dokumentációjának alapos szemügyre vétele után a szerző rámutat arra, hogy a kortársak szemében a nuditás egyet jelentett a nemi étellel. Az állam célja a fentebb idézett két bűncselekmény-kategória létrehozásával nem volt más, mint „erős társadalmi kontroll” gyakorlása a lakosság (különösen a nők, gyermekek, munkások) „jó erkölcsének megőrzése” nevében.

Maradva a moralitás és a társadalmi kontroll kapcsolatának témájánál, a következő tanulmány a gyermekekkel szemben elkövetett szexuális bűncselekmények 19–20. századi kezelési módjában tetten érhető változást tárja elénk. Először annak a morális cenzúrának a mibenlétéről olvashatunk, melyet az eddig is tabunak számító téma 1832-es törvénybeli leleplezése váltott ki, s amely egészen az 1970-es évekig tartott. (A jogi eljárások például sokkal inkább eufemizmusról, illetve a büntett erkölcsi dimenzióba helyezéséről mint az áldozat szenvedéseinek figyelembevételéről tanúskodnak.) Anne-Claude Ambroise-Rendu írásának második felében arra derül fény, hogyan váltja fel a morális cenzúrát egy másik, a média által sürgetett ellenőrzési és önellenőrzési forma, amelynek használata legalább annyi kérdést vet fel, mint elődjéé.

Philippe Bourmaud tanulmányának középpontjában a cenzúra és a nemzetközi döntések között fennálló bonyolult kapcsolatrendszer áll; az az „obszcén kiadványok” elleni nemzetközi konferencia, mely 1923-

ban került megrendezésre Genfben a Népszövetség keretén belül. A politikai „aréna” (szakértők) és „fórum” (közvélemény) formáját kombináló esemény körülményeinek ábrázolásával Bourmand bemutatja egyrészt azt a kényelmetlenséget, amelyet egy zárt, titkos diplomáciából nyílt diplomáciába való átmenet okozott a résztvevőknek, másrészt rávilágít a francia fél (az „erotikus és pornográf kiadványok fő központjaként” számon tartott ország!) szuverenitással kapcsolatos aggodalmaira: mennyiben hozhat irányadó döntést egy nemzetközi szervezet a cenzúra és a közérkölc terén?

A cenzúra és moralitás témakörét taglaló fejezet utolsó írása – az előző tartalmi egységhez hasonlóan – „esettanulmány”: Mike Diana képregény rajzoló 1994-ben Floridában lezajlott perének elemzése. Jean-Paul Gabilliet abban látja az ügy sajátosságát, hogy ez az első alkalom, amikor egy művészt (nem kiadót vagy terjesztőt) ítélnék vétkesnek „obszcén tartalom kiadása és reklámozása” miatt „az első alkotmánykiegészítés” országában (USA).

„A könyv és az írott sajtó cenzúrájára” evez át a tanulmánykötet utolsó – ötödik – fejezete.

Az utcán terjesztett irodalom (*littérature de colportage*) és a cenzúra viszonyát mutatja be Vámos Éva a 18. századi Magyarország kontextusában. A munkának köszönhetően képet kaphatunk a kalendáriummok és szórólapok műfajbeli (hírek, énekek, képek, krónikák) és tematikai gazdagságáról (politika, hétköznapi élet, történelem, irodalom), illetve azokról a kifinomult módszerekről, amelyek által a „műfajnak” sikerült kijátszania a birodalmi cenzúrát (a cenzor pecsétje után kivitelezett változtatások, képzeletbeli városnevek a nyomtatás helyét illetően). A szerző ezenkívül szól arról is, hogy kik alkották az ilyen módon terjesztett alkotások célcsoportjait: mind a nemesség, mind a köznép.

A harmadik köztársaság 1877. május 16-i válságának részleteibe nyerhetünk bepillantást Thierry Truel munkájában. Az elem-

zés középpontjában az a „küldetés” áll, amelyet a monarchista Mac-Mahon köztársasági elnök bízott 1877-ben – immár másodjára – kinevezett belügyminiszterére, Oscar Bardi de Fourtou-ra: „megakadályozni a köztársaságiakat abban, hogy megnyerjék a közvélemény kegyéért vívott csatát, azért, hogy teljes és végleges győzelmet tudjanak aratni a köztársasági Gambetta hívei felett”. (316. old.) Ennek módszere pedig Truel szerint nem más, mint a sajtó- és irodalomcenzúra legkülönfélébb formáinak szigorú alkalmazása.

A francia sajtó az 1881. július 29-én hozott törvénnyel „szabadult fel az állami ellenőrzés alól”. (331. old.) Ez valóban azt jelenti, hogy ezen túl „mindent elmondunk”? – teszi fel a provokatív kérdést írásában Dominique Pinsolle, reflektálva a *Le Matin* című napilap szlogenjére. A szerző bemutatja a cenzúra és a szerkesztői irányelv közötti különbséget (az előbbi tulajdonképpen azt a gyakorlatot jelenti, amikor egy bizonyos téma illeszkedne az újság profiljába, ennek ellenére a tulajdonos tiltja a megjelentetését), s e gondolatmenet mentén rámutat arra, hogy a *Le Matin* esetében többről volt szó, mint pusztán arculatmegőrzés. Az önmagát „amerikai típusúnak” (azaz politikailag semlegesnek) feltüntető napilap vezetői (Alfred Edwards, majd Maurice Bunau-Varilla) a legfrissebb információk megszerzésének érdekében nem távolodtak el a mindenkor hatalomtól, mely tény azonban öncenzúrához, s bizonyos esetekben (fize-

tett!) cenzúrához folyamodást követelt a szerkesztőktől, igaz, a lehető legdiszkréttebb módon kivitelezve.

A fejezet – s egyben a kötet – záróakordját Boutaïna Bensalem tanulmánya adja, melyben az író a marokkói szabad sajtó és az ország állami apparátusának (*Makhzen*) problematikus kapcsolatát veszi szemügyre. A sajtó 1995 és 2005 között társadalomban betöltött szerepének, majd politikai ellenzékké válásának bemutatása után a marokkói közvélemény, illetve az állam beavatkozásainak különféle módjairól kaphatunk képet. Bensalem végül arra a következtetésre jut, hogy a marokkói sajtó „túl vakmerő” hangneme, valamint a „kormánypolitikát folyamatosan bíráló” hozzáállása miatt újra a cenzúra (direkt és indirekt változatának) fogságába került. A szerző azonban pozitív kicsengést ad tanulmányának (s végső soron az egész kötetnek): az online sajtó jelenleg is számos független újságíró menedékét jelenti az állami cenzúrával szemben.

A vizsgált téma komplexitásáról tanúskodik a jelen könyvben szereplő megközelítések színes palettája. Legyen szó politikai, vallási, akár gazdasági indíttatású cenzúráról, annak elítéléséről vagy támogatásáról, a szó, a kép és az írás feletti kontroll átható tanulmányozása továbbra is relevánsnak bizonyul.

ORBÁZI MELINDA

Számunk szerzői

BALOGH RÓBERT	fiatal kutató, MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest
BARDÓCI-BIRÓ TEOFIL	doktorjelölt, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Pécs
BÉRESI ÁKOS	MA-hallgató, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest
BOTH NOÉMI ZSUZSANNA	PhD-hallgató, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
DEVESCOVI BALÁZS	irodalomtörténész, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest
FRANK COSTIGLIOLA	történész, University of Connecticut, Egyesült Államok
GAUSZ ILDIKÓ	doktorjelölt, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Szeged
HARSÁNYI LÁSZLÓ	független kutató, Budapest
ILLIK PÉTER	középiskolai tanár, Budapest
KŐSZEGHY ZSOLT	doktorjelölt, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest
KURIMAY ANITA	történész, Bryn Mawr College, Egyesült Államok
LÁZÁR BALÁZS	történész, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest
MICHAEL K. SILBER	történész, The Hebrew University of Jerusalem, Izrael
MISLOVICS ERZSÉBET	történész, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szeged
ORBÁZI MELINDA	doktorjelölt, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Szeged
PETERECZ ZOLTÁN	történész, Eszterházy Károly Főiskola, Eger
POLGÁRI SZILVIA	MA-hallgató, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest
TAMÁS ÁGNES	történész, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Szeged
VAJDA ZOLTÁN	történész, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Szeged
VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT	történész, független kutató, Budapest

A fordításokat BARNA JÓZSEF és PETERECZ ZOLTÁN készítette.

Contents

Essays

ERZSÉBET MISLOVICS – MICHAEL K. SILBER An Account of an Unsuccessful Conversion in the 18th Century	5
LÁSZLÓ HARSÁNYI The Half Century of Jewish Societies in Hungary (1868–1919)	32
ÁGNES TAMÁS “Monsieur John, what is it exactly that you want? Anyhow, I have left your Globe for you!” Territorial losses and expansion in the cartoons of satirical papers (1919–1921)	52
ANITA KURIMAY The Discursive Lessons of the Tormay Affair	70
SZILVIA POLGÁRI Cremation in Hungary. A Short History of the Crematory in Debrecen	83

Workshop

BALÁZS DEVESCOVI The forgotten home of József Eötvös on Erzsébet square in Pest: the Sina house	104
ÁKOS BÉRESI The doctrine of hatred. Antisemitic textbooks in German schools	111
LÁSZLÓ BERNÁT Crusade against the swastika. Béla Bangha’s anti-Nazi editorial col- umn, 1936–1940	121
ILDIKÓ GAUSZ Inspection of border castles in French style. Jacques Bongars about the Hungarian imperial-royal border defense system (1585)	133
ZSOLT KŐSZEGHY A Hungarian diplomat in Boris Godunov’s country: the Muscovy of István Zalánkeményi Kakas and Georg Tectander	145

Beyond our borders

“...we must also understand what could have happened” An inter- view with American historian Frank Costigliola (by Zoltán Peterecz)	162
A bibliography of Frank Costigliola’s works (Compiled by Zoltán Pe- terecz)	167

Reviews

Being a fairy behind the veils (<i>Ruby Lal: Coming of Age in Nineteenth-century India. The Art of Playfulness. Cambridge University Press, Cambridge, 2013.</i>) RÓBERT BALOGH	170
The (work)place of the historian (<i>A történész műhelye. Ed. Kiss Gyöngy Kovács, Komp-Press Kiadó – Korunk, Kolozsvár, 2015.</i>) NOÉMI ZSUZSANNA BOTH	176
Colonel Simonyi and the others (<i>Réfi Attila: A császári-királyi huszárság törzstiszti kara a francia forradalmi és napóleoni háborúk korában. (1792–1815). MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nádasdy Ferenc Múzeum, Budapest–Sárvár, 2014.</i>) BALÁZS LÁZÁR	181
Points of intersection – Suleiman, British historiography and irrationality (<i>Pál Fodor: The Unbearable Weight of Empire. The Ottomans in Central Europe – a Failed Attempt at Universal Monarchy (1390–1566). Institute of History, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences (MTA BTK TTI), Budapest, 2015.</i>) PÉTER ILLIK	184
On the history of the United States from a Hungarian perspective (<i>Lévai Csaba: Amerikai történelem és történetírás. Válogatott tanulmányok, Könyvpont Kiadó – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2013.</i>) ZOLTÁN VAJDA	188
Opera as an artistic expression of philosophy (<i>Bryan Magee: Wagner világképe. A nagy operák filozófiai háttere. Park Könyvkiadó, Budapest, 2013.</i>) TEOFIL BARDÓCI-BIRÓ	193
On censorship – in an uncensored manner (<i>François Cadilhon – Philippe Chassaigne – Éric Suire (dir.): Censure et autorités publiques. De l'époque moderne à nos jours. P. I. E. Peter Lang, Bruxelles, 2015.</i>) MELINDA ORBÁZI	199
<i>Authors</i>	207

Ókori társadalmak

Kóthay Katalin Anna:

A tartományi úr és a „kiváló kisember”: önreprezentáció és társadalmi státusz az első átmeneti kori egyiptomi életrajzokban

Dembitz Gabriella:

A nők társadalmi helyzete az ókori Egyiptomban az Újbirodalom és a 21. dinasztia idején

Németh György:

Női szerepek a hellénisztikus birodalmakban

Takács Levente – Gacsal Dóra:

A római rabszolgaság

Grüll Tibor:

Multikulturalizmus és globalizáció az ókori Rómában

Veress Dávid:

„Ugyanaz legyen mindnyájunk törvénye és vallása”. A kereszténység felvétele Izlandon

Szemethy Tamás:

A levélküldés nehézségei a lengyel örökösödési háború dél-itáliai frontján

Pakot Levente:

Társadalmi státusz és gyermekvállalás a Nyugat-Dunántúlon: Bük, 1850–1939

A Korall szerkesztőségének elérhetőségei:

terjesztes@korall.org, korall@korall.org, www.korall.org

1113 Budapest, Valkói u. 9.

A 2016-os évfolyamra várjuk az előfizetéseket. Kérjük, jelezze szándékát a szerkesztőségnek, és valamennyi idejű számunkat postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára: 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat 2016. évi tematikus számai:

- 63. Ókori társadalmak
- 64. Diktatúrák alulnézetből
- 65. Film és történelem
- 66. Másság és kirekesztés

Következő számunk tartalmából

Konstantinápoly bővületében – kora újkori diplomáciatörténet

KERÉKES DÓRA

Híd Kelet és Nyugat között. A francia és a császári követségek szerepe a keleti kultúra európai megismerésében

KRUPPA TAMÁS

Velence információs csatornáit és portai kapcsolatrendszerét a kandiai háború időszakában (Vázlat)

CZIRÁKI ZSUZSANNA

Követ vagy szélhámos. A 17. századi konstantinápolyi Habsburg diplomácia útvesztői egy politikai gyilkosság tükrében

PAPP SÁNDOR

Egy Habsburg követ török kapcsolati hálóját

KÁRMÁN GÁBOR

Zülfikár aga, portai főtölmács

ÖZGÜR KOLCAK

Walter Leslie Habsburg követ látogatása a Portán. Diplomáciatörténeti adalékok (1665–1666)

SZABADOS JÁNOS

A 17. századi Habsburg hírszerzés „gyöngyszeme” – Hans Caspar budai titkos levelező (1646–1659) munkássága (Vázlat egy nagyobb összefoglaláshoz)

BRANDL GERGELY

Komáromy János naplójának latin nyelvű betétei különös tekintettel az Oszmán Birodalmat leíró részekre

Bemutatjuk Arno Strohmeyert a salzburgi egyetem történész professzorát

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 4000 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 1000 Ft + postaköltség, könyvesboltban 1100 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: ELTE BTK könyvtár, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;

Írók Boltja, Parnasszus Kft., VI. ker., Andrásy út 45.;

Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.

MNM Verano Könyvesbolt, V. ker. Magyar u. 40.;

Párbeszéd Könyvesbolt, VIII. ker. Horánszky u. 20.

Szeged: Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.;

Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.

Miskolc: Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.;

Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;

PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Juhász Krisztina

Telefon: (30) 995-38-84

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: Schneider Nyomda Kft, Gyula

ISSN 0237-7934